

Doktori (PhD) értekezés

Pécs, 2022

Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Interdiszciplináris Doktori Iskola, történelem

Európa és a magyarság a 18–20. században doktori program

Földbirtokpolitika Magyarországon, 1944–1967

A földbirtokszerkezet átalakításának vizsgálata a földtulajdont és a földhasználatot érintő jogszabályalkotás és jogalkalmazás alapján

Doktori (PhD) értekezés

Készítette: Luka Dániel

Témavezető: Dr. habil. Rab Virág PhD, egyetemi docens

Pécs, 2022

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom mindazoknak, akik elősegítették a kutatást és a dolgozat megírását, de legfőképpen édesanyámnak, akinek a támogatása nélkül nem tudtam volna elérni a kitűzött célokat. Hálámat és őszinte megbecsülésemet szeretném kifejezni mindazok számára is, akik az általános iskolától kezdve történelmet tanítottak, így például középiskolában Mikita Antónia tanárnő számára, s akik nélkül a történelem iránt talán sohasem érdeklődtem volna annyira, mint amennyire most érdeklődöm.

Külön köszönet illeti Rab Virág tanárnőt, akihez a BA, MA és a doktori képzés során témavezetőmként mindig fordulhattam. Az ő hasznos tanácsai és útmutatásai alapján dolgozatom folyamatosan alakult és a bátorítása nélkülözhetetlen volt a hosszú évek során. A közgyűjteményekben, a levéltárakban és a könyvtárakban is számos személy nyújtott számomra segítséget, akiknek szintén megköszönöm idejüket és türelmüket, így például azoknak, akik a Pécsi Tudományegyetem Tudásközpontjának, a megyei levéltáraknak, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának és az Országos Széchényi Könyvtárnak a munkatársaként segítettek megkeresni és hozzáférni a különböző anyagokhoz. Különösen kutatásom kezdetén sokat segítettek a Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárának munkatársai, majd pedig a Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárának munkatársai, közülük is elsősorban Áldozó Istvánt emelném ki, aki jóindulatával és baráti szavaival támogatott kutatásomban. Az Egyetemen a kutatásomat motiválta a mesterképzés során Gyarmati György, aki számos megjegyzést fűzött legelső dolgozatomhoz 2011 táján, illetve Harsányi Iván, aki 2011-ben a szakmai fórumon szintén baráti hangon szólt hozzám és számos pozitív észrevételt és megjegyzést fűzött előadásomhoz.

Meg szeretném köszönni Varga Zsuzsanna professzorasszonynak, Kaposi Zoltán, Gyarmati György és Domonkos Endre professzoruraknak a műhelyvitán elmondott és írásban kifejtett véleményét, tanácsait és javaslatait, amelyek nélkül a disszertációt nem önthettem volna végleges formájába.

Bogyoszló, 2021. december 16.

Luka Dániel

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés	8
I.1. A kutatás témája és tárgya	10
I.2. Forrásbázis és historiográfia	12
I.3. Kutatói kérdések és problémafelvetések.....	21
I.4. A kutatás módszertana	24
I.5. A földbirtokba történő állami beavatkozás és hatásai az agrárrendszeren belül a térségben 1945 előtt.....	28
II. Földbirtokpolitika és jogszabályalkotás 1944–1967	37
II.1. A kommunista földreform és a földbirtokrendszer átalakítása	37
II.1.1. Földbirtokpolitika és a mezőgazdasági termelőeszközök magántulajdonának és magánhasználatának a felszámolása Szovjet-Oroszországban/a Szovjetunióban.....	37
II.1.2. Földreform Magyarországon 1944/1945–1967.....	40
II.1.2.1. A kommunista földreform, mint első földbirtokpolitikai intézkedés.....	42
II.1.2.2. Szovjet földreform?.....	47
II.1.2.3. Földreformrendeletek és törvények Közép-Kelet- és Délkelet-Európában61	
II.1.2.4. Földreformos jogszabályalkotás Magyarországon 1945 és 1967 között ...	71
II.1.2.5. A földreform szakaszai összehasonlítás alapján	91
II.1.2.6. A földreform interpretációja, a hivatalos narratíva	94
II.1.2.7. Az összehasonlítás eredményei és következtetések.....	98
II.1.2.8. A földjog, mint külön jogág és kodifikációjának kérdései Magyarországon	110
II.1.2.9. A kommunista földreform helye a földjogban.....	112
II.2. A földtulajdon és a földhasználat jogi szabályozása	115
II.2.1. Nagy Imre, a Dimitrov-tézis, a paraszti földtulajdon és az agrárvita.....	115
II.2.2. Földjog a szocialista tömb országokban	130
II.2.3. Ingatlanforgalom	132
II.2.3.1. Ingatlanforgalom Magyarországon 1945–1967.....	132
II.2.3.2. Földreform és földbirtokpolitikai jogszabályok 1919–1945	133
II.2.3.3. A kommunista földreform és az ingatlanforgalom jogi szabályozása 1944/1945–1948/1949.....	134

II.2.3.4. Az 1948. évi ingatlanforgalmi jogszabályalkotás és az állami elővásárlási jog.....	138
II.2.3.5. 1953 és az „új szakasz”	154
II.2.3.6. Ingatlanforgalom 1953 és 1957 között.....	157
II.2.3.7. Az 1956/1957. évi földbirtokpolitikai jogszabályalkotás, a tömeges kollektivizálás, az ingatlanforgalom és az állami elővásárlási jog 1967-ig	168
II.2.4. A földhaszonbérlet és földhasználat jogi szabályozása Magyarországon 1945–1967	183
II.2.4.1. Az állami tulajdonú ingatlanok és a parlagföldek hasznosításának jogi szabályozása, az állami előhaszonbérleti jog és a magánhaszonbérleti rendszer 1953-ig.....	183
II.2.4.2. A szovjet mintájú kényszerkollektivizálás a szocialista tömbben Sztálin halála előtt.....	203
II.2.4.3. A radikális agrárpolitika krízishalmaza Magyarországon 1948/1949–1952/1953	208
II.2.4.4. Nagy Imre tevékenysége és politikai gondolkodása 1949-től 1952-ig	213
II.2.4.5. Válság és szükségszerű korrekciók a földbirtokpolitikában	221
II.2.4.6. 1953. július. Az „új szakasz” és Nagy Imre beteljesült pillanata?	228
II.2.4.7. Az „új szakasz”, a polgári és a földjogi törvénykönyv első tervezetei, 1953–1954	240
II.2.4.8. Földhasznosítás 1955 és 1959 között.....	246
II.2.4.9. A forradalmi 1953, a termelőszövetkezeti földtörvény tervezete 1956–1957	260
II.2.4.10. Földvédelem és földhasználat 1959 után.....	268
II.2.4.11. Az 1962/1963. évi mezőgazdasági keretjogszabályalkotás, az általános földjogi kódex tervezete	292
II.2.5. Földösszevonások 1945–1967	299
II.2.5.1. Földbirtokpolitika és földösszevonások 1945 előtt.....	300
II.2.5.2. Kommunista földreform és tagosítások 1945–1948/1949.....	301
II.2.5.3. Földösszevonás, mint földbirtokpolitikai eszköz 1948/1949 után.....	303
II.2.5.4. Az új földösszevonási jogszabályok kifermálódása és a jogszabályalkotás fő pontjai 1949–1959.....	304
II.2.5.5. Földrendezés 1959–1961 és táblásítás	311
II.2.5.6. Földösszevonások 1961 után	313
II.2.5.7. Társadalmi és gazdasági gócpontok.....	321
II.2.6. A földmagántulajdon fokozatos felszámolásának jogi eszközei.....	328

II.2.6.1. Kisajátítás, közérdekű igénybevétel, elkobzás, földfelajánlás, tagosítás ..	328
II.2.6.2. A földhasználat társadalmosítása	332
II.2.6.3. Az 1967. évi IV. számú törvény és a termelészövetkezeti földtulajdon ..	334
II.2.6.4. Az 1967. évi földtörvény keletkezésének a története.....	337
III. A kutatás összegzése és következtetések.....	348
III.1. Földbirtok és társadalom, összehasonlítás és trendek	348
III.2. A földbirtokpolitikai jogszabályalkotás és jogalkalmazás tendenciái	359
III.3. Földbirtokpolitika Közép-Kelet- és Délkelet-Európában. Egyezések és eltérések, következtetések	364
IV. Mellékletek	367
V. Felhasznált/hivatkozott források	381
V.1. Nyomtatott és írott levéltári források	381
V.2. Nyomtatott források	388
V.3. Dokumentumgyűjtemények.....	391
V.4. Sajtó.....	393
V.5. Internetes források.....	393
V.6. Internetes adatbázisok	394
VI. Felhasznált/hivatkozott szakirodalom	395
VI.1. Önálló könyvek, monográfiák	395
VI.2. Cikkek, tanulmányok, tanulmánykötetek.....	408
VI.3. Memoárok	423

I. Bevezetés

A diktatúrák történetének kutatása a múlt feldolgozásának elengedhetetlen része és feladata. Disszertációmban arra vállalkozom, hogy az 1945 után Magyarországon kiépülő kommunista pártállam történetéből egy darabkát elemzek úgy, hogy közben transznacionális és összehasonlító szempontból is megközelítem kutatásom témáját. A „mezőgazdaság szocialista átalakítása” az 1948/1949 és 1961 közötti időszak agrártörténetírásának a hajtóereje, kutatások egész sora kapcsolódik a mezőgazdasági termeléshez, az agrárpolitikához, a gazdasági reformokhoz, a „termelősövetkezetekhez”, és részben az 1945-ös „földreformhoz”. A mezőgazdaság szövetkezetesítése és kollektivizálása 1948/1949-től az önálló parasztgazdaságok megszüntetését jelentette. Hogyan lehet ezt a témát új szemszögből megvilágítani?

A mezőgazdaság kollektivizálása egy bonyolult és többrétű folyamat volt, amelynek központi részét képezte a mezőgazdasági termelőeszközök közös tulajdonná alakítása és közös használatba vétele. A kommunista pártok Közép-Kelet- és Délkelet-Európában a huszadik század második felében a magángazdaságok felszámolása során találkozhattak a társadalomnak a diktatúrával szemben megnyilvánuló egyik legnagyobb ellenállásával. Ebből adódóan az agrárszférában volt a legnehezebb felszámolni a termelőeszközök magántulajdonát és magánhasználatát, miközben a gazdaságot a szovjet típusú tervgazdálkodásra állították át. A legalapvetőbb mezőgazdasági termelőeszköz a föld, így nem meglepő, hogy a föld tulajdonával és használatával összefüggő kérdések az agrárpolitika központi elemévé váltak. A mezőgazdasági termelési és agrártársadalmi trendek a vizsgált időintervallumban általában valamilyen nagyobb arányú, a földbirtokviszonyokban bekövetkezett változáshoz kötődnek. Mindez fordítva is így volt, a földbirtokviszonyokban bekövetkezett változások az agrárszerkezetben és rendszerben történő átalakulásokhoz kapcsolódtak. A társadalmi és gazdasági kölcsönhatások megértéséhez szükséges társadalom-, gazdaság- és politikatörténeti szempontokat is figyelembe venni. A korszakban élt emberek milliói számára volt a változások sorozata közös „élmény”, tapasztalat, amely közös történeti emlékezetté alakult át.

Magyarország, illetve a régió országai történetének jobb megértése céljából olyan történetkutatói módszerek alkalmazása válik szükségessé, amelyek

hozzásegítenek bennünket határokon átnyúló történeti folyamatok és események értelmezéséhez. A transznacionális, összehasonlító és interdiszciplináris megközelítés és szempontok ezt a célt szolgálják. A tudományterületek közötti kapcsolatok elmélyítése, az együttműködés és a tapasztalatcsere előmozdítása szükséges ahhoz, hogy összekössön és összefogjon kutatásokat egy országon belül, vagy épp országok között. A huszadik század második felének története egy olyan periódus, amelyben a világ kulturálisan, technikailag és gazdaságilag is kitárult, s amelyben Magyarország történetét nemzetközi kontextusba ágyazás nélkül valószínűleg nem lehetne teljes egészében feldolgozni.

A disszertáció további célja a diktatúrák működési mechanizmusának feltárása és elemzése. A gazdaság-, társadalom- és jogtörténet kombinálása a földbirtokpolitika egy olyan komplex aspektusát kínálja, melynek révén lehetővé válik, hogy rámutassak arra, hogy a pártállam által kialakított államszervezet és jogrendszer, jogrend és ezek működése többek között az, amelyek alapján magát a diktatúrát és a diktatúra fogalmát definiálhatjuk. Mitől illegitim egy rendszer? E kérdésre kínál választ a jogszabályalkotás folyamatának és a jogalkalmazásnak a vizsgálata. Dolgozatomban a kommunista pártnak a földbirtokpolitikát érintő döntéshozatalát, a földjogi szabályozást és a földbirtokszerkezet és földbirtokviszonyok átalakulását mutatom be. Az állam földbirtokpolitikája lehet gazdasági, politikai, szociális, kulturális vagy ideológiai indíttatású, és alapvetően bármely olyan intézkedés értendő alatta, amellyel beavatkoztak a földbirtokstruktúrába.¹ A földbirtokra nem csak 1945 előtt, de utána is hatással voltak a gazdaság és az agrárszerkezet egészét érintő változások, intézkedések és politikai irányzatok. Mindebből adódóan a földbirtokpolitika nem csak földtulajdoni és földhasználati jogszabályok halmazából állt, hanem annál jóval szélesebb értelemben az agrárpolitikán is túlmutató állami tevékenységet jelentett. A vizsgált korszakban alapvetően az agrárpolitikának alárendelt földbirtokpolitikát kívántak megvalósítani, ami összekapcsolódott természetesen a radikális átalakulással az agrárszerkezetben.

A folyamatok és összefüggések vizsgálata által kontextusba helyezhető a jogszabályalkotás folyamata és a különböző jogintézmények társadalmi- vagy gazdasági funkciója, célja, és hatása. Mindemellett többrétegű társadalmi- és gazdasági folyamat is felszínre hozható a földbirtokpolitika fókuszba állításával. A kommunista diktatúrákban

¹ A vizsgált korszakban szinte egyöntetűen a földbirtokpolitika kifejezést használták, de 1948/1949 előtt elterjedt volt a birtokpolitika és a földpolitika kifejezés is.

a jogi szabályozás pártállami eszközzé vált, s a jogot radikális társadalmi és gazdasági átalakításokhoz, illetve társadalmi és gazdasági folyamatok irányításához használták fel. A dolgozatban a földbirtokpolitikát az agrárpolitika részeként taglalom, mint ahogy az elemzéshez szükséges mértékben a szövetkezetpolitikát is. Ezekre a szempontokra épül számos kutatói kérdésfelvetés és hipotézis.

A földbirtokszerkezet átalakításának a folyamatát mikroszintű esetek, illetve a diktatúra kettős szintű szabályozásának, a hivatalos és a belső utasításos szabályozásának a bemutatásával igyekszem részletessé tenni az olvasó számára. A kommunista pártállamnak a mezőgazdaság átalakítását célzó intézkedéseinek az elemzése során rávilágítok azokra az összefüggésekre, amelyek a mezőgazdasági termelés tervutasításos gazdálkodási rendszerbe történő beillesztése, a birtokszerkezet és a jogrendszer átalakítása, valamint a mezőgazdasági termelőeszközök magántulajdonának és magánhasználatának felszámolása között kimutathatók.

I.1. A kutatás témája és tárgya

Az 1944/1945 utáni magyar földbirtokpolitika, mint a bevezetőben utaltam rá, szinte elválaszthatatlan az agrár- és szövetkezetpolitika irányvonalának változásaitól. Bár a kutatás fő témája, a földbirtokpolitika a földbirtokrendszerben történt bármilyen fokú és irányú beavatkozást lefed, némi pontosítás szükséges ahhoz, hogy az értekezésben egyértelműen nyomon követhetőek legyenek azok az összefüggések, amelyek által az események folyamat jellegét kívánom hangsúlyozni. A kutatás tárgya alapvetően a magánszférába történő állami beavatkozás, és a földbirtokszerkezeten belül a magántulajdon és a magánhasználat átformálása közös tulajdonba és közös használatba. Ebből adódóan vizsgálom meg a jogszabályalkotást 1944 és 1967 között a földtulajdont és a földhasználatot érintően, illetve, hogy milyen módon hajtották végre a jogszabályokat. Az értekezés második fejezetében felvázolom azt is, hogy a földjog, mint külön jogág kérdése hogyan kapcsolódott a földjogi kodifikációs kísérletekhez a korszakban. A földjogi kódex készítése a földbirtokpolitika és általában az agrártörténet jelentő mozzanata volt, amit a jogtörténeti szempontú megközelítés még jobban megerősít. A földhöz kapcsolódó magánjogi viszonyokat egyre inkább külön

rendeletek szabályozták, ami relevánssá teszi a kérdést, hogy vajon kialakulóban volt-e vagy volt-e egyáltalán Magyarországon földjog?

A „szocialista tömbön” belüli folyamatok és tendenciák feltárása is szükségessé teszi az összehasonlító és transznacionális megközelítést, amelynek egyik módja az összehasonlító jogtörténet lehet. A tömbben és az országok között a kölcsönhatások, az országok felett átnyúlóan a nemzetközi folyamatok, kül- és belpolitika, a szovjet koordináció, irányítás és beavatkozás mértéke, az országon belül a helyi viszonyok, körülmények, és az emberek mentalitása és szemlélete is meghatározó szempontok lehetnek a gazdaság- és társadalomtörténet nagy- vagy épp kisvetületű elemzésében. Közép-Kelet- és Délkelet-Európában a következő országok történetét vizsgáltam meg a földbirtokpolitika témáját keresve részletesebben úgy, hogy a nyelvi korlátok miatt egyáltalán nem törekedtem teljességre: Lengyelország, Csehország, Németország, Szovjet Megszállási Zónája/Német Demokratikus Köztársaság, Románia, Bulgária, Jugoszlávia és részben Albánia. Mindezek mellett Kelet-Európa, Ázsia és a Távol-Kelet tekintetében a Szovjetunió és Észak-Korea voltak azok az országok, amelyek közvetlenül kapcsolódtak a kutatási témához.

Miért is releváns ez a téma és kutatás? Egyrészt feldolgozatlansága, másrészt a tematikus és az összehasonlító szempontrendszer miatt. A földjoghoz kapcsolódóan például a jogtörténeti összehasonlítás eddig még sem a történettudomány, sem a jogtudomány területén nem történt meg. A vizsgált korszakban többen vitatták, hogy a földjog egyáltalán külön jogág volt-e, a disszertációban mindenesetre a földtulajdont és a földhasználatot érintő összes hivatalosan megjelent vagy belső jogszabályt, jogi rendelkezést értek alatta, amely bármely más jogágon belül (polgári jog, alkotmányjog, államigazgatási jog, büntető jog, „termelőszövetkezeti jog”) érintette a belterületi vagy külterületi ingatlanok tulajdoni vagy használati viszonyait. Ahogy az agrárjog az agrárpolitika, vagy a szövetkezeti jog a szövetkezetpolitika történeti kutatásának és elemzésének tárgyát képezheti, úgy véleményem szerint a földjog a földbirtokpolitika vonatkozásában ugyanilyen módon válhat a vizsgálat tárgyává. A kommunista diktatúrában kialakított jogrendszeren belül a mezőgazdasági jog/agrárjog elvileg magában foglalta a földjogot és az úgynevezett termelőszövetkezeti jogot. A földjog és

a termelészövetkezeti jog jogági különállására és funkciójára a későbbiekben, a földjog kodifikációs kísérleteinek áttekintése során fogok részletesebben kitérni.²

I.2. Forrásbázis és historiográfia

1990 előtt számos jogi szakkönyv, tankönyv és jogszabálykiadvány jelent meg a földjogról és a termelészövetkezeti jogról Magyarországon.³ A magyar szerzők egy része, például Seres Imre, Tanka Endre, Nagy László, a földjogi kérdésekkel tanulmányok és cikkek formájában is foglalkozott, s ezek az írások többek között a Jogtudományi Közlöny, a Közgazdasági Szemle vagy a Társadalmi Szemle hasábjain jelentek meg.⁴ A tanulmányok és cikkek egy részében a szerzők a földhasználat aktuális problémáit fejtegették. Az 1945 utáni magyar földbirtokpolitikáról három olyan tanulmány jelent meg az utóbbi évtizedekben, amelyek nagyrészt a földjogi szabályozás általános bemutatása által történeti áttekintést nyújtanak az olvasó számára. Seres Imre és Sipos Levente egy-egy tanulmánya a földtulajdoni és földhasználati viszonyok alakulását vázolta fel 1945-től kezdődően.⁵ Mindkét tanulmány sorra veszi a földtulajdoni és a földhasználatot érintő jelentősebb jogszabályokat, rendelkezéseket, s így mutatnak rá a birtokstruktúrában bekövetkezett változások fő okaira. Romány Pál 2005-ben megjelent, *A földbirtokpolitika és a földtulajdon Magyarországon* című tanulmányában a 20. században a földbirtokszerkezetet alakító fő tényezőket veszi számba, így például az 1945-ös földreformot, a szövetkezetesítést és az 1967. évi IV. számú törvényt.⁶

A kommunista diktatúra sztálinista érájában bürokratikus túlszabályozás volt jellemző a közigazgatás működésére, ami részben továbböröklődött a pártállam szervezetén belül a belső utasítások formájában. A minisztériumok és egyéb országos hatáskörű szervek ontották magukból a körleveleket, utasításokat, rendeleteket,

² Az agrárjog és a termelészövetkezeti jog egy része is tartalmazott földbirtokpolitikai rendelkezéseket, például a birtokkategóriák alkalmazása és a haszonbérletek szabályozása által.

³ NAGY–SERES 1966.; SERES 1969.; SERES 1970.; BÍRÓ 1987.; BÁNDI 1987.; BOSÁNSZKY–SZÉP 1987.

⁴ PERBIRÓ 1953.; SERES 1955.; SÜVEGES 1971.; TANKA 1973.; TANKA 1978.; VASS 1978.; NAGY 1979.; NAGY 1982.; TANKA 1984a.; NAGY 1954.; TANKA 1984b.; TANKA 1986.; TANKA 1989.

⁵ SERES 1975.; SIPOS 1994.

⁶ ROMÁNY 2005.

határozatokat és elvi állásfoglalásokat. Mindemellett pedig ott van a hivatalosan megjelent több tízezer oldalnyi jogszabály is.

Az 1945 és 1990 között keletkezett joganyag feldolgozása és elemzése objektív, forráskritikus, interdiszciplináris módszereket kíván. A több tízezer oldalnyi jogforrás történetéről eddig vajmi keveset tudunk, így a nagyobb kodifikációs munkák háttéréről sem, mint például a Polgári Törvénykönyv, amely 1959-ben jelent meg és lépett hatályba. Mind 1990 előtt, mind pedig 1990 után számos olyan gazdaság- és agrártörténeti munka jelent meg, amelyben a földbirtokpolitikai intézkedésekre hivatkoznak, utalnak, vagy pedig részletesebben ki is térnek.

Alapvetően bármilyen hivatalosan megjelent, vagy belső bizalmasnak vagy titkosnak minősített jogi rendelkezés forrásanyagot képez. A hivatalosan közzétett joganyagot a Magyar Közlönyben, a Népgazdasági Tanács Határozatainak Tárában, a Tanácsok Közlönyében és például a Mezőgazdasági Értesítőben kutattam. Az anyag nagy része elérhető, kereshető és kutatható az interneten, és ez jelentős mértékben megkönnyíti a kutatást.⁷ Helyi szintű források elemzése által, a mikro szint előtérbe állításával vizsgálom a jogalkalmazást és a joggyakorlatot, illetve annak társadalmi és gazdasági hatásait. Elsősorban a mezőgazdasági szakigazgatási szervek forrásanyagát kutattam helyi, járási, megyei és országos szinten.

A jogszabályalkotás és előkészítés feltárása, rekonstruálása nagyrészt különböző központi, országos hatáskörű állami- és pártszervek iratanyagainak átkutatása és feldolgozása által volt lehetséges.⁸ A mezőgazdasághoz kapcsolódó belső utasítások és rendelkezések zömét a járási és megyei iratanyagokban, illetve az országos hatáskörű szervek anyagaiban találtam meg. A forrásbázist folyamatosan bővítettem és kiegészítettem különböző államigazgatási és jogszolgáltatási szervek anyagaival. A nyomtatott primer források közül mind a sajtót, mind pedig különböző jogszabálygyűjteményeket és egyéb kiadványokat használtam a kutatás során. Ismételten rámutatnék a digitalizáció fontosságára, mivel a napilapok, a havi periodikák

⁷ Lásd például a következő oldalakat: www.hungaricana.hu és www.arcanum.hu.

⁸ A teljesség igénye nélkül: Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetőség (KV) Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztály/Mezőgazdasági Osztály, Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottság (KB) Mezőgazdasági Osztály, Földművelésügyi Minisztérium, Népgazdasági Tanács, Minisztertanács, Pénzügyminisztérium, Élelmezési Minisztérium, Begyűjtési Minisztérium, Igazságügyminisztérium, Város- és Községgazdálkodási Minisztérium, Országos Erdészeti Főigazgatóság, Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal, Állami Gazdaságok Főigazgatósága.

és a folyóiratok nagy része teljes szöveggel elérhetőek az interneten.⁹ A történettudományi folyóiratok (Századok, Múltunk) mellett átböngésztem a Társadalmi Szemle, a Jogtudományi Közlöny és például a Közgazdasági Szemle szinte teljes anyagát. A folyamatos forrásfeltárás és historiográfiai kutatás közben készítettem egy több mint 1 600 oldalas bibliográfiát.

A historiográfiát tekintve aszimmetrikus a helyzet, ha a 20. századra tekintünk és a földbirtokpolitika témája után kutakodunk. A 19. század és a 20. század első felének feldolgozásai részben a birtokszerkezet további átalakításának a lehetőségeit vázolták fel, mint például Kerék Mihály munkái.¹⁰ Az agrárpolitikáról és az agrártörténetről szóló könyvek is foglalkoztak a témával, majd pedig 1945 után a kiépülő kommunista diktatúrában a földbirtokpolitika történeti elemzése szintén részben az 1945 előtti időszakot ölelte fel. Az 1945 előtti földbirtokpolitikáról két korrekt feldolgozást említenék, az egyik Takács Imre 1976-ban megjelent tanulmánya, amelyben az 1848 és 1944 közötti időszakot elemezte, illetve Nagy József 2003-ban megjelent munkája, amely a két világháború közti periódust taglalta.¹¹

Az 1945-ös földreform már egyértelműen a „szocialista fejlődés” szemszögéből és interpretációjában kapott szerepet és helyet,¹² míg az 1948/1949-től kezdődő radikális földbirtokpolitikai irányvonal inkább tabusított módon került bele még a később megjelenő földjogi egyetemi tankönyvekbe is, monográfia vagy forráskiadvány pedig nem is készült.¹³ Hozzátenném kiegészítésképpen, hogy e tankönyvek írói között akadt olyan, aki aktívan részt vett a szabályozás alakításában, a jogszabályalkotásban. Jellemző mindenesetre, hogy az 1948/1949 és 1953 közötti, és részben későbbi, a földtulajdont és földhasználatot érintő jogszabályalkotást és jogalkalmazást alapvetően nem értékelték teljes mértékben negatívan, vagy pedig megtörténtét helytelenítés helyett hallgatólagosan tudomásul vették.

Az összefoglaló agrártörténeti, gazdaságtörténeti és jogi feldolgozások egy része 1990 előtt keletkezett. Az 1990 előtt megjelent könyvek, tanulmányok és cikkek

⁹ A jelenkortörténet kutatási lehetőségeit rendkívüli mértékben bővíti a digitalizáció. A folyóiratokat és a napilapokat az arcanum adatbázisában (www.arcanum.hu), míg a levéltári kiadványok és könyvek, illetve az 1945 előtt megjelent jogszabályok nagy részét a hungaricana adatbázisában találtam meg (www.hungaricana.hu). Az online anyagok nagy része full-text, így azokban szökeresés is lehetséges.

¹⁰ KERÉK 1934.; KERÉK 1939.; KERÉK 1941.; KERÉK 1942.

¹¹ TAKÁCS 1976.; NAGY 2003.

¹² M. SOMLYAI 1961.; SZAKÁCS 1964.; M. SOMLYAI 1965.; FAZEKAS 1967.; DONÁTH 1969.; SZAKÁCS 1971.; ORBÁN 1972.; DONÁTH 1977.

¹³ SERES 1969.; SERES 1974.; BOSÁNSZKY-SZÉP 1987.

felhasználása során különösen fontos az objektivitás és a kritikus megközelítés, mivel a párt ideológiai elvárásai miatt a szerzők számos ponton torzíthattak a múlt eseményein. A marxista történetírásnak nevezett orientáció a tudományterületen belül meghatározhatta az interpretációk és narratívák alapvető irányát. A földbirtokpolitika témájában keletkezett jogi vagy jogtörténeti feldolgozások elsősorban jogászok írásai, akiknek a munkái cikkek vagy tanulmányok formájában folyóiratokban, vagy pedig a földjogról, mezőgazdasági vagy termelészövetkezeti jogról szóló tankönyvekben jelentek meg.

Az 1990 utáni szakirodalmat tekintve mindenekelőtt Nadasdi József nevét kell megemlíteni, aki a 19. század közepétől kezdődően 1956-ig foglalkozott a tagosítással, mint földbirtokpolitikai intézkedéssel.¹⁴ A szerző kontextusba helyezte az 1948/1949 és 1956 közötti földösszevonásokat, és rámutatott arra, hogy a „tagosítás” a földek államosításának egyik fő eszköze volt. Nagy József az agrárjogi szabályozást is vizsgálta például a „kulákokkal” és a szántóföldi termeléssel kapcsolatban.¹⁵ Varga Zsuzsanna többek között az 1967. évi termelészövetkezeti törvény megszületésének a történetét tárta az olvasók elé, amivel gyakorlatilag a jogtörténetíráshoz is hozzájárult.¹⁶ A szerző kutatta és elemezte a paraszti érdekérvényesítést, a termelészövetkezetek működésének átalakulását a gazdasági reformok bújtatott vagy nyílt bevezetésének hatására az ötvenes évek második felétől és a hatvanas éveken átnyúlóan, valamint a magyar agrárlobbit. 2014-ben megjelent akadémiai doktori értekezésében a „mezőgazdasági termelészövetkezeteket” vizsgálta a keleti és nyugati modelltranszferek függvényében.¹⁷

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Vidéktörténeti Témacsoportja a huszadik század második felének történetéhez járult hozzá számos vidék-, társadalom- és helytörténeti tanulmánnyal és kötetel. Elsősorban Horváth Gergely Krisztián és Ö. Kovács József munkássága kiemelendő, Ö. Kovács a társadalomtörténeti aspektusokat előtérbe helyezve analizálta az 1958/1959 és 1961

¹⁴ NÁDASDI 1996.

¹⁵ NAGY 1999.; NAGY 2001.

¹⁶ VARGA 2001. Varga Zsuzsanna és Nigel Swain 2013-ban megjelent közös tanulmányukban összehasonlító perspektívából elemezték a második világháború végi földreformokat a régióban, egészen pontosan a lengyel, a magyar és a németországi szovjet zóna területén végrehajtottakat. SWAIN–VARGA 2013. Varga Zsuzsanna nem sokkal később, 2015-ben megjelent tanulmánya szintén a második világháború végi földreformokat taglalta: a lengyel, magyar, román, csehszlovák, jugoszláv, Németország Szovjet Megszállási Zónája tartományainak és a bolgár földreformokat. VARGA 2015.

¹⁷ VARGA 2014. A mű angol nyelvű változata: VARGA 2020.

közötti tömeges szövetkezetesítést és kollektivizálást, illetve az 1945-ös földreform történeti értelmezésének kereteit.¹⁸

Vajon a kommunista párt legelső agrár- és földbirtokpolitikai intézkedése volt-e a nagybirtokrendszer megszüntetése és a földosztás? Vajon mindez a szovjetizáció, a kollektivizálás és a földmagántulajdon felszámolásának az első lépése volt-e? Milyen mértékben volt a földreform funkciója a hatalomátvétel?¹⁹ Továbbá, milyen mértékben volt a megszállás funkciója a társadalom és gazdaság átalakítása? Egyáltalán földreform történt-e Magyarországon és a régióban a második világháború végén? Utóbbi kérdés továbbvezet a fogalomtörténet és a fogalomhasználat területére. A diktatúrák nyelvezete, fogalomhasználatuk mozgásban volt és átértelmezéssel, illetve tabusítással telítődött, amelynek sokszor pártpolitikai célokból a valóság elferdítését eredményezte. Ebből a szempontból az orwelli hasonlatok remekül kifejezik a diktatúrák gondolat és gondolkodás átalakító működését.²⁰

A korszak gazdasági kontextusához számos összefoglaló gazdaság- és agrártörténeti kötetet használtam, mindemellett olvastam jogtörténeti összefoglalókat és szakirodalmat is.²¹ 1990 után jelentek meg az agrárjoggal foglalkozó tanulmányok és könyvek, amelyek az 1990 előtti földbirtokpolitikai intézkedések egy részének történeti bemutatását az agrárjogi viszonyok alakulásának megértése céljából, valamilyen formában taglalták.²² Mindezzel ismételten szükségesnek mutatkozik rámutatni arra, hogy a történeti vizsgálódást épp az teszi relevánssá, hogy megértsük mai birtokviszonyaink előzményeit, a jelen állapot okait, és modern, új szemléletű feldolgozások születnek, amelyeket különböző tudományágak is hasznosíthatnak, így alakítva szemléletünket interdiszciplinárisabbá.

Az idegen nyelvű szakirodalom minimálisan érinti a magyar földbirtokpolitika történetét. Az összehasonlító történeti/jogtörténeti munkák, szakkönyvek,

¹⁸ Ö. KOVÁCS 2012.; HORVÁTH-Ö. KOVÁCS 2015.; CSIKÓS-KISS-Ö. KOVÁCS 2017.; HORVÁTH 2018.; HORVÁTH 2019.; GALAMBOS-HORVÁTH 2019.

¹⁹ A szovjetizáción a szovjet típusú államberendezkedés, jogrendszer átültetését, adaptálását, társadalmi és gazdasági átalakítások folyamatának összességét értem a szovjet államfejlődés bármely szakaszát érintően. A szovjetizáció és sztalinizáció jelentésének és fogalmi használatának kérdésköréről lásd: SCHERSTJANOI 2007: 27–31. Scherstjanoi arra hívta fel a figyelmet, hogy az általánosításokhoz részletes összehasonlító tanulmányokra lenne szükség. Uo. 28.

²⁰ Klasszikus és alapvető mű e témához George Orwell 1984 című könyve. ORWELL 2007.

²¹ ESTÓK-GUNST-FEHÉR-VARGA 2008.; HONVÁRI 1996.; PETŐ-SZAKÁCS 1985.; BEREND T.-RÁNKI 1976.; MEZEY 1999.; CSIZMADIA 2010.

²² Lásd például Tóth Lajos agrárjogi tanulmányait, vagy a Miskolcon megjelent agrárjogi tankönyvet: TÓTH 2002.; TÓTH 2004.; TÓTH 2005: 17–18.; TÓTH 2010.; CSÁK 2010.

forrásgyűjtemények tartalmazzák a magyar termelőszövetkezetekhez és földjoghoz kapcsolódó részeket és/vagy anyagokat. Rengeteg szerzőt lehetne említeni a szocialista tömb 1990 előtti agrárjogi, földjogi vagy termelőszövetkezeti jogi „atyjai” közül. A Német Demokratikus Köztársaságban (NDK) Rainer Arlt, Günther Rohde és Klaus Heuer, Magyarországon Seres Imre, Romániában Ernest Lupan (Lupán Ernő), Csehszlovákiában pedig Juraj Kolesár voltak e területeken rendkívül termékenyek.²³ Az NDK Állam- és Jogtudományi Akadémiájának Állam és Jog (Staat und Recht) című folyóiratában, illetve az Agrárjogi Tanszék kiadásában 6 kötet jelent meg Gerhard Rosenau, H.W. Alma és Rainer Arlt szerkesztésében, amelyeket a szocialista országok termelőszövetkezeti joganyagából állítottak össze.²⁴ A nyugatnémet jogi és történeti munkák közül elsősorban Georg Brunner (Brunner György) az, aki nemcsak a keletnémet, de a magyar kommunizmus és jog területén is sokat alkotott.²⁵ Foglalkozott a szovjet kolhozjoggal, a keletnémet polgári joggal, és írt egy bevezető kötetet az NDK jogrendszeréről is.²⁶ A német szakirodalomban is jelentős helyet foglal el a földreform témája, illetve különböző jogtörténeti munkák, beleértve azokat, amelyekben kifejezetten a földjogi szabályozást elemezték. Ki szeretném külön emelni Manfred Hoffmann tanulmányait a keletnémet földbirtokpolitikáról, amelyek nagyrészt az 1970-es években jelentek meg.²⁷ Az 1990-es években a Max Planck Institut für europäische Rechtsgeschichte (Frankfurt am Main) „Normaérvényesítés a háború utáni társadalmakban Kelet-Európában” elnevezésű kutatásából több kötet látott napvilágot. Három kötetben alapvetően tematizáltan dolgozták fel a jogfejlődést a közép-kelet-

²³ ARLT 1953.; ARLT 1959.; ARLT 1965.; ARLT–ROHDE 1967.; ROHDE 1976.; ROHDE 1981.; ARLT 1988.; ROHDE 1989.; HEUER 1991.; LUPAN 1964.; LUPAN 1977.; LUPAN 1983.

²⁴ E forrásközlés a megjelenés idején a szocialista jog tömbön belüli vizsgálatát és a kapcsolatok elmélyítését szolgálta. Az esetleges összefüggéseket vagy kapcsolatokat a termelőszövetkezeti jog között nem tanulmányozták. Az első kötetben (1975): Szovjetunió, Bulgária, Magyarország, a második kötetben (1975): Lengyelország, Románia, Csehszlovákia, a harmadik kötetben (1976): Csehszlovákia, a negyedik kötetben (1979): Románia, Magyarország, az ötödik kötetben (1979): Szovjetunió, és a hatodik kötetben (1980): Szovjetunió, Bulgária, Lengyelország jogi anyaga található. ROSENAU 1975.; ALMA 1975.; ARLT 1976.; ROSENAU 1979.; ARLT 1979.; ARLT–ROSENAU 1980.

²⁵ Georg Brunner özvegye a Pécsi Tudományegyetemnek adta át elhunyt férje kézikönyvtárát, amely napjainkban, a Tudásközpont Brunner-gyűjteményében megtekinthető és használható. A kötetek többsége német nyelvű, de angol, több közép-kelet-európai és orosz nyelvű kötet is megtalálható a gyűjteményben, mint ahogy egykori periodikák, vagy például jogi témájú kézirat is. Georg Brunner 1956-ban emigrált, jogi tanulmányait a tübingeni és kölni egyetemen fejezte be. Alapvetően a szovjet joggal és jogrendszerrel foglalkozott, mindemellett németül az úgynevezett „Ostrecht”, Európa keleti felének jogrendszereit, azon belül különösképpen a magyart kutatta.

²⁶ BRUNNER–WESTEN 1970.; BRUNNER 1975.; BRUNNER 1977.

²⁷ TÜMMLER–MERKEL–BLOHM 1969.; HOFFMANN 1977.; HOFFMANN 1978.; HOFFMANN 1983.; BAUERKÄMPER 1996.; MÖHLENBROCK 1997.; HARDER 1998.; HUMM 1999.; ZAHNERT 2000.; SCHIER 2001.; MOLLNAU 2001.; BAUERKÄMPER 2002.; SCHÖNE 2005.; KEMPEN 2005.; SCHERSTJANOI 2007.; SCHÖNE 2011.

európai szocialista országokban, az „országtanulmányokban” pedig összehasonlító szempontokat is felvetettek.²⁸ A földreformokról, a szövetkezetesítésről és kollektivizálásról számos munkában találhatunk összehasonlító fejezetet vagy részeket.²⁹

Constantin Iordachi és Dorin Dobrinu a román mezőgazdaság kollektivizálásáról jelentetett meg egy angol nyelvű kötetet, Karl-Eugen Wädekin a kelet-európai agrárpolitikát dolgozta fel, műve német és angol nyelven is megjelent.³⁰ A lengyel, a jugoszláv, az albán és a lett mezőgazdaság átalakításáról szintén található angol nyelven számos munka, mint ahogy a szovjet kollektivizálás történetéről is.³¹ Az angol nyelvű tanulmánykötetek közül elsősorban a Constantin Iordachi és Arnd Bauerkämper által szerkesztett, a közép-kelet-európai kollektivizálás történeti összehasonlítására törekvő feldolgozást emelném ki a leginkább.³² Az angol nyelvű jogi munkák közül John N. Hazard szovjetológus jogász írásai kiemelkedőek.³³ A különböző nyelvű jogszabálygyűjtemények és a jogszabályokat tartalmazó forráskiadványok szintén nagy segítséget jelentettek a kutatásban.³⁴ Ugyancsak külön kategóriát alkotnak a statisztikai kiadványok, propagandakiadványok, illetve a memoárok és biográfiák.³⁵

Kevés olyan kötet van, amely a szocialista tömb agrárpolitikáját összehasonlító és transznacionális módon mutatná be. Az összehasonlítást elősegítendő készültek például összehasonlító jogtörténeti munkák, így például Stanislaw J. Sawicki 1977-es

²⁸ BENDER-FALK 1999a.; BENDER-FALK 1999b.; BENDER-FALK 1999c.; MOHNHAUPT-SCHÖNFELDT 1997a.; GÜNDEL-MOHNHAUPT-SCHÖNFELDT 1997.; MOHNHAUPT-SCHÖNFELDT 1997b.; MOHNHAUPT-SCHÖNFELDT 1998.

²⁹ WÄDEKIN 1974.; HUMM 1999.; BAUERKÄMPER 2002.

³⁰ WÄDEKIN 1974.

³¹ KORBONSKY 1965.; LABSVIRS 1988.; BOKOVOY 1998.; DAVIES 1989. A román mezőgazdaság szövetkezetesítésének és kollektivizálásának szociológiai szempontú megközelítése például: LEWIN 1975.; SJÖBERG 1991.; KLIGMAN-VERDERY 2011. A magyar szövetkezetekről és mezőgazdaságról esettanulmányok angol nyelven például: HANN 1980, illetve SWAIN 1985. Az észt mezőgazdaság kollektivizálásáról lásd például: FEEST 2007. A moldvai mezőgazdaság kollektivizálásáról lásd: GRIBINCEA 1996.

³² IORDACHI-BAUERKÄMPER 2014.

³³ HAZARD 1939.; HAZARD 1945.; HAZARD-SHAPIRO-MAGGS 1978.

³⁴ FÓRIS 1968.; *Hatályos jogszabályok gyűjteménye 1945–1958. I. kötet. Törvények, országgyűlési határozatok, törvényerejű rendeletek, elnöki tanácsi határozatok.* 1960.; KAMPIS-SZÉP 1978.; *A mezőgazdasági termelőszövetkezetek működésének szabályai.* 1959.; *Mezőgazdasági adattár I-II.* 1965.; NEMES 1947.; VASS 1964.; VASS 1978.; RÁKOSI-SZABÓ 1979.; KOZUB-CIEMBRONIEWICZ-M. MAJCHROWSKI-KOZUB-CIEMBRONIEWICZ-MAJCHROWSKI 2014.; Ö. KOVÁCS 2015.; *Bodenrecht. Textausgabe.* 1979.; *Bodenrecht. Textausgabe.* 1986.; *Das Recht der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften.* 1967.; *Das Recht der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften.* 1974.; GRUHLE 2002.

³⁵ A teljesség igénye nélkül: *Statisztikai Évkönyv.* 1964.; *Győr-Sopron megye fontosabb statisztikai adatai 1964.* 1965.; LEONHARD 1987.; KOVÁCS 1990.; NAGY 1990.

könyve a szovjet földjogról és lakásjogról. A szovjet földjogi szabályozásról 1975-ben jelent meg Syrodoyev orosz nyelvű könyve angol fordításban.³⁶ Magyar vagy német nyelven nehéz ilyen összefoglalókat találni. Varga Zsuzsanna 2013-ban megjelent tanulmányában az NDK és Magyarország Sztálin utáni agrárpolitikájának az összehasonlítása volt a cél, de inkább a magyar intézkedésekre került a hangsúly, az összehasonlító perspektíva pedig elsikkadt.³⁷ Több tanulmánykötet olvasása közben tapasztalható, hogy gyakorlatilag országtanulmányok készültek és lettek egymás mellé illesztve azzal a szándékkal, hogy ez által közös összehasonlító szempontok alapján összeáll egy teljes kompozíció.³⁸ Kiemelném mindehhez kapcsolódóan André Steiner, Gregory R. Witkowski és Nigel Swain tanulmányait.³⁹

További egy tanulmánykötetet szükséges a disszertációhoz feltétlenül kiemelni, amely interdiszciplináris és összehasonlító perspektívát előtérbe helyezve tárgyalja a tulajdont, annak fejlődését, fogalmát és szerepét társadalmi, jogi, politikai és gazdasági kontextusban.⁴⁰ A tulajdontörténet különböző szempontú összehasonlító elemzése a jogtudomány és történettudomány kapcsolatának megerősödését is eredményezhette. Arnd Bauerkämper tanulmánya a mezőgazdasági földtulajdont állította a középpontba, és 1945-től vizsgálta a földjogi szabályozást az NSZK és az NDK relációjában. Stephan Merl tanulmánya a magántulajdont és annak fogalmát vizsgálta az orosz társadalmi, politikai, gazdasági és jogi értelmezési keretben. A 20. században a kapitalista és kommunista gazdasági rendszerek és a gazdasági jog összehasonlítására, illetve a központi tervutasításos gazdaság vizsgálatára összpontosítva számos feldolgozás jelent meg például német nyelven.⁴¹

Az interdiszciplináris, összehasonlító és transznacionális megközelítés kapcsán, részben az elméleti és módszertani kérdéseket is bemutató szakirodalomra is kitérek, mivel az összehasonlító történetírás, jogtörténet és gazdaságtörténet olvasása

³⁶ SYRODOYEV 1975.

³⁷ VARGA 2013.

³⁸ JERMAKOWICZ-FOLLIS 1988.; BERGMANN-GEY-QUASSIER 1988.; BOYER 2007.; IORDACHI-BAUERKÄMPER 2014. Tomka Béla 2005-ben írt tanulmányában mutatott rá e problémára: TOMKA 2005: 252.

³⁹ WITKOWSKI 2014.; SWAIN 2014.

⁴⁰ SIEGRIST-SUGARMAN 1999. Az 1970-es és az 1980-as évektől a „New Legal History” irányzat az interdiszciplináris kereteket bővítette a jog kultúra- és társadalomtörténeti kutatásaival, összehasonlító módon. Uo. 18. Az irányzatnak számos képviselője volt Angliában és az Amerikai Egyesült Államokban.

⁴¹ WILCZYNSKI 1974.; HAMEL 1979.; SEIFFERT 1982.; HAASE 1983.; SCHEFOLD 2004. Tomka Béla társadalomtörténeti feldolgozásában alkalmazott összehasonlító perspektívát. TOMKA 2009. Közép-Kelet-Európa második világháború utáni társadalomtörténeti kutatására lásd: BRENNER-HEUMOS 2005.

folyamatosan alakította szemléletmódját. A historiográfiára tekintve látható, hogy a földbirtokpolitika egyrészt az agrártörténetírás, másrészt a jogtörténetírás lehetséges vizsgálati tárgya is lehet, mint ahogy közgazdasági és szociológiai nézőpontból is elemezhetjük az ezzel a témával összefüggő történeti folyamatokat. Abból az okból kifolyólag, hogy a földbirtok és mezőgazdasági üzem fogalmak szorosan átfedték egymást, a földbirtokpolitika történetéhez szükséges tágabb értelemben ismerni az agrárszerkezetet módosító tényezőket, állami beavatkozást, így az agrárpolitikát is. Ebből adódik az, hogy az 1945 előtti és utáni földbirtokpolitika, ha nem is teljes egészében, de lefedi az agrártörténet egy részét. Az értekezés a földet érintő jogszabályalkotás és jogalkalmazás elemzésével a történeti feldolgozásban a földjogi hézagot próbálja meg kitölteni.⁴²

A jogtörténetírás területén nem csak a történettudomány és a jogtudomány kapcsolódnak egymáshoz, hanem a jogfilozófia és a jogszociológia is. A gazdasági jog közgazdasági szempontból szintén felveti az interdiszciplinaritás érvényességét.⁴³ A jogtörténet azért is hasznos és releváns a történettudomány és a jogtudomány számára, mert a múlt kutatása során történeti evidenciák megismerésére törekszik. Az analógia, a kauzalitás felismerését elősegítő összehasonlítások és transznacionális elemzések ezért interdiszciplináris szemlélet által tovább erősíthetik az egyes tudományágak érveit és hipotéziseit.⁴⁴

Az összehasonlító történetírás történetét, módszereit, típusait és célját magyar nyelven több szerző is tárgyalta már, így például Ránki György, Gyáni Gábor, Tomka Béla és Varga Zsuzsanna, illetve az összehasonlító jogtörténetírással kapcsolatban mindezt Horváth Pál. Az összehasonlító jogtudományból kiváló és külön tudományos irányzattá váló összehasonlító jogtörténet történeti megközelítést alkalmaz és így önmagában véve is terepe az interdiszciplinaritásnak.⁴⁵ Az összehasonlítás típusait

⁴² A földtulajdont és a földhasználatot számos, a mezőgazdasági jog területére helyezhető jogszabály érintette a vizsgált időszakban, így például a begyűjtés és adózás terén éppen azért, mert ezek részben elválaszthatatlanok voltak a földbirtoktól, mint mezőgazdasági termelő egységtől.

⁴³ KULCSÁR 1982.; SAJÓ 1979.; HORVÁTH–RÉVÉSZ–STIPTA–ZLINSZKY 1993: 270. Angol nyelvű kötetek például a szociológiai megközelítésre: SCHLESINGER 1951.; FRIEDMAN 1987.; COING 1996.

⁴⁴ Az összehasonlító, transznacionális és interdiszciplináris kutatások a nemzetek és tudományágak közötti dialógus és együttműködés elmélyítését segíthetik elő. Véleményem szerint a transznacionális történetírás egyáltalán nem a nemzeti/állam-történetírás ellenkezője, hanem kiegészítője, és a saját nemzeti történelemhez hozzáadó irányzat. Erről például RÁNKI 1983: 178.

⁴⁵ Az Összehasonlító jogtörténet című tankönyvben például Mitteis és Lieberich (Deutsche Rechtsgeschichte című könyv szerzői, 1988) véleménye által fogalmazódott meg a következő: „[...] a

tekintve több különböző felfogás alakult ki több szerzőtől: individualizáló összehasonlítás, magában foglaló összehasonlítás, eltéréseket kereső összehasonlítás, általánosító összehasonlítás, szembeállító összehasonlítás stb.⁴⁶ Vizsgálatom szempontjából elsősorban a magában foglaló típusú összehasonlítást alkalmazom analitikus és leíró funkcióval vegyítve.

I.3. Kutatói kérdések és problémafelvetések

Az 1944 és 1967 közötti több mint két évtizedben folyamatosan változások érték a magyar mezőgazdaságot. 1945-től a földreform keretén belül államosítás és földosztás történt, 1948/1949-től szovjet mintára kollektivizálták a falvakat, és az államszerkezeten és rendszeren is mélyreható változásokat terveztek, illetve hajtottak végre. Miért volt mindezekre szükség? Milyen folyamatot/folyamatokat tudunk megragadni történelmi vizsgálódásaink során? Az alapvető történelmi problémafelvetések közé tartozik az, hogy 1945-ben egyáltalán földreform történt-e? Ugyancsak releváns feltenni a kérdést és rámutatni arra a problémára, hogy mi történt gazdasági értelemben 1948/1949 és 1953 közepe között? Hogyan hatott a változás az agrárszerkezetre és a földbirtokra? Terveztek-e és történtek-e korrekciók a rendszer 1952/1953-as válságakor? Nagy Imrének milyen szerepe volt mindebben? Vajon a gazdaságirányítás és az agrárium reformjának a gondolata az „új szakaszban” gyökerezett, vagy a folyamat kezdete előbbre datálható? Befejeződött-e 1961-ben a mezőgazdaság kollektivizálása? Hogyan jutott el a magyar mezőgazdaság a „termelőszövetkezeti földtulajdonig”?

Ezek a kérdések nem csupán kérdések, hanem problémakereső, felvető és vitaindító kérdések is egyben, méghozzá úgy, hogy a szakirodalomban ilyen jellegű kérdéseket nem nagyon találhatunk. Mindennek okai között megemlítendő egyrészt az, hogy kialakultak történelmi paradigmák, értelmezések, narratívák és interpretációk,

jogtörténet részben a jogtudományhoz, részben a történettudományhoz tartozik, módszere alapján azonban mindkettőhöz képest önálló.” FÖLDI 2014: 34. Tomka Béla pontosan azt fejtette ki tanulmányában (TOMKA 2005: 258.), ami a jogtörténet-tudomány területén a fenti kötetben megjelenik: a magyar nemzeti történetírás, mint ahogy a magyar állam- és jogtörténet is, igényli az összehasonlítást, részben azért, mert olyan folyamatok és struktúraváltozások következhetnek be, amelyek kutatása és feldolgozása nemzetközi szinten történhet meg megfelelő módon. Mindezzel pedig sokkal aktívabban járulhat hozzá a magyar történetírás és jogtörténetírás a nemzetközi diskurzusokhoz is.

⁴⁶ HORVÁTH 1979: 50.; RÁNKI 1983: 181.; TILLY 1984: 87–115, 125–143.; KAELBLE 1999: 48–92.; TOMKA 2005: 246–247.; HAUPT–KOCKA 2012: 3–9.

amelyeket egyáltalán nem lebontani, hanem épp ellenkezőleg, felhasználni szükséges ahhoz, hogy egy-egy eseményt és folyamatot újraértékelhessünk. Másrészt a kutatás motorja az állandó kérdésfelvetés és válaszkeresés. A földbirtokpolitika témájához kapcsolódó kutatói kérdéseim a következők:

- Milyen változtatásokat kívánt a kommunista párt előidézni a földbirtokrendszerben? Hogy volt része a „mezőgazdaság szocialista átalakításának”, az agrárrendszer működésének a földbirtokpolitika 1944 után?
- Milyen módon volt része az 1945-ös „földreform” a kommunista párt agrár- és földbirtokpolitikájának? Milyen jelentősége volt a „földreformnak” az agráriumot és a földet érintő jogi szabályozásban?
- Hogyan szabályozták a földhasználatot és a földek adásvételét a vizsgált időszakban? Hogyan igazodott e szabályozás a politikai irányvonal változásaihoz és a társadalomra gyakorolt hatásokhoz és társadalmi reakciókhoz? Mennyire volt jelentős a Nagy Imre által koordinált korrekciók 1952-től a földmagántulajdon és földmagánhasználat megerősítésében?
- Milyen módszerekkel számolták fel a földmagántulajdont és a földmagánhasználatot? Hogyan kapcsolódott mindezekhez az ingatlanforgalmi és földhasználati szabályozás?
- Különálló jogág volt-e a földjog Magyarországon a vizsgált időszakban? Próbálták-e azt kodifikálni és milyen célból? Hogyan kapcsolódott a „termelőszövetkezeti tulajdon” kérdése és bevezetése a kommunista párt földbirtokpolitikai céljaihoz?

Kiegészítő jellegű kérdéseim továbbá: voltak-e a földbirtokpolitikának szakaszai, és a kommunista párt fel kívánta-e számolni a teljes vizsgált időszakban a földmagántulajdont és a földmagánhasználatot? Hogyan változott meg az ember és a föld viszonya kulturális, gazdasági, jogi és szociális értelemben? Milyen jelentéssel bírt a földbirtok?

A téma nagyobb vetülete, a nemzetközi összehasonlítás és a transznacionális megközelítés pedig olyan kérdéseket és problémákat is a felszínre hoz, amelyek tágítják a kontextust. Milyen összefüggéseket fedezhetünk fel a szocialista tömbön belüli országok jogszabályalkotásában? Milyen földbirtokpolitikai intézkedéseket hajtottak

végre a régióban? Milyen módszerekkel kívánták felszámolni a földmagántulajdont és a földmágnáhasználatot?

Mennyire volt legitim, törvényes a jogalkotás a vizsgált időszakban? Milyen módszerekkel kívánta a parasztság a földhöz fűződő érdekeit érvényesíteni? Lehetséges-e a szovjetizáció mértékét az államberendezkedés, az államszervezet és a jogrendszer átalakulásának a vizsgálatával megállapítani? Milyen módon volt befolyással a Szovjetunió a jogfejlődésre, mennyire függött a jogalkotás a szovjet hatalmi érdekektől és jelenléttől? Korszakhatár volt-e a földbirtokpolitikában az 1961-es év? Feltételezve azt, hogy a tömb kommunista pártjainak a földbirtokpolitikai céljai azonosak voltak, hogyan értékelhetőek a földbirtokszerkezetben 1967-re bekövetkezett változások? Milyen egyezések, azonosságok és eltérések, különbségek fedezhetők fel a földtulajdont és a földhasználatot érintő jogszabályalkotásban? Miért tekinthető a termelészövetkezeti földtulajdon szintén a földmagántulajdon felszámolása eszközének?

Az egyik legfontosabb kérdésnek tekintem azt, hogy milyen mértékű volt a szovjet befolyás és beavatkozás a tömb országainak a politikai döntéshozatalába, és hogy milyen kapcsolatok, interakciók és kölcsönhatások voltak a tömbön belül? A történettudomány területén számos pozitív példa bizonyítja azt, hogy érdemes a jogot történeti forrásanyagként előtérbe helyezni. Több olyan történeti munka keletkezett, amely az agrárpolitika bemutatása közben az agrárjogi rendelkezésekkel párhuzamosan földbirtokpolitikai intézkedéseket, földjogi rendelkezéseket is bemutat. A disszertáció témáját és az összehasonlítás tárgyát tekintve a legfontosabbak azok a kutatási kérdések, amelyek a forrásanyag kutatása és értékelése során vetődtek fel és kerültek középpontba.

A kommunista párt célkitűzése, hogy felszámolja a földmagántulajdont és a földmágnáhasználatot, egyszerre volt társadalmi és gazdasági vetületű probléma. A földtulajdoni viszonyok „fejlesztése” a mezőgazdaság szocialista átalakításának problémájaként lett bemutatva.⁴⁷ Vagy, ahogy másképp megfogalmazták, a „népi demokratikus országok” többségében a mezőgazdaság szocialista átalakítása a földmagántulajdonon alapuló földbirtokrendszer keretei között valósult, valósulhatott meg. Ez utóbbi megfogalmazás azonban háttérbe szorítja a földjogi szabályozás vélt vagy valós célját, ezért az előbbiből szükséges kiindulni a vizsgálathoz, s amennyiben

⁴⁷ SERES 1955: 595.

abból indul ki a probléma meghatározása, akkor valószínűsíthető, hogy a mezőgazdaság szocialista átalakításának szerves része volt a földtulajdoni viszonyok átalakítása.

A kutatói kérdésekhez kapcsolódóan további téziseim a következők:

- A kommunista agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitika célkitűzése volt (1) szovjet minta alapján kollektív gazdaságok létrehozása, (2) a mezőgazdasági termelőeszközök kollektivizálása, (3) előbbiből következően a mezőgazdasági termelőeszközök magántulajdonának és magánhasználatának a felszámolása
- A „földhasználat társadalmosítása” nem csak a földmagánhasználat felszámolását jelentette, hanem a földmagántulajdon korlátozását, amely által hozzájárult a földmagántulajdon fokozatos megszüntetéséhez
- Közép-Kelet-Európában a tulajdonjog azonos tőből fakadt és a magánjog szerves részét képezte, ezért feltételezhető, hogy azonos vagy hasonló földbirtokpolitikai intézkedésekre kerülhetett sor a földmagántulajdon és a földmagánhasználat korlátozása és megszüntetése céljából, például az ingatlanforgalom, földhasználat és haszonbérlet terén, s mindez egy folyamatot képezett

I.4. A kutatás módszertana

A már említett módszertani elemek mellett a hagyományos módszereket alkalmazom az írott és nyomtatott primer és szekunder források elemzése során. A kvantitatív és kvalitatív módszerek mellett a komparatív, interdiszciplináris és transznacionális megközelítés is dolgozatom szerves része. Ezekre a módszerekre azért van szükség, hogy a szöveges forráselemzést kiegészíthessem és összetettebben strukturálhassam, és így az adatelemzés is részletesebb lehessen. A kutatási témán belül tematizált egységeket hoztam létre, amelyek elősegítik az új szempontok által az összefüggések, ok-okozatok és folyamatok mélyebb feltárását. A kutatói kérdések, problémafelvetések és módszerek összefűzése és alkalmazása által vetek össze forrásokat, érveket és kifejtem véleményemet a szakirodalomban található koncepciókról, feltevésekről és narratívákról. Célom az objektív elemzés és a forráskritika, s nem az, hogy általános megállapításokat tegyek úgy, hogy azokat nem támasztom alá koherens, logikus módon.

Amennyiben nem értek egyet bizonyos állításokkal, úgy cáfolok és értékelek, s ha szükséges, rámutatok az átértékelés lehetőségeire és korlátaira is.

A transznacionális, összehasonlító történeti kutatások által egy adott ország történetét nemzetközi kontextusba helyezhetjük. Mindebből adódóan fontosnak tartom a Közép-Kelet-Európához, Kelet-Európához és Délkelet-Európához kapcsolódó kutatások kiterjesztését a gazdaság-, társadalom- és a jogtörténet terén. Ezzel a történettudomány is hozzájárulhat ahhoz, hogy a 20. század második felének magyar története Európa, illetve a világ történetének nem mind különálló fejezete, hanem mint szerves része legyen kibontva történelemkönyveinkben, és hogy magyarországi esettanulmányok készüljenek nemzetközi felhasználásra. A szocialista tömb országain a következő országokat értem Közép-Kelet-Európa és Délkelet-Európa tekintetében: Lengyelország, Németország Szovjet Megszállási Zónája/1949-től Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária, és a szocialista államnak tekinthető Jugoszlávia, illetve Albánia.

A felsorolt országok között az 1945 utáni történelem egyik közös pontja a szovjet érdekszférába kerülés, (részbeni vagy időleges) megszállás és a szovjet modellen alapuló kommunista diktatúrák kiépítése. Saját, magyar történelmünk és a felsorolt országok történetének megismerésében jelentős transznacionális kutatási lehetőségek rejlenek. Mindez elősegítheti az említett országoknak a kulturális együttműködését, amely által összeállítható és megalkotható lehet egy „common history” szintű, a térség történetét átívelő, több szempontból is összehasonlító mű, például tankönyv formájában. Az ilyen célkitűzést erősítheti, hogy az 1945 utáni folyamatok egy részét csak nagyobb szintű vizsgálattal, a térség országainak a történetét elemezve és összehasonlítva lehet megérteni pontosan.

A kutatási és forráselemzési módszerek hozzájárultak ahhoz, hogy történelemszemléletem és történelemfelfogásom multiperspektivikus irányba fejlődjön tovább. A kutatás alulról felfelé épül fel, mikro szintű eseteket vizsgáltam, kapcsoltam össze és helyeztem kontextusba. A jogalkalmazás és joggyakorlat szempontjából ez részben különböző jogesetek feltárását és elemzését is jelenti. A helyi szint vizsgálata azért is szükséges, mert a társadalmi és gazdasági tényezők megismerése által a jogrendszer és a szabályozás összefüggései, kapcsolatai és kölcsönhatásai még inkább részletezhetőbbé válnak. A földjogi szabályozás és a jogalkalmazás bemutatása a

földtulajdont és a földhasználatot érintő rendelkezések és intézkedések által véleményem szerint a jogrendszer vizsgálatának egy esete.

A disszertációban a magyar jogi szabályozást több ponton is összevetem a szocialista tömb országainak jogi szabályozásával. Ez által lehetőség nyílik arra, hogy megismerjük a magyar és a tömb országai között a földbirtokpolitika sajátosságait és hasonlóságait.⁴⁸ Miben is nyújthat újat egy összehasonlító történeti/jogtörténeti feldolgozás?

- Az eddig nem kutatott jogszabályalkotás megismerése és összevetése
- A különböző jogrendek vagy az „importált”/adaptált/rákényszerített jog vizsgálata
- Egyazon jogágon belüli szabályozás közötti azonosságok és különbségek bemutatása
- Szovjet beavatkozás és befolyásolás mértékének megállapítása
- A szovjet modell átvételének a foka
- Kapcsolatok, kölcsönhatások egyes országok között a jogalkotás terén

Habár a kommunista párt agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitikájának különböző intenzitású periódusai voltak, a földjogi szabályozás szakaszokra bontása éppen a folyamatok miatt nem lehetséges egyszerűen úgy, hogy egy időskálán vonalkákkal jelezzük egy-egy periódus időtartamát.⁴⁹ Ebből a szempontból egészen egyedi Nagy Imre tevékenysége 1948/1949 előtt és az „új szakasz” idején.⁵⁰ A

⁴⁸ Céлом továbbá a tömbön belüli kapcsolatok és összefüggések feltárása. A szovjet vezetés politikai-hatalmi beavatkozása, a jogrendszer átalakításában betöltött szerepe és a szovjetizálás szintén ez által válik kimutathatóvá, kikövetkeztethetővé, közvetlen forrásanyag nélkül. Horváth Pál az összehasonlító jogtörténeti módszer és összehasonlító történettudomány közötti kapcsolatra mutatott rá 1974-ben megjelent könyvében, s a jogi komparatiztika feladatát általánosan úgy határozta meg, hogy az főként a különböző jogrendszerek közötti közös pontokat kutatja fel. A földjog elemzésének az esetében nem teljesen különböző jogrendszerek vizsgálatára kerül sor, mivel a szovjet modellen alapuló „szocialista jog” és jogrendszer megteremtése volt az egyik fő célja a kommunista diktatúra vezetőinek. Ebből adódóan (elméletileg) egy jogrendszeren belüli esetek kerülnek összehasonlításra. HORVÁTH 1974: 427.

⁴⁹ Átmenetileg kétszer erősítették meg a földmagántulajdont a rendszer konszolidálása érdekében, 1953-ban és 1956/57-ben. Az 1987-ben megjelent *Földjog – szövetkezeti jog* című egyetemi tankönyvben a „szocialista földtulajdoni, földhasználati viszonyok fejlődése” címszó alatt az 1945 és 1987 közötti időszakot négy fő korszakra bontották fel: „1. az új földtulajdoni viszonyok stabilizálásának korszaka 1945–1949; 2. a földjogi viszonyaink szocialista átalakítása kísérletének korszaka 1949–1957; 3. a földjogi viszonyaink szocialista jellege megteremtésének korszaka 1957–1968; 4. szocialista földjogi viszonyaink rendezésének időszaka 1968-tól napjainkig”. BOSÁNSZKY–SZÉP 1987: 34. Érzékelhető a szakaszok pontos elnevezésének a nehézsége, talán éppen azért, mert a kommunista pártállam a földbirtokpolitikai intézkedéseket kontinuíván egy új, „szocialista földjogi rendszer” kiépítésére összpontosította.

⁵⁰ Nagy Imre (1896–1958) kaposvári születésű kommunista politikus, agrárpolitikus, aki 1944 decemberétől 1945 novemberéig földművelésügyi miniszter, majd belügyminiszter volt, 1947-től 1949-ig

diktatúrákban, így a kommunista diktatúrákban is, a jog eszközzé vált, amely által társadalmi és gazdasági átalakításokat hajtottak végre.⁵¹ Ha a jogrendszer állapota és működése alapján definiáljuk a diktatúrát, akkor gondolnunk kell a hatalmi ágak nem megfelelő szétválasztására, az egypártrendszerre, a hatalom koncentrációjára és a társadalmi kontroll hiányára. Ebből adódóan a jog, a jogszabályalkotás és a jogalkalmazás nem tükrözi a társadalom elvárásait, a társadalmi érdekeket és az alulról jövő változások iránti igényt. Az állami érdekeket és egyéni érdekeket összehangoló, összeegyeztető és jogbiztonságot teremtő államtól eltérően a szovjet típusú kommunista pártállam az átalakítás jegyében részben ideológiai alapokon új államrendszert hozott létre, amely modellje a szovjet volt. Az első átmenetnek is nevezhető, 1945-től kezdődő időszakban kiépülő új államot „népi demokráciának” nevezték el, amely a későbbi, nyílt sztalinizáció idején már a „proletárdiktatúra” megjelölést kapta. Mindez úgy történt, hogy elméleti magyarázatot nem nagyon fűztek hozzá, csak csekély mértékben, s így lett a népi demokrácia a proletárdiktatúra egyik formája. Az átmenet után következett egy új átmenet, amely tele volt ellentmondásokkal.

Miért releváns gyakorlatilag bármilyen jogforrás történetének a vizsgálata? Olyan alapvető kérdésekre kereshető válasz, mint például ki írta, hol és mikor, milyen szerkezetileg és formailag a szabályozás, milyen jogterületet és jogágot érintett, milyen módon szabályozott, mit, milyen fogalmakat használtak benne? A jog történeti megközelítésekor különös jelentőségű a jogalkotó szándéka, célja, és például a nem publikált jogszabálytervezetek felkutatása. Az interdiszciplináris kutatás kitágítja az elemzés dimenzióit. Számos hozadéka lehet annak, ha a történettudomány a közgazdasággal, szociológiával, pszichológiával, vagy például a jogtudománnyal kooperál, mivel így új megközelítések és perspektívák kerülhetnek előtérbe.⁵² Definiálhatóbbá válnak olyan fogalmak, mint például a fejlődés, jogbiztonság, törvényesség, törvénytelenység, változás, reform és modernizáció.

az Országgyűlés elnöke, tanszékvezető és oktató a Közgazdaságtudományi és az Agrártudományi egyetemen. 1948–1949-ben összetűzésbe került a pártvezetéssel a gazdaságpolitikával kapcsolatban, ezért eltávolították a Politikai Bizottságból (PB). 1950-től 1952-ig vezette az MDP Központi Vezetőségének (KV) Adminisztratív Osztályát, 1950 decemberében élelmezési miniszter, majd újra PB tag lett. 1952 elején begyűjtési miniszter lett egészen 1952. november 14-ig, amikor kinevezték a Minisztertanács egyik elnökhelyettesének. 1953. július 4-től a Minisztertanács elnöke 1955 márciusáig, ugyanebben az évben kizárták a pártból, ahova 1956 októberében visszavették. A forradalom és szabadságharc idején újra kormányfő, majd pedig egy koncepció perben halálra ítélték és kivégezték 1958. június 16-án.

⁵¹ LOEBER 1986: 15.; MEZEY 1999: 24.; KULCSÁR 1997: 203.

⁵² Például a kultúrtörténet, a mikrotörténet vagy a mindennapok története terén.

Egyáltalán mit értünk diktatúra alatt és hogyan definiálják e szót a különböző tudományágak? A módszerek az elemző, összehasonlító és kvantitatív repertoárra terjednek ki, míg a huszadik század második felét tekintve az oral history is fontos forrástípust képvisel. A kommunista diktatúrák a szovjet típusú politikai-, gazdasági-, társadalmi- és jogrendszer mintáján épültek fel, viszont az egyik legfőbb kérdés az, hogy a szovjet párt és annak vezetése milyen módon irányította vagy befolyásolta a folyamatokat Közép-Kelet-Európában, és hogy a szovjet típusú modellen milyen módon alakítottak/alakíthattak, változtattak/változtathattak, akár szovjet befolyás/utasítás által, vagy önálló elhatározásból. Különösen érdekes ebből a szempontból a szovjet modell és a több országai közötti kölcsönhatások kérdése. Mindenekelőtt azt kívánom hangsúlyozni, hogy folyamatoknak a bemutatására törekszem, s hogy az ok-okozatok, az érvelések és a következtetések az események közti kapcsolatok és kontinuitás struktúrájába ágyazódnak bele.

I.5. A földbirtokba történő állami beavatkozás és hatásai az agrárrendszeren belül a térségben 1945 előtt

Európa „köztes” régiójában, Közép-Kelet- és részben Délkelet-Európában 1944/1945 előtt és a nyolcvanas évek végétől végbemenő rendszerváltozás során is erőteljes állami beavatkozások történtek a mezőgazdaság területén. Az intézkedések az agrárrendszer egészére kiterjedtek, hiszen valamilyen mértékben a kisüzem-nagyüzem kérdését próbálták meg politikai, közgazdasági stb. szempontok alapján eldönteni, több-kevesebb sikerrel.⁵³ A földbirtok átalakulása és átalakítása az agrárszerkezeten belül az egyik leglényegesebb ponttá vált.

A földbirtok mezőgazdasági termelőüzem is volt egyben, így szűkebb értelemben az agrárpolitika egyik alapkövének is számított.⁵⁴ Ezt a nézőpontot erősíti meg az is, hogy a huszadik század első évtizedeitől kezdve különböző agrárpolitikuskok és pártok számos földreform/földbirtokreform tervvel álltak elő. A cél alapvetően a nagybirtok valamilyen módú felosztása volt. A témakör szerzőinek többsége azonban

⁵³ A Szovjetunióban az új gazdaságpolitika/új gazdasági politika (NEP) idején a kisparaszti gazdaságok működését behatóan vizsgálta Csajanov, aki szerint a demográfiai ciklusok voltak a leginkább meghatározóak a gazdaságok működésében, nem pedig a profit. Csajanov munkásságának fontosságára Fritz János hívta fel figyelmemet, akinek ez úton is megköszönöm tanácsát.

⁵⁴ BERNÁT 1903: 42–50, 63–72.; BUDAY 1922: 1–44.; CZETTLER 1932: 1–8, 19–37.

rámutatott arra, hogy az agrár- és birtokpolitikán túl ugyanannyira meghatározó volt a termelési vagy épp a kultúrpolitika. A politikum spektrumának baloldalán pedig felbukkantak olyan elképzelések, amelyek a birtokok szocializálásában vélték modernizálhatónak a magyar mezőgazdaságot.

A földbirtokrendszer, az agrárszerkezet és a földreform kérdésköre jóval túlmutatott az agrár- és földbirtokpolitikán, mivel egyben a tulajdoni rendszer egészéhez kapcsolódott.⁵⁵ A gazdasági és társadalmi berendezkedésen túl az államszervezetet is érintette a „földkérdés”, mivel a földbirtoknak politikai töltetet adtak. A probléma felnagyítása lenne azt állítani, hogy a földbirtokon múltott a politikai, társadalmi és gazdasági rendszer egésze, de azt, hogy ez valamelyest így volt, jól mutatja, hogy a politikai rendszerváltozások az agrár- és földbirtokrendszerben szinte mindig változtatásokat idéztek elő. Ez nem csak Magyarországon volt így, hanem a régió többi országában is. Magyarázható ez azzal, hogy az állam modernizáló szerepe már a jobbágyfelszabadítástól kezdve, a „gazdasági periférián” a megkésített fejlődésből adódóan folytatólagosnak volt mondható. Nyugat-Európa-hoz képest jelentős időbeli késéssel történik meg a mezőgazdaság kapitalizálódása, tőkés fejlődése különböző ütemben és módon a 19. század második felétől.⁵⁶

A milliónyi ember a mezőgazdaságban igényelte a változást és az ennek megfelelő politikai intézkedéseket. A Károlyi-féle földreform, a Tanácsköztársaság földállamosításai, majd pedig az úgynevezett Nagyatádi-féle földreform valahol mind csalódást okoztak az agrártársadalomnak.⁵⁷ A hitbizományok és kötött birtokok felbontása később pedig rendkívül nehézkesnek tűnt, s készítette a Kisgazdapárt, a Nemzeti Radikális Párt és a Szociáldemokrata Párt is földreform terveket.⁵⁸ Megpróbálták a kishaszonbérletek számát is növelni, és vallási-etnikai alapon is történt beavatkozás a földbirtokrendszerbe. Mindenesetre a földreform a második világháború végén annyira a köztudatban volt, hogy azt nem lehetett a szőnyeg alá söpörni.

⁵⁵ SZAKÁCS 1971: 14–22.; KAPOSZI 2012: 89.

⁵⁶ BEREND T.–RÁNKI 1976: 55–70.

⁵⁷ ESTÓK–GUNST–FEHÉR–VARGA 2008: 151–153.

⁵⁸ FAZEKAS 1995: 200–202.; NAGY 2003: 190–202.

A földbirtokrendszerben történt változásokat összefoglalóan az alábbi táblázat szemlélteti:⁵⁹

Politikai rendszer jellege	Állami beavatkozás módja	Rendelkezés módja	Beavatkozás mértéke
Népköztársaság, polgári demokrácia	Károlyi-féle földreform, földosztás	1919. évi XVIII. néptörvény a földművelő nép földhöz juttatásáról. (1919. február 2.)	Idő rövidsége miatt nem került végrehajtásra
Tanácsköztársaság, kommunista diktatúra	Államosítás	A Forradalmi Kormányzótanács XXXVIII. számú rendelete a közép és nagybirtokok állami tulajdonba vételéről. (1919. április 4.)	Elvileg 7 000 000 kat. holdat szocializáltak, ebből körülbelül 3 000 000 kat. hold volt szántó. 6 000 000 kh kisbirtokosok kezén
Királyság, alkotmányos monarchia	Nagyatádi-féle földreform, igénybevétel és földjuttatás	1920. évi XXXVI. törvénycikk a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésekről	1 150 000 katasztrális hold igénybevétele, 750 000 szétosztása 400 000 ember számára
Királyság, alkotmányos monarchia	Igénybevétel, „átengedésre” kötelezés	1942. évi XV. törvénycikk a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól	Több mint 250 000 kat. hold átadása, összesen több mint 420 000 kat. holdat vettek volna át
Királyság, alkotmányos monarchia	Radikális földreform, állami tulajdonba vétel, elkobzás	600/1945. (III.18.) M.E. számú rendelet a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról	5 600 000 kat. hold igénybevétele, több mint 3 000 000 kat. hold szétosztott terület, több mint 642 000 ember számára
Királyság, alkotmányos monarchia (1946. február 1-től köztársaság, parlamentáris demokrácia)	Elkobzás, állami tulajdonba vétel	12.330/1945. (XII.29.) M.E. számú rendelet a magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről	248 600 kat. hold került állami tulajdonba

⁵⁹ A kisebb mérvűnek tekinthető beavatkozások felsorolása nélkül. Ezekről bővebben lásd: TAKÁCS 1976: 50–56.; NAGY 2003: 221–309.

Népköztársaság, kommunista diktatúra	Megváltás	1967. évi IV. törvény a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről. (1967. október 11.)	A nem termelősövetkezeti tagok földtulajdonának folyamatos megváltása
Köztársaság, parlamentáris demokrácia	Kárpótlás	Kárpótlási törvények, 1992. évi XLIX. törvény a kárpótlási jegy termőföldtulajdon megszerzésére történő felhasználásának egyes kérdéseiről	Körülbelül 2 500 000 kat. hold került magántulajdonba, körülbelül 600 000 ember jutott földhöz

Az állami beavatkozás 1919-től kezdődően politikai érdekek mentén történt, ezt követte a gazdasági, szociális és kulturális érdek. A föld igénybevételével hozzányúltak ahhoz a magántulajdonhoz, ami elvileg sérthetetlen volt, így a nagybirtokos, a zsidó nemzetiségű és vallású, vagy éppen a német nemzetiségű földjéhez. A magántulajdon megbontása valószínű, hogy leginkább akkor sértette magántulajdonosi érzületében a parasztság többi részét, amikor rájuk került a sor. Pontosabban, amikor már rohamosan közelített feléjük ugyanaz a végzet, így nem meglepő, hogy 1949-től kezdve a párt- és állami szervek forrásanyagában olvashatunk a kulákok iránt kinyilvánított szimpátiáról, együttérzésről a közép- és kisbirtokosok részéről. Ez egyértelműen negatív tendencia volt a párt szemében és akadályozta a mezőgazdaság szocialista átalakítását.

1945 radikalizmusa a fentiekből következően egy nagyon komoly kérdés társadalom-, gazdaság-, politika-, jog- és kultúrtörténeti szempontból. Másrészt azonban, amint változott a politikai irányvonal és kezdetét vette a szó szerinti kollektivizálás, a kommunista pártban már úgy érveltek, hogy a földreform során létrejött törpe- és kisbirtokok amúgy sem képesek fennmaradni, mert „bekebeleznék” őket a kapitalista birtokosok, akiket egyébként a párt korlátozott különböző módszerekkel. Rettegtek a középparasztsodástól vagy kulákosodástól, míg társadalomtörténetileg nézve folyt az agrártársadalom javának a proletárosodása. Így lett a jómódú középgazdából kanász a tszcs-ben. A kommunista párt azonban nem csak a parasztság modernizálása apellált, amikor az „osztályharccal” és a kisbirtokok elmaradottságával érvelt a kollektivizálás mellett, miközben száz százalékig kihasználta a földreform propagandalehetőségeit. Ugyanis a magyar paraszt, a sztálinisták

szemében legalábbis, nem harcolt meg a földért, mint az orosz paraszt, kvázi ajándékba kapta azt. Az önálló entitású parasztra egyébként is ellenségesen és idegenkedve tekintett a pártvezetés sztálinista része, annak ellenére, hogy a munkás-paraszt szövetség fontosságáról szónokoltak.

A tulajdonjog, különösen pedig a földtulajdonjog intézményi, szociális, kulturális, gazdasági, jogi értelmezését, funkcióját, módszereit és céljait vizsgálták több összehasonlító jellegű kötetben. Így például a Hannes Siegrist és Dietmar Müller által szerkesztett *Property in East Central Europe, Notions, Institutions and Practices in Landownership in the Twentieth Century* című tanulmánykötetben. A kötet szerzői Lengyelországot, Romániát és a volt Jugoszlávia területét vették górcső alá.⁶⁰ Az elemzések kiterjedtek a jogi kultúra és a társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedés viszonyrendszerének és változásainak a vizsgálatára. A jog és tulajdon viszonyrendszerét az első világháborútól kezdődően a következő táblázatban vázolták fel:⁶¹

Időszakok	A tulajdonjog formái és típusa
A két világháború közti időszak (1918–1939)	Liberális-individualista, erős etnikai és nemzeti előítéletekkel az új tartományokban
Háborús időszak és megszállások (1914–1918; 1939–1945)	Formálisan liberális individualista, erős etnikai, nemzeti és faji előítéletekkel
Népi demokrácia (1945–1949)	Liberális-individualista, etnikai, nemzeti és osztály előítéletekkel
Sztálinista rezsimek az 1950-es és 1960-as években	Kommunista univerzalista, a termelősövetkezetekben megmaradt formális egyéni tulajdonjoggal, állami gazdaságokban állami tulajdonjogok
Nemzeti sajátosságok az államszocializmusban	Lengyelország: fennmaradó egyéni tulajdon Románia: kollektív tulajdon etnikai és nemzeti előítéletekkel Jugoszlávia: társadalmi tulajdon széleskörű tulajdonjogokkal
Posztoszocialista korszak (1989 után)	Liberális-individualista magántulajdonjog etnikai, nemzeti és kollektivista elemek maradványaival

⁶⁰ A következő kötetben pedig található az oroszországi tulajdonjog történeti áttekintéséről, illetve a német tulajdonjog változásairól 1945 után egy-egy tanulmány: SIEGRIST–SUGARMAN 1999: 109–160.

⁶¹ SIEGRIST–MÜLLER 2014: 9.

A magyar földbirtokszerkezetben és földtulajdonviszonyokban bekövetkezett változások csak részben korszakolhatóak bele a fenti táblázatba, habár markánsan egyezik több ponton is a három elemzett országgal.⁶² A földtulajdont igyekeztek korlátozni, a földbirtokot pedig a társadalmi és nemzeti stratégia részeként alakító tényezőnek tekintették a gazdaságban és a társadalomban. A harmincas évek végétől a faji és a kisebbségekkel szembeni előítéletek pedig tovább növekedtek. A kommunista rezsim a liberális tulajdonjogi koncepciót 1948/1949-től elvetette, habár elviekben biztosították a nem kapitalista tulajdon biztonságát, illetve a szovjet jogból átvették a „személyi tulajdon” intézményét. A termelősövetkezetekben pedig bevezették a kollektív tulajdont.

Az első világháború után Közép-Kelet-Európába jórészt agrárjellegű országaiban is földreformokat hajtottak végre. Milyen szempontok érvényesültek a földreformok során? A már előzőleg bemutatott nemzeti stratégia, a homogenitásra törekvés, a társadalmi feszültségek enyhítése, a bolsevik típusú agrárfejlődés és irányzat elutasítása. Természetesen számos sajátosság és eltérő jellemzője volt az átalakításnak, az országok egyes gazdasági és társadalmi viszonyait figyelembe véve, mégis meg lehet bizonyos kategóriákat különböztetni.⁶³ A magyarországi földreform a térség földreformjaihoz képest enyhe beavatkozás volt a birtokstruktúrába. Csehszlovákiában 1919-ben és 1920-ban jelentek meg a törvények, amelyek szerint a birtokmaximum 150 és 250 hektár lehetett. Romániában 1918-ban és 1921-ben jelentek meg törvények, itt a birtokmaximum hegyvidéken 100 hektár, míg síkvidéken 200 hektár volt. Mind Jugoszláviában, Romániában és Csehszlovákiában nacionalista funkciója volt a telepítéseknek.⁶⁴ Lengyelországban és Csehszlovákiában mérsékeltebb volt a földreform, míg Jugoszláviában, Romániában és Bulgáriában jelentősen csökkent vagy meg is szűnt a nagybirtokok száma és kiterjedése.

Érdemes az értekezés elején szemügyre vennünk a földbirtokos társadalom tagozódását és a földbirtokok megoszlását az 1945-ös földreform előtt és után, az 1935. évi üzemi felmérés és az 1949. évi népszámlálás adatai alapján.⁶⁵

⁶² SIEGRIST–MÜLLER 2014: 11–12.

⁶³ NAGY 2003: 23.

⁶⁴ Uo. 24–31. BEREND T.–RÁNKI 1976: 273–286.

⁶⁵ SZAKÁCS 1971: 5–14.

A gazdaságok száma és a terület megoszlása 1935-ben.⁶⁶

Gazdaságnagyság (kat.hold)	A gazdaságok		Szántó-	Mező-	Összes	Szántó-	Mező-	Összes
	száma	megoszlása (százalék)	terület					
			ezer kat. hold			megoszlása (százalék)		
0–1	214,9	17,6	119	207	236	1,2	1,6	1,4
1–5	556,1	45,6	1 080	1 333	1 394	11,1	10,2	8,7
5–10	204,3	16,8	1 174	1 415	1 477	12,0	10,8	9,2
10–20	144,1	11,8	1 617	1 937	2 025	16,6	14,7	12,6
20–50	73,6	6,0	1 681	2 036	2 169	17,2	15,5	13,5
50–100	15,2	1,2	702	921	1 036	7,2	7,0	6,5
100–200	5,8	0,5	428	651	805	4,4	5,0	5,0
200–500	3,8	0,3	552	926	1 180	5,6	7,0	7,3
500–1000	1,9	0,1	438	731	941	4,5	5,6	5,9
1000–5000	0,9	0,1	816	1 212	1 701	8,4	9,2	10,6
5000–	0,0	0,0	1 148	1 765	3 107	11,8	13,4	19,3
Összes gazdaság	1 219 715	100,0	9 755	13 134	16 071	100,0	100,0	100,0

A mezőgazdasági keresők és a szántótulajdon megoszlása.⁶⁷

Réteg	A keresők	A szántó	A keresők	A szántó
	megoszlása (százalék)			
	a földreform előtt		a földreform után	
Mezőgazdasági munkások és 5 kat. holdon aluli törpebirtokosok	71,4	12,3	47,2	19,4
Ebből földnélküliek	35,7		12,9	
Kis- és középparasztok	23,8	34,2	49,4	68,8
Gazdag parasztok és földbirtokosok	4,8	53,5	3,4	11,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

⁶⁶ FAZEKAS 1995: 198. Részletes adatsor: NAGY 2003: 204.

⁶⁷ FAZEKAS 1995: 212.

A magángazdaságok megoszlása területnagyság szerint 1949 közepén:⁶⁸

Területnagyság kat. hold	Gazdaságok		Összes terület		Szántóterület		Egy gazdaság átlagos	
	Száma	%	kat. hold	%	kat. hold	%	összes	szántó
							területe	kat. hold
1,1–3	361 500	25,1	823 400	7,1	614 100	6,6	2,3	1,7
3,1–5	303 200	21,0	1 323 300	11,3	1 064 900	11,5	4,4	3,5
5,1–8	333 400	23,1	2 319 600	19,8	1 878 800	20,3	7,0	5,6
8,1–10	124 600	8,7	1 169 400	10,0	958 600	10,4	9,4	7,7
10,1–15	177 400	12,3	2 294 300	19,6	1 860 100	21,1	12,9	10,5
15,1–20	62 900	4,4	1 123 200	9,6	886 200	9,6	17,9	14,1
20,1–25	30 600	2,1	716 300	6,1	561 300	6,1	23,4	18,3
25,1–50	36 000	2,5	1 016 600	8,7	728 100	7,9	28,2	20,2
50,1–100	7 000	1,5	385 000	3,3	275 900	3,0	55,0	39,4
100 kat. holdnál nagyobb	4 200	0,3	524 600	4,5	418 000	4,5	124,9	99,5
Összesen	1 440 800	100,0	11 695 700	100,0	9 246 000	100,0	8,1	6,4

A földtulajdonok számát és területét a földtulajdon nagyságcsoportok 1949-es állapota szerint a következő táblázat szemlélteti:⁶⁹

Földtulajdon nagyságcsoport	Földtulajdonok		Földtulajdonok	
	száma	területe (kat. holdban)	számának	területének
			% -os megoszlása	
0–1 kat. hold	194 937	116 962	13,8	1,2
1–3 kat. hold	328 979	723 755	23,4	7,6
3–5 kat. hold	272 004	1 142 416	19,3	12,1
5–10 kat. hold	379 913	2 925 330	27,0	30,8
10–15 kat. hold	129 989	1 624 862	9,2	17,1
15–20 kat. hold	43 567	762 423	3,1	8,0
20–25 kat. hold	21 355	480 487	1,5	5,1
25–35 kat. hold	18 632	558 960	1,3	5,9

⁶⁸ DONÁTH 1969: 361.

⁶⁹ M. SOMLYAI 1965: 143.

35–50 kat. hold	10 692	454 410	0,8	4,8
50–100 kat. hold	7 423	519 610	0,5	5,5
100 kat. holdnál nagyobb	1 434	179 250	0,1	1,9
Összesen:	1 408 925	9 488 465	100,0	100,0

A következő fejezet első részében a fenti táblázatokból kivehető változások (kisbirtokok számának és területének növekedése, földnélküli mezőgazdasági keresők számának csökkenése) kiváltó okának, az 1945-ös földreform jogi szabályozásának a hátterét és nemzetközi kontextusát elemzem. Mindezzel megpróbálom behatárolni a kommunista párt agrár- és földbirtokpolitikájának kezdőpontját, céljait és módszereit a második világháború végétől kezdődően.

II. Földbirtokpolitika és jogszabályalkotás 1944–1967

II.1. A kommunista földreform és a földbirtokrendszer átalakítása

II.1.1. Földbirtokpolitika és a mezőgazdasági termelőeszközök magántulajdonának és magánhasználatának a felszámolása Szovjet-Oroszországban/a Szovjetunióban

Az 1944/1945-ös magyarországi történések előzményeinek és előtörténetének s boncolgatásaként időben és térben is messziről indítom ezt a fejezetet. Oroszországban 1917-től kezdetét vette a bolsevik hatalomátvétellel a szovjet típusú kommunista állam létrehozása, amelynek több eleme is módosult a húszas és a harmincas évek folyamán. A bolsevikok jórészt az eszer agrárprogram szerint végrehajtották a földosztást, amit néhol agrárreformnak, néhol pedig földreformnak is neveznek a szakirodalomban. A szovjet államban és jogrendszerben a tulajdonnak két fő formája volt: a szocialista és a személyi tulajdon. Előbbibe tartozott az állami és a kolhoztulajdon, míg utóbbiba Szovjet-Oroszország/Szovjetunió állampolgárainak a magántulajdona, amit a személyi jelző volt hivatott lazítani. A termelőeszközök legfejlettebb tulajdonformájának az állami számított, amit „néptulajdonnak” vagy „társadalmi tulajdonnak” is neveztek.⁷⁰ Miért is kívánták megszüntetni a magántulajdont a szocializmus és a kommunizmus létrehozása során? Az ideológia szerint azért, hogy megszüntessék a kizsákmányolást, a tőkefelhalmozást és a társadalmon belüli osztálykülönbségeket, amelyek elméletileg a kapitalista, tőkés gazdasági és társadalmi rendszerekre voltak jellemzők. A gyakorlatban azonban egy felülről lefelé szerveződő, központosított diktatúra jött létre, amely a húszas évektől kezdődően Sztálinnal az élen az egyszemélyi vezetésű pártállammá változott. A gazdaságban mindez azt jelentette, hogy áttértek teljesen a termelés központi tervezésére, a tervutasításos rendszerre.

Az 1917. október 25-i bolsevik fegyveres hatalomátvétel (Gergely-naptár szerint november 7.) utáni napon a Szovjetek II. Összoroszországi Kongresszusa elfogadta a

⁷⁰ PFAFF 1965: 16–33.; 49–112. A szovjet vagyoni jogi rendelkezésekről bővebben lásd: HAZARD 1945. Az 1922. évi polgári törvénykönyv tartalmazta először a tulajdonformák hármas tagolását: állami, szövetkezeti és magántulajdon. MERL 1999: 152. Az 1936. évi alkotmány 6. cikke számos korábbi előíráshoz hasonlóan kimondta, hogy a föld kizárólag állami tulajdonban lehetett, néptulajdonként. BRUNNER–WESTEN 1970: 32. Az 5. cikk szerint kétféle „szocialista tulajdon” létezett: állami és „szövetkezeti-kooperatív” tulajdon. Az alkotmány lehetővé tette a személyi tulajdon öröklését. MERL 1999: 154–155.

földről szóló dekrétumot, amely alapján az összes mezőgazdaságilag hasznosítható földterületet nacionalizálták, vagyis államosították. Ez azt is jelentette, hogy kárpótlás nélkül elkobozták a nagybirtokosok tulajdonában lévő ingatlanokat, illetve az egyházi, cári és intézményi földeket is. A földek az úgynevezett állami földalapba kerültek, és ezeket az állami tulajdonú földeket nem lehetett ezek után sem elidegeníteni, megterhelni, vagy haszonbérbe adni. A dekrétummal megszüntették a földmagántulajdont, tehát „szocializálták”/„társadalmisították” a földek tulajdonát.⁷¹ A parasztság sok helyen spontán módon kezdte el a földet használatba venni.⁷² A kárpótlás nélkül kisajátított ingatlanokat ingyenes és örök használatába adták a parasztnak, a földhasználatot igyekeztek egyenlő mértékűvé tenni úgy, hogy figyelembe vették a földművelő családok gazdasági erejét.⁷³ Mind a föld nacionalizálása, mind pedig a földosztás hivatalosan alulról jövő kezdeményezés volt.⁷⁴ A kommunista pártok politikai-hatalmi módszere volt a huszadik század folyamán, hogy a célkitűzéseik elérésére tett intézkedéseket alulról jövő népi kezdeményezésként tüntették fel, és azt például jogi formába öntötték, így téve legitimmé a felülről jövő politikai akcióikat.

A bolsevik vezetés földbirtokpolitikai intézkedései radikális változást idéztek elő a birtokszerkezetben.⁷⁵ A föld csakis állami tulajdonban lehetett, azonban a tömeges kollektivizálásig, 1929-ig, a földek nagy része parasztgazdaságok használatában volt. A nagybirtokok megszüntetése után bár kísérletet tettek állami gazdaságok és közösen termelő szövetkezetek szervezésére, a hadikommunizmus évei alatt nem történt jelentős számbeli növekedés. 1918. február 19-én jelent meg egy újabb rendelet a föld

⁷¹ TÜMMLER–MERKEL–BLOHM 1969: 8.; MERL 1999: 150.; BREIG 2009: 3.; BRUNNER–WESTEN 1970: 32.; SCHÖNE 2011: 33.; PFAFF 1965: 31.; KARPINSZKI 1945: 7–9.; SERES 1974: 47.; BOSÁNSZKY–SZÉP 1987: 54, 68.; NAGY–SERES 1966: 34. A földdekrétum végrehajtásával kapcsolatban több szerző kiemelte azt, hogy a parasztság évszázados álma vált valóra, amit a későbbi, közép-kelet-európai földreform rendeletekben/törvények és kiadványok is tartalmaztak. SAWICKI 1977: 38. Oroszországban az 1861-es reform után a 20. század elejéig több mint tíz millió kis-, közép- és nagybirtokos parasztgazdaság jött létre, majdnem annyi földterülettel rendelkezve, mint harmincezer nagybirtokos összesen. LENINa 1950: 443–445.; LENINb 1950: 146–147. Sawicki szerint a kommunista agrár- és földbirtokpolitika elméletileg három fő szakaszra tagolódott volna: az első a földek felosztása magánhasználatba, a második a kollektivizálás, a harmadik pedig a kommunizmus megvalósítása, ami minden bizonnyal azt jelentette volna, hogy a kolhozokat felszámolják vagy átszervezik állami gazdaságokká. SAWICKI 1977: 28.

⁷² WÄDEKIN 1974: 36.

⁷³ A szakirodalomban olvashatunk arról, hogy az orosz parasztság számára a hagyományos obscsina és mir alapján működő földhasználati rendszer miatt elsősorban a föld használata meghatározóbb szempont volt a földosztásnál, mint a földtulajdon. SIEGRIST–SUGARMAN 1999: 29.; MERL 1999: 135–160.

⁷⁴ KARPINSZKI 1945: 7.; SYRODOYEV 1975: 9.

⁷⁵ Több mint 152 millió hektár földterület volt paraszti használatban a földdekrétum végrehajtása után. KARPINSZKI 1945: 5–6. A disszertációban használom mind a katasztrális hold (kh), mind pedig a hektár (ha) mértékegységet. 1 katasztrális hold: 1600 négyszögöl, 0,575 hektár.

szocializálásáról, majd augusztus 20-án egy rendelet a városi földterületek államosításáról.⁷⁶ A következő évben, az 1919. február 14-én megjelent rendelet szabályozta a szocialista földgazdálkodást, földhasználatot és a szocialista mezőgazdaságra való áttérés szabályait.

A kevés eredménnyel járó átszervezés és a parasztság elégedetlensége is hozzájárult ahhoz, hogy a bolsevik vezetés úgy döntött, hogy változás szükséges a gazdaságpolitikában. Az új gazdaságpolitika (NEP) időszakában 1921 és körülbelül 1928 között további földjogi szabályozások jelentek meg: 1922-ben megjelent az első földjogi törvénykönyv, 1923-ban megjelent egy erdőtörvény, majd pedig 1928-ban egy rendelkezés a földhasználat és a földkezelés alapelveiről.⁷⁷ Mivel magángazdaságok művelték meg a földterület jelentős részét, ez azt is jelentette, hogy az élő- és holt mezőgazdasági eszközök nagy része is magántulajdonban maradt. A tömeges kampányszerű kollektivizálás ebből adódóan mind a földmagánhasználat, mind pedig a mezőgazdasági termelőeszközök magántulajdonának és magánhasználatának a felszámolását is jelentette. 1929 után a kollektivizálás során felszámolták a még meglévő falusi közösségeket és földközösségeket. A parasztok szövetkezetekbe, illetve az artelekek kolhozokká szervezése után kolhozokba kényszerítése sok helyen a harmincas évek végéig tartott.

A földek tulajdoni és használati viszonyaira vonatkozó rendelkezések a már említett jogszabályokon kívül megtalálhatóak voltak a polgári törvénykönyvben (1922) és a szovjet alkotmányokban (1918, 1924, 1936-ban a sztálini-alkotmány). A kialakulóban lévő kolhozjogot nem kodifikálták, vagyis nem foglalták egységes törvénykönyvbe. A kolhozjog legfőbb jogforrásának a kolhoz mintaalapszabály számított. A tömeges kollektivizálás után az 1917-től megjelenő, a földhasználat rendszerét érintő jogszabályok és rendelkezések elvesztették jelentőségüket, az elsődleges jogi irányadó ezen a téren az alkotmányjog és a kolhozjog lett. A földhasználat társadalmasításával az 1917-es földdekrétum gyakorlatilag hatályon kívül helyeződött. A mezőgazdasági termelőeszközök nagy része állami gazdaságok,

⁷⁶ A földterületet államosították, de a rajta lévő épületeket nem, a 10 000 főnél nagyobb városokban bizonyos esetekben azonban az épületeket is. MERL 1999: 151.; SAWICKI 1977: 38. A szovjet lakáspolitikáról bővebben lásd: HAZARD 1939.

⁷⁷ A NEP szakaszban 1922-től kezdődően földet lehetett haszonbérbe adni, illetve bér munkást lehetett fogadni a föld megművelésére. A földjogi kódex és a további jogszabályok a föld használatának a módját egészítették ki, így például hangsúlyt helyeztek az egyenlőbb elosztásra és a földhasználat mértékének a korlátozására. WÁDEKIN 1974: 37–38.; SYRODOYEV 1975: 11–12.

szovhozok, illetve kolhozok tulajdonába és használatába került. A kolhozokba kényszerítettek eszközei a kolhozok közös, kollektív tulajdonába kerültek. A háztáji gazdaságban megtartható épületek, állatállomány és eszközök személyi tulajdonban, míg a földterület „személyi használatban” maradhatott az egyéni szükségletek kielégítése céljából.

Az oroszországi események hatására Magyarországon is történt kísérlet egy tanácsrendszerű kommunista állam kiépítésére. A kommunista párt hatalomátvételét 1919. március 21-én viharos gyorsasággal követték a forradalmi jogi rendelkezések, amelyek radikális átalakulást irányoztak elő a társadalomban és a gazdaságban egyaránt. Az úgynevezett földkérdést szintén radikálisan, még hozzá az orosznál is radikálisabban kívánták megoldani, amit a bolsevikok szóvá is tettek. A Tanácsköztársaságban földosztás helyett a kárpótlás nélkül kisajátított közép- és nagybirtokokat állami gazdaságok és termelőszövetkezetek létrehozására használták fel.⁷⁸ A későbbi marxista-szocialista történetírás a Tanácsköztársaságnak ezt az intézkedését rendkívül negatívnak és károsnak ítélte meg, mert úgy gondolták, hogy a föld (magántulajdonba, vagy legalább haszonbérletre/ingyenes használatra történő) felosztása, juttatása a vidéki agrárnépesség körében népszerűbbé tette volna a kommunistákat.⁷⁹ A második világháború idején kérdéses, hogy ezek a korábbi tapasztalatok mennyiben járultak hozzá a szovjetek és a kommunista pártok terveihez a térség földreformjait illetően. A harmincas és negyvenes évek első felében is hatályba léptek különböző szovjet földjogi rendelkezések, például a földhaszonbérlet megtiltásáról vagy a háború idején a földeknek a kollektív üzemek kívüli átmeneti hasznosításáról. 1945 után a földterületek egy részét ezért újra kellett kollektivizálni a Szovjetunióban.

II.1.2. Földreform Magyarországon 1944/1945–1967

A Magyarországon 1945 és 1948/1949 között végrehajtott földkisajátítás és földosztás radikális módon változtatott a földbirtokviszonyokon. Ez a földbirtokpolitikai intézkedés sokak számára jelentett földreformot, míg sokak számára egyáltalán nem volt annak tekinthető. Jogi szempontból vitatható a törvényessége, illetve célja is. A 19.

⁷⁸ SZIGETVÁRI 1959: 68.

⁷⁹ Uo. 15.; SERES 1969: 36–38.; FAZEKAS 1976: 16.

század végétől, a földreformmozgalmak kezdetétől a földreform fogalmán nem csak a földek újraelosztását értették, hanem a földnek a gazdasági és társadalmi problémákhoz kapcsolódó funkcióinak megváltoztatását is. Damaschke például három fő tényezőről írt a földreform kapcsán: munkáról, földről és tőkéről. A következőképp határozta meg a földreform célját: *„A földreform tehát nem olyan értelemben jelenik meg a társadalmi probléma megoldásában, hogy végrehajtása után már senki sem remélhet többet, semmin sem jobbíthat, vagy semmi többért nem küzdhet – ez egyébként egy olyan állapot lenne, ami szellemi téren többet pusztítana, mint amennyi gazdasági nyeresége lenne – hanem olyan értelemben, hogy az egész népünk életszínvonala valódi organikus felemelkedésének az elengedhetetlen feltételét jelenti.”*⁸⁰ A mezőgazdaság vonatkozásában szintén sokkal több rétegű jelentéstartama van a földreformnak, mivel alapvetően az agrártársadalom és az agrárszerkezet egészébe történő változásokat képes egy ilyen intézkedés előidézni. Nem véletlen, hogy a földreform összefüggésbe került többször is az agrárreformmal.

1944-től egyre több ország állt kényszerűségből Közép-Kelet-Európában szovjet röppályára, és a szovjet jelenlét által a Kreml össze is hangolhatta a kommunista pártok politikáját. Mennyire is volt magyar és földreform az 1945-ös földkisajátítás és földosztás? E kérdés megválaszolásához nemzetközi folyamatokat mutatok be és részben összehasonlítást végzek, amely által rávilágíthatok arra is, hogy milyen fordulatok következtek be a földreform történetében 1945 és 1967 között. A földreform fogalmának értelmezésbeli változásaira koncentrálna hipotetikus módon a következő szempontokra helyezek hangsúlyt: 1945-ben a Magyar Kommunista Párt Magyarországon a szovjetek által megszállt vagy szovjet érdekszférába került országok kommunista pártjaihoz hasonlóan több ponton azonos módon elérte, hogy állami tulajdonba vegyék a nagybirtokok földjeit és földigénylők magántulajdonába juttassák azokat. Ez egy radikális földreform koncepciónak nevezhető Magyarországon, amelynek tömegbázisát a földnélküli agrármunkásság és a törpe- és kisbirtokos parasztság alkotta. A földbirtokviszonyokban nagyarányú változást idézett elő ez a földbirtokpolitikai intézkedés, amely a kommunista párt első beavatkozása volt a földbirtokszerkezetbe. Számos történettudományi vita folyt már arról, hogy vajon földreform történt-e valójában. Kétségtelen, hogy a földbirtokszerkezetet érő nagyarányú változások bármelyikét lehetne földreformnak nevezni. Véleményem

⁸⁰ DAMASCHKE 1912: 64.

szerint a kommunista földreform megjelölés kifejezi az 1945-ös intézkedésnek a kettős jellegét: (1) a kommunista pártnak célkitűzése maradt a mezőgazdaság átalakítása és a nagyüzemek szervezése, (2) a kommunista földreform a szovjettől eltérő agrárfejlődés lehetőségét is magában rejthette. A szovjet mintájú kollektivizálás azonban felhasználta és fel is számolta a földreformokat. A kommunista politikai és ideológiai elvárásoknak megfelelően a földreform a kommunista párt egyik legelső vidéki forradalmi tettevé vált, amelyet „demokratikus földreformnak”, „agrárforradalomnak” vagy „forradalmi átalakulásnak” is neveztek. Ezzel előkészíthették a későbbi kollektivizálást, s így a földosztás lehetett átmeneti jellegű, de utat is nyithatott egy sajátos magyar agrárfejlődésnek a szocialista tömbön belül. A földreform története a kollektivizálás kezdetével nem zárult le teljesen. A szövetkezetesítés során az újbirtokok egy részét beolvasztották a termelőszövetkezetekbe, vagy „lemondás”/„felajánlás” címén visszavették állami tulajdonba. A földjuttatottak részben tovább gazdálkodtak, s fizették a megváltási árat 1967-ig. A folyamatot 1948/1949-től a földreform felszámolásának lehet részben tekinteni.

II.1.2.1. A kommunista földreform, mint első földbirtokpolitikai intézkedés

Miért is nevezhető az 1945-ös földreform kommunista földreformnak? Tekintsünk vissza röviden az 1944/1945 előtti évekre Kelet-Európában. A lengyel-orosz háború idején, 1920-ban Lengyelország Ideiglenes Forradalmi Bizottsága nem volt egységes a követendő agrár- és földbirtokpolitikát illetően. Lenin, orosz mintára a nagybirtokok államosítását és szétosztását javasolta, azonban voltak a bizottságban olyanok, akik közvetlenül az államosítás után nagyüzemeket kívántak szervezni. Az idő rövidege és a háborús események miatt az átmeneti jelleggel kormányzó bizottság nem tudott konszenzusra jutni és kiadni egy olyan földdekrétumot vagy rendeletet, amely a nagybirtok felosztására szólította volna fel a lakosságot.⁸¹

A szovjet rendszer adaptálása és a kommunista gazdaságpolitikai intézkedések bevezetése természetesen összefüggtek volna egymással. A térség országainak azonban eltérő társadalmi és gazdasági adottságai voltak, amelyeket figyelembe kellett volna venni az új rendszer kiépítése során. Ezt az igényt felerősítette az is, hogy a

⁸¹ CROLL 2008: 147–151.

Szovjetunió bővítette nyugati határterületeit a harmincas évek végétől. Mindeközben a föld szinte egész Közép-Kelet- és Délkelet-Európában „mozgásban” volt, változó mértékben, mivel a földreformok végrehajtása még ekkor is folyamatban volt. A két világháború között végrehajtott reformok az egyenlőtlen birtokviszonyokat voltak hivatottak megváltoztatni. A földbirtokszerkezet Jugoszláviában és Romániában változott meg a legjelentősebb mértékben, míg Bulgáriában és Csehszlovákiában a kisbirtok volt meghatározó, a későbbi szovjet zóna német tartományaiban, Lengyelországban és Magyarországon pedig bőven maradtak nagybirtokok, amelyek később a földreform célpontjai lehettek.⁸²

A régióban alapvetően tulajdonba történő földjuttatással valósult meg a földosztás, és ez volt a későbbi reformgondolatoknak is a fő motívuma. Bár a második világháború csitíthatta a kedélyeket, készültek a földreformtervek, és a kommunista párttól függetlenül is felszínre került volna a háború végén, illetve után a földreform kérdése, amely nem csak pártok politikai, hanem a társadalom gazdasági, szociális és kulturális ügye is volt egyben.

A Szovjetunió közben véstesen „közeledett”. Sztálin és a szovjet vezetés a megszállás, bekebelezés, anektálás, kolonizálás és szovjetizálás logikájával nem megdöbbenő, ha a szovjet praktikákat alkalmazta. A kommunista pártok önkéntes elhatározásból történő mintakövetése mellett lehetséges, hogy nagyobb hatással volt a politikára a kézi vezérlés Moszkvából, illetve a rákényszerítés eszközrendszere. Bármelyik is volt aktuális 1944/1945-ben, a kommunista pártok számára döntőek lehettek a politikai-hatalmi szempontok, már csak a történelmi tapasztalatok miatt is. A második világháború elején Lengyelország keleti része, a balti államok (Észtország, Lettország és Litvánia), továbbá Besszarábia szovjet megszállás alá kerültek. E területeken a bolsevik földdekrétumhoz hasonlóan a földek nacionalizálását, földelkobzást és földosztást rendeltek el. A földeket alapvetően magángazdák használatába juttatták. A háború éveiben a német megszállás a szovjet intézkedéseket részben visszafordította, de az újabb szovjet megszállással folytatódtak a földreformok.

A Nyugat-Ukrajnához csatolt keleti lengyel területeken 1939. október 28-án rendelték el a földelkobzást, majd pedig 1940. szeptember 26-án és 1941. március 21-én újabb földbirtokmaximumokat határoztak meg. Nyugat-Fehéroroszországban 1939.

⁸² WÄDEKIN 1974: 95–96; BEREND T.–RÁNKI 1976: 272–286.

október 30-án hirdették ki a földelkobzást, majd pedig 1941. április 24-én jelent meg a rendelet az újabb földbirtokmaximumról. Az 1944. szeptember 9-i lublini megállapodásnak a részét képezte, hogy a szovjetek mindkét területen folytatni fogják a földosztást többek között az áttelepítettek számára. Orosz területekre is meghatároztak birtokmaximumot 1945. április 25-én, Fehéroroszországban 1944. november 21-én. Hasonló volt a helyzet a Baltikumban is. Lettországból 1940. július 22-én és 29-én, majd pedig 1944. szeptember 7-én jelentek meg jogszabályok a földterületekről és a földelkobzásról. Litvániában ugyanerről 1940. július 22-én, 1944. március 30-án és szeptember 7-én, Észtországban pedig 1940. július 23-án és 1944. szeptember 17-én jelentek meg a jogszabályok. Moldovában 1940. augusztus 15-én államosították a földeket, a földbirtokmaximumról és a földosztásról 1940. szeptember 13-án és 20-án jelentek meg rendelkezések, majd pedig 1945. január 8-án. Kárpátalján 1940. november 26-án, majd pedig 1944. november 29-én rendelték el a földosztást. A háború elején végrehajtott földosztásokat részben kollektivizálás követte, bár az idő rövidege a háború során a teljes átalakítást nem tette lehetővé.

Talán itt érdemes röviden idézni Nagy Imre 1939 decemberi, *A legújabb magyar földreform javaslat* című írásának az elejéből:

„Szeptember 19-én, két nappal azután, hogy a Vörös Hadsereg átlépte a földesuri Lengyelország határait és megjelent a Kárpátok északi bércein, a kereken egy év óta húzódó földreform-tervezetet, nagy sebtében benyújtották a magyar parlamentben.

A magyar uralkodó osztály megrettent. Pedig a Szovjetunió nem követ agresszív célokat a határán fekvő kis országokkal szemben. Békepolitikát folytat, a baráti, jószomszédi viszony fenntartására törekszik. A szocializmus közelsége, a munkás-paraszt állam szomszédtsága azonban az elnyomott, leigázott, nyomorgó magyar néptömegekben a felszabadulás, a jobb élet vágyát éleszti. A magyar földműves-szegénység föld utáni vágya annál is inkább erősödött, mert a tőszomszédtságból, a Kárpátok északi lábánál, a lengyel földesurak igája alól felszabadított nyugat-ukrán mezőkön az összes földesuri, kolostori és más nagybirtokokat, élő és holt felszerelésükkel, mindennemű készleteikkel egyetemben, a nép tulajdonának nyilvánították, és ingyenesen és örökre azoknak a

*parasztoknak a használatába adták, akik azt kétkézi munkájukkal maguk művelik meg.*⁸³

Nagy Imre a nyomtatásban megjelent szöveg végén leszögezte, hogy egy radikális, proletár-paraszti földreformra van szükség, amely felszámolja a feudális maradványokat:

„A mai Magyarországi helyzet az egész vonalon azt mutatja, hogy amikor a kapitalizmus és a feudális maradványok közötti harc olyan éles, és a kapitalizmus belső ellentétei és a nemzetközi helyzet is annyira kiéleződtek, akkor burzsoá-földesúri úton nem lehet az agrárkérdést, a magyar kapitalizmusnak ezt a sarkalatos kérdését, megoldáshoz juttatni, hanem csakis proletár-paraszti úton-módon, amely gyökeresen megszünteti a mai félf feudális nagybirtokrendszert. Kétségtelen, hogy az agrárkérdés megoldásának Magyarországon ma már csak ez az egyetlen járható útja.”⁸⁴

A kéziratban az eredeti szöveg jól mutatja, hogy a megjelent szöveg módosított, és hogy a legutolsó mondatot az elkészült szövegből kihagyták:

„Ez a helyzet a proletár-paraszti megoldásnak, az agrárforradalomnak, teremt kedvező talajt, amely gyökeresen megszünteti a mai félf feudális nagybirtokrendszert. Kétségtelen, hogy az agrárkérdés tényleges megoldásának Magyarországon ma már csak ez az egyetlen járható útja. De kétséges, vajjon ez a forradalom ilyen helyzetben megmarad-e a kapitalizmus keretei között, vajjon a mezőgazdaság termelő erőinek kapitalista fejlődése elől hártja-e el a félf feudális gátakat, vagy pedig szétfeszíti a kapitalizmus kereteit, tulmegy azokon a szocializmus irányába.”⁸⁵

Mivel Kelet-Európában többségében végérvényesen államosították a földeket és a parasztok használatába juttatták azokat, felmerül a kérdés, hogy vajon hol húzódhatott a szovjetek számára a magántulajdon és államosítás közötti határvonal Közép-Kelet-Európában? Feltételezhető, hogy a szovjet földelkobzás és földosztás mintájának módosítása nélkül nem kerülhetett volna ez a kérdés napirendre a megszállt országokban úgy, hogy a földbirtokrendszer e fontos alapelemét ne vették volna figyelembe egy ilyen horderejű döntésnél. Mindemellett a Szovjetunió nyugati

⁸³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), XX-5-h 9. ö.e. 10–51.866 számú vizsgálati dosszié. 30. kötet. 129. oldal. NAGY 1946: 127.

⁸⁴ NAGY 1946: 137.

⁸⁵ MNL OL XX-5-h 9. ö.e. 10–51.866 számú vizsgálati dosszié. 30. kötet. 140. oldal.

területein párhuzamosan folyt a földreform, amit a kollektivizálás követett, illetve az újrakollektivizálás 1944/1945 után, ami szintén fontos tényező lehetett a szovjet döntéshozatal számára.

Mivel a kommunista párt nyíltan nem a kapitalista gazdasági rend teljes felszámolására törekedett a világháború végén, a kapitalista gazdaság korlátozását tűzhetette ki elérendő célnak. A földreformot így logikus módon követhette több olyan földbirtokpolitikai intézkedés, amelye a földmagántulajdon és a földhasznóbérletek korlátozására irányult az egész régióban. Ha a szovjet csapatokkal a Szovjetunióból visszatérő kommunista pártvezetők úgy érkeztek meg Közép-Kelet-Európába, hogy részben a bolsevik-szovjet minta alapján kommunista földreformot hajtanak végre, erre a legmegfelelőbb időpont a háború befejezése előtti vagy közvetlen utáni időpont lehetett a legalkalmasabb.⁸⁶ Mindez kísértetiesen hasonlíthatott az 1917-es orosz eseményekhez. A világháború végén teljesülhetett a nép vágya: földet, békét és kenyeret. A szovjetizáció kezdeti lépésének lehet-e tekinteni a földreformot? Mi támaszthatja alá ezt a feltevést? Hogyan lehetett a szovjet „mintát” hozzáigazítani a különböző gazdasági és társadalmi adottságú országokhoz?

A kommunista földreform összességében több célt is szolgálhatott függetlenül attól, hogy utána szovjet mintájú kollektivizálás következett vagy sem. Egyrészt ellenőrzés alá vonták a földterületek nagy részét és a vidéki népességet, megszüntették a nagybirtokokat és ezzel a régi vidéki elitet, másrészt növelték a kommunista párt politikai támogatottságát és lendületet adhattak a párt helyi szerveződésének.⁸⁷ A földreform radikalizmusa arra utal, hogy a kommunista pártok elsősorban politikai-taktikai lépésből osztottak földet. A szakirodalomban ezt általában azzal az érveléssel támasztják alá, hogy az életképtelen törpe- és kisbirtokok létrehozásával kívánta a párt bizonyítani a parasztság számára, hogy a magángazdálkodás nem járható út, és így a gazdák majd maguktól szövetkezésre kényszerülnek. A politikai hatalomátvétel eszköze is lehetett a földreform, mivel az MKP-nak ezzel a többi párt jelentőségének és politikájának elhomályosítása és a kommunista pozíciók megerősítése is célja lehetett. A kommunista párt gyenge vidéki támogatottsága lehetett az oka annak, hogy a

⁸⁶ Későbbi időpontban kérdéses, hogy az MKP ilyen módon végrehajthatott volna-e egy radikális földreformot.

⁸⁷ Donáth Ferenc szerint a szegényparasztság „[...] ösztönösen érezte, hogy a Vörös Hadsereg ezt a történelmi alkalmat hozta el számára.” DONÁTH 1969: 19.

kezdeményezést egy társutas parasztpártnak engedték át. Kezdetét vehette mindezzel a földmagántulajdon korlátozása, felszámolása és a diktatúra kiépítése?

II.1.2.2. Szovjet földreform?

Nem csupán az a kérdés a magyar és a közép-kelet- és délkelet-európai országok második világháború végi földreformjaival kapcsolatban, hogy vajon azok bolsevik/szovjet mintát másolva kommunista földreformok voltak-e, hanem az is, hogy a Szovjetunió milyen mértékben koordinálta az eseményeket és a folyamatokat? Vajon a szovjet típusú földbirtokpolitika folytatása volt-e Közép-Kelet-Európában a világháború végi földreform? Ebben a fejezetben a térség földreform vonatkozású jogszabályalkotását elemzem összehasonlító szempontok által. Vajon 1944 és 1946 között egymástól függetlenül lettek a földreformok kezdeményezve és végrehajtva? Ha körbetekintünk a térségben a földreform történetét illetően, megállapítható, hogy 1946-ig mindenhol megtörtént a földreform kezdeményezése, a jogszabály előkészítése/megalkotása, elfogadása, megjelenése, hatályba léptetése és megkezdődött a végrehajtása is.

Közép-Európa más „terep” volt a kommunista pártok számára, mert a polgári liberális eszmék és tulajdonjogi felfogás mélyebben és erősebben áthatotta a társadalmat. A kapitalista gazdasági rend további fejlődését ebből a tekintetből is meghatározta az, ami 1945-ben és a következő években történt. Nyíltan, hirtelen és fegyveres kisebbségként (a Vörös Hadsereg persze nem volt ennek tekinthető) az adott körülmények között nem lett volna tanácsos kihirdetni a proletárdiktatúrát és a mezőgazdaság kollektivizálását. Az államforma (1946-tól köztársaság) jellegét képlékenyebbé tették a „népi demokrácia” fogalmával, és a polgári átalakulást beteljesítően is túlmenő „forradalmi” intézkedésekbe kezdtek, nyíltan vagy a háttérben a kommunisták kezdeményezésére és közreműködésével. A belpolitikai helyzethez, a társadalmi változásokhoz és a nemzetközi környezethez is hozzáigazították ezeket a folyamatokat. A szovjetek azzal, hogy az országok egy részét felszabadították és megszállták, gyakorlatilag hatalmi tényezőkké váltak.

A szovjet Vörös Hadsereg előrehaladásával és a moszkovita kommunisták anyaországokba történő visszatérésével folytatódott a régióban a földreformok/agrárreformok kihirdetése, mindezzel csatlakozva a keletebben már felvázolt folyamathoz. Közép-Kelet- és Délkelet-Európában a következő időpontokban rendelték el felülről, jogszabályok által a földelkobzást és a földosztást:

Ország/terület	Jogszabály megjelenésének az időpontja
Lengyelország	1944. szeptember 6.
Kárpátalja	1944. november 29.
Szlovák területen (Szlovák Nemzeti Tanács)	1945. február 27.
Magyarország	1945. március 18.
Románia	1945. március 23.
Csehszlovákia cseh területén a szlovák rendelkezés alapján	1945. június 21.
Jugoszlávia	1945. augusztus 23.
Albánia	1945. augusztus 29.
Németország Szovjet Megszállási Zónájának tartományaiban	1945. szeptember 3-tól szeptember 10-ig
Észak-Korea	1946. március 5.
Bulgária	1946. március 12.
Kína	1950. június 30.
Vietnám	1953. december 4.
Kuba	1959. május 17.
Etiópia	1975. március 4.
Szomália	1975. október 21.
Afganisztán	1978. december 2.

A kommunista pártok hatalomátvétele után ugyancsak hasonló intézkedések történtek a Föld többi pontján, amit szintén a fenti táblázat jól szemléltet. A földreformokat/agrárreformokat a lehető leghamarabb rendelték el a kommunista hatalom megszilárdítása céljából. Kínában, Vietnámban és Kubában rövid idővel a

földosztás után kezdetét vette a mezőgazdaság kollektivizálása. A földbirtokviszonyokba különböző variánsai is lehettek az állami beavatkozásnak, így például a földek teljes nacionalizálása földosztás nélkül. Számos különbséget lehet felfedezni a birtokmaximumok megállapításában és a kisajátított birtokok körében is.

A hatvanas évektől a fejlődő országokban egyre inkább érdeklődtek a szocialista tömbön belül végrehajtott földreformok és a termelészövetkezetek iránt például a Közel-Keleten és Afrikában. Több dokumentum is arról tanúskodik, hogy a külképviseletek broszúrákat és egyéb tájékoztatókat kértek a földreformok végrehajtásáról, specifikumairól és a termelészövetkezetek működéséről. Delegációk utaztak egyik országból a másikba, mezőgazdasági beruházásokat valósítottak meg külföldön, miközben Magyarországon is folyt külföldi szakemberek képzése. A kommunista pártok hasonló szellemben hajtottak végre földbirtokpolitikai intézkedéseket India bizonyos területén, Indonéziában, és feltehetőleg volt ilyen kísérlet Közép- és Dél-Amerikában is.⁸⁸

A táblázatos felsorolás egyáltalán nem teljes, de jól szemlélteti azt, hogy a kommunista pártok számára a földelkobzás és földosztás szinte rituálisan a legelső feladatok közé tartozott, amint arra lehetőség adódott. A fent jelzett dátumok általában a földreform/agrárreform rendelet/törvény hatályba lépésének időpontjai. Szinte az összes rendelkezés teljes szövege elérhető az interneten.⁸⁹ Több esetben biztosan nem volt közvetlen szovjet befolyás az adott ország földreformjába, viszont valószínűsíthető az, hogy a szovjet intézkedések mintát adhattak a kommunista pártok számára. Miért is lehetne a szovjet érdekszférába került országok földreformjait szovjet földreformnak nevezni?

A második világháború vége fele, 1944 ősztől vett újabb lendületet a szovjet nyugati határterületeken a földreform. A szovjetek által felszabadított és megszállt Lengyelország volt a következő terület, ahol szintén elrendelték a nagybirtokok kisajátítását és szétosztását 1944. szeptember 6-án.

⁸⁸ EASHVARAIAH 1993: 102–105, 122–124.

⁸⁹ Jochen Laufer arra hívta fel a figyelmet a szovjet zónában végrehajtott földreformról szóló tanulmányában, hogy a közép-kelet-európai földreformok között valószínűsíthető, hogy volt valamilyen kapcsolat, és hogy e kapcsolat feltárására az összehasonlító módszer lenne a legalkalmasabb. LAUFER 1996: 34. Romániában, Jugoszláviában, Albániában, Bulgáriában, Kínában és Kubában a földreform helyett a rendeletek és törvények agrárreform elnevezést kaptak.

A kommunista pártok a háború végén a radikális földreformokat szovjet támogatás nélkül aligha tudták volna megvalósítani. Röviden tekintsük át a későbbi szocialista tömbön belüli országok újjászerveződő politikai életét, belpolitikáját abból a célból, hogy a gazdasági intézkedések háttérét is jobban megismerjük! A kommunista pártok kezdettől fogva vezető pozíciót kívántak maguknak biztosítani a többi, pluralizmust és demokráciát követelő pártok között. Ezt mozdította elő a front/blokk politika, amely által lehetőség nyílt arra, hogy a kommunista pártok programját ráerőltethessék a többi pártra és annak bizonyos pontjait minél előbb megvalósíthassák. Később, amely párt vagy annak tagja nem értett egyet a kommunista állásponttal, azt egyszerűen antidemokratikusnak vagy reakciónak bélyegezték meg. A különböző pártok egységfrontja vagy koalíciója később a kommunista diktatúrában a párt tömegszervezetévé lett átalakítva (lásd például Magyarországon a Hazafias Népfrent).⁹⁰ Az egységes, hasonló vagy azonos alapelvek mentén működő „koreográfia” meglétét erősíti az is, hogy a baloldali pártokat beolvasztották a kommunista pártokba. E kommunista pártok akcióprogramokat, kiáltványokat dolgoztak ki és jelentettek meg, amelyek az adott ország újjáépítésének, a politikai-, gazdasági- és társadalmi élet újjászervezésének az elképzeléseit tartalmazták. A demokratikus pártok koalíciója általában ezeket a programokat teljes egészében átvette frontprogramként, s ezekben már olvasható a földreform szükségessége.

Ebben a formában kezdeményezték a kommunista pártok a földreformot a második világháború végén. Mind a frontpolitika, mind pedig az akcióprogramok azonos módon lettek alkalmazva a régióban, ami már önmagában is a szovjet és a kommunista térnyerésre enged következtetni, mint ahogy az is, hogy a programokat szinte kivétel nélkül a Szovjetunióban, Moszkvában dolgozták ki emigráns kommunisták.⁹¹ Nézzük át röviden a térségben a földreform kezdeményezésének tekinthető dokumentumokat, amelyek részben a kommunista akcióprogramokból nőttek ki.

⁹⁰ Az említett frontpolitika valósult meg a szovjetek által megszállt területeken: Lengyelországban, Csehszlovákiában, Magyarországon, Romániában, Németország Szovjet Megszállási Zónájában, illetve Észak-Koreában, illetve Bulgáriában és Jugoszláviában is. Erre az azonos frontpolitikára Andrei Lankov, Észak-Korea kutató történész is felhívta a figyelmet: LANKOV 2002: 29–30.; DAVIES 1982: 568–569.

⁹¹ A magyar programot Révai József dolgozta ki Moszkvában, a lengyelt is feltehetőleg ott készítették. TÓTH 1995: 24–26.; KOZUB-CIEMBRONIEWICZ–M. MAJCHROWSKI–KOZUB-CIEMBRONIEWICZ–MAJCHROWSKI 2014: 5.

1944. július 22-én megalakult a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság, amely július 22-én közzétett egy kiáltványt.⁹² Ez a dokumentum tartalmazta általánosságban a közeljövőben végrehajtandó földreformot. 1944 júliusa előtt a Lengyel Munkáspárt⁹³ több kiáltványt is megjelentetett, így 1943. március 1-én, majd pedig a Komintern véleményének hatására egy újabbat 1943 novemberében.⁹⁴ Ezeket követte a demokratikus társadalmi és politikai szervezetek együttes kiáltványa 1943 decemberében. Szovjet kezdeményezés hatására és közreműködéssel alakult meg a Lengyel Hazafiak Uniója (Związek Patriotów Polskich), amely szintén a kommunista szervezetként működő törvényhozó testület (Krajowa Rada Narodowa) elismerése után és az által hozta létre a már említett Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottságot. A Lengyel Hazafiak Uniója 1943 júniusában tett közzé egy programot, a Lengyelország területén illegálisan működő kommunisták 1943. december 15-én jelentették meg a demokratikus társadalmi és politikai szervezetek együttes kiáltványát. Mindkét dokumentum tartalmazta a földreform követelését.⁹⁵

Ekkor már mind a lengyel területen, mind pedig a szovjet területen lévő lengyel kommunisták a lengyel emigráns londoni kormánnyal szemben fogalmazták meg programjaikat. A december 15-i program meghirdetése után az 1944 januárjában létrehozott törvényhozó testületet, a Nemzeti Tanácsot a Lengyel Hazafiak Uniója fogadta el hivatalosan törvényhozó szervként. A Lengyel Hazafiak Uniója Gazdasági Kutató Irodáján belül Hilary Minc kezdte el kidolgozni 1944 tavaszán a végrehajtandó földreform részleteit. A kommunisták számára fontos szempont volt a földek kisajátításakor, hogy a nagyobb birtokokkal rendelkező parasztgazdákat (középparasztokat és a később kuláknak minősítetteket) ekkor ne érje törvénytelenység, és hogy így ne idegenítsék el őket a párttól és a földreformtól.⁹⁶ Ugyanez a szempont

⁹² Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, PKWN, ismertebb nevén Lublini Bizottság). KOZUB-CIEMBRONIEWICZ–M. MAJCHROWSKI–KOZUB-CIEMBRONIEWICZ–MAJCHROWSKI 2014: 5–9.; DAVIES 1982: 557. A kiáltványt Moszkvából rádióadón sugározták, mielőtt nyomtatásban lengyel területen megjelent volna.

⁹³ Polska Partia Robotnicza, amely 1948-ban egyesült a Lengyel Szocialista Párttal (Polska Partia Socjalistyczna), így létrehozva a Lengyel Egyesült Munkáspártot (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza).

⁹⁴ PRAZMOWSKA 1996: 76–77.; KAROLAK 2016: 92–93.

⁹⁵ KORBONSKI 1965: 68.; KAROLAK 2016: 93.

⁹⁶ KORBONSKI 1965: 69.

kellett, hogy érvényesüljön, ha nem is teljesen Németország Szovjet Megszállási Zónájában és Magyarországon is.⁹⁷

A Lengyel Munkáspárt és a Lengyel Hazafiak Uniója közötti megbeszélések 1944. július közepéig tartottak, amikor is Chełmben létrehozta a Lengyel Munkáspárt, a kommunista szerveződésű illegális Nemzeti Bizottság, mint törvényhozó szerv és a Lengyel Hazafiak Uniója a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottságot, amely kormányként működött tovább. Később Lublinba tette át a bizottság a székhelyét, innen ered a Lublini Bizottság elnevezés. A bizottság július 22-i kiáltványában a Szovjetunióból visszatért és a lengyelországi kommunisták földreform elképzelései lettek kifejtve, nyilvánvalóan moszkvai egyeztetéssel és jóváhagyással, de lehetséges, hogy egy részét a szovjetek készítették. Andrzej Korbonski szerint a Lengyel Munkáspárt szervei már 1944 júliusában és augusztusában elkezdték szervezni a földreformbizottságokat, hogy ezekre a bizottságokra hivatkozva a végrehajtást felülről, jogi szabályozás által megkezdhesék.⁹⁸ Ezzel alátámaszthatták azt, hogy volt népi kezdeményezés és spontán földkisajátítás. Hasonló módon és irányelvekkel operáltak a kommunista szervezetek a szovjet zónában és Magyarországon is a földreform kezdeti stádiumában.⁹⁹ Az 1944. augusztus 15-én megjelent jogszabály intézkedett a jövőben végrehajtandó földreform állami szerveiről, a földhivatalokról. A Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság Mezőgazdasági Osztálya (mint Földművelésügyi Minisztérium) részben az úgynevezett Wola Ludu (Népakarat) mozgalom tagjaiból tevődött össze. Ők csatlakoztak a bizottsághoz és 1944 szeptemberében hivatalosan is a Parasztpárt nevet vették fel. Andrzej Witos, a parasztpárt tagjaként készítette el hivatalosan a

⁹⁷ Aufruf des Zentralkomitees der Kommunistischen Partei an das deutsche Volk zum Aufbau eines antifaschistisch-demokratischen Deutschlands vom 11. Juni 1945. http://www.1000dokumente.de/pdf/dok_0009_ant_de.pdf (Letöltés ideje: 2018.04.16.) A magyar kommunista párttagok számára kiadott irányelvek ugyanezt fogalmazták meg. *Szervezni a földreform végrehajtását. Irányelvek a Magyar Kommunista Párt szervezetei számára.* 1945: 1–2.

⁹⁸ KORBONSKI 1965: 73.

⁹⁹ *Szervezni a földreform végrehajtását. Irányelvek a Magyar Kommunista Párt szervezetei számára.* 1945. Németország Szovjet Megszállási Zónájában a kommunista pártszervek számára kiadott irányelvek szintén a felülről történő szervezést irányozták elő. Sächsisches Staatsarchiv Staatsarchiv Leipzig (Szász Állami Levéltár Lipcsei Állami Levéltár, a továbbiakban német rövidítéssel SStAL) 20314 agrar-Landwirtschaftsausstellung der DDR Markkleeberg 1949–1995, KfL Taucha 1. Richtlinien für die Arbeit der Kommunisten zur Durchführung der gesetzlichen Sofortmaßnahmen, die notwendig sind, um die Verordnung der Landesverwaltung über die Bodenreform durchzuführen. 1–4. Kommunistische Partei Deutschlands, Landesleitung Mecklenburg-Vorpommern, nur für den Dienstgebrauch, nicht zur Veröffentlichung. 1945. szeptember 6. Schwerin.

földreformrendelet tervezetét, amelyet a bizottság 1944. szeptember 5-én tárgyalt, s amely végleges változatát Witos, Minc és még két személy készített el.¹⁰⁰

Andrzej Korbonski szerint az eredeti tervezet és az elkészített rendelet szövege kevés ponton egyezett.¹⁰¹ Felmerül a kérdés, hogy vajon hol és hogyan készült el a földreformrendelet végleges szövege? A szovjetek készítették-e a szövegtervezetet vagy csak jóváhagyták a lengyel tervezetet? Lehetett-e ez minta a többi közép-kelet-európai ország számára?¹⁰²

A lengyel földreformrendeletéről 1944. november 27-én jelent meg egy cikk a Pravdában *Földreform Lengyelországban* címmel, amelyről Nagy Imre magyar nyelvű feljegyzést készített (feltehetőleg 1944 decemberében), ami valószínűleg a cikk magyar fordítása is volt egyben.¹⁰³ Lehetséges, hogy a kommunista pártvezetők már ekkor több csatornán keresztül értesültek a lengyelországi eseményekről.

Kárpátalján 1944. november 26-án jelent meg a Kárpátaljai Ukrajna Népbizottságainak Első Kongresszusán, Munkácson elfogadott határozat Kárpátaljának a Szovjetunióhoz csatolásáról. Ugyanekkor hirdette ki a kongresszus a határozatot a földosztásról, amit a helyi népbizottságok hajtottak végre. Ennek előzménye volt Ukrajna Felszabadító Tanácsának 1944. júniusi felhívása az ukrán néphez. Később a kárpátaljai területeken is bevezették az Ukrán Szocialista Szövetségi Köztársaság rendelkezéseit. Moldvában 1945 januárjában jelent meg a birtokok területéről szóló rendelet.

Mely dokumentumok tartalmazták Magyarországon a földreformot a politikai program részeként? A Magyar Függetlenségi Front kiáltványa a magyar néphez 1944. október 24-én, majd pedig a Magyar Kommunista Párt Központi Bizottságának 1944. november 30-i akcióprogramját teljes egészében átvéve a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front által kiadott 1944. december 3-i program. Ugyancsak megtalálhatjuk a földreform szükségességét az Ideiglenes Nemzetgyűlés szózatában a magyar néphez, amely 1944. december 21-én jelent meg, és az Ideiglenes Nemzeti

¹⁰⁰ KORBONSKI 1965: 75.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Lengyelország esetében Hilary Minc, Magyarország esetében Nagy Imre, Németország Szovjet Megszállási Zónája esetében Edwin Hoernle dolgozott a földreform részletein, mint a kommunista pártok agrárszakértői. Az elemzésben felvetett szempontokat figyelembe véve kérdéses, hogy mekkora mozgásteret engedtek számukra a szovjetek.

¹⁰³ MNL OL XX-5-h 10. ö.e. 10–51.866/57. számú vizsgálati dosszié. 32. kötet. 158–160.

Kormány december 22-i nyilatkozatában is.¹⁰⁴ A Nemzeti Parasztpárt (NPP) 1945. január 14-én tette közzé tervezetét a földreformról.¹⁰⁵ A Magyar Kommunista Párt (MKP) nem sokkal később elfogadta a hivatalosan az NPP-nek tulajdonított tervezetet a földreform alapjaként.¹⁰⁶ A földművelésügyi miniszter, Nagy Imre 1945. január 25-i felhívása a földművelők számára kétségtelenné tette, hogy a földreform a megvalósulás küszöbén áll.¹⁰⁷

Romániában a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága közleményt adott ki 1944. szeptember 26-án, amely több pontban tartalmazta a párt követeléseit, többek között a földreformot. A Nemzeti Demokratikus Front 1944. október 12-i megalapítása után a front átvette a szeptember 26-i kommunista programot. Az Ekésfront, amely a kommunistákhoz csatlakozott és velük együtt létrehozta a Nemzeti Demokratikus Frontot, 1945. február 10-én tett közzé egy kiáltványt, amely az összes 50 hektár feletti birtok kisajátítását követelte.¹⁰⁸ A Szlovák Nemzeti Tanács 1945. február 27-én léptette hatályba a földelkobzásról szóló rendelkezést, majd miután Kassán 1945. április 4-én létrejött az Ideiglenes Csehszlovák Kormány, a demokratikus pártok Nemzeti Frontja is megalakult. Egy nappal később az Ideiglenes Kormány programot tett közzé (kassai kormányprogram), amely meghatározta a Nemzeti Front politikai irányvonalát a következő években. A program tartalmazta a földreform követelését, s nem sokkal később, 1945. június 21-én a szlovák szabályozás alapján megjelent a cseh földelkobzásról szóló rendelet.¹⁰⁹

¹⁰⁴ FELES 1974. A Magyar Függetlenségi Front kiáltványa a magyar néphez, 1944 október 24. <http://www.huszadikszazad.hu/politika/a-magyar-fuggetlensegi-front-kialtvanya-a-magyar-nephez> (Letöltés ideje: 2018.04.16.). A Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének programjavaslata a közvetlen politikai és gazdasági feladatok megoldására, 1944. november 30. RÁKOSI-SZABÓ 1979: 37–42. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Szózata a magyar néphez, 1944. december 21. <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/dokument/ideiglenes.htm> (Letöltés ideje: 2018.04.16.). Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányának nyilatkozata 1944. december 22. *Debreceni Néplap* 1944, 25. sz., 1944. december 23. 1–2.

¹⁰⁵ *Debreceni Néplap* 1945, 9. sz., 1945. január 14. 3.

¹⁰⁶ A Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének állásfoglalása a földreform kérdésében. Debrecen, 1945. január 18. RÁKOSI-SZABÓ 1979: 50–52. MNL OL XIX-A-2-ii 1. ö.e. Megjelent a *Néplap* 1945. január 21-i számában. A Szociáldemokrata Párt budapesti Országos Vezetősége 1945. február 20-án szintén elfogadta ezt a földreformtervezetet, és felhívást tett közzé a végrehajtására 1945. február 23-án. RÁKOSI-SZABÓ 1979: 63–64.

¹⁰⁷ Felhívás a magyar föld népéhez, a mezőgazdasági munkásokhoz, gazdasági cselédekhez, kisbérletkhöz, törpebirtokosokhoz és kisgazdákhöz. 1945. január 25. MNL OL XX-5-h 8. ö.e. 10–51.866/57. számú vizsgálati dosszié. 28. kötet. 10–11. oldal.

¹⁰⁸ PÉCSI (et al.) 1984: 171.; ŞANDRU 2000: 80.

¹⁰⁹ Az Ideiglenes Csehszlovák Kormány programja magyar nyelven: <http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/422.pdf> (Letöltés ideje: 2018.05.14.).

Németország Szovjet Megszállási Zónájában Németország Kommunista Pártjának Központi Bizottsága tett közzé felhívást és programot is egyben a német nép számára 1945. június 11-én, amely alapján 1945. július 14-én létrehozták az antifasiszta-demokratikus pártok blokkját.¹¹⁰ Észak-Koreában 1946 februárjától hivatalosan alulról jövő kezdeményezésként indult tömegmozgalom a földosztásért, amely március elején kulminált (állítólag egymillió ember tartott demonstrációt a földreform végrehajtásáért), majd pedig a nem sokkal korábban létrehozott Parasztszövetség 1946. március 3-án nyilvánosságra hozott egy földreformtervezetet, amelyet az Ideiglenes Népi Bizottság léptetett hatályba március 5-én.¹¹¹ Észak-Koreában 1946. július 22-én hozták létre az Egyesült Nemzeti Demokratikus Frontot.¹¹²

Bulgáriában a második világháború alatt, 1942 júliusában a Bolgár Munkáspárt kezdeményezésére szerveződött meg a Hazafias Front (Отечествен фронт), melybe a Bolgár Munkáspárt mellett a Bolgár Nemzeti Agrárunió és a Bolgár Szociáldemokrata Munkáspárt tömörült. A Front programját 1942. július 17-én egy kaukázusi rádióadó kezdte el sugározni bolgár nyelven, a tizenkét pontból álló programot a Bolgár Munkáspárt Külföldi Irodája készítette. 1943 augusztusában létrehozták a Hazafias Front Nemzeti Bizottságát, amelyből 1944 szeptemberében kormányt alakítottak, és amelyben a vezetést immár teljes egészében a Bolgár Munkáspárt vette át. 1946-ban a kormány vezetését átvette a Szovjetunióból visszatért Georgi Dimitrov,¹¹³ a párt új neve Bolgár Kommunista Párt lett, a Hazafias Frontot pedig a párt tömegszervezetévé

¹¹⁰ Aufruf des Zentralkomitees der Kommunistischen Partei an das deutsche Volk zum Aufbau eines antifaschistisch-demokratischen Deutschlands vom 11. Juni 1945. http://www.1000dokumente.de/pdf/dok_0009_ant_de.pdf (Letöltés ideje: 2018.04.16.) Az antifasiszta-demokratikus blokk nem tett közzé külön programot vagy felhívást, de az egyik KPD (Kommunistische Partei Deutschlands) tag, Anton Ackermann készített egy programtervezetet a Harcos Demokrácia Blokkja (Block der kämpferischen Demokratie) számára 1944 októberében. Az 1945. június 11-i KPD felhívás szinte azonos volt ezzel a tervezettel. GREBING 2005: 510. Mielőtt a földreformrendeletet a Szász Tartományban kihirdették, a tartományi antifasiszta blokk közzétett egy kiáltványt a földreformról 1945. szeptember elsején. *Bestimmungen der DDR zu Eigentumsfragen und Enteignungen*. 1971: 105–106. 2012-ben Erasmus hallgatóként Németországban, Bajorországban Regensburg egyetemén folytathattam egy kisebb kutatást a Németország Szovjet Megszállási Zónájában végrehajtott földreformról, és egy szemináriumon (Kommunismus in Deutschland 1914 bis 1956) előadást tarthattam a témáról, amelyért ezúton is nagyon hálás vagyok.

¹¹¹ ARMSTRONG 2004: 76.

¹¹² LANKOV 2002: 29–30.; ARMSTRONG 2004: 112.

¹¹³ Georgi Dimitrov (1882–1949) a szovjet politikai végrehajtója volt a Komintern vezetőjeként 1935 és 1943 között, illetve a Komintern megszűnése után is, ellenőrizte, irányította és összehangolta a Szovjetunióban lévő kommunisták háború alatti és utáni politikai tevékenységét. 1947/1948-ban Tito balkáni föderációs elképzelését támogatta, amely föderáció Jugoszláviából, Bulgáriából és Romániából tevődött volna össze. Nem sokkal később, 1949-ben Moszkva közelében hunyt el gyógykezelés közben.

alakították át.¹¹⁴ Jugoszláviában 1945. augusztus 7-én tartották meg Jugoszlávia Népfrentjának első kongresszusát.¹¹⁵ A Frontot 1953-ban Jugoszlávia Nemzeti Frontjává nevezték át.

A szakirodalom és a források alapján a kommunista pártok a szovjet hadsereg támogatását élvezve helyi szinten szervezték és támogatták a földfoglaló mozgalmakat, hogy később azokra hivatkozva megvalósíthassák a radikális kommunista földreformot. Felhívást intéztek a nagybirtokok felszámolására és a földreform/földosztó vagy egyéb hasonló népi bizottságok létrehozására. Ahol valóban történt spontán földfoglalás, ott a kommunista követelésekbe még könnyebb volt beilleszteni a népi kezdeményezést.¹¹⁶ Mi is lehetett a különbség a spontán földparcellázás és az önkényes földfoglalás között? 1919-ben számos olyan esetet dokumentáltak, amelyet egyértelműen földfoglalásként értelmezett szakirodalmunk. Amennyiben figyelembe vesszük azt a tényt, hogy 1945 januárjától erőteljes pártpropaganda indult meg a hivatalos programnyilatkozaton túl is azért, hogy előmozdítsák a földreform ügyét, kétségtelen, hogy ezzel is jogi legitimitást ígértek a földéhes agrárproletároknak. Ők pedig sok helyen nem is késlekedtek, és maguktól földigénylő bizottságot alakítottak, összeírták a kisajátítandó birtokokat, illetve a földigénylők névsorát. A jogi keretet, mint rámutattam, később ezekre az eseményekre húzhatták rá. Kétségtelen, hogy az MKP aktuális, pillanatnyi politikai érdekei és az agrártársadalom egy részének érdekei a történelem eme időpontjában találkozott. A spontán földosztók, földszerzők pedig akarva-akaratlanul, de az MKP politikai eszközévé váltak még úgy is, hogy nem voltak közvetlenül jelen az MKP tagjai vagy a szovjetek. A helyi, lokális szinten történő vizsgálódások természetesen különböző narratívákat támaszthatnak alá, így például a földreform demokratikusságát, forradalmiságát, ahogy ezt 1990 előtti számos műben tapasztalhatjuk.¹¹⁷ Mindettől függetlenül meglátásom szerint a jogszabály megjelenése előtti spontaneitás az volt ami: önkényes földfoglalás, jogellenes birtokbavétel és földhasználat. Az MKP és a szovjet hadsereg, illetve hatóságok pedig nem hogy megakadályozták volna az önkényt, hanem ellenkezőleg, elősegítették azt. A falusi társadalom egyáltalán nem volt akkor sem homogén, egy húsz holdas gazda első gondolata a még véget nem ért világháborúban valószínűleg nem az volt, hogy biztassa földnélküli társait más földjének elvételére.

¹¹⁴ CHARY 1972: 47–48.

¹¹⁵ WILSON 1980: 38.

¹¹⁶ *Debreceni Néplap*, 1945, 53. sz. 1945. március 8. 1945, 58. sz. 1945. március 14.

¹¹⁷ KANYAR 1960: 40–42. Lásd a dokumentumgyűjteményt: M. SOMLYAI 1965: 159–201.; DONÁTH 1969: 67–68.

A földbirtokszerkezetben bekövetkező változások társadalomra gyakorolt hatásának elemzése, a társadalmi tapasztalattörténet éppoly fontos, mint a gazdasági vetülete egy-egy eseménynek vagy folyamatnak. Kétségtelenül elsőrendű szempont, hogy a társadalom egy része spontán szerveződött és követelt bizonyos változásokat. Másrészt ezt sem lehet általánosítani. A társadalmi gyakorlatok és tapasztalatok középpontba állítása is része annak a vidéktörténeti munkának, amely keretében számos helytörténettel foglalkozó tanulmány jelent meg. Ezekben az írásokban képet kaphatunk arról, hogy miképp is avatkozott bele a falusi életviszonyokba 1945-ben a szovjet hadsereg és a kommunista párt, és hogyan is próbáltak alakító tényezőkké válni vidéken, többek között a földreform végrehajtása által.¹¹⁸

Az MKP a fentebb említett társadalmi igények és követelések mellett figyelembe vette ekkor a gazdasági realitást is, mivel a háború után a legelső feladatok közé tartozott a gazdasági újjáépítése az országnak. Mindezeket összefűzve és átpolitizálva saját céljai elérésére használta fel. A juttatott gazdák egyrészt megművelték a nagybirtok földterületét, amely által ellátták az országot élelmiszerekkel, másrészt átvállalták a mezőgazdasági termelés egész gazdasági rendszerhez kapcsolódó feladatainak tetemes részét (jóvátétel, gazdálkodás újrászervezése, beindítása stb.).¹¹⁹ Később, a pártállam különböző korszakaiban elméleti vita tárgyát képezte az, hogy vajon mennyire lett volna ésszerű a nagybirtokok átszervezése kollektív nagyüzemekké. Nem véletlen az sem, hogy a hazai történetírásban társadalom- vagy gazdaságtörténeti szempontból gyakran éppen a legneuralgikusabb pontok képezik a diskurzus tárgyát (1945-ös földreform, 1959 és 1961 közötti kollektivizálási hullám).

A földreformrendeletek és törvények szövegei hivatalosan a politikai pártok együttműködésének az eredményei voltak, s azokat a kommunista pártok a többi párttal megvitatták. A valóságban azonban a többi párt tagjai nem vettek részt a jogszabályok megszövegezésében, s nem is volt vita vagy esélye annak, hogy véleményüket kifejejsék és így módosítsanak a szövegen.¹²⁰ Magyarországon a kommunista párt és a

¹¹⁸ Ö. KOVÁCS 2017.; NAGY 2017.; GALAMBOS 2017.; BALOGH 2017.; HAJAGOS 2017.; CSEH 2017.; Ö. KOVÁCS 2019.

¹¹⁹ KÁLLAI 1945: 14–19.; IZSÁK–KUN 1994: 59–61.

¹²⁰ Magyarországgal kapcsolatban lásd: KOVÁCS 1990: 234–238.; NAGY 1990: 144–145. Kovács Imre a Nemzeti Parasztpárt, Nagy Ferenc a Független Kisgazdapárt tagja volt, visszaemlékezéseikben mindketten leírták azokat a körülményeket, amelyek között a magyar földreformrendelet „megvitatása” zajlott. Nagy Ferenc visszaemlékezése szerint őt 1945. március elején vitték el szovjet katonák a földreform „megvitatására”. NAGY 1990: 143.

szociáldemokrata párt március 11-én fogadta el közösen a szövegtervezetet.¹²¹ 1945 márciusában cikkek jelentek meg a román és a lengyel földreformokról a Debreceni Néplapban.¹²² A kormány ekkor még szintén Debrecenben volt.

A földreformok/agrárreformok hivatalosan történő kezdeményezése és a jogszabályok hatályba lépése között igen rövid idő telt el.¹²³ Ebben az időszakban előkészítették, megszüvegezték, „megvitatták”, elfogadták és hatályba léptették a földreformról szóló jogszabályt. A háború a közép-európai országok egyes területein még be sem fejeződött, így ebből adódóan a körülmények sem voltak megfelelőek a földreform országos méretű végrehajtása számára. A szükséges emberi, technikai-műszaki előkészületeket nem tudták megtenni. A koalíciós pártok egyetértettek egy földreform szükségességében, alapvetően a következő okok miatt: (1) a mezőgazdasági termelés beindítása, a földterületek megművelésének a biztosítása, (2) a még német megszállás alatt lévő területeken társadalmi támogatás szerzése, (3) a földbirtokszerkezet átalakításával megteremteni a demokrácia társadalmi és gazdasági bázisát. Mindennek ellenére a pártok között jelentős nézeteltérések keletkeztek a reform végrehajtásának időpontját és módszereit illetően. Nem csak a világháború befejeződése és a még folyó harcok tették hasonlóvá a körülményeket az oroszországihoz, hanem még az is, hogy szükséges volt a kommunista pártok részéről a paraszti támogatás megszerzése a polgárháborús helyzet és a kommunista hatalomátvétel miatti intervenciók miatt, így például Kínában, Koreában és Vietnámban.

A radikális és gyors földreform a politikai konstellációt tekintve legfőképpen kommunista politikai-hatalmi érdekeket szolgált. A földkisajátítás, elkobzás és földosztás forradalmi és demokratikus jellegét azzal kívánták hangsúlyozni, hogy a földreformot a földigénylőkkel hajtották végre, méghozzá a községi földigénylő bizottságok által. A megváltást, igénybevételt vagy kisajátítást szenvedő földtulajdonosok elvileg a juttatottak által fizetett megváltási/juttatási árból részesültek volna kárpótlásban. Mindez csak elviekben volt így, mert a kárpótlás fizetését húzták-halasztották. A kommunisták ügyeltek arra, hogy ne tűnjön úgy, hogy csakis tőlük vagy a szovjetektől származik a földreform ötlete és terve. Ezzel elkerülték, hogy a

¹²¹ *Debreceni Néplap*, 1945, 56. sz. 1945. március 11.

¹²² *Debreceni Néplap*, 1945, 50. sz. 1945. március 4. 1945, 66. sz., 1945. március 24.

¹²³ Lengyelországban 1944. július 22-től szeptember 6-ig, Magyarországon 1944. november 30-tól 1945. március 18-ig, Romániában 1944. szeptember 26-tól 1945. március 23-ig, Csehszlovákiában 1945. februárjától 1945. június 21-ig, Németország Szovjet Megszállási Zónájában pedig 1945. június 11-től szeptember 3-ig.

földosztást szovjet beavatkozásnak tekintse a népesség az ország agrárügyeibe. Az MKP később azonban már egyre nyíltabban az élére állt a végrehajtásnak és a földreform befejezésének. A szovjetek járműveket és papírt adtak a kommunistáknak propaganda célokra. A helyi népi szervként funkcionáló földigénylő bizottságokat a párt tagjaival és szimpatizánsaival töltötték meg, mint ahogy az Országos Földbirtokrendező Tanácsot és a megyei földbirtokrendező tanácsokat is. A Földművelésügyi Minisztériumot ekkor még szintén kommunisták irányították.¹²⁴ A földreformok végrehajtására létesültek földhivatalok például Lengyelországban és Magyarországon, amelyek sok esetben késleltették az intézkedések megvalósítását. A földhivatalok politikai küzdelmek színtereivé váltak, mivel több esetben is összetűzésbe kerültek a földreformbizottságokkal.¹²⁵ A kommunista párt gyakorlatilag a földreform összes mozzanatát ellenőrizte és irányítása alatt tartotta még úgy is, hogy tagjai nem voltak jelen minden eseményen. A birtokleveleket ünnepélyes keretek között osztották szét és így megerősítették az emberek hitét abban, hogy a frissen szerzett földtulajdont a földreform és a telekkönyv biztosítani fogja.

Az áttekintés alapján megállapítható, hogy a régió országaiban, de még Észak-Koreában és feltehetőleg Bulgáriában és Jugoszláviában is hasonló, szovjet felszólításra, sürgetésre és mintára végrehajtott kommunista földreformokat hajtottak végre. Mindezt megerősíteni látszik az, hogy a földek elvételének és szétosztásának a kezdeményezése, előkészítése, elfogadása, megjelenése és hatályba lépése és végrehajtása rendkívül hasonló vagy egyenesen azonos módon történt. A kommunisták

¹²⁴ Gyakorlatilag az MKP vezetése jelölte ki az Országos Földbirtokrendező Tanács tagjait. TÓTH 1995: 37. Helyi szinten a községi földigénylő bizottságok összetétele a következőképpen alakult: Lengyelországban 60% a Lengyel Munkáspárt tagja volt, 20% pedig a Lengyel Szocialista Párt tagja. SLABEK 1972: 79–80. Magyarországon 34,5% a Magyar Kommunista Párt, 21% a Nemzeti Parasztpárt, 16,5% pedig a Szociáldemokrata Párt tagja volt, így tehát összesen 72%-a a tagságnak a baloldali pártokból és a parasztpártból tevődött össze. ORBÁN 1972: 33. Németország Szovjet Megszállási Zónájában Németország Kommunista Pártjának és a Szociáldemokrata Pártnak a tagsága a bizottságok 53,1%-át alkotta. TÜMMLER–MERKEL–BLOHM 1969: 24. Sokan a pártszázalék nélküliek közül is a kommunista pártok delegáltjai voltak.

¹²⁵ Ebből a szempontból az 1945/1946-os magyarországi események részben a lengyel eseményeket tükrözték vissza. Lengyelországban a földreform végrehajtásának az akadályozásával és szabotázsával vádolták meg a földhivatalokat, amelyek a Lengyel Munkáspárt szerint a Wola Ludu elhajló elemeiből és tagjaiból tevődtek össze. A. Witos a pontos földfelméréseket és a nyilvántartásba vételt tartotta a legfontosabbnak a magántulajdon biztosítása érdekében, ami lassította a végrehajtást. Így a földhivatalok elleni kommunista kritika összekapcsolódott Witos elmozdításával a mezőgazdasági osztály éléről 1944. október 10-én, a földhivatalok jogkörét pedig csökkentették. KORBONSKI 1965: 73–80. Magyarországon ugyanez történt, a földhivatalok és a községi földigénylő bizottságok, illetve a megyei földbirtokrendező tanácsok és az országos földbirtokrendező tanács között számos feszültség keletkezett a reform végrehajtásával kapcsolatban. DONÁTH 1969: 190–201. 1946-ban az Országos Földhivatal vezetőjét, Kerék Mihályt eltávolították tisztségéből, a hivatalokban pedig 1948/49-ig fokozatos személycserék történtek a kommunista párt kívánalmainak megfelelően.

részéről a koalíciós kormányzás és a népfront/blokkpolitika keretén belül ez volt a legelső beavatkozás a földtulajdonviszonyokba a vidéken. A földreformmal egyszersmind a politikai-, társadalmi és gazdasági rendszerben is változásokat idéztek elő. Habár a földosztást felülről rendelték el jogszabály által, nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy a vidéki lakosság egy része igényelte a változást.

A kommunista pártok vezetői ügyeltek arra, hogy a nyilvánosság előtt kihangsúlyozzák, hogy nincsen szándékukban a mezőgazdaságot szovjet minta alapján kollektivizálni és szövetkezetesíteni.¹²⁶ Nem csak a nagybirtokok vagy az úri és egyházi birtokok tekintetében, hanem az etnikai/nemzetiségi kisebbségek tulajdonában lévő birtokok tekintetében is vitás, hogy helyi szinten mennyire kívánta a parasztság ezek elvételét és szétosztását.¹²⁷ A térség országaiban a ki-, át- és betelepítések összekapcsolódtak a folyamatban lévő földreformokkal.

Ha a kommunista földreform része volt a földmagántulajdon felszámolásának és kezdeti lépést jelentett a szövetkezetesítés felé, azt akkor már előre meg kellett, hogy tervezzék bizonyos mértékben. Ebből a szempontból a Szovjetunió nyugati területein végrehajtott 1940-es földreformok nem csak hogy hasonló földbirtokpolitikai intézkedések voltak, hanem azonosak céljában és funkciójában azokkal, amelyeket a második világháború végén Közép-Kelet- és Délkelet-Európában végrehajtottak. Így tekinthető a kommunista földreform a folyamatos átalakítás és szovjetizálás eszközeinek, elemének.¹²⁸

¹²⁶ Habár biztatták és támogatták a helyi szintű kezdeményeket, a kommunista pártok és a szovjetek is kerülték még a látszatát is annak, hogy mozgalmakat szerveztek volna felülről, és hogy a szovjet hatóságok vagy a kommunista párt tagjai készítették volna el a földreform jogszabályok szövegét mindenféle egyeztetés nélkül. A folyamat minta volt a jövőbeli kommunista diktatúra hatalomgyakorlása számára: a párt felülről szervezett helyi mozgalmat vagy kezdeményezést, mert így kívánták a politikai hatalmat és a tervezett jogszabályalkotást legalizálni, és a pártállami intézkedéseket a nép követeléseire igazítani.

¹²⁷ WÄDEKIN 1974: 96. Magyarországon nem csak a háborús bűnösök, árulók és a fasiszta pártok tagjai vagyont kobozták el, hanem a kitelepített német nemzetiségű lakosság vagyont, amit részben a földreform céljaira használtak fel.

¹²⁸ Wädekin felhívta a figyelmet arra, hogy a földreform a vidéki népesség körében ellentétekhez vezetett, amelyre később a kommunista párt úgy hivatkozhatott, mint a „vidéki osztályharc” része. WÄDEKIN 1974: 96. A földreform későbbi interpretációjában pedig fellelhető a nagybirtokosok-földnélküliek közti ellentétek osztályharcos bemutatása is.

II.1.2.3. Földreformrendeletek és törvények Közép-Kelet- és Délkelet-Európában

Az 1944 és 1946 között megjelent földreformok/agrárreformok az új, kiépítendő jogi berendezkedés első földbirtokpolitikai/földjogi alapjogszabályai voltak, és így agráralkotmány és részben földjogi alapjogszabály jelleggel funkcionáltak az átmenetnek nevezett években. A kommunista pártok programjainak, felhívásainak és a földreform jogszabályok összevetése több fényt vethet a később kialakuló szocialista tömbön belüli azonosságokra és különbségekre, illetve összefüggésekre.

A pártprogramok különböző mértékben határozták meg a követelt földreform paramétereit. Általában a háborús bűnösöknek és a fasiszta szervezetek tagjainak a vagyonát kívánták elkobozni, továbbá meghatároztak valamilyen birtokmaximumot és kitértek arra, hogy a megváltott/kisajátított és elkobzott földekből földalapot kell létesíteni. A lengyel program és a kassai kormányprogram voltak ebből a szempontból a legrészletesebbek. A jogszabálysövegek keletkezése és eredete nagy fontossággal bír, mivel a háború végén a földjogi szabályozás gyakorlatilag ezzel vette kezdetét.

A korábban felsorolt földreformrendeletek és törvények keletkezésére vonatkozóan a következő kérdésekre keresem a válaszokat: kik írták őket, hol és mikor? Nézzük meg először a magyar jogszabályalkotás folyamatát. Miután a Nemzeti Parasztpárt 1945. január 14-én közzétette a földreformjavaslatát, amelyről előzetesen egyeztettek a kommunista párttal. Az MKP nem sokkal később csatlakozott a javaslatához. Mindez azt jelentette, hogy hivatalosan az NPP kezdeményezte a földreformot abban a radikálisnak is nevezhető formában, amely az MKP-tól származott.¹²⁹ Erdei Ferenc, az NPP vezetője 1944 végétől az MKP tagja volt.¹³⁰ A Földművelésügyi Minisztériumot a már említett Nagy Imre vezette, aki szintén az MKP tagja volt, mint ahogy a mellette tevékenykedő Donáth Ferenc is.

Nagy Imre 1944 szeptemberében készítette el a *Radikális földreform irányelvei* című tervezetét a földreformról. A kommunista pártprogramok kidolgozásához szükséges volt a szovjet jóváhagyás, ami aktív közvetítésre vagy koordinálásra is utal a

¹²⁹ MNL OL XX-5-h 10. ő.e. A földreform megvalósítása, a Nemzeti Parasztpárt javaslata.

¹³⁰ Erdei Ferenc (1944–1971) 1944 decemberétől 1945 novemberéig belügyminiszter volt, 1949-től 1953-ig földművelésügyi miniszter, 1953. július 4-től Nagy Imre kormányában igazságügyi miniszter, később 1955-ben újra rövid ideig földművelésügyi miniszter. 1955 novemberétől 1956 októberéig a Minisztertanács elnökhelyettese. A forradalom után a politikai életben alig vett részt, elsősorban tudományos tevékenységet folytatott.

különböző országok között. Ezért is érdekes, hogy a lengyel kiáltványt felhasználták a magyar kommunista akcióprogram elkészítéséhez. A szovjet vezetés a földreform kommunista előkészítését 1944 második felében ellenőrizte és irányította.¹³¹ Lényeges adalék, hogy Nagy Imre bizonyítottan olvasott a lengyel földreformról, és hogy a Parasztpárt a kommunista irányelveket elfogadva készített tervezetet (1944. december végén, 1945. január elején).¹³² Ennek a tervezetnek a szovjetek általi kiegészítéséről vagy véleményezéséről nem áll rendelkezésre információ. Az NPP nyilvánosságra hozta a tervezetet, amely alapján Nagy Imre elkezdte kidolgozni a törvénytervezetet 1945 januárjában. Hivatalosan 1945. február második felében (a *Debreceni feltámadás* című kötet interjúi alapján február 20. és február 28. között) Nagy Imre, Donáth Ferenc és Réczei László (az Igazságügyminisztérium Törvényelőkészítő Osztályán miniszteri osztályfőnök) készítette el a 600/1945. M.E. számú rendelet végleges szövegét.¹³³ A tervezet elvileg 1945. február 25-re készült el. A javaslatot március elején „vitatták” meg, s azt a pártközi értekezleten, március 15-én véglegesítették. Mindeközben, mint már kitértem rá, az MKP előzetesen egyeztetett a Szociáldemokrata Párttal. Végül a tervezetet egy rendkívüli minisztertanácsi ülésen, 1945. március 17-én egyhangúan elfogadták, s az másnap megjelent és hatályba lépett.¹³⁴ Ha a szovjetek készítettek tervezetet, vagy a már meglévő földreformrendelet szövegtervezetén módosítottak és ezek valamelyikét átadták a kommunista pártnak, ezt valószínűleg február második felében, vagy március első felében teheték meg.

A hivatalos verzió szerint valamikor 1945 februárjának második felében, a Parasztpárt 1945. januári és a Szociáldemokrata Párt 1930-as évekbeli tervezeteire támaszkodva, három éjszaka alatt alkották meg a földreformtörvény teljes és végleges szövegét, mindenféle szovjet beavatkozás vagy segítség nélkül, illetve a korábbi lengyel vagy szlovák jogszabályok ismerete nélkül.¹³⁵ Márciusban a koalíciós pártok vezető személyiségeit szovjet katonai alakulatok szállították Debrecenbe, hogy „megvitassák”

¹³¹ KOROM 1995: 20.

¹³² Az MKP Központi Vezetősége 1945. január 5-én döntött a menetrendről, vagyis arról, hogy a földreformtervezetet az NPP egy adott időpontban megjelenteti, és hogy az MKP majd támogatólak lép fel. TÓTH 1995: 27–28. Tóth azt is felvetette, hogy a bolsevik földdekrétum mintája (eszer agrárprogram felhasználása) érvényesülhetett abban, hogy a kommunista párt átengedte a kezdeményezést a parasztpártnak. Uo. 31. Erdei Ferenc szerkesztette meg az NPP tervezetét szorosan együttműködve az MKP-val. TÓTH 1995: 28–29.; KOROM 1995: 20–21.; KOROM 1996: 107–110.; TÓTH 2012: 125.

¹³³ PAÁL–RADÓ 1947: 323–324. Természetesen ekkor még nem volt biztos, hogy kormányrendelet vagy törvény formájában fog-e megjelenni a jogszabály.

¹³⁴ TÓTH 1995: 38–40.; IZSÁK 2006: 353. Kovács Imre szerint 1945. március 10-én ültek össze tanácskozni. KOVÁCS 1990: 234.

¹³⁵ PAÁL–RADÓ 1947: 321–328.

a földreformrendelet szövegét.¹³⁶ A végrehajtást maga Vorosilov marsall sürgette (1945. március közepe előtt), ezért, mivel a Nemzetgyűlés összehívása csak később lett volna megoldható, nem törvényként, hanem minisztertanácsi rendeletként fogadták el a földreformot.¹³⁷ A marsall fő érve katonai vonatkozású volt, mivel még a Dunántúlon folytak a harcok, úgy vélte, hogy a földreform hírére a magyar katonák felhagynak a Vörös Hadsereggel szembeni ellenállással. Amennyiben márciusban összeült volna a Nemzetgyűlés, valószínűleg törvényként is elfogadtatta volna az MKP a tervet, szovjet támogatással. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány tehát 1945. március 17-i ülésén elfogadta a rendeletet, s a 600/1945. M.E. számú rendelet a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról a következő napon jelent meg a Magyar Közlönyben. A földjuttatottak számára kiosztott birtokleveleken 1945. március 15-i dátum szerepel, így emlékezve meg 1848. március 15. évfordulójára, s így adva nyomatékot annak, hogy ezzel az aktussal véghezvitték a polgári forradalmi átalakulást a mezőgazdaság területén. A rendeletet 1945 szeptemberében emelték törvényerőre az 1945. évi VI. törvénycikkkel.

A földreformrendelet megalkotásának menete azonban sajnos nem rekonstruálható teljesen. A Földművelésügyi Minisztérium 1945 januárjában kezdte meg a működését Debrecenben, majd pedig áprilisban költözött át Budapestre, viszont a fondjegyzők szerint a minisztérium iktatott és iktatlan debreceni iratai elégték egy 1956-os levéltári tűzben. A földreformtörvény egyik szövegváltozata az Igazságügyminisztérium 1946-os iratai között azonban előkerült, a minisztérium hivatali pecsétje szerint 1945. március 12-i az iratanyag, amely tartalmazza a teljes tervezetet és három és fél oldalnyi kiegészítést a törvényjavaslathoz.

A tervezethez képest több paragrafust áthelyezésre került az elkészült szövegben, illetve jelentősebb átfogalmazások is találhatóak itt-ott, amik a tartalmon nem jelentettek lényeges változást. Különösen érdekes a tervezet bevezetője, mivel a megjelent szöveg elején van egy külön betoldott rész, amely szinte szó szerint megegyezik több térségbeli ország földreformrendeletének/törvényének szövegével, így

¹³⁶ KOVÁCS 1990: 223–225.; NAGY 1990: 143–144.

¹³⁷ Március első felében, március közepéig történtek egyeztetések arról, hogy törvény vagy rendelet formájában jelenjen-e meg a földreformról szóló jogszabály. A kommunista vezetés törvény formájában kívánta megjelentetni, azonban erre csak később kerülhetett volna sor, így rendeletként jelentették meg. TÓTH 1995: 38–40. Vorosilov marsall az adatok alapján többeknek beszélt róla és többször is sürgette a földreform végrehajtását. GYARMATI 1995: 158–160.; FÖLDESI 2009: 207.

például a szovjet zónában megjelentekkel.¹³⁸ Ez azt is jelenti, hogy a szövegtervezet sem tartalmilag, sem formailag nem volt teljesen elkészítve 1945. március közepe előtt.

A szovjetek 1945 első hónapjaiban élénk figyelemmel kísérhették a magyar földreform körvonalazódását. Vorosilov marsall aktív szerepet tölthetett be a készülő szöveg formálódásában. A marsall úgy vélte, hogy a szovjet Vörös Hadseregnek közre kell működnie a földreform végrehajtásában, a földek elkobzásában és szétosztásában, amihez a szovjet katonák jelenléte volt szükséges.

Rákosi Mátyás visszaemlékezései szerint Vorosilovval beszélt arról, hogy a földreform túlságosan elhúzódik.¹³⁹

„Beszéltem erről a kérdésről Vorosilov marsallal, aki gondterhesen figyelte azokat a jobboldali húzásokat és intrikákat, amelyekben annyira bővelkedett a debreceni kormány élete. Megmondtam, hogy ha így folytatódik, lekéshtünk a tavaszi vetéssel, aminek aztán ősszel fogjuk drágán megfizetni az árát. Azt is megmondtam, hogy normális eszközökkel itt bajosan tudunk változtatni, mert a parasztpárton kívül komolyan senki nem támogat bennünket. Vorosilov megmondta, hogy még Nagy Imre sem valami lelkes híve a földosztás azonnali megkezdésének.

*Néhány nap múlva Vorosilov eltűnt, mint megtudtam, Moszkvába repült. Mikor visszajött, hívatott, s közölte velem, hogy a földkérdést megbeszélte Sztálinnal, aki szerint azonnal, haladéktalanul meg kell kezdeni a földosztást. [...] Azonnal hívatta Nagy Imrét is, s közölte vele Sztálin véleményét. Nagy Imre megértette, hogy vége a halogatásnak, megígérte, hogy azonnal elkészíti a kommunista párt már elfogadott tervei alapján a törvényjavaslatot, [...]”.*¹⁴⁰

Míndez lehetséges, hogy február közepe után történt. A törvénytervezetet Vorosilov 1945. március 10. körül vitte Moszkvába, és lehetséges, hogy visszatérése után módosítottak még a szövegen, részben a szovjet elvárásoknak megfelelően.¹⁴¹

¹³⁸ MNL OL XIX-E-1-c 46. ö.e. F120/1945. sz. törvényjavaslat a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról. Kiegészítések a földreform törvényjavaslatához, pontos dátum nélküli, valószínűleg 1945. március 12.

¹³⁹ Rákosi Mátyás (1892–1971) az MKP/1948-tól az MDP főtitkaraként, majd pedig 1953 júniusa után első titkaraként volt a kommunista párt vezetője, 1952. augusztus 14-én kormányt alakítva pedig a Minisztertanács elnöke volt 1953. július 4-ig. 1953 júliusától 1956 júliusáig az MDP első titkára. 1956 júliusában távozott a Szovjetunióba, ahonnan élete végéig nem térhetett vissza Magyarországra, 1962-ben a pártból is kizárták.

¹⁴⁰ RÁKOSI 1997: 170.

¹⁴¹ FÖLDESI 2009: 208.

Mindszenty József bíboros szerint az a hír járta, hogy a földreformrendeletet Vorosilov hozta és küldte meg a kormánynak.¹⁴² A levéltári források kétségtelenül bizonyítják azt, hogy a Vörös Hadsereg aktívan közreműködött a földosztás minél előbbi végrehajtásában, például eszközöket és felszerelést adott a magyar hatóságoknak, továbbá falugyűléseket szerveztek.¹⁴³ Így állítható az, hogy a kommunista földreform szovjet vezénnyellett lett végrehajtva. Összefoglalásképp helytállónak tűnik az a megállapítás is, hogy a földreformot a kommunista párt a szovjetek iránymutatásával, közreműködésével valósították meg, és hogy bolsevik/szovjet mintán alapuló kommunista földreform lett végrehajtva Magyarországon 1945-ben.¹⁴⁴

Érdemes kitérni röviden Nagy Imre szerepére a földreform kapcsán, habár róla még bőven lesz szó a kommunista párt agrárpolitikája 1945 és 1948/1949 közötti történetének boncolgatásakor. Nagy Imre számára a földosztás közvetlen tapasztalatot jelenthetett a magyar vidékkel a háború végén, illetve után. Írásait, cikkeit és az MKP mezőgazdaságfejlesztési programját olvasva azt láthatjuk, hogy a kisparaszti gazdaságok és a kisparaszti földtulajdon hosszabb távú fennállásával számolt. Vele hajtották végre a földosztást, s az is lehet, hogy a szovjetek ráerőltették a földreformot az 1945. márciusi formában. Nagy Imre nem csak a végrehajtást, de a földreform megvédését és kvázi befejezését is irányította. A radikális politikai irányvétel és az ebből adódó agrár- és gazdaságpolitikai vita (1947 és 1949 között) után valószínűsíthető, hogy Nagy, miután önkritikára kényszerítették, elfogadta azt a helyzetet, hogy a földreform a múlté, és hogy azt immár történeti perspektívából szemlélve kell beépíteni a párt ideológiai-elméleti és politikai fogalomtárába. Ebből adódóan a földreform korábbi értelmezésén is torzítani kellett.

¹⁴² FÖLDESI 2009: 214–215.

¹⁴³ Uo. 214–215.; RÁKOSI 1997: 170–171.; Ö. KOVÁCS József: *A demokratikus földreform mítosza. A földelkobzás és földosztás új értelmezési kísérlete.* http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/o_kovacs_jozsef_a_demokratikus_foldreform_mitosza_a_foldelkobzas_es_foldosztas_uj_ertelmezesi_kiserel/ (Letöltés ideje: 2021.01.31.) MNL OL XVII-1-a 3. ő.e. Az Országos Földbirtokrendező Tanács I. számú tárgyalótanács jegyzőkönyvei, 2. kötet. 1945. október 16. ülés. A KFB H.I. 10 kh vitézi telkét 1945. április 8-án úgy vették igénybe az orosz katonai parancsnokság sürgetésére, hogy még a rendeletet sem kapták meg. MDP Szervezési Osztály összefoglaló jelentéséből részletek, szigorúan bizalmas sz. MDP KV Agit. Prop. Osztály, 1945. április-május. MNL OL XIX-A-2-ii 1. ő.e.

¹⁴⁴ Ebből a szempontból az 1990 utáni szakirodalom hiányosságának tekinthetjük azt, hogy nem vonták le azt a következtetést, hogy a földreform részben szovjet eredetű és a történelemben addig példátlan külső beavatkozás volt az ország gazdasági és társadalmi életébe. TÓTH 1995.; KOROM 1995. A szovjet beavatkozás és a földreform, mint kommunista földbirtokpolitikai intézkedés tagadására, illetve ignorálására is van példa a szakirodalomban: TÓTH 2004: 445–446.

Korábban azt is el kellett fogadnia, hogy a földosztás befejezésével a földigénylő bizottságokat nem alakíthatják át állandó népi szervekké. Bizonyára Nagy tisztában volt azzal, hogy egy teljes hatalomátvétel után a párt sztálinista vezetése elindíthatja a szovjet mintájú kényszerkollektivizálást. A későbbi hivatalos interpretáció szerint a „demokratikus földreform” vagy „agrárforradalom” előkészítette a talajt a későbbi átalakulás számára. Mindez, ebben az értelemben, a szovjet mintájú kényszerkollektivizálást jelentette. Nagy 1948/1949-ben alapvetően a kollektivizálás ütemével és módjával sem értett egyet. A földreformmal kapcsolatban azonban már ekkor nyíltan elmondhatta azt, amire már korábban is utaltak itt-ott.¹⁴⁵

Vajon Nagy Imre elméleti téren is meghunyászkodott a földreformmal kapcsolatban, behódolt a rákosista irányvonalnak? Ahogy a későbbiekben rámutatok a Nagy és a pártvezetés közti vitára, illetve Nagy Imre politikai tevékenységére az 1949 és 1953, valamint 1956 őszeig terjedő időszakban, érthetőbbé válik az, hogy Rákosi és köre miért kívánta elhallgatni vagy eltorzítani Nagy Imre szerepét a földreform kapcsán. 1956 után az új rezsim szinte azonos módon viszonyult Nagy Imre személyéhez. Nagy két miniszterelnöksége között reagált a rákosista rágalmakra, s írta meg *Az 1945-ös földreform történetének meghamisítása* című esszéjét, valószínűleg 1955-ben. A személyét ért sérelmek között említette, hogy állítólag ő nem akarta végrehajtani a földreformot, és hogy erre a pártnak őt köteleznie, kényszerítenie kellett.¹⁴⁶ Nagy szerint ő támogatta és előmozdította a földreformot azzal, hogy az törvény helyett sokkal korábban rendelet formájában jelent meg, és hogy az október 1-i határidő helyett már 1945 tavaszán sok helyen felosztották a nagybirtokokat.¹⁴⁷

¹⁴⁵ MNL OL XX-5-h 9. ö.e. 10–51.866/57. számú vizsgálati dosszié. 31. kötet. 1945-ös földreform. Nagy Imre elvtárs előadása, 1949. július hó 22-én. 165–182. Az előadás több ponton jelentősen módosított szövege került be Nagy Imre 1950-ben megjelent *Agrárpolitikai tanulmányok* című kötetébe. Például: „A földreform tervét, a demokratikus agrárátalakulás egész stratégiáját és taktikáját a Magyar Kommunista Párt dolgozta ki. Szükségessé vált a demokratikus népi erők tömörítése. A Függetlenségi Front ezt a feladatot jól elvégezte. A munkás-paraszt szövetség alapjait a kommunisták kidolgozták és az egész kormányzat munkáját ennek szilárd alapjára helyezték.” Nagy utalt az 1919-es kommunista fiaskóra is. NAGY 1950: 262–263. A „szocialista átalakulás” szükségességére nagyobb hangsúly helyeződött a megjelent szövegben. Nagy az agrárpolitikai témájú előadásainak szövegét, publikálás előtt, valószínűleg kötelező egyeztetés céljából, észrevételezésre megküldte 1950. április 24-én mind Kádár János, mind Rákosi Mátyás számára. MNL OL XIX-A-2-az 2. ö.e. Nagy Imre levele Kádár Jánoshoz, 1950. április 24. Nagy Imre levele Rákosi Mátyáshoz, 1950. április 24. A szöveg egy keltezetlen példánya *Az 1945-ös földreform* címmel megtalálható Nagy Imre iratai között. MNL OL XIX-A-2-az 2. ö.e. (1950. február 28.?) 412. oldal.

¹⁴⁶ MNL OL XIX-A-2-az 1. ö.e. Az 1945-ös földreform történetének meghamisítása. 395–399. Pontos dátum nélküli, valószínűleg 1955.

¹⁴⁷ Uo.

Nagy Imrének valóban szívügye volt a radikális, kommunista földreform, viszont annak további fejlődését már nem ő határozta meg. A kommunista párt számára elvégezte a feladatot, amit számára ki is jelöltek, de amit saját feladatának is tekintett, hiszen évtizedek óta foglalkoztatta a magyar birtokviszonyok alakulása. Mindemellett azt is hangoztatta, hogy a föld nacionalizálása is elsődleges politikai kérdés, s valószínűleg ezért sem tudott egyetérteni az 1948 és 1953 közötti agrár- és földbirtokpolitikával. Feltételezhető, hogy a kényszerkollektivizálásban és a radikális gazdaságpolitikában is a „fejlődési szakaszok”/„átmeneti szakaszok” átugrását, túlzott ütemű megvalósítását látta, és ezért hangsúlyozta később az átmenetet és a fokozatosságot. Az agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitikai problémahalmaz 1952-ben, 1952/1953 fordulójára tört felszínre, de közben is érzekelte a vezetés a kulákok likvidálásából és a túl gyors tempójú kollektivizálásból származó problémákat.

A magyar eset is arra enged következtetni, hogy a szovjet földosztás mintájára történtek a térségben alapvető gazdasági és társadalmi változások, bár a szovjettől eltérő módon, így például nem államosították a földet, de a térség országainak egy részében nem kezdtek azonnal szövetkezetesítésbe. Ennek ellenére szovjet típusba tartozó, kommunista földreformnak tekinthető földreformok lettek megvalósítva a későbbi szocialista tömb területén.

A közép-kelet-európai országok földreformrendeletei és törvényei szerkezetének és tartalmának elemzésével, úgy, ahogy a jogszabályalkotás történetének feltárásával, szintén rá lehet mutatni egyezésekre és eltérésekre. Nyelvtudásomból adódóan a német nyelvű szakirodalomra és forrásokra fókuszáltam kutatásaim során. A jogszabályok keletkezésének történetét tekintve az angol és a német nyelvű szakirodalom alapján kettő olyan földreformrendeletéről tudni, amelyeket minden valószínűség szerint a szovjet hatóságok készítettek. A Szovjetunióban pártfunkcionáriusnak képzett KPD tag, Wolfgang Leonhard, aki az úgynevezett Ulbricht csoporttal érkezett 1945-ben Németországba, majd pedig 1949-ben emigrált Jugoszlávián át Nyugatra, részletezte az 1955-ben megjelent visszaemlékezéseiben a földreformrendelet eredetét. Leonhard szerint a már említett Anton Ackermann egy nap az irodában marasztalta azzal, hogy még egy nagyon fontos dolgot el kell intézniük. Ackermann átadott Leonhardnak egy orosz nyelvű átiratot, amit le kellett fordítani német nyelvre. A fordítás nem sokkal később, 1945. szeptember 3-án a Szász Tartományban jelent meg, mint az első földreformrendelet szövege. Leonhard először azt gondolta, hogy a szöveg eredeti

nyelve német volt, vagyis német kommunisták írták, és hogy a szöveget a szovjetek oroszra fordították, és hogy neki azt a fordítást kellett visszafordítania német nyelvre. Később meg volt győződve arról, hogy a teljes szöveget a Szovjetunióban készítették orosz nyelven. A rendelet szövegének keletkezése, amennyiben elfogadjuk Leonhard állítását, amit egyébként a német szakirodalom egésze elfogad,¹⁴⁸ egyértelműen a szovjetekre vezethető vissza. A kommunista párt tagjai esetleg módosításokat vagy kiegészítéseket javasolhattak. Andrei Lankov történész ugyanezt állapította meg Észak-Korea esetében, illetve különböző források szerint az észak-koreai földreformtörvény szövegének tervezeteit orosz levéltárban meg is találták.¹⁴⁹

A nyomtatott vagy digitális formában elérhető források és a szakirodalom alapján a következő országok földreformos jogszabályalkotása érintette vizsgálatomat: Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Németország Szovjet Megszállási Zónájának tartományai/Német Demokratikus Köztársaság, Jugoszlávia, Albánia, Bulgária és Észak-Korea. Annak ellenére, hogy a szovjet hadsereg csak csekély mértékben érintette Jugoszlávia területét, feltételezhető, hogy a jugoszláv földreformra hatással voltak a szovjet tapasztalatok.

A jogszabályok terjedelme, szerkezete és tartalma igencsak változatos, de a következő főbb pontokban alapvetően egyeznek:

- bevezető rendelkezések, a reform célja, általános rendelkezések, földjuttatásban részesíthetők köre,
- állami földalap és annak összetétele, a kisajátítás és az elkobzás szabályozása, a földalap kezelése,
- a reform végrehajtása, a végrehajtó szervek/szervezet felépítése (alapvetően háromszintű), juttatásban és juttatási kedvezményben részesíthetők köre, a juttatás szabályozása,
- a juttatott földek elidegenítési és terhelési tilalma,

¹⁴⁸ WÄDEKIN 1974: 99–100.; LAUFER 1996: 29.; MOLLNAU 2001: 90–91.; BAUERKÄMPER 2002: 80.; SCHERSTJANOI 2007: 63.

¹⁴⁹ Leonhard még azt is hozzáfűzte, hogy tájékozódott a közép-kelet-európai országok földreformjairól, viszont mivel a birtokmaximum különböző volt, arra a megállapításra jutott, hogy nem egy „szovjet modellt” adaptáltak, bár később, mint említettem, úgy gondolta, hogy a szovjetek készítették és adták át a KPD számára a földreformrendelet teljes szövegét. LEONHARD 1987: 506–508. Andrei Lankov állítását egy Észak-Koreában állomásozott, a szovjet csapatok tagjával készített interjúra alapozta. V.V. Kovyshenko szerint a földreformrendeletet két leningrádi szakértő készítette, amit aztán a Szovjet Polgári Közigazgatás adott át Észak-Korea Kommunista Pártja számára. LANKOV 2002: 32.; http://www.koreatimes.co.kr/www/news/nation/2012/01/363_103451.html (Letöltés ideje: 2018.04.23.).

- földjuttatási/megváltási ár fizetése,
- állami mintagazdaságok szervezése,
- tehermentes földjuttatás, korábbi jelzálog külön történő szabályozása,
- hatálybalépés, azonnali végrehajtás,
- díjmentes juttatás és a tulajdonjog bejegyzése,
- mezőgazdasági ipari üzemek,
- kisajátítás alóli kivételek szabályozása,
- szövetkezetek, kisajátított és elkobzott gépek, eszközök,
- vízgazdálkodási létesítmények, eszközök, vizek.

A jogszabályok szövegeinek összevetésével az is megállapítható, hogy a felsorolt pontok közül többnek a szövegezése, például a magyar és a német nyelvű rendeletekben, több helyen szó szerint azonos. A földreformok szabályozása valamilyen mértékben mindegyik országban tartalmazott olyan rendelkezéseket, amelyek a földbirtokszerkezethez és a helyi viszonyokhoz igazodott. Ezeket az eltéréseket némely jogszabály részletesebben taglalta, míg voltak olyan pontok is, amelyek egyáltalán nem találhatóak meg más országok szabályozásában. Mi lehet a magyarázata a szövegek szó szerinti egyezésének vagy/és hasonlóságának? Lehetséges, hogy a szovjetek készítették el a földreformrendelet/törvény teljes szövegét, vagy (2) a szovjetek az adott ország tervezetéhez valamilyen vázlatos mintát vagy alapszöveget adtak. Arra is van esély, hogy (3) a kommunista pártok szovjet ellenőrzéssel és irányítással felhasználták más országok jogszabályalkotását, vagy hogy (4) a mindegyik országban egymástól függetlenül alkották meg a jogszabályokat, valamilyen szintű szovjet koordinációval. Figyelembe véve a körülményeket, rendkívül kicsi lehetett az esélye annak, hogy a szovjetek ne hangolták volna össze a térségben a kommunista pártok háború végi földbirtokpolitikai tevékenységét, és csak rábólintottak volna a földreformokra. Mindebből következőleg nem lehetett véletlen a szövegek szerkezeti és tartalmi egyezése. Természetesen lehetséges, és ez csak találgatás, hogy a szovjetek csak kiegészítették az elkészített tervezeteket, vagy, hogy szovjet szakértők dolgozták ki a földreformok alapelveit a Szovjetunióban.

A földreformos jogszabályalkotás az előbbi szempontok felvetése által tovább bonyolódik, mivel felmerül számos további kérdés, mint például az, hogy ki írta a szövegeket, hol, ki és hol fordította le azokat, mivel egészítették ki időközben és mikor készült el a végleges változat? A jogszabályok jogtörténeti összehasonlítása megerősíti

azt a feltevést, hogy a szovjetek bizony beavatkoztak Közép-Kelet-Európa társadalmi és gazdasági rendszereibe és szerkezetébe a háború végén, és hogy a kommunista földreformok nem csak, hogy szovjet „mintájúak”, de részben szovjet eredetűek is egyben. Mindemellett feltételezhető az is, hogy a Szovjetunióból visszatérő moszkovita kommunista politikusok meghatározott politikai irányvonal alapján fejtették ki működésüket, tevékenységüket, függetlenül attól, hogy eltérő elképzeléseik voltak-e a jövőt illetően. Mint ismeretes, a „hazai” vagy „nemzeti” kommunisták közül sokan lettek a terror áldozatai később azért, mert nem igazodtak Moszkva direktíváihoz. A Kreml adhatott nagyobb mozgásteret is a kommunista pártoknak, tekintetbe véve a szovjet katonai jelenléttől való függés mértékét. A szovjetek saját terveket is készíthettek a régió országai számára a felszabadítás és megszállás végrehajtása előtt. A jogszabályok sorozatában, Közép-Európát középpontba állítva, a lengyel lehetett az első, amely később mintaként szolgálhatott a többi ország számára.

A kommunista földreformok a következő pontokban mutatnak azonos alapelveket:

- a kisajátított/megváltott/igénybevétel által államosított és elkobzott ingatlanok újraelosztása magántulajdonba,
- az állami földalap létrehozása,
- a juttatott ingatlan elidegenítési és terhelési tilalma (különböző volt, 10 vagy 20 év, vagy pedig időkorlát nélkül),¹⁵⁰
- juttatási/megváltási ár fizetési kötelezettsége (10 év a már birtokkal rendelkezők számára, 20 év a korábban földnélküliek számára, utóbbiak részére 3 év törlesztési halasztás),
- állami mintagazdaságok és szövetkezetek létrehozása, esetleg gépkölcsönző állomások létesítése.

Több országban kárpótlást is előírtak, amit a befizetett juttatási árból fizettek volna a volt tulajdonosoknak, a gyakorlatban azonban ezt elódázták, illetve a kiépült kommunista pártállamban teljesen levették a napirendről. A földreformok jogi szabályozása a következő pontokban tért el a leginkább:

- erdők, legelők és egyházi vagyon kisajátítása,

¹⁵⁰ Magyarországon 10 év, Jugoszláviában 20 év, Lengyelországban, Romániában, Csehszlovákiában, Albániában és Németország Szovjet Megszállási Zónájában, valamint Észak-Koreában időkorlát nélkül. Kínában például szabadon lehetett a juttatott földet haszonbérbe adni és elidegeníteni. SHAOQI 1953: 12.

- birtokmaximum,
- telepítés szabályozása.

A magyar földreformrendelet például nagyon sok kiegészítő rendelkezést tartalmazott, így például a házhelyjuttatás lehetőségét, vagy a zsidó tulajdonosok számára a korábban elvett ingatlanok visszajuttatásának a szabályozását. Az országok különböző természeti és gazdasági adottságai is hozzájárulhattak ahhoz, hogy a kommunista pártok berkein belül ezekhez igazították vagy próbálták meg hozzáigazítani a rendelkezések tartalmát. Az, hogy az etnikai/nemzetiségi kisebbségek át-, ki- és betelepítése a földreform folyamatának a részét képezte, logikus volt, azonban egyúttal diszkriminatív és egyáltalán nem segítette elő a mezőgazdasági termelés újraindítását és növelését. A kitelepítettek vagyonának szétszétásával bár növekedhetett néhány területen a juttatott föld átlagos területe, az emberi erő és tudás foka azonban már nem biztos, hogy ugyanígy növekedett ezekben a gazdaságokban a földterület növelésével párhuzamosan. A német szakirodalomban, elsősorban jogászok, már fejtegették azt, hogy a földreform szabályozásában az állami földalap létrehozása és a tulajdonjogi korlátozások a későbbi kollektivizálást készíthették elő, illetve, hogy annak eszközei voltak.¹⁵¹ A földreformos földalap a kollektivizálás során a legtöbb országban állandó és univerzális állami földalappá lett továbbfejlesztve.

II.1.2.4. Földreformos jogszabályalkotás Magyarországon 1945 és 1967 között

Közép-Kelet- és Délkelet-Európa országokban a földreformok azonnal hatályba léptek és végrehajtásuk rövid időn belül el is kezdődött. A földelvétele és földosztást a jogszabályokban meghatározott határidőig kellett elvégezni, szó szerint rekordidő alatt. Magyarországon a határidő 1945. október 1. volt. Ez azt jelentette, hogy alig pár hónap állt rendelkezésre a földek szétszétására. A fel nem osztható gazdasági felszereléseket mintagazdaságoknak, szövetkezeteknek és gépkölcsönző állomásoknak kellett átadni. Nem csak ez, hanem a földbirtokviszonyokban bekövetkezett változások térképészeti és földnyilvántartási rögzítése is hosszabb időt vett igénybe.

¹⁵¹ MOLLNAU 2001: 97–98, 103.

Rengeteg probléma adódott a földek pontos kimérése és parcellázása körül, továbbá kevés volt a vetőmag és a mezőgazdasági eszköz, amellyel megművelhették volna a földeket. A második világháború köztudomásúan hatalmas pusztítást okozott a magyar állatállományban. Akadozott az információáramlás, amelyre szintén nagy szükség lett volna a földjuttatottak és az állami szervek között, s az állami támogatás is lassú tempóban csörgedezett a falvakba. Jelentős volt az építőanyag hiány, amelyre a juttatott házhelyek tulajdonosainak volt elsősorban szüksége. Habár Erdei Ferenc 1944 végi földreformtervezete még tartalmazta azt, hogy a földreformmal együtt a tagosítást is gyorsított ütemben kellene végrehajtani, mégsem történt meg a széles körű földösszevonás, amellyel a mezőgazdasági birtokok racionálisabb földhasználatát mozdíthatták volna elő. A földreform és általánosabb tagosítás gondolatával a kortársak egy része egyetértett.¹⁵²

Mivel a földek igénybevétele és szétosztása rövid időn belül az ország egész területét érintette, ezért gondos előkészületeket igényelt volna. A földeket gyorsan szétparcellázták, felosztották, viszont a földreform befejezése távoli cél maradt még az után is, hogy megszüntették a községi földigénylő bizottságok egy részét. Az MKP számára több okból is fontos volt, hogy a földreform minél előbb be legyen fejezve:

- a kommunista párt viszonylag korán a földreform védelmezőjeként lépett fel, így például meg kívánta akadályozni azt is, hogy a törvénytelenül kisajátított birtokokat visszaadják volt tulajdonosaiknak,
- a földreform befejezésével azt sugallták, hogy a földmagántulajdon és a földmagánhasználat megszilárdul,
- a földreform elvileg az állami földek magántulajdonba történő juttatásának a mechanizmusát határozta meg hosszabb távon a földbirtokrendszer alapelemeként.

A kommunista pártok gazdaságpolitikai irányváltásához köthető agrárpolitikai változások és a radikális, szovjet mintájú kollektivizálás mindezt annyiban módosította, hogy az állami tulajdont kívánták a földbirtokrendszer alapjává tenni. A földmagántulajdon felszámolásának folyamatával a földreform alapelvét igyekeztek

¹⁵² KERÉK 1942: 15. Az erdőterületek tagosítására is szükség lett volna. BARLAI 1945: 21–22.; WÄDEKIN 1974: 97.; MOLLNAU 2001: 121–122.

felszámolni, megszüntetni, amit bizonyosan elősegített a földreform befejezettségének a hangsúlyozása.

A kommunista pártok a földreform végrehajtásával párhuzamosan vagy közvetlenül utána, a koalíciós időszak következő földreformmal kapcsolatos politikai-hatalmi taktikáját alkalmazták: a földreform megvédésére hivatkozva azokat támadták, akik a földosztással nem értettek egyet vagy azt kritizálták. Nem csak a volt földtulajdonosok, hanem a többi politikai pártnak a tagja is célpontja lett a földreform megvédésére irányuló kommunista kampányoknak. A felülről szervezett, politikai célokat szolgáló akció leginkább az újgazdák megnyerésére irányult. A kommunisták így folytathatták a vidéki szerveződést és a politikai propaganda hadjáratot a földreformhoz kapcsolódóan. Mindezzel tovább kívánták növelni vidéki támogatottságukat és biztosítani szerették volna vezető pozíciójukat az agrárium felett.¹⁵³ Hasonlóan a földreform végrehajtásához, társadalmi, gazdasági és politikai-ideológiai céljai is voltak a földreform megvédésének kommunista részről. Mindez összefügghetett azzal is, hogy a front/blokkpolitikát is továbbfejlesztették, s a baloldali pártokat egybeolvasztó politikai tömörüléseket hoztak létre, amely folyamat a negyvenes évek második felében a pártegyesüléssel érte el a csúcspontját. A társutas parasztpártok által meggyorsítható az ellenzékinek számító kiscgazda vagy parasztpárti politikai csoportosulások széttzilálását. A kommunista politikai hatalomátvétel különböző időpontokban meg is történt a térség országaiban, s ezzel az „átmeneti” koalíciós kormányzás a múlté lett, s kezdetét vehette egy újabb, ellentmondásos időszak, amely hivatalosan immár „népi demokrácia” volt a proletárdiktatúrában.

Lengyelországban Andrzej Witos leváltása a mezőgazdasági osztály éléről nagyon hasonlított Kerék Mihály távozásának körülményeihez Magyarországon az Országos Földhivatal vezetéséből.¹⁵⁴ A lengyel földhivatalok irányítását 1946 augusztusában a Földművelésügyi Minisztériumtól a helyi államszervek vették át. A minisztériumot a Nemzeti Egység Ideiglenes Kormányának 1945 eleji megalakulásától kezdődően Stanisław Mikołajczyk vezette, aki a londoni emigráns kormány vezetője volt és visszatérése után (1945. július) a kormányban miniszterelnök-helyettesi pozíciót

¹⁵³ HOERNLE 1947: 4–5.; RÁKOSI 1952: 31–32.

¹⁵⁴ KORBONSKI 1965: 73–80.; DONÁTH 1969: 190–258.

is betöltött. Mikołajczyk tétovázás nélkül hozzálátott az önálló Lengyel Parasztpárt megszervezéséhez.¹⁵⁵

Bár a kommunisták igyekeztek elkerülni, mégis a polgári demokratikus politikai berendezkedést preferáló kisköz és parasztpártok erősödtek a földreform végrehajtása által. Így például Lengyelországban a Lengyel Parasztpárt, Magyarországon pedig a Független Kisközpart. A kommunista pártok földreformot megvédő retorikája és akciói szintén ahhoz köthetők Csehszlovákiában és a németországi szovjet zónában is, hogy megakadályozzák bármilyen parasztpárt politikai megerősödését.

Mindeközben a kommunista pártok az ún. blokkpolitika által fokozatosan kiszorították a többi politikai párt ellenvéleményt is megfogalmazó képviselőjét a parlamentből. Lengyelországban 1946-ban hozták létre e célból a Demokratikus Pártok Blokkját (Blok stronnictw demokratycznych), Magyarországon pedig a Baloldali Blokkot. Németország Szovjet Megszállási Zónájában az Antifasiszta Demokratikus Pártok Blokkján/Demokratikus Blokkján (Block der antifaschistischen demokratischen Parteien/Demokratischer Block) belül történt meg a két legerősebb ellenzéki párt felszámolása. 1948-ban két, kommunista és szovjet szervezésű blokkpártot hoztak létre, ezek egyike volt az egységes, kommunista vezérlésű parasztpárt, Németország Demokratikus Parasztpártja (Demokratische Bauernparteien Deutschlands, rövidítve DBD).¹⁵⁶ A Demokratikus Blokkot 1949-ben nevezték át Pártok és Tömegszervezetek Demokratikus Blokkjára (Demokratischer Block der Parteien und Massenorganisationen), s ezt 1950-ben rendelték alá az ekkor létrehozott Demokratikus Németország Nemzeti Frontjának (Nationale Front des demokratischen Deutschland).

Ennek az időszaknak a lengyel történelme rendkívüli párhuzamokat mutat a magyarországgal: Nagy Ferenc kisközpartai miniszterelnököt 1947. június 1-én mondatták le és kényszerítették emigrációba, Mikołajczyk pedig 1947 októberében kényszerült elhagyni hazáját. Magyarországon Kovács Bélát, aki Nagy Imre után három hónapig földművelésügyi miniszter volt 1945/1946-ban, 1947 februárjában hurcolták el a szovjetek és a gulágon tartották fogva. A kommunista pártok olyan parasztpártokat

¹⁵⁵ A Minisztérium teljes neve Földművelésügyi és Földreform Minisztérium volt, mivel a földreform végrehajtásával is ez a minisztérium volt megbízva. A Lengyel Munkáspárt azonban elérte a földhivatalok hatáskörének a csökkentését, a Visszaszerzett Területek Minisztériumát a párt egyik vezető tagja, Władisław Gomułka vezette, mint ahogy az Élelmiszer- és Erdészeti Minisztérium és a Belügyminisztérium is kommunista irányítása alatt volt. Vezető tisztségeket foglaltak el a kommunista párt tagjai a rendőrségi és belbiztonsági szervekben is. KORBONSKI 1965: 115–116.

¹⁵⁶ BAUER 2003: 71–107.

szerveztek vagy támogattak, amelyek függetlenségét rövid időn belül felszámolták. Vezetőcserek által elkötelezetté tették őket a kommunista politika követésére. Ilyen politikai funkciót töltött be Magyarországon a Nemzeti Parasztpárt, Lengyelországban a Wola Ludu nevű mozgalom, amely felvette a Parasztpárt elnevezést, Németország Szovjet Megszállási Zónájában pedig Németország Demokratikus Parasztpártja. Mikołajczyk Lengyel Parasztpártját, miután Mikołajczyk elhagyta Lengyelországot, 1949-ben összeolvasztották a Parasztpárttal Egyesült Parasztpárttá (Zjednoczone Stronnictwo Ludowe).¹⁵⁷ Voltak olyan lengyel és magyar parasztpártiak, akik a represszió erősödésével csatlakoztak a független paraszt vagy kisgazdapárthoz, de volt, aki elhagyta hazáját.¹⁵⁸ Romániában a Petru Groza vezette Ekésfront vált a kommunista politika kiszolgálójává.

A kommunista pártok folytatták politikai expanziójukat úgy, hogy egyesültek a szociáldemokrata párttal és így egybeolvasztották a baloldali pártokat. Ezzel nőtt a kommunisták politikai hatalma, és szabadabb lett az út a diktatórikus államrendszer kiépítéséhez.¹⁵⁹ Mindeközben jogszabályokat léptettek hatályba a földreform eredményeinek a megvédése céljából, így például Magyarországon és Romániában. Törvények és rendeletek korlátozták a korábbi földtulajdonosok jogérvényesítési lehetőségeit.¹⁶⁰ Lengyelországban a Lengyel Parasztpárt a magyarországi Független Kisgazdapárthoz hasonlóan az életképes parasztbirtokok létrehozását szorgalmazta és

¹⁵⁷ KORBONSKI 1965: 314–315.

¹⁵⁸ Uo. 111–112. Magyarországon például a parasztpárti Kovács Imre.

¹⁵⁹ Erről lásd: LANKOV 2002: 30. Az egybeolvasztás először a németországi szovjet zónában és Észak-Koreában valósult meg, aminek kísérleti jellege is lehetett. Uo.

¹⁶⁰ Magyarországon az 1946. évi IX. számú törvény (1946. május 10.). NEMES 1947: 211–221. Az 1947. évi 5. számú törvény (1946. január 3.), ennek különösen a 8. §-a. NEMES 1947: 243–256. További kormányrendeletek is megjelentek ehhez kapcsolódóan, így például az 5.700/1948. Korm. számú rendelet. *Magyar Közlöny*, 114. szám, 5.700/1948. (V.21.) Korm. számú rendelet a földreform végrehajtása során megváltott ingatlanok terményei és termékei tekintetében a megváltás előtt kötött adásvételi szerződésekből eredő egyes követelések bírói úton való érvényesítésének korlátozása tárgyában, 1948. május 21. *Magyar Közlöny*, 283. szám, 13.120/1948. (XII.24.) Korm. számú rendelet a kisajátításokból eredő egyes követelések érvényesítésének korlátozásáról szóló 2.480/1948. Korm. számú rendelet kiegészítése tárgyában, 1948. december 24. A kommunista párt hivatalos, a földreform védelmét hangsúlyozó propagandája a „tömeges paraszti megmozdulásokat” állította a középpontba, amelyeket a párt felülről csak támogatott. A kezdeményezés így ismét alulról jött. Új jelszót vezettek be: „Földet vissza nem adunk!”. BEREND T. 1976: 29.; DONÁTH 1969: 234–258. A Szabad Föld szerkesztősége által 1955-ben összeállított könyvben a következő címetek olvashatók: „A földet a mi kezünkben már senki sem veheti ki!”, „Meghal az, aki a földhöz mer nyúlni!”. *Az ezeréves jussért*. 1955: 54–77, 147–150. Somlyai M. Magda 1961-ben megjelent könyvében egy egész fejezet taglalja a földreform eredményeinek megvédését, a következő címmel: „Élő ember földet mitőlünk vissza nem vesz!”. SOMLYAI M. 1961: 54–87. Az 1974-es magyar földjogi tankönyv szerzői pedig úgy érveltek, hogy a földek elidegenítési és terhelési tilalma az új gazdaságok védelmében történt, és hogy a volt földtulajdonosok „támadásokat” indítottak a földek visszaszerzése érdekében. SERES 1974: 61–62. Romániában az 1947. évi 177. számú törvény (1947. június 7.) rendelkezett ugyanarról, mint amiről Magyarországon az 1947. évi 5. számú törvény 8. §-a. BRADEANU–MARICA–STANGU 1968: 33.; IORDACHI–BAUERKÄMPER 2014: 254.

támogatta. A kisajátított birtokok volt tulajdonosai bíróságokhoz kezdtek fordulni ügyeikkel, hogy visszaszerezzék a sok esetben törvénytelenül elvett ingatlanokat. Több helyen az 50 hektárnál kisebb birtokok egy részét is kisajátították. Ezt a helyzetet kihasználva a Lengyel Munkáspárt az újbirtokosok védelmezőjeként léphetett fel, és erőteljes propagandát fejtett ki a földreform végrehajtó szervei ellen a földvisszaszerzési eljárásokkal kapcsolatban. 1945 szeptemberében jelent meg egy utasítás, amely fegyveres erők bevetését is lehetővé tette a birtokba helyezett juttatottak védelme érdekében.¹⁶¹ 1948-ban a kisajátított földterületek korábbi haszonbérleti meghatározott esetekben kártérítést igényelhettek, a jogszabály kihirdetésétől számított 6 hónapon belül.¹⁶² Magyarországon számos 200 kh alatti parasztbirtokot és 100 kh alatti úri birtokot is kisajátítottak a földreform hevében. A volt földtulajdonosok bíróságokhoz fordultak, hogy földjüket visszaszerezzék. Az MKP olvasatában ez természetesen a földreform elleni támadásnak minősült. A marxista-szocialista történetírás idején megoszlottak a vélemények arról, hogy mennyi, a későbbi birtokkategóriák által kuláknak tekinthető személy birtokát sajátították ki.¹⁶³ Természetesen mindez akkoriban inkább a földreform forradalmi jellegét erősítette a szerzők narratívája szerint.

A magyarországi kisgazdapárti és kommunista ellentét kiéleződését részletesen feltárták a korábbi kutatások.¹⁶⁴ 1945-ben, miután a kisgazdapárt átvette a Földművelésügyi Minisztérium irányítását, Kovács Béla és Kerék Mihály vezetésével rendelettervezet készült a földreform „felülvizsgálatáról”, pontosabban a jogellenesen igénybe vett ingatlanok helyzetének tisztázásáról. Ezt a kommunista párt ellenezte a földreform eredményei védelmére hivatkozva, és elérte, hogy a kisgazdapárt által készített rendelet ne jelenjen meg, továbbá rögzítették jogszabály (1946. évi IX. törvény) által azt, hogy a juttatott földek vissza nem adhatók, viszont bizonyos esetekben csereingatlan adható a volt földtulajdonosoknak.¹⁶⁵ Kétségtelenül újra a kommunista álláspont győzedelmeskedett.

Németország Szovjet Megszállási Zónájában a kommunista párt agrárszakértője, Edwin Hoernle készített rendelettervezetet 1946-ban a juttatások felülvizsgálatáról azért,

¹⁶¹ KORBONSKI 1965: 84–85.

¹⁶² 1948. évi 384. számú rendelet a korábbi földhaszonbérletők követeléseikhez kapcsolódó eljárásról, 1948. október 25.

¹⁶³ DONÁTH 1969: 171.; ORBÁN 1972: 31, 37.

¹⁶⁴ DONÁTH 1969: 195, 198–201.; 258–276.; TÓTH 1993: 79–80.; VARGA 2006a: 179–192.

¹⁶⁵ A kommunista és parasztpárti földreform koncepciót ellenzőket már kezdettől „reakciósnak” bélyegezték meg és erre építhette az MKP később a földreform megvédésének narratíváját. KÁLLAI 1945: 11–12.

hogy feltárják a visszaéléseket. A tervezet tartalmazta azt, hogy a juttatott föld jogi védelem alatt áll és hogy annak magántulajdona sérthetetlen.¹⁶⁶ Az újgazdák földjeinek a megvédése, mint politikai feladat, viszonylag korán, 1945 decemberében már újságcikkekben is megjelent, úgy, mint Magyarországon.¹⁶⁷ A kommunista párt Magyarországon elsősorban a Független Kisgazdapártot támadta, Lengyelországban a Lengyel Parasztpártot, Németország Szovjet Megszállási Zónájában a Keresztény-Demokrata Uniót, Csehszlovákiában pedig a Demokrata Pártot.¹⁶⁸ Aki a földreformot kritizálta, az a földreform ellenségévé vált.¹⁶⁹

A kommunista pártok következő lépése a kisajátítás és a földelvétele különböző mértékű folytatása volt. Okként ekkor részben még a kisparaszti gazdaságok és tulajdon védelmére, részben pedig már az elindított kollektivizálás miatt a „szocialista nagyüzemi mezőgazdaság” létrehozására hivatkoztak. A földbirtokosok következő rétege vált célcsoporttá, vagyis azok, akik nagyobb területű parasztgazdasággal rendelkeztek. Ezek a nagybirtokos parasztgazdák kulákká, nagygazdává lettek minősítve. Azoknak a földjeit is elkezdték igénybe venni, akik mezőgazdasággal élethivatásszerűen nem foglalkoztak, de valamilyen méretű birtokkal rendelkeztek. A földreform/földkisajátítás újabb hulláma vagy inkább kiterjesztése 1948-tól vette kezdetét. Azokban az országokban, amelyekben a szövetkezetesítés már a negyvenes évek közepétől lendületet vett (Románia, Bulgária, Jugoszlávia), sokkal nyersebb formában kerültek földek az állami gazdaságok vagy a termelőszövetkezetek használatába. A többi országban még volt nyoma a földreformnak, s valamilyen formában jutott a földekből a parasztnak is, így például haszonbérletként, de ezek az intézkedések is már részben a kollektivizálást voltak hivatottak előmozdítani.

A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának, a Kominformnak az 1948. júniusi határozata után vett a létrejövő szocialista tömb országokban az agrárpolitika radikálisabb fordulatot.¹⁷⁰ Kényszerkollektivizáláson, illetve kényszerszövetkezetesítésen alapvetően a szovjet mintájú kollektivizálás értendő. A kommunista pártok politikai-hatalmi okokból nem támogatták a közösen termelő,

¹⁶⁶ MOLLNAI 2001: 129.

¹⁶⁷ STÖCKIGT 1964: 207.

¹⁶⁸ Uo. 192–212.; ULBRICHT 1961: 121–129.; DONÁTH 1969: 195–201.; KOLESÁR 1980: 52.; IORDACHI–BAUERKÄMPER 2014: 184–187. A szlovák regionális Földművelésügyi Minisztériumban részben a földreformnak is köszönhetően a Demokrata Párt tagjai töltötték be a vezető pozíciókat.

¹⁶⁹ A kommunista pártok retorikájára jellemzően, lásd Wädekin idézetét Wilhelm Pieck beszédéből a földreform ellenségeire vonatkozóan: WÄDEKIN 1974: 140.

¹⁷⁰ HONVÁRI 1996: 533.

kollektív nagyüzemi gazdaságok, szövetkezetek létrehozását az 1945 és 1948/1949 közötti időszakban Közép-Európa legtöbb országában. A spontán szövetkezeti kezdeményezések ekkor még nem is irányulhattak nagyon a szovjet mintára, a kolhozra. Mindemellett a földreformos jogszabályok előírták kötelező jelleggel a földművesszövetkezetek megalakítását, s működtek még egyéb értékesítő és felvásárló szövetkezetek is. Az önszerveződés, önkéntesség és öngazgatás elveire épülő szövetkezeteket azonban a kommunisták nem nézték jó szemmel, mivel ezek a vidék központi ellenőrzés alá vonását akadályozták. Ez vonatkozott a parasztság érdekképviselői szerveire is. A helyi szintű vizsgálódások több fényt deríthetnek arra is, hogy 1948-tól mennyi helyen szerveződött spontán módon a parasztság egy része olyan földbérlő szövetkezetbe, amely később át lett alakítva termelőszövetkezeti csoporttá vagy mezőgazdasági termelőszövetkezetté. A szakirodalomban általában egységes az álláspont arról, hogy a kollektivizálás kezdetén azok az agrárproletárok, törpe- és kisbirtokosok, gazdálkodók csatlakoztak önkéntesen a termelőszövetkezetekhez, akiknek a gazdasági körülményei nagyon rosszak voltak. Magyarán kiutat kerestek a helyzetükből, így kvázi rákényszerültek a kollektív elfogadására, bekényszerítés nélkül. Ezzel adva volt az alulról jövő igény, kezdeményezés, amire ismételten ráhúzhatták a jogi kereteket. Ezt egészen rituálisan úgy tették, hogy összehívták a termelőszövetkezetek és gépállomások (élenjáró dolgozóinak) az országos kongresszusát, amelyen elfogadták a termelőszövetkezetek mintaalapszabályát. Az alapszabályt „természetesen” a pártközpont dolgozta ki.

A szövetkezetesítés kezdete után a kisparaszti gazdaságok védelme és fejlesztése még sokáig a propaganda része maradt, de gyakorlatilag lekerült a sztálinisták napirendjéről. Másrészt, azok az intézkedések, amelyek hivatalosan a kisparasztok érdekében lettek rigorózan végrehajtva, megfelelő körülményeket teremtettek és részévé válhattak a kényszerkollektivizálásnak. Ilyen volt az ingatlanforgalom vagy a haszonbérletek szabályozása, e módszereket már korábban is alkalmazták a Szovjetunióban és a Baltikumban. A párt propagandája és az ideológiai-elméleti értelmezési eszközrendszere elkezdte „történesíteni” a földreformot. Az újgazdák immár nem a kisbirtokszerkezetű mezőgazdaság, hanem a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság alapját képezték azzal, hogy „önkéntesen” szövetkeztek. A nagyüzemi kollektív gazdálkodás előnyeinek a „felismerését” a párt adminisztratív eszközök tömkelegével segítette elő. A földkisajátítás és földelvétele kiterjesztése nyíltan a földek

állami tulajdonba vételét jelentette, azonban a kommunista párt ekkor már nem kívánta a földeket a parasztok magántulajdonába, vagy pedig magánhasználatába adni. Ebből adódóan a kollektivizálás és a mezőgazdasági termelőeszközök magántulajdonának és magánhasználatának a felszámolása az agrár- és földbirtokrendszerben történő gyökeres változásokat idézett elő.

Lengyelországban a nyugati, visszacsatolt területek egy részén folyt a telepítés és a földosztás. Nem csak a ki-, be- és áttelepítések, hanem a hadifoglyok hazatérése is összefonódott 1945 után a földreformmal. A nagybirtokok felosztása után, a kulákbirtokok átmeneti megkímélésével, tovább folytatódott a földelvételek, amely különböző társadalmi csoportokat érintett. Elkobozhatták például a „reakciósok” és emigrálók földjeit, vagy azokat, akik a régi rendszerben valamilyen hivatali pozíciót töltöttek be.

Németország Szovjet Megszállási Zónájában, Szászországban például 1946 tavaszán újabb kisajátítási hullám vette kezdetét, ami Theresia Bauer szerint, mint a náciítlanítás része, újabb szakaszt jelentett a földreformban, és amely során további 100 hektár alatti birtokokat sajátítottak ki.¹⁷¹ Még 1948-ban is beszéltek a vidéki népesség körében egy „második földreformról”, ami azonban épp azért nem jelentett volna földosztást, mert valószínűleg egybekötötték volna a kollektivizálással. Az NDK-ban a kollektivizálás a tömb többi országához viszonyítva jóval később, 1952 nyarán vette kezdetét.¹⁷² Csehszlovákiában az 1948. április 14-én megjelenő 1948. évi 46. számú törvény intézkedett az „új földreformról”. Magyarországon is megtörtént a „kiterjesztés”, egyrészt az által, hogy megakadályozták a törvényellenesen kisajátított ingatlanok visszaadását (1946. évi IX. törvény), másrészt az által, hogy 1948-ban megjelent az állami előhaszonbérleti jogról szóló kormányrendelet, amellyel a kulákok nagybérleteit kívánták megszüntetni.

Mivel az előhaszonbérletről szóló jogszabályra később még bővebben kitérek, itt csak röviden utalok arra, hogy a kormányrendelet célja nem a haszonbérleti szerződések felbontása és a földek magántulajdonba történő juttatása volt: *„A végrehajtás során állandóan szem előtt kell tartani, hogy a haszonbérleti rendelet nem jelent új földosztást! [...] A rendelet nem érinti a földtulajdon kérdését és ezért hangsúlyozni kell, hogy ez*

¹⁷¹ A szovjet zóna tartományaiban alapvetően a 100 hektár fölötti birtokokat államosították a földreform céljából.

¹⁷² BAUER 2003: 51.

semmiféle újabb földosztást nem jelent.”¹⁷³ Az igénybe vett földek kevesebb, mint felét adták haszonbérbe olyan gazdálkodóknak, akik kevés földdel rendelkeztek, vagy pedig földnélküli mezőgazdasági munkások voltak. A földek 60%-át állami gazdaságok és a későbbi termelőségvetkezeti csoportok előfutárainak, a földbérlo szövetkezetek vagy csoportok használatába juttatták előhaszonbérlet címén.¹⁷⁴

A magyar intézkedésekhez hasonlóan a már említett csehszlovák „új földreform”, vagy Romániában az 1949. március 2-án megjelenő 1949. évi 83. számú rendelet alapján végrehajtott földelvételek is a kollektivizálás részeként mozdították elő az állami földtulajdon növelését, vagyis a földek nacionalizálását.¹⁷⁵ Bár Jugoszláviában következett be elsőként a kényszerkollektivizálás megtorpanása, és fel is hagytak az ötvenes évek első felében a szovjet mintájú szövetkezetesítéssel, 1953-ban végrehajtottak egy kisajátítást. Az új birtokmaximum 10 hektár lett, s a földelvéttel bővíthették a „szocialista szektor” földhasználatát.¹⁷⁶

A régióban követendő elméleti tétellé vált, hogy a tömeges szövetkezetesítés megtörténhet az összes föld előzetes államosítása nélkül (erről később még bővebben lesz szó). A régi és az új rendelkezések végrehajtása egyre inkább a földmagántulajdon és a földmagánhasználat korlátozására irányult, így mindez hozzá is járult mindkettő fokozatos felszámolásához. Ebből a szempontból a földreform jogi, gazdasági és társadalmi értelemben is visszafordíthatatlannak tűnő folyamatba került. A kommunista pártállam a szovjet minta alapján az állami tulajdont kívánta a földbirtokrendszer alapjává tenni, ezért a földek magántulajdonba kerülését meg kellett, hogy akadályozzák. A földek újraelosztása állami monopóliummá vált, s mindinkább erősödött az állam beavatkozása a magánjog szférájába. Mindez azt is jelentette, hogy a földreform egyik leglényegesebb alapelvét kellett, hogy semmissé tegyék. A politikai fordulat a földreformnak nem csak hogy a végleges befejezése, de a felszámolásának a kezdete is volt egy egyben.

¹⁷³ Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Soproni Levéltára (MNL GyMSMSL) XXIV. 201. 8. ő.e. Tájékoztató a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről a 9.000/1948. Korm. sz. és a 45.000/1948. F.M. sz. rendelet alapján, 1948. szeptember.

¹⁷⁴ DONÁTH 1969: 390.

¹⁷⁵ IORDACHI–BAUERKÄMPER 2014: 186–187, 254–255.

¹⁷⁶ BOKOVOY 1998: 151.

Magyarországon az 1949. évi XXIV. számú törvény tiltotta meg a magántulajdonba történő földjuttatást.¹⁷⁷ Azonban már jóval korábban, a kollektivizálás 1948. augusztusi kihirdetése után belső utasításokat adtak ki az állami szerveknek arra vonatkozóan, hogy szüntessék be a földjuttatást és a földek tagosítását. Németország Szovjet Megszállási Zónájában Németország Szovjet Katonai Igazgatása az 1948. április 29-i parancsával rendelte el a földreform hivatalos befejezését 1948. július 1-ei.¹⁷⁸ A zónában/1949-től NDK-ban, talán annak a hatására is, hogy sokkal később vette kezdetét a kollektivizálás, alkalmazták a legtovább (a tömeges kollektivizálásig) a földreformos jogszabályokat, így például a földek újrajuttatásának a mechanizmusát is.¹⁷⁹ Annak ellenére, hogy a szakirodalomban, ha nem is általánosan, de mindenütt olvasható az az érvelés, hogy a kommunisták célja a radikális földreformmal részben életképtelen gazdaságok létrehozása volt, hogy így tereljék rá később a parasztokat a szövetkezeti útra, a földreform végrehajtását és mindazt, amit a földreform jogilag jelentett, nem lehetett befejezni az egyik pillanatról a másikra. Ez a megállapítás helyállónak tűnik attól függetlenül, hogy a kollektivizálás részeként tekint-e valaki a földreformot vagy sem. A sztálinista kommunisták egészen bizonyos, hogy a szovjet kollektivizálásra mintaként tekintettek már 1945-ben is.

A földreformok hivatalos jogi és gazdasági befejezése nem történt meg minden országban a jogszabályalkotás által 1948/1949-ben. A végrehajtó szervezetet azonban nagyrészt felszámolták vagy beolvasztották a meglévő és új agrárigazgatási szervekbe. Magyarországon a térségben elsőként szüntették meg a községi földigénylő/földreformbizottságokat. Az 1946. május 10-én megjelent IX. számú törvény a telepítésről és a földreform befejezésének előmozdításáról arról rendelkezett, hogy a további telepítések során a földigénylő bizottságokat újjá lehet szervezni.¹⁸⁰ Ezt ismételte meg a földművelésügyi miniszter 194.900/1946. számú rendelete 1946. december 1-én azzal a kiegészítéssel, hogy a bizottságok újjáalakítása csak az Országos Földbirtokrendező Tanács engedélyével lehetséges.¹⁸¹

¹⁷⁷ *Magyar Közlöny*, 172–173. szám, 1949. évi 24. törvény a földreform és a telepítés befejezésével összefüggő egyes kérdések rendezéséről, 1949. augusztus 19.

¹⁷⁸ BAUER 2003: 51, 64.

¹⁷⁹ Az NDK-ban a földreformbizottságokat 1954-ben szüntették meg, s azok jogkörét a kerületi és körzeti tanácsok vették át. HOFFMANN 1978a: 43.

¹⁸⁰ GONDA 1970: 76–77.

¹⁸¹ *Magyar Közlöny*, 275. szám, 194.900/1946. (XII.1.) F.M. számú rendelet a Községi Földigénylő Bizottságok működésének szabályozása tárgyában, 1946. december 1.

Gonda Béla egyik tanulmányában olvasható, hogy az eseményekben aktív résztvevőként (mint állami gazdasági főfelügyelő és miniszteri biztos) ő javasolta 1947. január végén Rákosi Mátyásnak, hogy szüntessék meg a földigénylő bizottságokat. 1946 második felében már készült egy következő, a földreform befejezését is érintő jogszabálytervezet, amelyet törvény formájában december közepén szavazott meg a nemzetgyűlés. Gonda rámutatott arra, hogy a bizottságok nagyrészt már befejezték munkájukat, ezért időszerű lenne megszüntetésük. Rákosi erre megkérdezte tőle, hogy március 15-e (1947. március 15-e) megfelelő időpont lenne-e hozzá, mire Gonda azt felelte, hogy igen, s pár nappal később a Szabad Nép első oldala nagy betűkkel tudatta az olvasókkal Gonda szerint, hogy „március 15-én megszűnnek a Földigénylő Bizottságok”.¹⁸² Gonda valószínűleg nem emlékezett jól a dátumra és az újságra, mivel az 1947. évi V. számú törvény a földreform befejezése érdekében szükséges egyes intézkedésekről 1947. január 3-án jelent meg, s rá egy hónappal pedig a végrehajtási rendelete. Egyik sem tartalmazta a március 15-ei dátumot a bizottságok megszüntetésének időpontjaként, mint ahogy a Szabad Népben sem találni erről ilyen cikket.¹⁸³ Az Igazság című vidéki hetilap 1946. december 21-i számának az ötödik oldalán található egy rövid bekezdés *Megszűnnek a földigénylő bizottságok* címmel.¹⁸⁴ A Fővárosi Közlöny 1946. december 31-i számában közölték a törvényhatósági bizottság december 18-i rendes közgyűlésének jegyzőkönyvi szövegét, amelyben utalás található arra, hogy megszűnnek a bizottságok március 15-ei.¹⁸⁵ Mindez azt jelenti, hogy március 15. valóban kijelölt időpontja lehetett a bizottságok megszüntetésének, és hogy ez valóban Rákosi döntése lehetett.

Az 1947. évi V. törvény alapján a községi földigénylő bizottságok tovább működhetek, illetve újra felállíthatták őket ott, ahol a működésükre és földjuttatásra még szükség volt. Az előbbieken felvázolt események azonban jól érzékeltetik, hogy még a koalíciós kormányzás idején, 1946-ban és 1947-ben is mennyire a kommunista pártvezetés szándékaitól és döntéseitől függött a földreformhoz kapcsolódó

¹⁸² GONDA 1976: 496.

¹⁸³ 1946. december 24-én jelent meg a Szabad Népben Donáth Ferenc cikke az első oldalon „*Népi ellenőrzést a földreform védelmében*” címmel, amely nagyrészt a községi és a megyei földreformbizottságok megszűnéséről szólt. Donáth Ferenc: Népi ellenőrzést a földreform védelmében. *Szabad Nép*, 4. évfolyam, 292. sz., 1946. december 24.

¹⁸⁴ *Igazság*, 2. évfolyam, 49. sz., 1946. december 21. A Kecskeméti Lapok 1947. március 2-i számában is található két sor ugyanerről. *Kecskeméti Lapok*, 80. évfolyam, 38. sz., 1947. március 2.

¹⁸⁵ *Fővárosi Közlöny*, 57. évfolyam, 56. sz., 1946. december 31. Március 15-e szimbolikus jelentőséggel bírt ekkor is, mint ahogy az 1945. március 15-re datált földreformrendelet 1848. március 15-e évfordulója alkalmából. 1947. március 15-e ezzel a földreform második évfordulóját is szimbolizálta volna.

jogszabályalkotás. A kommunisták elérték azt, hogy a kisgazdák ne vizsgálthassák felül a földreform végrehajtása során elkövetett törvénytelenégeket, ezzel „megvédték” a földosztást, majd pedig a befejezés sikerét is maguknak könyvelhették el.

A földreform befejezésének kérdése és a helyi szintű végrehajtó szervezet több ponton is összekapcsolódhatott a népi demokrácia átmeneti szakasz jellegének problematikájával. A földreform helyi szinten történő végrehajtására alakult bizottságok a vidék és a falu „népi szerveivé” válhattak volna, s ezek a fokozatos társadalmi és gazdasági átalakulásra hangsúlyt fektetve sajátos képződményei lehetettek volna a népi demokráciának, mint földművesbizottságok.¹⁸⁶ Ez a kezdeményezés, amely részben Nagy Imréhez és Erdei Ferenchez köthető, az 1945. novemberi választások után, 1945/1946 fordulójától veszítette el aktualitását. Rákosi döntése, 1946-ban vagy 1947 elején pedig véglegesítette a földigénylő bizottságok további sorsát, és így a kommunista párt politikájának egésze is ehhez kellett, hogy igazodjon. Minden bizonnyal Nagy Imre is így tett.¹⁸⁷ A bizottságok megszüntetésével nem csak átmeneti jelleggel, hanem végérvényesen is lekerült a napirendről a községi földigénylő bizottságok átalakítása valamilyen helyi agrárigazgatási vagy érdekvédelmi szervezetté.¹⁸⁸ Csehszlovákiában az 1945-ös vagyonelkobzásokat végrehajtó földművesbizottságok tovább működtek községi és járási szinten, s átformálódtak olyan „parasztmozgalmi népi szervekké, amelyek különböző agrárügyeket intéztek, illetve

¹⁸⁶ LUKA 2020a: 319–321.

¹⁸⁷ Lásd Nagy Imre cikkeit és beszédeit 1946 folyamán: Új feladatok előtt (1946. június 9.), Nagy Imre beszéde az UFOSz kongresszusán (1946. szeptember 15.), Elodázhatatlan feladat (1946. november 7.). MNL OL XX-5-h 8. és 10. ö.e. Az Elodázhatatlan feladat című cikkében Nagy Imre abban látta a földreform sikeres befejezését, hogy megszüntetik a földigénylő bizottságokat, amelyek sok helyen újraosztották a földeket. A bizottságok átalakítása ekkor már szóba sem jött. Az Elodázhatatlan feladat (*Szabad Nép*, 4. évfolyam, 261. sz., 1946. november 17. 3. oldal) című cikk egyébként erős szűrősen ment át valószínűleg Rákosi kezei között, mivel a kézirat első oldala arról tanúskodik, hogy azt megküldték Rákosi számára átnézésre és véleményezésre. Az újjazdák nehéz gazdasági helyzetéről és hathatósabb állami támogatásáról szóló részeket egyszerűen kihagyták a szövegből, mint ahogy az utolsó mondatokat is arról, hogy a földreform befejezése után a kisparaszti földtulajdonon nyugvó kisbirtokrendszer végleges megszilárdítása a fő feladat. A források között található egyébként a szöveg egy másik változata 1946. november 24-i dátummal és a következő címmel: A juttatott föld védelmében. A földreform végrehajtási szervezetének és hatáskörének átalakítására vonatkozó törvénytervezet már 1946 novemberében az előkészítés fázisában volt. MNL OL XIX-E-1-c 46. ö.e. T 4355/1946. sz. törvénytervezet a földreform befejezése érdekében szükséges szervezeti és eljárási rendelkezésekről. 1946. november, illetve egy 1946. decemberi változat. A földigénylő bizottságok átalakításának a szükségességét 1945-ben gazdasági és politikai okokkal támasztották alá. KÁLLAI 1945: 20–22.

¹⁸⁸ Ez már az átalakítás megemlézésekor is felmerült azzal kapcsolatban, hogy mivel a „reakció” támadni fogja a földreformot, és így szükséges lesz a földművesbizottsággá átalakult földigénylő bizottságok érdekvédelmi funkciójára. MNL OL XX-5-h 8. ö.e. Nagy Imre beszéde a Földigénylő Bizottságok első országos kongresszusán Budapesten, 1945. szeptember 8–9-én.

érdekvédelmi funkciójuk is volt.¹⁸⁹ Észak-Koreával kapcsolatban is számos ponton felbukkannak a földművesbizottságok különböző anyagokban, mint kerületi igazgatási szervek.

A szövetkezetesítés megindításával az újbirtokosok, mint magángazdálkodók érdekei szinte teljes mértékben alá lettek rendelve az új agrárpolitikai célkitűzéseknek. Az állami gazdaságok és a termelősövetkezeti csoportok, mezőgazdasági termelősövetkezetek minden további nélkül átvették az újgazdák földjét, felszerelését, vagy épp egész birtokát. A kollektív gazdaságokba történő belépést különböző kedvezményekkel ösztönözték, így például az adó- és beadási szolgáltatás csökkentésével. Az újgazdák esetében pedig fontos szempont volt az is, hogy ha beléptek a szövetkezetbe, akkor a juttatási ár fizetési kötelezettségük a tagsági jogviszony időtartamára szünetelt.¹⁹⁰ Ha kiléptek a szövetkezetből, a juttatási árat tovább kellett törleszteniük. A juttatási/megváltási ár törlesztésének a kérdése akkor került ismét előtérbe, amikor termelősövetkezetek bomlottak fel például 1953-ban és 1956/1957-ben.

Az 1940-es évek végétől a kommunista párt további agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitikája minden elemében meghatározta a földreformos földekre vonatkozó jogszabályalkotást. A változások mindenképp a földhasználatot és a földhasznosítást érintették, mivel az újgazdák szövetkezeti tagként is földtulajdonosok maradhattak. Németország Szovjet Megszállási Zónája/az NDK több szempontból is speciális esetnek tekinthető. A kommunista párt igyekezett kiépíteni a vidéki tömegszervezetet (Vereinigung der gegenseitige Bauernhilfe, VdgB), szerveztek állami gazdaságokat és gépállomásokat a földreform végrehajtása során, illetve miközben kiépült a pártállam és politikai változások történtek, 1947/1948-tól előtérbe került a vidéki osztályharc a kulákok ellen, ekkor még kollektivizálás nélkül. Az újbirtokosok állami támogatásban részesültek, de még így nehézkes volt a gazdaságok konszolidálása, s ezért 1952-ig egyre többen hagytak fel a gazdálkodással. Mivel az állami gazdaságok kapacitása véges volt, a földek megműveléséből egyre több probléma adódott. A földek

¹⁸⁹ JECH 1959: 1102–1103.

¹⁹⁰ Erről intézkedett Magyarországon az 1.020/1949. Korm. számú rendelet. *Magyar Közlöny*, 23. szám, 1.020/1949. (I.30.) Korm. számú rendelet a földreform és a telepítés során juttatásban részesült és termelősövetkezeti csoportban résztvevő személyek egyes juttatott vagyontárgyai után fennálló fizetési kötelezettségének felfüggesztése tárgyában, 1949. január 30. Az NDK-ban az 1952. augusztus 5-én kiadott rendelet rendelkezett ugyanerről. *Das Recht der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften*. 1967: 378. Csehszlovákiában lásd: KOLESÁR 1980: 59.

megművelését jogszabályi úton próbálták biztosítani. 1951-ben jelent meg egy rendelet, amely a földreformos gazdaságok birtoklásában történő változást szabályozta, ez tulajdonképpen tulajdonosváltást jelentett.¹⁹¹ 1951-ben Lengyelországban is hasonló okokból, mint a keletnémet kommunista diktatúrában, a jogi szabályozás eszközához nyúltak. Az úgynevezett visszaszerzett/visszacsatolt nyugati területeken egyre többen elhagyták földjüket, ezért a juttatott földek tulajdoni viszonyainak a megerősítésével remélték biztosítani a termőföldek megművelését. Az említett jogszabályok nem további mezőgazdasági ingatlanok juttatásáról rendelkeztek, hanem a már juttatott földek újraelosztásának/újrajuttatásának a kérdéseit kívánták rendezni, s így nem is tekinthetőek a földreformok folytatásának.¹⁹² Magyarországon 1948/1949-től mezőgazdaságilag hasznosítható földterületet magántulajdonba nem juttathattak, habár a források szerint erre igény lett volna. A „felajánlott” vagy a juttatásról lemondás által az államnak visszaadott házhelyeket azonban újrajuttatták, mivel ezeket a területeket nagyüzemileg nehézkes lett volna művelni.

Sztálin halála után 1953 és 1957 között számos jogszabály jelent meg a földreformos földekről és épületekről Magyarországon, Lengyelországban, az NDK-ban és Jugoszláviában. Magyarországon 1953-ban a juttatott épületek juttatási ár fizetésének a részleteit szabályozták, továbbá lehetővé tették a mezőgazdaságilag hasznosítható földreformos földek hasznobérbe adását. 1953/1954 fordulóján kormánybizottságokat hoztak létre a polgári jog és a földjog kodifikálására. Az általános földjogi kódex tematikájában nem tettek különbséget a földreform során juttatott és a többi magántulajdonban lévő földek tulajdonjogi helyzete között.¹⁹³ Mivel a földjogi törvénykönyv nem jelent meg, a földreformos földekre továbbra is elidegenítési és terhelési korlátozás vonatkozott. A földosztás során juttatott földek jelentős részét 1945-ben adták magántulajdonba, a 10 éves tulajdonjogi korlátozás pedig 1955-ben járt volna le. A földbirtokviszonyok egyébként is rendkívül rendezetlenek voltak, de jellemző,

¹⁹¹ A keletnémet fogalomhasználathoz kapcsolódóan Manfred Hoffmann mutatott rá arra, hogy 1951 nyaratól hirtelen a korábbi „Eigentumswechsel” helyett a „Besitzwechsel” fogalmat kezdték el az NDK-ban használni. HOFFMANN 1978a: 42. Marcus Mollnau könyvében kihangsúlyozta, hogy az 1951-es rendelet tovább korlátozta a földreformos földek feletti rendelkezési jogot az által, hogy szűkítette a földek visszaadásának/elhagyásának a lehetőségét. MOLLNAU 2001: 181–182.

¹⁹² Az NDK-ban az 1951. június 21-én megjelent rendelet (Verordnung über die Auseinandersetzung bei Besitzwechsel von Bauernwirtschaften aus der Bodenreform). *Das Recht der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften*. 1967: 292–298. Lengyelországban: az 1951. évi 34. számú rendelet (1951. szeptember 6.). MOHNHAUPT–SCHÖNFELDT 1997b: 31.

¹⁹³ MNL OL XIX-K-16-a 42. ö.e. 9.640-8/1954. sz. a földjogi törvény rendszerének (tematikájának) tervezete, 1954. május 19.

hogy az ötvenes évek közepén kiadott belső jelentések és rendelkezések alapján megállapítható, hogy nem tartották kívánatosnak a földreformos földek adásvételét, annak ellenére, hogy fellendült az ingatlanforgalom. Nagy a valószínűsége annak, hogy 1956-ban a juttatott földek elidegenítési és terhelési tilalmát megszüntető jogszabály előkészítését irányozták elő. A Földművelésügyi Minisztérium 1956. második negyedévi munkatervében található egy olyan minisztertanácsi előterjesztés kidolgozása 1956. május 15-re, amelynek címe *A földreform, és a telepítések során juttatott mező és erdőgazdasági ingatlanokat terhelő elidegenítési és terhelési tilalom megszüntetése, továbbá a házhely igénybevétellel érintett tulajdonosok kártalanítására újabb határidő megállapítása*.¹⁹⁴ A juttatott lakóépületek elidegenítési és terhelési tilalmát 1955 decemberében egy belső minisztertanácsi határozattal szüntették meg.¹⁹⁵ Lehetséges az is, hogy a mezőgazdasági földek tulajdonjogi korlátozását nem szüntették volna meg, vagy csak részben oldották volna fel a megszorításokat. Az is lehet, hogy egyszerűen csak újra kívánták szabályozni a juttatási ár fizetési kötelezettség teljesítésével párhuzamosan a korlátozások megszüntetését.

Feltételezhető, hogy a korlátozások megszüntetését tervezték, mivel a forradalom után ez került napirendre. A földek tulajdoni és használati viszonyainak rendezéséről szóló első decemberi tervezetek szerint megszüntették volna a korlátozásokat, függetlenül a juttatási ár fizetési kötelezettség teljesítésétől.¹⁹⁶ Végül a földreformos földek feletti rendelkezési jogi korlátozásokat továbbra is hatályban hagyták, s így azokat a földeket nem lehetett engedély nélkül elidegeníteni vagy megterhelni.¹⁹⁷

Az NDK-ban 1955-ben készült egy jogszabálytervezet a földreform során juttatott földek korlátozásainak a megszüntetése tárgyában, viszont ekkor ez sem lépett hatályba.¹⁹⁸ A keletnémet kommunista párt egyik agrárszakértője, Kurt Vieweg 1956 őszére kidolgozott egy olyan alternatív agrárprogramot, amely tartalmazta a

¹⁹⁴ MNL OL XIX-A-2-1 3. ő.e.

¹⁹⁵ *Határozatok Tára*, 74. szám, 2.243/1955. (XII.6.) számú Minisztertanácsi határozat a földreformmal és a telepítésekkel kapcsolatos egyes kérdések rendezéséről, 1955. december 6.

¹⁹⁶ MNL OL XIX-K-1-y 1478. ő.e. 40–150.750/1957. sz. 0013/82/1956. szigorúan titkos sz. mappa A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. évi ... számú törvényerejű rendelete a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezéséről, 1956. december 17.

¹⁹⁷ *Magyar Közlöny*, 15. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 11. számú törvényerejű rendelete a földreformmal és telepítésekkel kapcsolatos korlátozások megszüntetéséről és a megváltási ár megállapításáról, 1957. február 3.

¹⁹⁸ MOLLNAU 2001: 224–226, 385–399.

földreformos földek egyenjogúsítását, vagyis a korlátozások megszüntetését. Vieweg tervezete többek között arra épült, hogy a magángazdaságok szövetkezetesítése sokkal hosszabb időt vesz majd igénybe, és ezért a kisparaszti gazdaságok fejlesztésére sokkal nagyobb hangsúlyt kell fektetni.¹⁹⁹

Lengyelországban a birtokmaximum 15 ha volt, hegyvidékeken 20 ha, míg az NDK-ban hivatalosan 100 ha, Magyarországon pedig 1957-ig 114,7 ha a parasztbirtokok számára, 1957-től pedig 14,4 ha. Jugoszláviában 1953-ban jelent meg egy törvény a mezőgazdasági földalapról, amely a birtokmaximumot 10 ha (nagyobb családok és rossz minőségű talaj esetén 15 ha) nagyságban határozta meg. A jugoszláviai újabb kisajátítási hullám során igénybe vett földek nagy részét az állami és szövetkezeti gazdaságok vették át használatra, állami, illetve szövetkezeti tulajdonként.²⁰⁰

Magyarországon 1953 közepén, az „új szakasz” meghirdetésének az előestéjén a formálódó földbirtokpolitikai intézkedések között megtalálható a földosztás gondolata is. Erről a Nagy Imre által irányított Minisztertanács Hivatala Mezőgazdasági Csoport Titkárságán az állami tartalékföldek rendezéséről készült tervezetben lehet külön rendelkezéseket találni: *„Az állami tartalékterületeket ki lehet osztani a dolgozó parasztnak. Az igényjogosultak maximálisan 15 kh szántót, kert és szőlőből pedig 3 kh-t kaphatnak. A juttatott földért megváltási árat kell fizetni, mely a kataszteri tisztajövedelem nyolcvanszorosa. Ezt az összeget husz év alatt egyenlő részletben kell pénzben megfizetni. A törlesztés a juttatás utáni negyedik évben veszi kezdetét.”*²⁰¹

A magyar belpolitikai, illetve a szovjet kül- és belpolitikai helyzet lehetett döntő abban, hogy az állami tartalékföldekből történő földjuttatásról letett a Nagy Imre által irányított mezőgazdasági apparátus a Minisztertanácsban.

Az állami tartalékföld, mint ahogy az elnevezés is sugallja, olyan földet jelentett, amelyet bizonyos célra tartalékolnak, például áttelepülők, áttelepítettek vagy hadifogságból visszatérők földjuttatása számára. Az érintett személyek a földreform keretében így egy későbbi időpontban részesültek volna földjuttatásban. 1949-től, a földhasználat és a földhasznosítás új szabályozása által szinte minden olyan földet

¹⁹⁹ MOLLNAU 2001: 419–426.

²⁰⁰ WÄDEKIN 1974: 216–217.; LUKÁCS B. 2015: 380.

²⁰¹ MNL OL XIX-A-2-ee 184. ö.e. 2.026/Po/1953. szigorúan titkos sz. javaslat az állami tartalékterületek rendezésére, 1953. június 22.

„állami tartalékföldnek” tekintettek, amely állami rendelkezés alatt állt és állami rendelkezés alá került. Ezeket a földeket megegyező irányelvek szerint kellett hasznosítani, függetlenül attól, hogy a földek egy része még magántulajdonban volt. A szocialista szektor általi hasznosítás véglegesnek volt tekinthető, ezért miután ezeket a földeket nagyüzemi használatba vonták össze, vagy, ahogy akkoriban mondták, „betagosították”, a tartalékföldet gyakorlatilag már nem tartalékolták semmilyen különösebb célra. Ez volt a helyzet abban az esetben is, amikor a végleges összevonás előtt megművelés céljából átmenetileg magángazdák használatába adták a földeket.

Az állami földalap fogalma, jelentése is átértelmeződött. Az állami földalap a földreform idején elvileg egységesen az összes állami tulajdonban lévő, különböző művelési ágú földet egybefogta, és ebből történt a tulajdonba, illetve a használatba történő juttatás. Jelentése alapvetően nem változott, viszont célja és funkciója igen. Az állami gazdaságok és a termelészövetkezetek is ingyenesen használták az állami földalapi földeket. Ez gyakorlatilag a szovjet kolhozok ingyenes és örök földhasználatával volt egyenlő jogi értelemben. Az 1960-as években már nem nagyon volt használatos az állami földalap vagy termelészövetkezeti földalap kifejezés, viszont létezett földvédelmi alap, amelybe gyakorlatilag az összes mezőgazdaságilag hasznosítható föld beletartozott.

A házhelyjuttatásokat azonban 1957-ig folytatták Magyarországon, majd pedig 1957-től kezdve vétel címén lehetett állami földet szerezni házépítés céljából. Egészen tarka volt a helyzet a szocialista tömb többi országában a földek juttatása szempontjából. Az NDK-ban a földreformos jogi szabályozás egészen a tömeges kollektivizálásig a jogalkotás egyik alapelemét képezte, habár igyekeztek a földeket állami tulajdonban tartani és a szocialista szektor használatába adni.²⁰² Jugoszlávia és Lengyelország azok közé az országok közé tartozott, amelyekben a kommunista diktatúra ellenére nem történt meg a mezőgazdaság tömeges kollektivizálása és szövetkezetesítése.

Jugoszláviában véglegesen 1953-tól, Lengyelországban pedig 1956-tól hagytak fel a kényszerkollektivizálással. Mindez meghatározó körülmény volt a további földbirtokpolitikai intézkedések szempontjából, hiszen az agrárpolitikának és az

²⁰² 1951-ben rendelkeztek például a földhasznosítás kapcsán arról, hogy 10 hektárig lehetséges a földjuttatás. SCHERSTJANOI 2007: 172–184. Verordnung über nicht bewirtschaftete landwirtschaftliche Nutzflächen vom 08.02.1951 (*Gesetzblatt*, Nr. 16 vom 12. Februar 1951). ARLT 1959: 373.; TÜMMLER–MERKEL–BLOHM 1969: 50.

agrárszerkezetben bekövetkező változásoknak megfelelően módosultak a kitűzött rövid és hosszú távú földbirtokpolitikai célok. További jogszabályok jelentek meg az ingatlanforgalomról, a haszonbérletekről és a tagosításokról. Lengyelországban a földreformot jogilag 1957-ben zárták le. S bár a magángazdaságok voltak túlsúlyban mindkét országban, olyan rendelkezések is megjelentek, amelyek a földek különböző módú állami tulajdonba vételével továbbra is érintették az egész földbirtokrendszert és szerkezetet.

Jellemző jogszabályalkotási tendencia volt, hogy a szocialista tulajdonformákat, vagyis az állami tulajdont és a szövetkezeti tulajdont előnyben részesítő és védő jogszabályokat léptettek életbe, s az is, hogy állami tulajdon csak kivételes esetben kerülhetett magántulajdonba. A kommunista és munkáspártok 1957 novemberében Moszkvában közös nyilatkozatot adtak ki, amely után kezdetét vette számos országban a szövetkezetesítés és kollektivizálás utolsó hulláma. A moszkvai ukáz szóban valószínűleg már korábban ki lett adva. Magyarországon a tömeges kollektivizálást hivatalosan 1961 tavaszán fejezték be. Az NDK-ban 1960-ban, a „szocialista tavasz” idején, egyetlen nekilendüléssel. A szövetkezetesítés során az úgazdák sem jelentettek kivételt, őket is bekényszerítették a termelőszövetkezetekbe. A földreform felszámolásának a folyamatában ez egy jelentős mozzanat volt. Miután a földtulajdonos belépett a szövetkezetbe, a földeket nem vehette többé birtokba, használatba, és nem is rendelkezhetett velük szabadon.²⁰³ A földhasználat és földtulajdon „társadalmisítása” azonban az 1960-as évek elején nem ért véget teljesen.

Azzal, hogy a földreformos földek tömeges mértékben kerültek a szocialista szektor használatába, közelebb kerültek ahhoz, hogy véglegesen beolvasszák őket az egységes állami földalapba. A földosztás befejezéseképp a földreformok földalapját már számos országban megszüntették, vagy beolvastották más alapokba a negyvenes évek második felében, amelyekből később az egységes állami földalapot képezték például Magyarországon és az NDK-ban.²⁰⁴ Az NDK-ban a „földhasználat társadalmisításával”

²⁰³ A szövetkezeti tagsági jogviszony és a földreformos földek jogi helyzetéről lásd: HOFFMANN 1978a: 55–66.; HARDER 1998: 37–38.; ZAHNERT 2000: 64–79. A földtulajdont és a földhasználatot érintő termelőszövetkezeti jogi alapelveket az ún. mintaalapszabály tartalmazta.

²⁰⁴ NEMES 1947: 193. *Magyar Közlöny*, 165. szám, 75.200/1945. (X.31.) F.M. számú rendelet a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról szóló, az 1945:VI. törvénycikkbe iktatott 600/1945. M.E. számú rendelettel létesített földbirtokrendező alap kezelése tárgyában, 1945. október 31. NEMES 1947: 208. *Magyar Közlöny*, 50. szám, 2.100/1949. (III.5.) Korm. számú rendelet a Földbirtokrendező Alap és a Telepítési Alap megszüntetésével kapcsolatban szükséges

az újrajuttatandó földreformos földek köre automatikusan szűkült, majd pedig jogszabályban is rögzítették alapelveként, hogy a közös használatban lévő földreformos földeket nem lehet újrajuttatni.²⁰⁵ A földreformos földeket fokozatosan (vissza) államosították, részben ismét kárpótlás nélkül kisajátították, viszont ekkor már nem a volt nagybirtokos földtulajdonosoktól, hanem az 1944 utáni földreformok során földhöz juttatottaktól.

Lengyelországban az állami tulajdonban lévő mezőgazdaságilag hasznosítható földterület 1958-tól a polgári jog általános szabályai szerint kerülhetett magánszemély tulajdonába. Ugyancsak 1958-ban eltörölték a földreformos földeket terhelő jelzálogkölcsonöket és egyéb adósságokat.²⁰⁶ Lengyelországban ezzel gyakorlatilag megvalósult a földreformos földek szabad magántulajdona és magánhasználata a birtokmaximum és a földhasználati jogszabályok keretein belül, míg a szocialista tömb többi országában ezeket a földeket további korlátozások közé helyezték az által, hogy végrehajtották a tömeges szövetkezetesítést és kollektivizálást. Mindemmellett előirányozták a földreformos földek fokozatos állami tulajdonba vételét is. Romániában és Észak-Koreában az 1960-as években a termelészövetkezetek által használt földeket termelészövetkezeti kollektív tulajdonná nyilvánították, míg Magyarországon az 1967. évi IV. számú törvény a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztéséről megszüntette a földreform során juttatott földek tulajdonjogi korlátozásait. A jogszabály alapján a termelészövetkezetek ezeket a földeket 1968-tól kezdték el megváltás jogcímén termelészövetkezeti tulajdonba venni.²⁰⁷

intézkedések tárgyában, 1949. március 5. Csehszlovákiában a különböző alapok összevonására 1950 júliusában került sor. Zákon č. 98/1950 Sb.

²⁰⁵ Csehszlovákiában erről az 1959. évi 158. F.M. számú rendelet rendelkezett 1959. augusztus 12-én, az NDK-ban pedig az 1959. június 3-án megjelent termelészövetkezeti törvény. *Das Recht der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften*. 1967: 23–33.

²⁰⁶ JASTRZĘBSKI–PALIWODA 1977: 27–28.

²⁰⁷ Magyarországon 1949-től az elhagyott földreformbirtokokat a földhasznosításról szóló jogszabályok alapján állami gazdaságok és termelészövetkezeti csoportok vették át használatba, mint ahogy a felajánlott/lemondott/megvont juttatott földeket is. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (MNL GyMSMGyL) XXIII. 9.b. 3. ö.e. 8.103/X/20/1950. sz. a juttatott ingatlanokról való lemondások elfogadásának átmeneti korlátozása, 1950. április 24. A belső utasítások szerint az állami szervek a „felajánlott” földreformos földeket már 1949-től átvehették állami tulajdonba. A hatvanas években a földreformos földek megváltási árát nem fizető személyek földbirtokának juttatott részét hivatalosan megvonták, vagy pedig lemondásnak minősítve vették vissza állami tulajdonba.

II.1.2.5. A földreform szakaszai összehasonlítás alapján

Vajon voltak-e különböző szakaszai a Közép-Kelet- és Dél-Kelet-Európában végrehajtott földreformoknak? Az első lehetséges időintervallum, amelyben különböző fázisokat lehet elkülöníteni egymástól, az az 1944 és 1959 közötti időszak lehet. A tömeges kollektivizálás hivatalos befejezése után a több országában folytatódott a földreform során juttatott földbirtokok és földek magántulajdonának a felszámolása. Az első szakasznak tekinthető a földreform kezdeményezése, a jogszabály előkészítése, megszövegezése, a jogszabály elfogadtatása és hatályba léptetése 1944 és 1946 között. Ezt követte közvetlenül a második szakasz, a földreform végrehajtása. A földosztással részben párhuzamosan, 1944 és 1948/1949 között kiterjesztették a földek igénybevételét, amelynek új vonása volt az, hogy részben már nem a magántulajdonba történő juttatás volt ezeknek az intézkedéseknek a célja. Szintén a második szakaszhoz kapcsolódik, jóval szorosabban a földreform megvédésének a szorgalmazása, illetve a földreformvédő mozgalom megszervezése és kampányhadjárata. Ha nem is szinte azonnal a végrehajtás kezdete előtt vagy kezdetekor, de nem sokkal a földosztás kezdete után felerősödtek a földreformvédő szlogenek a kommunista párt propagandájában. Újságcikkek, kiadványok és brosúrák jelentek meg a földreform megvédésének a szükségességéről, illetve a kommunista vezetők beszédeiben is visszatérő fordulattá vált az, hogy a párt feladata megvédeni a földreform eredményeit. Ez részben azt jelentette, hogy a törvénysértő módon elvett földek visszaadására irányuló kísérleteket megakadályozták, mondván, hogy az a volt földtulajdonosok „támadása” a földjuttatottak ellen. Mind a földreform védelme, mind pedig a földelvételek kiterjesztése arra irányulhatott, hogy a kommunista párt növelje befolyását és támogatottságát a vidéki népesség körében, s ez folytatása lehetett mindannak, amit a szakirodalom általában a kommunista párt földreform végrehajtásához kapcsolódó célkitűzéseivel társít.²⁰⁸

A térség földreformjait elemző munkákban olvashatunk arról is, hogy általános jelenség volt a földreform végrehajtása során az, hogy a megállapított birtokmaximum

²⁰⁸ Lásd például Nagy Imre cikkeit és beszédeit 1946 folyamán: Új feladatok előtt (1946. június 9.), Nagy Imre beszéde az UFOSz kongresszusán (1946. szeptember 15.), Elodázhatatlan feladat (1946. november 7.). MNL OL XX-5-h 8. és 10. ő.e.

alatti gazdaságokat teljes egészében vagy részben igénybe vettek.²⁰⁹ A földelvétele és a földosztás radikalizmusával egyet nem értők rendkívül gyorsan „ellenségé” vagy „reakcióssá” válhattak a kommunista propagandában. A párt igyekezett a földreform kezdeményezéséhez hasonlóan a földosztás megvédését is alulról jövő kezdeményezésként feltüntetni, vagy legalábbis alátámasztani. Ez sok helyen nem is volt nehéz, mivel a juttatottak érdeke is az volt, hogy ne adják vissza a volt tulajdonos számára a földeket. Kétségtelen, hogy a párt és a juttatottak érdekei ezen a ponton valamilyen szinten újra egyeztek, de csak egy rövid ideig. A kommunista pártban a vezetők közül azok, akik sztálinistákként radikális sztalinizációba kezdtek később, valószínű, hogy ekkor a földosztás megvédését csak politikai-hatalmi, taktikai megfontolásból tartották szükségesnek. A felülről generált, de alulról is jövő mozgalmakra hivatkozva készültek jogszabályok, illetve határoztak meg politikai célokat, amelyek bekerültek a programokba, s így a párt a nép érdekeit támogató és érvényesítő „élcsapattá” vált. A kommunista agrárpolitika a második világháború végétől kezdve marxista-leninista ideológiai kontextust kapott. A földreform, az ideológia elméleti síkján, a munkás-paraszt szövetséget kellett, hogy megerősítse.

A földreform következő fázisa a radikális politikai irányváltáshoz köthető. A kollektivizálás elindításával a földek újraelosztását új alapra kellett, hogy helyezték, így a reform általi mechanizmus immár elvetendőnek számított. Ez azt jelentette, hogy a földreformot be kellett, hogy fejezzék jogi és gazdasági értelemben úgy, hogy magántulajdonba többet nem juttattak földet. Ez történhetett hivatalos vagy félhivatalos formában, s közben olyan intézkedéseket tettek, hogy az állami tulajdonban lévő földterület növekedjen. A kollektivizálás mellett nem csak ideológiai érvek szóltak, hanem gazdasági és politikai érvek is. A gyorsított ütemű iparosítás csökkenő agrárnépességet és növekvő agrártermelést feltételezett. A parlagon maradt és elhagyott földek kiterjedése is egyre nőtt, ezért a nagyüzemi hasznosítás alternatívát kínált a probléma megoldására. A megműveletlen földek területe még az NDK-ban is növekedett annak ellenére, hogy a kollektivizálás évekkel később vette kezdetét, és hogy megerősítették a juttatott ingatlanok birtoklási és tulajdoni viszonyait.²¹⁰

²⁰⁹ Lengyelországra vonatkozóan lásd: KORBONSKI 1965: 84, 92. Magyarországon a földreform végrehajtása során a 200 kh-nál kisebb parasztbirtokok igénybevétele mértékéről folyó vitára lásd Donáth Ferenc és Orbán Sándor közti nézetkülönbségeket: ORBÁN 1972: 38–40.; DONÁTH 1977: 64–65.

²¹⁰ HOFFMANN 1978a: 41–42.; ZAHNERT 2000: 50–64.

A földjuttatás tiltása és a földmagántulajdont korlátozó rendelkezések hatályba lépése és radikális végrehajtása egyértelműen jelezte a földbirtokpolitikában is bekövetkezett változásokat. Az agrártársadalom mindezt részben informális csatornákon keresztül érzékelte, mivel a kiépülő kommunista pártállamban kétszintű szabályozási rendszert hoztak létre, amely egyrészt a hivatalosan megjelenő jogszabályokból, másrészt pedig a belső rendeletekből és utasításokból állt. Ebből adódóan a hatályban lévő jogszabályok és a jogalkalmazás, joggyakorlat között hatalmas szakadék tátonghatott. A végrehajtó szervezet számára a belső szabályozás törvényesítette a törvénytelenéseket. Mindennek tetejében pedig a rendszer bürokratikus és centralizált szerkezetében a felelősség nem volt egészen megfogható fogalom, mivel az igazgatás különböző szintjei egymásra hárították a hibákból és az irracionitásból származó problémákat.

A földreform szakaszának nehezen nevezhető, de mégis ide kívánczik a földreform felszámolásának az időszaka, ami körülbelül a harmadik fázistól számítható és a kollektivizáláshoz hasonlóan folyamat jellegű volt. A termelőszövetkezetek által közösen, kollektíven használt földreformos földeket nem lehetett újra magántulajdonba és magánhasználatba adni vagy juttatni, így mindez a földmagántulajdon és a földmagánhasználat felszámolásának a részét képezte. A fokozatosságot valamelyest az jelentette a folyamatban, hogy a tömeges és általános kollektivizálásig az újbirtokok különböző mértékben kerültek a termelőszövetkezetek használatába. A földreform magyarországi szakaszait a következő táblázat foglalja össze:

Földreform szakasza	Időintervallum
Tervezés, kezdeményezés, előkészítés, elfogadás, hatályba léptetés	1944 ősz – 1945. március
Végrehajtás	1945. március – 1945. október (további juttatások változó mértékben 1948-ig)
Földreform megvédése	1945 tavasz – 1946 tavasz
Földreform kiterjesztése	1945–1948
Földreform befejezése	1945/1946–1949
Földreform felszámolása	1948/1949–1953, 1955–1956, 1958/1959–

II.1.2.6. A földreform interpretációja, a hivatalos narratíva

A szovjetek által előmozdított és az MKP által levezényelt földreform a kommunisták első földbirtokpolitikai intézkedéseként radikális változásokat okozott a földbirtokszerkezetben. Az agrárrendszer alapját továbbra is a magántulajdon képezte, azonban az állam igyekezett a gazdálkodókat teljesen az ellenőrzése és irányítása alá vonni. A földreform által olyan törpe- és kisbirtokok jöttek létre, amelyeknek szüksége volt állami támogatásra ahhoz, hogy termelési volumenét az adott körülmények között növelje, bővítse gazdaságát és prosperáljon. A kommunista vezetők közül Nagy Imre volt az, aki minőségi változást sürgetett az agrártermelésben, hogy ez által kiteljesedjen az agrárreform. Az 1947 és 1949 közötti politikai irányváltás ezért Nagy Imre számára is fordulatot jelenthetett. A kommunista pártok propagandája a térségben részben a koalíciós kormányzás turbulens idején, a proletárdiktatúra bevezetésének elején/első éveiben, illetve a fordulatnak nevezett politikai változások után is egy darabig azt hangoztatta a következőket:

- a kommunisták szüntették meg a nagybirtokrendszert és adták a földet a földnélküli mezőgazdasági munkások és a kisbirtokos parasztok tulajdonába, s hogy csakis nekik volt mindez köszönhető,
- a kommunista pártnak egyáltalán nincsen szándékában a mezőgazdaságot szovjet mintára kollektivizálni és ezzel a termelőeszközök magánhasználatát és magántulajdonát felszámolni.

Annak ellenére, hogy a pártvezetés fokozatosságot és önkéntességet hirdetett a mezőgazdaság szocialista átalakítása során, 1948-tól a szövetkezetesítés szovjet mintán alapult, ami elsősorban a kolhoz mintájú szövetkezetekben, kampányokban és kuláküldözésben nyilvánult meg. Az agrárrendszert nem lehetett könnyedén és egyszerűen kompatibilissé tenni a tervgazdálkodással, ezért az agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitika is a szövetkezetesítést kellett, hogy előmozdítsa, például a begyűjtés, a tervelőírások és az adóztatás által. A sztálinista keményvonalas elit radikális változásokat kívánt elérni, még hozzá gyorsan. A kommunista párt a folyamat során ekkor már sem hosszú távon, sem pedig rövidtávon sem szerette volna a kisparaszti földtulajdont és földhasználatot megszilárdítani, vagy a földreformmal kialakított földbirtokrendszert stabilizálni.

A földreform 1948 után is beleillett a kommunista politika narratívájába, mivel a földosztás 1945 óta ideológiailag és gazdaságilag is része volt a propagandának. A kommunista szerepvállalás miatt sem lett volna nehézkes a földosztást a párt agrárpolitikájába utóbb beilleszteni, de erre nem is volt szükség, mint ahogy az újradefiniálásra vagy az átértékelésre sem. Nem ítélték el a radikalizmusát, épp ellenkezőleg, erre fektettek hangsúlyt. Csupán annyira kellett a narratívát finomhangolni, hogy alátámasszák vele a kollektivizálást. Bár korlátozták a „kapitalista elemeket” a vidéken, úgy érveltek, hogy a kisbirtokrendszer nem képes növelni az agrártermelést, s így kényszerültek rá arra, hogy szövetkezetesítsenek, ami a kommunista pártvezetők szerint a kisbirtokosok érdekét is szolgálta. Az, hogy a földreform volt-e a kollektivizálás felé vezető úton az első lépés, vagy, hogy 1948 ebből a szempontból óriási fordulat volt-e vagy sem, elméletileg nem változtat azon, hogy az MKP politikájának szerves része volt a földosztás. Másrészt viszont ez lehet az egyik fő érv mellett, hogy a szovjetizáció 1944/1945-ben kezdődött. Ezért is releváns kérdés az, hogy milyen módon interpretálta a kommunista párt a földreformot a hivatalos csatornákon keresztül 1948 után? Hogyan értelmezték a földreformot, miközben folyt a kulákság korlátozása és likvidálása, illetve a parasztság termelőszövetkezetekbe kényszerítése?

A felvetett kérdések megválaszolásához az 1944 és 1989 közötti időszakban megjelent szakkönyveket, cikkeket és tanulmányokat elemeztem ebből a szempontból, miközben kerestem a földreformhoz kapcsolódó értékeléseket és narratívákat. A kutatott anyag nagy része a földreformot és a földjog egészét érintette. A szocialista tömb országokban a földreformot általában egységesen úgy interpretálták, mint egy olyan szükséges és radikális földbirtokpolitikai intézkedést, amelyre az adott társadalmi, gazdasági és politikai körülmények között szükség volt. A földreformmal beteljesültnek nyilvánították a befejezetlen polgári demokratikus forradalmakat.²¹¹

1948-tól kezdődően a kommunista párt kommunikációjában azonban a hangsúly a kisüzemi termelés és az elaprózott gazdálkodás negatívumaira helyeződött, miközben folyt a nagyüzemi közös földhasználat kialakítása, illetve a földtulajdon és a földhasználat társadalmisítása. A propaganda nagyon óvatosan és körültekintően, miközben a földreformot jónak és helyesnek értékelte, át is konvertálta a múlt részévé

²¹¹ KORBONSKI 1965: 91.

és egyben történeti eseménnyé. A szerzők, a marxista-szocialista történetírás keretei között, nem említettek közvetlen szovjet befolyást, csupán egy-két helyen írtak szovjet közreműködésről. A szovjet tapasztalatok fontosságáról találhatók utalások például csehszlovák és magyar földjogi tankönyvekben.²¹² Az egyik magyar, 1969-ben megjelent földjogi tankönyvben például egy egész fejezetet szenteltek a földreformnak *A földkérdés megoldásának szocialista útjáról* címmel, ami a tankönyv 1974-es változatában szintén megtalálható. A szerzők szerint a Szovjetunióban a földkérdést a földek nacionalizálásával oldották meg, míg Közép-Kelet-Európában a „népi demokratikus földreform” által. A különbség így főként a földmagántulajdon felszámolásának a mértékében rejlett, viszont mindkét módszer ugyanannak a célnak az elérését szolgálta a kommunista agrár- és földbirtokpolitikában:

„A földkérdésnek a népi demokratikus földreform és a szovjet föld nacionalizálása útján való megoldása látszólag teljesen eltérő egymástól. Ennek ellenére a tartalom, a lényeg mindkét megoldás esetében azonos, és az alapvető célkitűzés azonossága mellett csak a megoldás módjában különböznek egymástól, amely különbség történelmi fejlődésben gyökerező eltérő adott körülményekből következett.”²¹³

A tankönyv továbbá úgy értelmezte a földreformot, mint a földkérdés szocialista megoldását, amely részét képezte a földmagántulajdon felszámolásának.²¹⁴ A szerzők a földreformot általában népi demokratikus földreformnak vagy agrárforradalomnak nevezték. A kommunista pártállam hivatalos interpretációja gyakorlatilag nem változott a negyvenes évek végétől, a földreform évfordulóit mindenhol megünnepezték, ezzel is jelezve azt, hogy a kommunista politika- és agrártörténetben meghatározó helyet foglalt el a földosztás. Más kérdés az, hogy a földreform utáni évtizedekben a keményvonalas vagy épp reformpárti kommunisták nézetei milyen pontokon egyeztek, vagy különböztek a földreformot illetően. A földreform szükséges eszköz volt „feudalizmus” és a „reakció”, továbbá a vidéki kizsákmányolás ellen vívott harcban, amelyet végrehajtva megteremtődött a demokratikus gazdasági és társadalmi rendszer alapja, és erősödött a munkás-paraszt szövetség.²¹⁵ Több szerző azt állította a földreformmal

²¹² SERES 1969: 49.; KOLESÁR 1980: 47.

²¹³ SERES 1969: 49.

²¹⁴ Uo. 50–52.

²¹⁵ DONÁTH–NAGY–SIPOS 1946.; ULBRICHT 1961: 101–132.; M SOMLYAI 1961: 7–9.; SZAKÁCS 1964: 27–31.; STÖCKIGT 1964: 33–55, 68–78, 112–125.; BRADEANU–MARICA–STANGU 1968: 31–33.; DONÁTH 1969: 34–38, 62–74.; ROHDE–SCHIETSCH–ZÄNKER 1969: 18–19.; SERES 1969:

kapcsolatban, hogy az az első lépés volt a mezőgazdasági termelőeszközök társadalmosítása/szocializálása felé, és hogy az a szövetkezeti mozgalom kezdetének is tekinthető.²¹⁶ Ez a történeti nézőpont vagy narratíva sem a kollektivizálás első hullámainak idején, sem pedig az utolsó, tömeges időszakában nem volt elfogadott vagy általános, mivel nehezen lett volna így a földreform beilleszthető a kommunista történeti mítoszok közé. Ennek fő oka nyilván a földreform céljának és a kollektivizálás céljának az ellentmondásában fedezhető fel elsősorban, viszont a tömeges kollektivizálás után a narratívák összeegyeztetése már kevésbé okozott gondot.²¹⁷ Az összehasonlító szempontok alapján arra lehet következtetni, hogy volt alapja a feltételezésnek, miszerint a földreformmal a közös termelési és gazdálkodási feltételek egy részét korlátozott mértékben már kialakították. Az is kérdéses az elemzés alapján, hogy ha 1948 előtt is jelentős mértékben érvényesült a kommunista agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitika, akkor milyen értelemben lehet 1948-as vagy az 1949-es évet a radikális fordulat évének nevezni.

A több évtizedes történeti narratíva megnehezítheti az 1944/1945-től kezdődő folyamatok át- vagy újraértékelését, és így a szemléletváltást is a történetírásban. A pártállami interpretáció és a történeti paradigma együttes hatása lehetett az, hogy „berögzült” egy nézőpont, amely azt sulykolta, hogy csakis úgy valósulhatott meg a földreform, ahogy azt megvalósították, s nem volt más lehetséges mód a földbirtokszerkezet átalakítására. Függetlenül attól, hogy milyen földreform tervek készültek a háború végén, a demokráciát éppen az erősítette volna meg, ha politikai és társadalmi konszenzus alapján, több alternatívát is figyelembe vettek volna. Milyen további előnyei lettek volna egy valóban demokratikus földreformnak? Elkerülhették volna a jogsértéseket és szervezettebb hajthatták volna végre a földosztást. A létrehozott gazdaságok több támogatást kaphattak volna és így eredményesebben termelhetek volna, s ezzel még inkább biztosították volna a földek megművelését.

A földreform során létrehozott szövetkezetek vagy vidéki társulások lehetséges, hogy a későbbi szövetkezetesítés magját képezték. Kínában az agrárreform megjelenése (1950. június 30.) után nem sokkal (1950. június 30.) elfogadtak egy szabályzatot a

43–55.; ORBÁN 1972: 11–64.; SLABEK 1972: 63–80, 287–289.; SERES 1974: 44–58.; ROHDE 1976: 145–152.; KOLESÁR 1980: 47–59.; BOSÁNSZKY–SZÉP 1987: 31–34.

²¹⁶ Ezeket a feltételezéseket azzal próbálták meg alátámasztani, hogy azokra a rendelkezésekre hivatkoztak, amelyek közös tulajdoni formák és szervezetek létrehozását írták elő: állami mintagazdaság, szövetkezet, esetleg gépállomás, közbirtokossági erdő, legelő.

²¹⁷ Erre például már Andrzej Korbonski is rámutatott a hatvanas években: KORBONSKI 1965: 93–94.

paraszti társulások számára. Lengyelországban a Paraszti Önszegélyező Szervezet (Związki Samopomocy Chłopskie, rövidítése ZSCh), Magyarországon a földművesszövetkezet, Németország Szovjet Megszállási Zónájában a Kölcsönös Parasztszegélyező Bizottságokból (Ausschüssen der gegenseitigen Bauernhilfe) kinövő Kölcsönös Parasztszegélyező Szövetség (Vereinigung der gegenseitigen Bauernhilfe, rövidítve VdgB) feleltethető meg az említett szervezeti formának.²¹⁸

A kommunista pártok ezeket a vidéki szervezeteket további célok elérésére használták fel, így például átszervezték őket vidéki tömegszervezetekké, vagy ezekbe olvasztották be fokozatosan a demokratikus, független és önálló paraszti vidéki szövetkezeteket.

Magyarországon a földművesszövetkezetek mellett létrehozott „paraszti szövetségek” szintén a vidéki lakosság felülről történő politikai szervezésében játszottak szerepet, s végül a pártállam tömegszervezetévé váltak: a Földmunkások Szövetsége, a Földmunkások és Kisbirtokosok Szabad Szervezete, az Ujbirtokosok és Földhözjuttatottak Országos Szövetsége (rövidítve UFOSZ), a Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége (rövidítve FÉKOSZ), amelyeket 1948 decemberében egyesítettek Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetségévé (rövidítve DÉFOSZ), illetve ide sorolható még a Szövetkezetek Országos Szövetsége (rövidítve SZÖVOSZ). Ugyanebbe a kategóriába tartozik vidéki tömegszervezetként az Egyesült Parasztfjúság Országos Szövetsége (EPOSZ).²¹⁹

II.1.2.7. Az összehasonlítás eredményei és következtetések

Az 1944 és 1946 között Közép-Kelet- és Délkelet-Európában végrehajtott földreformok nemzetközi kontextusba helyezése és az összehasonlító történeti megközelítés számos összefüggésre rávilágíthat, amelyre eddig a szakirodalomban még nem, vagy csak részben tértek ki. A felvetett hipotéziseim bizonyításához jóval több külföldi és magyar forrást lenne szükséges elemeznem, de kutatói kérdéseim zömére igyekeztem választ keresni a rendelkezésre álló szakirodalomra és forrásokra támaszkodva. Kétségtelennek

²¹⁸ SHAOQI 1953: 51–57.; KORBONSKI 1965: 103–104.; SCHIER 2001: 54.; SCHÖNE 2001: 172.

²¹⁹ KÁLLAI 1945: 22–23.; BALOGH-PÖLÖSKEI 1979: 229.

tűnik az, hogy a térségben kommunista földreformok lettek végrehajtva, amelyeknek a szocialista-kommunista elméleti megalapozottságát az agrárkérdés és a földkérdés kapcsán Marxtól Leninig lehetne firtatni. Az is kétségtelen, hogy a bolsevik/szovjet tapasztalat ezen a téren nem csak közvetve, hanem közvetlenül is hatott a szovjeteken és a kommunista pártokon keresztül. A szovjet kísérlet az agrár- és földkérdés megoldásához nyújtott mintát, amelyet úgy tűnik, hogy módosítottan próbáltak meg a földreform által adaptálni. A szovjet iránymutatás, utasítás és közreműködés a földreform terén a nemzetközi, országos és helyi szintű vizsgálódások és kutatási eredmények alapján evidensnek tűnik.

Felmerül az a releváns kérdés, hogy törvényes volt-e egyáltalán a földreform, amelyet a második világháború végén végrehajtottak? Ha a földreformrendeletek és törvények nem az adott ország politikai pártjainak, s azon belül ebben az esetben a kommunista pártnak a jogalkotási „terméke” volt, hanem részben vagy teljes egészében egy másik országé, akkor legitimnek nevezhető-e a földreformos jogszabályalkotás? A helyzetet valamelyest árnyalná, hogy ha a szovjet megszálló erők a saját hatáskörükben rendelkeztek volna el ilyen intézkedést. Ez azonban szinte biztos, hogy nem állt szándékukban még ott sem, ahol megtehették volna, mivel az ilyen fokú beavatkozás a nyílt szovjetizálás látszatát kelthette volna. Nem áll rendelkezésre információ arról, hogy szovjet szakértők tanulmányozták volna Leningrádban a térség országainak a földbirtokviszonyait, és hogy önállóan vagy a többi kommunista párttal egyeztetve készültek volna-e a háború végére a földreformtervekkel. A kommunista földreform a szovjet haderő jelenléte miatt vált kivitelezhetővé, és a megszállás által vált lehetővé az is, hogy a szovjetek fizikailag is beavatkozhattak a földosztásba helyi szinten. A felsorolt szempontok újra felvetik a kérdést, hogy törvényes volt-e a háború végi és utáni legelső földbirtokpolitikai intézkedés, a jogszabály és a földreform, hiszen valószínűsíthető, hogy egy idegen hatalom által adott instrukció és parancs végrehajtásaként valósult meg. Milyen érvek és ellenérvek ütközhetnek ebben a kérdésben?

Az egyik legjelentősebb érv arra, hogy törvénytelen volt a földreform, az az, hogy a földreformrendeletek és törvények különös körülmények között keletkeztek, vagy csak részben, vagy egyáltalán nem a hivatalos jogszabály előkészítési úton-módon lettek előkészítve. A jogszabályt kommunista politikusok készítették, a többi párt tagjai pedig nem csak hogy nem vehettek részt az előkészítésben, de még arra sem volt

lehetőségük, hogy demokratikusan vitába szálljanak a kommunistákkal a kérdéses pontokat illetően. Továbbá a jogszabályt Magyarországon nem a törvényhozó testület fogadta el, hanem az ideiglenes kormány, amelyen belül nem volt teljes az egyetértés a földreformról. Németország szovjet megszállási zónájának tartományaiban például a törvényhozó testület fogadta el a földreformról szóló rendeletet/törvényt, azonban ott is volt felülről, szovjet részről nyomás, fenyegetések és erőszak formájában.²²⁰

A német szakirodalomban már jóval korábban középpontba került a földreform törvényességének a kérdése. Doreen Zahnert alaposan körbejárta a témát és az elemezte, hogy milyen érvek támasztják alá a földreform törvényességét vagy törvénytelenységét. A szerző nem tekintette elsődleges fontosságúnak ebből a szempontból a jogszabály szövegének a keletkezését, inkább a jogszabály elfogadásának és hatályba lépésének körülményeit tartotta meghatározónak a kérdés megválaszolásához. Németország Szovjet Katonai Közigazgatása (Sowjetische Militäradministration Deutschlands, rövidítve SMAD) 1945 októberében hatalmazta fel a tartományi igazgatási szerveket törvények és rendeletek kiadására. A korábban megjelent jogszabályok törvényerőre emelkedtek és hatályban maradtak.²²¹

Jens Schöne egyik könyvében tett utalást a földreform jogszabályok elkészítésével kapcsolatban arra, hogy a SMAD és Sztálin között egyeztettek a földreform részleteiről, és hogy azt a szovjetek a már Lengyelországban, Magyarországon és Romániában alkalmazott „modell” alapján tervezték végrehajtani.²²² A SMAD szorgalmazta és támogatta a szovjet zóna tartományaiban a kommunista frontpolitikát. Nem csak Magyarországon vagy a szovjet zónában, de a régió többi országában is ügyeltek a szovjetek és a kommunisták arra, hogy ne tűnjön úgy, hogy a földreform kezdeményezése és elfogadása csakis az ő érdemük lenne. Arra is nagy hangsúlyt fektettek, hogy a földreformról szóló jogszabály elfogadása törvényesnek látszó keretek között történjen. Az átmenetnek nevezett szakaszban ekkor még társutasokra támaszkodtak, ami később is jellemző maradt, illetve a konszenzus látszatát keltették a népesség előtt. A kommunisták el kívánták kerülni azt, hogy szovjet vagy kommunista földreformként tekintsenek az emberek a földosztásra, míg viszonylag hamar tekintélyes helyet követeltek maguknak a babérok learatásában. Azt is

²²⁰ A Szász Tartományban a rendelet elfogadásának körülményeire lásd: BAUERKÄMPER 2002: 81–82. Tübingiában a földreformról szóló jogszabály törvény formájában jelent meg.

²²¹ ZAHNERT 2000: 13–16.

²²² SCHÖNE 2011: 53.

elkerülhették a félig-meddig háttérben maradással, hogy a népesség a szovjetizációra asszociáljon, s így megőrizhették a demokratikus átalakulás látszatát. A szovjet Vörös Hadsereg állítólag utasítást kapott arra vonatkozóan, hogy a térségben ne szorgalmazzák a szovjet típusú társadalmi és gazdasági rendszert és átalakulást. A nyílt és nyers politikai hatalomátvétel és kolhozosítás helyett sokkal finomabb és puhább megoldás lehetett egy átmeneti jellegű földreform, mint Oroszországban 1917-ben. A szovjet haderő ebből a szemszögből eszköze volt az átalakításnak.

A földreform szovjet és kommunista eredetének az elfedése azt a célt is szolgálta, hogy ne keltse a társadalomban a „szovjet modell” adaptálásának az érzését. Hosszabb távon is hasznos volt mindez a kommunista agrárpolitika és a hivatalos történeti értelmezés számára, mivel kialakíthatták azt a leegyszerűsített narratívát, hogy a földreform valódi földreform volt. Még hozzá törvényes földreform volt, amely kezdeményezésében, megfogalmazásában és végrehajtásában a kommunisták támogatólag léptek fel, s így vették át a vezető szerepet a folyamat során. Az MKP politikai-hatalmi gyakorlatába illeszkedett a földreform megvalósítása: hivatalosan alulról jövő kezdeményezést támogattak felülről. A földreform törvényességét legfőképpen a kárpótlás nélküli kisajátítások kérdőjelezik meg. A magyar földreformrendelet egyébként tartalmazott többféle megjelölést is a földek „igénybevételére”: megváltás, kisajátítás, elkobzás. A jogi megközelítés miatt érdekes az igénybevétel jogcíme, hiszen a földek bármelyik módszerrel történő igénybevétele a földek állami tulajdonba vételét vonta maga után, csak hogy egyáltalán nem mellékes, hogy magánjogi szempontból milyen módon.²²³ Németországban a földreformos földek tulajdoni viszonyai napjainkig rendezetlenek, részben a rendszerváltás idején és után megjelent jogi szabályozásból adódóan.²²⁴ A kérdés összetett jellegét az 1990 utáni fejlemények is nyomatékosítják: a földreform során történt kisajátításokat a német szövetségi alkotmánybíróság nem találta alkotmányellenesnek.²²⁵

Magyarországon a kommunisták a két világháború között a többi párthoz hasonlóan terveztek földreformot. A földek államosítása és a nagyüzemi gazdaságok létrehozása helyett azonban ekkor már a földek felosztását szorgalmazták, amellyel

²²³ Erről bővebben lásd: CSIZMADIA 2016: 191–193.

²²⁴ <https://mdf.brandenburg.de/cms/detail.php/bb1.c.231110.de> (Letöltés ideje: 2018.06.01.); <http://www.pnn.de/brandenburg-berlin/718424/> (Letöltés ideje: 2018.06.01.)

²²⁵ ZAHNERT 2000: 17.

újabb parasztgazdaságokat hoztak volna létre.²²⁶ A kommunista tervezésű és kezdeményezésű földreform 1945 elején nem ütközött olyan akadályba, amely azt megállíthatta volna. Az MKP sikeresen megakadályozta a legerősebb koalíciós vetélytárs, a Kisgazdapárt földreformtervezetének a kibontakozását.²²⁷ A pártok között ekkor, sem később sem volt jelentősebb vagy érdemi vita, de a nézeteltéréseket a kisgazdák sem rejtették véka alá. Nyilván ez is hozzájárult 1945 elejétől ahhoz, hogy az MKP meglovagolhatta a földreform elleni különböző irányú „támadásokat”, aminek így volt egy koalíción belüli pártok közötti vetülete is.

A magyar földreform törvénytelenységét több érv is alátámaszthatja, így például a jogszabály elfogadásának és kihirdetésének a körülménye. A földreformról szóló jogszabályt az MKP is törvényként fogadtatta volna el a Nemzetgyűléssel, amelynek az összehívása tovább halasztódott.²²⁸ Habár Budapest felszabadult, az Ideiglenes Nemzeti Kormány csak később, áprilisban tette át székhelyét Debrecenből Budapestre, mint ahogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság is. A teljes Nemzetgyűlés összehívását az is gátolta, hogy az ország teljes területe márciusban még nem volt felszabadítva. Egy olyan jogszabályt, amely ekkora horderővel bírt, leginkább törvény formájában kellett volna elfogadni. A törvénybe iktatás jóval később, 1945 szeptemberében formalitásként meg is történt.

Jellemző a körülményekre, hogy az 1945. március 17-i minisztertanácsi ülés utáni napon gróf Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszter, aki az ülésen személyesen nem volt jelen, a következőt írta a jegyzőkönyvre: „*A rendeletet rossznak, és keresztülvitelét törvényellenesnek tartom.*”²²⁹ A kommunista párt különböző módon mitizálta a földreformot, így például a jogszabály megnevezése által.²³⁰ Nagy Imre, mint „földosztó miniszter” nagy népszerűsége tett szert a parasztság körében, ami később sem vesztett erejéből. Bár Nagy 1949 és 1951 között átmenetileg nem volt vezető pozícióban, 1951-ben, mikor már élelmezési miniszter volt, érkeztek hozzá a paraszti levelek, amelyekben panaszok kivizsgálását kérték tőle, hisz ő mégiscsak Nagy Imre, a „földosztó miniszter”. Mindez valószínűleg Nagy Imre jellemének alakulására is nagy hatással volt.

²²⁶ CSIZMADIA 2016: 186.

²²⁷ Uo. 185–187.

²²⁸ Erről lásd: TÓTH 1995.

²²⁹ SOMLYAI M. 1961: 15–16.; IZSÁK 2006: 353.

²³⁰ Például: „A történelmi 600-as Rendelet”.

Az összehasonlító szempontok rávilágítanak arra, hogy a földreformrendeletek és törvények szövegeinek egy része minden valószínűség szerint a szovjetektől származott, és hogy lehetett egy alapminta, amely alapján azokat elkészítették. Mindebből adódóan kijelenthető, hogy olyan jogszabályok lettek elfogadva és hatályba léptetve, amelyeket felülről, egy megszálló hatalom kényszerített rá Közép-Kelet-Európa országaira. Az újjászerveződő demokratikus pártok többsége egyetértett a nagybirtokrendszer radikális megszüntetésével, viszont a földreform végrehajtásának a módját vitatták. A szovjetek és a kommunisták együttműködése azt eredményezte, hogy a koalíciós pártoknak más választása nem maradt, mint hogy rábólintson az ukázra.

Bonyolítja a földreform törvénytelenységének, vagy törvényellenességének a kérdését az is, hogy az ország egy része még hadterület volt, békeszerződést még nem kötöttek, s így olyan országhatárok között hajtották végre a földosztást, amelyekre nemzetközi garanciát egyik győztes nagyhatalom sem adott. Képletesen fogalmazva úgy készült a palacsinta, hogy nem ismerték a tányér méretét. Lengyelországban és Csehszlovákiában például újabb földreform rendelkezések jelentek meg azokra a területekre vonatkozóan, amelyek csak később szabadultak fel teljesen. A szovjetek és a kommunista pártok minél előbb kész helyzetet akartak teremteni a földreformtervezet elkészítésével, illetve elfogadásával és végrehajtásával. Ezzel egy mélyreható politikai, társadalmi és gazdasági folyamatot indítottak el. A térség országai ekkor még túlnyomó részt agrárjellegű országok voltak, jelentős számú agrárnépességgel és egy olyan mezőgazdasággal, amely a gazdaság egyik fő ágazatának számított. Felvetődik a kérdés, hogy vajon a földreformmal egy visszafordíthatatlan folyamat vette kezdetét? A szovjetizáció első lépésének tekinthető-e ez a folyamat?²³¹

Fontos tény továbbá az is, hogy a régió országainak egy része a győztes oldalon állt, így elvileg nem kerülhettek volna kvázi megszállás alá. A szakirodalomban elemzések és viták tárgyát is képezte már a kommunista pártok politikájának eltérései és különbségei az 1944 és 1948/1949 közötti években. A szovjetek hasonló módon alkalmazták eszköztárukat és voltak alakító tényezők a politikai életben. A kommunista földreformok végrehajtásával a szovjet érdekszférába került országok szuverenitása és függetlensége sérült a háború végén, a békeidőszak kezdetén. A jogszabályalkotás törvényességének a kérdése azért is különösen érdekes, mert az összehasonlító és

²³¹ Például Zahnert szerint egyértelmű, hogy a kollektivizálás első lépése volt a földreform. ZAHNERT 2000: 1–17, 51.; DOVRING 1960: 248–249.

interdiszciplináris megközelítés által pontosabban értelmezhető a földreform, a szovjet-közép-európai kölcsönhatás és a kommunista befolyás mértéke. A földreform mindebből kifolyólag több szempontból is jogellenesnek nevezhető:

- a jogszabály keletkezését tekintve: részben vagy egészben egy idegen hatalom instrukciója
- a jogszabály elfogadásának és kihirdetésének a jogosultságát tekintve: nem vitatták meg, az előkészítésben és megszövegezésben a többi pártnak egyáltalán nem, vagy csak alig volt beleszólása, a kihirdető szerv nem lett volna jogosult rendeletet vagy törvényt hatályba léptetni,
- a földreform végrehajtását tekintve: kárpótlás nélküli kisajátítás, megváltás vagy igénybevétel, szovjet és kommunista részvétel és beavatkozás.

Az elemzés alapján úgy vélem, hogy leginkább a kezdeményezés és a keletkezés a döntő szempont abban, hogy vajon törvényesnek tekinthető-e a földreform, vagy sem.

Az 1944 és 1946 között elrendelt földreformok egyik jellegzetessége volt az is, hogy azok az antifasiszta harc eszközeivé váltak. A földosztás során büntető intézkedésként elkobozták és felhasználták a háborús bűnösök és a fasiszta pártok tagjainak a vagyonát. A német nemzetiségűekkel szemben a kollektív bűnösség elvét alkalmazták, s indokolatlan módon kitelepítették őket, vagyonukat elkobozták és bevonták a földreform végrehajtásába. Erre a diszkriminációra a kor nagy gondolkodója, Bibó István hívta fel a figyelmet. Indokolatlan volt az is, hogy a nagybirtokosok az állami tulajdonba vett földjeikért nem kaptak sem pénzkártalanítást, sem pedig földkártalanítást, vagyis megfelelő minőségű és területű csereterületet.²³² Minden bizonnyal nem volt az összes nagybirtokos fasiszta párt tagja vagy háborús bűnös, viszont mégis azonos volt velük szemben az eljárás. Más szóval a nagybirtokok tulajdonosaival szemben az eljárás kollektív alapon büntető jelleget öltött.

De nem csak az előbb felvázolt érvek szólnak amellet, hogy a földek elvételének és felosztásának törvényessége kétségbe vonható, hanem az is, hogy a rendelet által megállapított kereteket túllépte a kisajátítás mértéke. A végrehajtás kapcsán kétségbe vonja a törvényességet az is, hogy a földeket a juttatottak úgy osztották fel több helyen, hogy a szovjetek és a kommunisták erőteljesen besegítettek a

²³² A jogszabályokban például a magyar és a német esetben is több helyen az igénybevétel jogcímet használták a kisajátítás helyett. A szovjet zóna/NDK vonatkozásában lásd: HARDER 1998: 151.

megvalósításba. Németországban Ulrich Schulte am Hülse a földreform fogalom használatának a problémáját elsősorban a végrehajtás módjában látta. Magyarországon a vidékkutatás társadalomtörténeti irányvonalának jeles képviselője, Ö. Kovács József szintén alapvetően a végrehajtás alapján vitatja a földreform fogalom használatának a helyességét, és inkább a földelkobzás-földosztás megnevezést preferálja az 1945-ös eseményekhez kapcsolódóan.²³³

A földreform vitatható törvényessége mellett a jogszabályok végrehajtása közbeni törvénytelenések is számos kérdést felvetnek. A földek felosztásának a megvédésére hivatkozva érte el például a kommunista párt azt, hogy az 1946. évi IX. törvény alapján az 1946. január 1-ig igénybe vett és felosztott földeket általában nem lehetett visszaadni a volt tulajdonosoknak, hanem azokért csereingatlant vagy pedig pénzkártalanítást kellett adni nekik.²³⁴ Ismételten jó kérdés az, hogy a gyakorlatban ez hogyan érvényesült, és hogy a parasztság különböző rétegei hogyan is viszonyultak a nagybirtokosok és a középbirtokosok kártalanításához. Ebből a földreformmal érintett gazdák a kisbirtokostól a nagybirtokosokig, érintettek voltak a kártalanítás kérdésében. Sőt, az érintettek köre idővel még bővült is, mivel nem csak a 200 kh-nál kisebb parasztbirtokokból vettek igénybe földeket, hanem a földreform második végrehajtási rendelete alapján egyházi, kis- és középbirtokokból is, csereingatlan vagy pénzkártalanítás nélkül, ugyanis a rendelet szerint, ha megfelelő ingatlan nem állt rendelkezésre házhelyek céljára, akkor bármely be nem épített ingatlant igénybe lehetett venni.

Az 1946. évi IX. számú törvény 25. §-a bővítette is valamivel az igénybe vehető ingatlanok körét. A földreform során a kisajátított és elkobzott területek egy részét házhelyek kialakítására csereterületként tartalékolták. A 2.400/1945. F.M. számú rendelet alapján az 50 kh alatti, mezőgazdasággal élethivatásszerűen foglalkozók magántulajdonát képező földet csakis cserekártalanítással lehetett igénybe venni, viszont sok területet úgy vettek igénybe, hogy nem adtak csereföldet. A 2.400/1945.

²³³ SCHULTE AM HÜLSE 2013: 192–193.; Ö. KOVÁCS 2017.

²³⁴ A Kisgazdapárt számos módosítást kezdeményezett, többek között azt, hogy az 1945. október 1-ig igénybe vett ingatlanokat ne lehessen bizonyos kivételek mellett visszaadni, továbbá azt, hogy a parasztbirtokosok számára 50 holdat minden esetben adjanak vissza, és hogy 100 holdig a saját földjét adhassák vissza a parasztbirtokosnak akkor, ha más ingatlanból kielégíthető a földigény. MNL OL XIX-E-1-c 46. ó.e. 1.067/1946. sz. a földművelésügyi miniszternek a telepítés és a földreform befejezésének előmozdításáról szóló minisztériumi rendelettervezete tárgyában. Földművelésügyi Minisztérium, 176.400/1946. sz. előterjesztés a Minisztertanácshoz a telepítésről és a földreform befejezésének előmozdításáról szóló törvényjavaslatnak a Nemzetgyűlés elé terjesztése iránt, 1946. március 28.

F.M. számú rendelet továbbá arról rendelkezett, hogy a több mint 50 kh ingatlannal rendelkező földműves vagy élethivatásszerűen nem földműves ingatlan igénybe vehető akkor is, ha nem áll rendelkezésre csereföld kártalanításra. Az Országos Földbirtokrendező Tanács I. számú Tárgyalótanácsának jegyzőkönyvei szerint már 1945 őszén felmerült a 2.400/1945. F.M. számú rendelet módosítása, amely a házhelycsereterület céljára az 50 katasztrális holdon aluli ingatlanok igénybevételére irányult az esetben, ha a tulajdonos mezőgazdasággal nem élethivatásszerűen foglalkozott. Bár a rendelet kiegészítésére és módosítására külön három ízben is sor került, ilyen szabályozást sem ezek, sem pedig az 1946. évi IX. törvény nem tartalmazott.²³⁵

1947-ben a megváltást szenvedett volt földtulajdonosok egy része számára készült rendelettervezet a kártalanítási előleg kifizetése tárgyában. A tervezet szerint azok az egykori földtulajdonosok, akik vagyontalanok voltak, vagy pedig munka és keresetképtelenek, s így nem tudták saját maguk megélhetését biztosítani, havi segélyt kaptak volna a Földbirtokrendező Alapból. Az ilyen irányú kérelmet az Országos Földhivatalhoz kellett volna küldeni, amelynek a javaslatára az Országos Földbirtokrendező Tanács határozatot hozott. A segély aranykoronánként 1 forinttal számolva az ingatlan kataszteri tisztajövedelmének tízszeres szorzata kellett, hogy legyen, viszont a havi segély nem haladhatta meg a kétszáz forintot.²³⁶ A segélyt be kellett számítani az elvesztett földek kártalanítási összegébe.

1948-tól azonban már semmilyen külön jogszabály nem rendelkezett a földreform során kisajátított mező- és erdőgazdasági ingatlanok volt tulajdonosai számára a kártalanításáról. A házhelyrendezések és házhelyjuttatások során igénybe vett ingatlanok tulajdonosai számára sok esetben szintén nem adtak csereingatlant vagy pénzkártalanítást, noha több jogszabály is említést tett róluk. A házhelyügyek nagyon

²³⁵ NEMES 1947: 215. MNL MOL XVII-1-a 3. ö.e. Az Országos Földbirtokrendező Tanács I. számú Tárgyalótanácsának jegyzőkönyvei, 1945. október 17. ülés, 2.

²³⁶ MNL OL XIX-E-1-c 46. ö.e. A Magyar Köztársaság kormányának .../1947. Korm. számú rendelete a földreform végrehajtása során megváltást szenvedett egyes személyek részére kártalanítási előleg kifizetése tárgyában, pontos dátum nélküli. A rendeletet a Földművelésügyi Minisztérium az Igazságügyminisztérium közreműködésével készítette el. Az előterjesztés szerint a volt földtulajdonosok közül egyre többen fordultak kártalanításért, amelyről külön jogszabály nem rendelkezett. 153.787/1947. sz. előterjesztés a Minisztertanácshoz a földreform során megváltást szenvedett egyes személyek részére kártalanítási előleg kifizetése tárgyában minisztériumi rendelet kibocsátása iránt, 1947. november 18. Az előterjesztés iratai szerint az Igazságügyminisztérium, a Pénzügyminisztérium és a Gazdasági Főtanács hozzájárult a rendelet kibocsátásához. A rendelet november 29-én jelent meg. *Magyar Közlöny*, 271. szám, 13.840/1947. (XI.29.) Korm. számú rendelet a földreform végrehajtása során megváltást szenvedett egyes személyek részére kártalanítási előleg kifizetése tárgyában, 1947. november 29.

sok kis- és középparasztot érintettek, ezért ez még érzékenyebb kérdés volt a kommunista párt agrár- és földbirtokpolitikája számára. A földkártalanítási követeléseknek az 1956-os események adtak újabb lökést. Mivel a termelészövetkezetek elkezdtek felbomlani és a tagság egy része kilépett, a földreform során földhöz juttatottak számára megállapított megváltási árból kívánták például az igénybe vett házhelyek volt tulajdonosait kártalanítani. Természetesen nem csak ők, hanem a többi volt földtulajdonos is követelt ekkor már kártalanítást.²³⁷ Kérdéses, hogy 1957 folyamán felmerült-e a földreform során megváltott földek tulajdonosai számára a kártalanítás és egy kártalanítási jogszabály előkészítése. Egészen valószínű azonban, hogy ennek a lehetőségét valamilyen szinten mérlegelték, ezt támasztja alá az, hogy a Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztálya özv. Cs.I. és még többek kérvényére a következőt válaszolta 1957 folyamán: „Az ilyen ingatlanokért – amennyiben annak idején kártalanítást állapítottak meg – a kártalanítás kifizetésére nézve a törvényhozás fog majd intézkedni.”²³⁸ A földreform során megváltott és kisajátított ingatlanok kártalanításáról szóló jogszabály azonban sem 1957-ben, sem pedig 1957 után sem jelent meg. A megváltási ár törlesztését az 1967. évi IV. számú törvény alapján szüntették be. 1967-ben a friss Somogy megyei országgyűlési képviselő, Illés Dezső parlamenti felszólalásában a földtörvény és a termelészövetkezeti törvény kapcsán arról beszélt, hogy szükséges lenne egy egységes földjogi kódexet készíteni, amelyben rendeznék a földreformos kérdéseket is, így többek között:

*„Kérem továbbá a forradalmi munkás-paraszt kormányt, vegye fontolóra, hogy a volt földbirtokosok kártalanítására vonatkozó 600/1945. számú rendelet még időszerű-e, érvényben kell-e tartani? Megszüntetése, véleményem szerint, a társadalom igazságérzetével találkozna.”*²³⁹

A földreform felszámolása és befejezése a legfurcsább módon kapcsolódott össze egymással, ami összefüggésben volt az 1967-ben megjelent, már említett két törvénnyel is. Még érdekesebb, hogy mind a termelészövetkezeti földtulajdon létrehozásakor, mind pedig a földreform során elvett ingatlanok kártalanításának elvetésekor a társadalmi igényekre és érdekekre hivatkoztak.

²³⁷ MNL OL XIX-K-1-y 1463. ö.e. 155.530/1957. sz. özv. Cs.J. kártalanítási ügye.

²³⁸ MNL OL XIX-K-1-y 1463. ö.e. 155.530/1957. sz. özv. Cs.J. kártalanítási ügye. MNL OL XIX-K-1-y 1475. ö.e. 6–157.187/1957. sz. N.A. karcagi lakos panasza, 1957. november 4.

²³⁹ Somogyi Néplap, 1967, 24. évfolyam, 232. sz., 1967. szeptember 30. Illés Dezső: *A földjoggal összefüggő régi rendeleteket revízió alá kell venni.* 2. oldal.

Ö. Kovács József szerint a szovjetizálás a megszálló Vörös Hadsereg által vált lehetővé. A népi demokrácia időszakának átmenetét vizsgáló munkákban már felvetődött számtalanszor a kérdés, hogy vajon a megszállásba „be volt-e ültetve” vagy kódolva a szovjetizáció kísérlete? Ö. Kovács a földreformot általában véve egy olyan földbirtokpolitikai intézkedésnek tekintette, amelyet szerinte egy átfogó agrárreformnak kellett volna követnie, hogy hosszabb távon konszolidálódjon a mezőgazdaság struktúrája. Átfogó agrárreformra azonban nem került sor. Ö. Kovács Nagy Ferenc visszaemlékezéséből is idézett, amelyben Nagy leírta, hogy Tildy Zoltánnal beszélgetett Vorosilov marsallal kapcsolatban. Valószínűleg ezen alapul Ö. Kovács megállapítása, amely szerint a földreformot véve Moszkvában dolgozták ki.²⁴⁰

A tömb országaiban 1948 után a földreform során létrejött gazdaságokat és a juttatott földeket érintően számos rendelkezés jelent meg, bár ezek szövege és szerkezete nem azonos, hasonló vagy egyező módon szabályozták a tulajdoni és használati részletkérdéseket. Az elemzés egyik fő következtetése az, hogy a kommunista földreformmal lehetővé vált a sztálinista szovjet típusú agrárfejlődés beindítása, még hozzá regionális szinten és egy időben, ugyanakkor a földbirtokszerkezetben bekövetkezett változások utat nyitottak egy sajátosabb, különutas fejlődés számára is. A moszkovita sztálinisták szándéka valószínű, hogy az előbbi irányvonal adaptálása és követése volt. Lehetséges, hogy Nagy Imre, mint „földosztó miniszter”, akaratán kívül ehhez asszisztált és erre használták fel. A kommunista földreform éveit semmiképpen sem nevezném intermezzónak, viszont az átmeneti időszak megjelölés is kétségesnek tűnik, habár a fokozatosság valamelyest még összeegyeztethető lehetett az átmenet különböző szakaszaival. Kérdéses lehet ebből a szemszögből az is, hogy mennyire volt célja a szovjeteknek és a kommunistáknak a közvetlen és gyors szovjetizáció.

A szakirodalomban tisztázatlan a földreformos jogszabályalkotásnak több részlete is. Így például az, hogy a kommunista pártok agrárszakértői, akiket megbíztak a földreformtervezetek kidolgozásával, vajon milyen összefüggéseket ismertek? Tudatában voltak-e a szovjet beavatkozás formájának, idejének és mértékének? Lengyelországban Hilary Minc 1944 tavaszán kezdte el kidolgozni a földreform részleteit, a PKWN 1944. július 22-i kiáltványa részben ezt tartalmazta, a

²⁴⁰ Ö. KOVÁCS 2017: 26–38.

földreformrendelet pedig 1944. szeptember 6-án jelent meg. Nagy Imre 1944 szeptemberében készítette el a magyar földreformjavaslatot, Edwin Hoernle pedig 1944 őszén a németet a KPD már említett novemberi programtervezetéhez kapcsolódóan, amely 1945 elején tovább formálódott.²⁴¹ A lengyel kiáltvány, illetve jogszabály és az 1944-ben készült tervezetek között olyan azonosságokat lehet felfedezni, amelyekből az a következtetés vonható le, hogy már ekkor voltak megegyező pontok a különböző országok tervezetei között. Ennek az egyik oka az lehet, hogy a tervezetek készítői valamilyen módon értesültek a többi ország kommunista pártjának a programjáról vagy földreformos jogszabályáról (lásd Nagy Imre említett feljegyzését), vagy pedig az, hogy a szovjetek által történt információcsere, információközvetítés, vagy esetleg előírták a követendő alapelveket. Ezek közé tartozhatott az állami földalap (Nagy Imre tervezetében nem szerepelt), birtokmaximum megállapítása (lengyel, magyar, német), a háborús bűnösök és a fasiszta pártok tagjai vagyonának elkobzása és külön a nagybirtokok valamilyen módon történő kisajátítása és a földhöz juttatandók körének a megállapítása. Továbbá ide sorolható a juttatási ár fizetése (lengyel, magyar, német), a kárpótlás évjáradék formájában (lengyel, magyar), és hogy a végrehajtás az igénylőkből alakított földreform bizottságok által valósítandó meg (lengyel, magyar, német). Elke Scherstjanoi szerint a német földreformtervezetek szovjet tanácsadók közreműködése nélkül lettek elkészítve.²⁴² Mindemellett azonban lényeges szempont az is, hogy az 1917-es bolsevik földdekrétum néhány alapeleme is megtalálható az említett tervezetekben: az állami földalap és a községi földbizottságok. Az orosz földosztással ellentétben mind a lengyel, mind pedig a magyar és a német esetben is azt tartalmazták a tervezetek, hogy a földeket magántulajdonba juttatják. 1944/1945-ben ehhez szinte bizonyos, hogy szovjet beleegyezés is szükséges volt.

A földreform évfordulóit a tömbön belül a hivatalos narratívának megfelelően ünnepelték meg. A földosztást sikeresnek kellett bemutatniuk, hogy ez által is legitimálják a „népi demokratikus államfejlődés” kiindulópontját. Feltételezhető, hogy a magántulajdonba történő juttatás csak taktikai megfontolásból került bele a jogszabályokba. Kérdéses, hogy az úgynevezett hazai kommunisták végrehajtottak volna-e egy ilyen radikális földreformot. A közép-kelet-európai országok többségében a Szovjetunióból visszatért, emigráns kommunisták vezették mind a frontpolitikát, mind

²⁴¹ KORBONSKI 1965: 68–72.; KOROM 1995: 15–16.; SCHERSTJANOI 2007: 47–51.

²⁴² SCHERSTJANOI 2007: 50.

pedig a földreform irányítását és megvalósítását (Ulbricht csoport a szovjet zónában, Gerő-Révai-Nagy csoportja Magyarországon). Mindez csak relevánsabbá teszi a kérdést, hogy vajon volt-e valamilyen egységes szovjet koreográfia a térségben vagy sem? A kommunista pártok vezetői és a szovjetek tudatában lehettek annak, hogy 1944/1945 egy „történelmi pillanat”, amit politikailag kihasználhatnak a maguk javára. Meghatározó lehetett a kommunisták egy részére 1917 és a következő évek emléke, illetve az első tapasztalatok a szovjetrendszer bevezetéséhez kapcsolódóan.

Az 1947 és 1949 közötti agrár- és földbirtokpolitikai irányvonalban történő változások és a foganatosított intézkedések erősen függtek a bel- és külpolitikai eseményektől. A földreform során a földek nacionalizálására és szovjet mintájú szövetkezetek tömeges szervezésére 1944-ben vagy 1945-ben aligha lett volna reális lehetőség. A mezőgazdaság fokozatos vagy rapid módú szocialista átalakításának a lehetőségét a földreform végrehajtása nem vetette el. A fokozatosság azonban, úgy, mint 1928/1929-ben a Szovjetunióban, Közép-Kelet-Európában 1948/1949-től már nem szerepelt a szövetkezetesítés fő szempontjai között. Az 1945-ös földreform lehetővé tette a kommunista és szovjet tervezésű agrár- és földbirtokpolitika többrétű folyamatának az elindítását, továbbá azt is, hogy átvegyék módosítva a szovjet modellt, s így megtegyék az első lépést a mezőgazdaság átalakításában. A földreform tágabb értelemben elősegítette a kommunista diktatúra kiépülését és az ország szovjet érdekszférába történő beolvasztását.

II.1.2.8. A földjog, mint külön jogág és kodifikációjának kérdései Magyarországon

A kommunista diktatúra vezetői számára a Szovjetunió volt a minta. Sztálin közvetlenül a kommunista pártokon keresztül tudta befolyásolni a belpolitikát Közép-Kelet-Európában. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a kommunista vezetők szolgai módon igyekeztek átvenni és adaptálni a szovjet államberendezkedés különböző elemeit. Habár az egyik legérdekesebb történelmi kérdések közé tartozik az, hogy volt-e egységes szovjetizációs forgatókönyv a második világháború végétől a térséget illetően, a Szovjetunió vezető szerepét 1953 után sem lehetett kétségbe vonni. A kommunista pártok belpolitikai mozgástere azonban a nemzetközi helyzethez kapcsolódóan is változott. A szovjet pártállam, a szocialista állam modellje és így a gazdasági és

társadalmi struktúrák is változóban voltak, többnyire a tervezett és megvalósított gazdasági átalakítások, vagy reformok által. A kialakuló és formálódó szovjet jogrendszer fontos elemévé vált a földjog és a kolhozjog, annak ellenére, hogy 1929-től a kollektivizálás új körülményeket idézett elő és évtizedekig nem jelent meg új földkézikönyv. Kolhozi jogi törvénykönyv pedig egyáltalán nem jelent meg a Szovjetunióban. A földhasználat alapeleme azonban adott volt, ez pedig nem volt más, mint az állami tulajdon.

Mitől függhetett, hogy a kommunista diktatúrában kodifikáljanak egy jogágot? Vajon a különböző földbirtokpolitikai jogszabályokból össze lehetett volna-e állítani egy földjogi törvénykönyvet? Mivel a döntéshozók és a jogalkotók célja a földbirtokszerkezetben történő további változások előidézése volt, az általános földjogi kódex elkészítése és kiadása elhúzódott. Mindemellett a részszabályozások valamilyen rövid- vagy hosszabb távú agrár- és földbirtokpolitikai cél elérését szolgálták, ezért nem is lettek volna részben alkalmasak arra, hogy állandó elemei legyenek egy általános földjogi törvénykönyvnek. A Nagy Imre vezette „új szakasz” hosszabb távon történő kibontakozása esetén nagy lehetőség lett volna a földkézikönyv hatályba lépésének úgy, hogy a földmagántulajdon és a földmagánhasználatot továbbra is erősen korlátozzák, ugyanakkor a földek megművelése érdekében mindkettőt a jog által biztosítják. Ezért is állítható az, hogy a földmagántulajdon megszilárdulásának nagyobb lehetett az esélye az „új szakaszban”, mint az 1956-os forradalom után.

A földjog külön jogágisága vita tárgyát is képezte a jogászok között, de a kodifikáció nem csak ettől, hanem még számos más kérdéstől is függött. Hogyan menjen végbe a földbirtokszerkezet átalakítása? Lassan és fokozatosan, vagy radikálisan és gyorsan? Milyen módszerekkel lehet végrehajtani a földek állami tulajdonba vételét? A részszabályozások időleges és átmeneti megoldásokat jelentettek bizonyos problémákra, míg a tömeges kollektivizálással előtérbe került a termelősövetkezetek használatában lévő földek tulajdoni viszonyainak a további átalakítása. A két korlátozott visszarendezés idején, 1953 és 1955 között, illetve 1957-ben, összesen körülbelül 500 000 katasztrális holdat adtak vissza magántulajdonba, a „felajánlott” és a különböző módon igénybe vett földek talán kevesebb, mint 25%-át.

A tulajdonjogi korlátozások nagy része hatályban maradt, a földhasznosítás alapelvein enyhén módosítottak. 1959-től a tömeges kollektivizálás idején az agitációs

érvek között nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy a termelőszövetkezetek fizetnek földjáradékot és haszonbért. A létrehozott friss termelőszövetkezetek pedig még földjáradék fizetési kedvezményben is részesültek, mivel meghatározott ideig mentesülhettek fizetési kötelezettség alól. Az 1956 utáni reformirányzat vezető alakjai már az apparátusban tevékenyek voltak az 1952/1953-ra kibontakozó gazdasági válság idején, amikor az önkritika az MDP KV Mezőgazdasági Osztályán belül is mindenkire kötelező volt, így például Matolcsi Jánosra vagy Fehér Lajosra. Nagy Imre, Erdei Ferenc, Keresztes Mihály, Dögei Imre, Szőke Mátyás is mind megélték a válság bizonytalanságát.²⁴³ Az ötvenes évekbeli tapasztalatok nagy hatással lehettek az agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitikában aktív politikusokra 1956 után.

Nem csak a párt- és állami irányítószervek vezetésében, hanem az apparátus többi részében is meghatározó lehetett, hogy milyen pártkáderek kerültek oda és hogy hogyan hajtották végre a központi döntéseket. A pártállam fő gazdaságpolitikai célkitűzései mellett az agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitikai irányvonal volt a leglényegesebb abban, hogy hogyan, mikor és kik kodifikálják a földjogot. A szocialista tömbön belül csupán a szakirodalom alapján, forráskutatás nélkül nehéz megállapítani azt, hogy mikor merült fel a földjog törvénykönyvbe foglalása, de biztos, hogy több országban is volt rá igény és tervezetek is készültek.

II.1.2.9. A kommunista földreform helye a földjogban

1945 előtt és 1945 után sem jelent meg Magyarországon általános földjogi törvénykönyv, csak az 1980-as évek végén, az egypártrendszer utolsó éveiben, ami akkor a földjogi szabályozás nagy részét összefogta. A 19. század második felében a gazdálkodást érintő legjelentősebb agrártörvénynek a mezőgazdaságról és mezőrendőrségről szóló 1894. évi XII. törvénycikk számított, amely többek között a

²⁴³ Fehér Lajos (1917–1981) 1953 első felében az MDP KV Mezőgazdasági Osztályának a Termelőszövetkezeti Alosztályát vezette. 1956 októbere után az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának a vezetője lett. MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 308. ó.e. MDP KV Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. feljegyzés Rákosi részére a termelőszövetkezeti mozgalom téli fejlesztése terén mutatkozó lemaradásokról, hiányosságokról és hibákról, 1953. március 25. MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 298. ó.e. MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztály szigorúan bizalmas sz. feljegyzés Szatmári István elvtársnak, Rákosi Titkárság, a Szőke Mátyással kapcsolatos panaszról, 1953. június 20.

földhasználatot is szabályozta.²⁴⁴ A 19/20. század fordulójától egyre inkább erősödött az igény a földbirtokviszonyok megváltoztatására. Földreformokra az első világháború végén, illetve után került sor. A földművelő nép földhözjuttatásáról szóló 1919. évi XVIII. néptörvény végrehajtását félbeszakította a kommunista tanácsköztársaság, amely immár az állami tulajdonon alapuló földbirtokrendszer létrehozása céljából hajtott részben végre államosítást. A földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésekről szóló 1920. évi XXXVI. törvénycikk korlátozott mértékben tette lehetővé a földkisajátítást és a földjuttatást, mélyreható változás nem történt, a nagybirtokok továbbra is domináns szerepet töltöttek be az agrárszférában. Mind az 1920-as, mind az 1930-as években jelentek meg további jogszabályok, amelyek valamelyest tovább formálták az egyenlőtlen birtokszerkezetet. E körülmények között egy általános, átfogó földjogi kódex elkészítése valószínűleg nehézkes lett volna. A földjog egyik alapvető rendelkezésének az 1920. évi földreformtörvény volt tekinthető, amely érintette a földhasznóbérleteket, az ingatlanforgalmat és a mezőgazdasági birtokok öröklésének a kérdését is.

A második világháború végén a közép-kelet- és délkelet-európai kommunista földreformok a régió alapvető agrár- és földjogi rendelkezései voltak annak ellenére, hogy keletkezésüket, elfogadásukat és végrehajtásukat tekintve is kétséges azok törvényes volta. Az 1944/1945 és az 1948/1949 közötti időszakban, tehát a földreform kezdete és a kampányszerű szövetkezetesítés elindítása között minden valószínűség szerint nem vetődött fel a földjogi kódex elkészítésének a gondolata. A földbirtokrendszer továbbra is a részben korlátozott magántulajdonon alapult. A földjogi rendelkezések egy része 1948/1949 után is a földreform által létrehozott birtokokhoz, illetve a juttatott földekhez kötődött, viszont a kollektivizálás során a földreform alapelveivel ellentétes rendelkezések léptek hatályba, vagy pedig azzal ellentétes joggyakorlat alakult ki. A földbirtokrendszer átalakítása a földreform többirányú továbbfejlődésének lehetőségétől függetlenül radikális irányt vett. A pártállam fő célja az állami tulajdonban lévő földterületek és a szocialista nagyüzemek földhasználatának a növelése lett.

A szövetkezetesítés kezdete után, 1948-tól Magyarországon valósult meg az egyik legradikálisabb agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitika a tömbön belül,

²⁴⁴ ESTÓK–GUNST–FEHÉR–VARGA 2008: 127–129.

miközben érvényben volt az úgynevezett Dimitrov-tézis.²⁴⁵ A földmagántulajdon lazítása vagy feloldása összességében fokozatosságot sugallt, azonban nem volt teljesen tisztázott a „kulákbirtokok” sorsa. Elméletileg a kulákság korlátozása volt napirenden, amit később a tömeges kollektivizálás során a likvidálásuk kellett, hogy kövessen. A tömb országokban számos jogszabály jelent meg a földmagántulajdon és a földmagnhasználat korlátozására, illetve megszüntetésére, s ezzel együtt a kulákbirtokok likvidálása is korábban elkezdődött. Jugoszláviában és Lengyelországban, ahol a kényszerkollektivizálás 1953-ban, illetve 1956-ban lekerült a napirendről, a földreformos jogszabályokat kiegészítették és újraszabályozták. A földjogi kódex elkészítésének a kérdése szorosan összekapcsolódott az egész agrárrendszerben végbemenő átalakuláshoz. A tömeges kollektivizálás hivatalos befejezése után a nagyüzemi gazdálkodásra szabott mezőgazdasági keretjogszabályok kidolgozásakor ezért is kerülhetett napirendre újra egy általános földjogi kódex elkészítése. Ugyancsak ezért kötődött a földjog kodifikációja később is a termelészövetkezeti kodifikációhoz, a termelészövetkezeti törvény kidolgozásához, illetve a gazdasági reformokhoz, a gazdasági rendszer és irányítás egészéhez és az agrárszerkezet változásaihoz.

²⁴⁵ SERES 1955: 602–603.

II.2. A földtulajdon és a földhasználat jogi szabályozása

II.2.1. Nagy Imre, a Dimitrov-tézis, a paraszti földtulajdon és az agrárvita

A magyar kommunista párt gazdaságpolitikája, s ezen belül agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitikája 1948-tól kezdett radikálissá válni. A nyílt és gyors gazdasági sztalinizáció nem csak Magyarországon bővelkedett ellentmondásokban, hanem a tömb többi országában is. A szovjet modell ráhúzása az azonos jellegű agrárviszonyokra úgy történhetett csak meg, ha az azonos vagy hasonló pontokon módosítják az alapkonfigurációt. Ez például abban nyilvánulhatott meg, hogy a földreform során magántulajdonba juttatták a földeket, és ebből is következőleg a kollektivizált mezőgazdaságban a földtulajdoni viszonyok vegyesek maradtak. Mindennél talán sokkal jelentősebb volt az, hogy a kommunista pártokban voltak eltérő vélemények a gazdaságpolitika egészét illetően, és voltak, akik a radikális sztálinista irányvonal átvételét még módosítva is ellenezték. Voltak köztük moszkoviták, akik csak részben voltak az iparosítás és kollektivizálás ellen, de voltak olyanok is, akik sikeresen képviselhették volna a szocializmus felé vezető „nemzeti utat”. Ilyen személyiségek voltak például Romániában Ana Pauker (néhol hozzá sorolják az 1952-ig pénzügyminiszter Vasile Luca-t, Luka Lászlót is), Magyarországon Nagy Imre, Lengyelországban Władysław Gomułka, az NDK-ban Kurt Vieweg. Jugoszlávia talán ebből a szempontból is külön eset, hiszen több jugoszláv politikust vagy gazdasági szakembert lehetne említeni az 1945 és 1953 közötti időszakból a gazdaságpolitikai változásokhoz kapcsolódóan. Az ellentmondásokat csak gyarapítja a már fentebb kifejtett kérdésfeltevés, vagyis hogy 1945-től kezdődött-e a szovjetizáció? Milyen átmeneti szakasznak volt tekinthető a népi demokrácia első pár éve, majd pedig a következő, sztálinista évei? Hogyan volt összeegyeztethető a gazdaságpolitikában az átmenet fokozatossága és a proletárdiktatúra türelmetlenül gyors átalakítási kísérlete? Hogyan kapcsolódhatott mindehhez a szovjet NEP?

Milyen földbirtokpolitikai tervei voltak a kommunista pártnak 1948/1949-ig? E kérdés megválaszolásához tüzetesebben meg kell vizsgálni a párt gazdaságpolitikájának az alakulását, és ezen belül az agrárpolitikai programját. A trend alapvetően a kapitalista gazdasági elemek korlátozása vagy egyenesen tiltása volt. Ha a Szovjetunióra és az

általába bekebelezett kelet-európai államokra, illetve Közép-Kelet-Európára tekintünk, a földosztás utáni jogszabályalkotás is erre irányult. Példaként említhető a földek adásvételének és hasznóbérbe adásának a korlátozása vagy tilalma, függetlenül attól, hogy államosították-e a földeket. A szovjet jogalkotás sem volt ez alól kivétel 1917 után, habár ott a földek nacionalizálása 1917 végén megtörtént, de a NEP időszakában a földek hasznóbérbe adását korlátok között engedélyezték. A magánszemélyek közötti ingatlanforgalmat megszüntették, és az földek használatba és kezelésbe adását, ami 1929-ig általános jelleggel a falu- és földközösség feladata volt, állami irányítás és ellenőrzés alá vonták.

A kommunista földreformok gyors ütemű végrehajtását például azzal is indokolták, hogy a nagybirtokok tulajdonosai a kisajátítás előtt eladnák a földeket. A földreformok után a kollektivizálás kezdetéig is napirenden volt a földtulajdon és a földhasználat szabályozása, ez a jogszabályalkotás nagyrészt az ingatlanforgalom és a földhasznóbérletek szabályozását tartalmazta. Lettországból 1940. július 20-án jelent meg egy törvény a földszpekuláció ellen. A mezőgazdaságilag hasznosítható földek adásvételét, megosztását és egyesítését hatósági engedélyhez kötötték. Észtországban 1947. július 18-án jelent meg a kormány- és párthatározat a földreformos földek elidegenítési tilalmáról. Észak-Koreában ugyancsak szabályozták az ingatlanforgalmat és a hasznóbérbe adást. Jugoszláviában 1948. március 24-én jelent meg egy jogszabály az ingatlanforgalom ellenőrzéséről és hatósági engedélyhez kötéséről. Romániában az 1947. június 23-án megjelenő 203. számú törvény rendelkezett ugyanebben a tárgyban, Németország szovjet megszállási zónájában pedig a Szövetséges Ellenőrző Tanács 45. számú törvénye, amely 1947. február 20-án jelent meg. A törvény megszüntette az összes kötött birtokkategóriát, azonban a mező- és erdőgazdasági földeket nem lehetett elidegeníteni, megterhelni vagy bérbe adni hatósági engedély nélkül. A szovjet zóna tartományaiban ezt követően sorra jelentek meg a jogszabályok az ingatlanforgalomról, amelyek a mező- és erdőgazdasági ingatlanokon kívül a beépített vagy be nem épített ingatlanok adásvételét is engedélyhez kötötték.²⁴⁶

Miért is lehetett szükség a kialakulóban levő kommunista diktatúrákban az ingatlanforgalom központi irányítására és ellenőrzésére? A kérdés azért is releváns, mert az említett jogszabályok a formálódó tömbön belül részben még a

²⁴⁶ *Bestimmungen der DDR zu Eigentumsfragen und Enteignungen*. 1971: 501–508.

kényszerkollektivizálás kihirdetése előtt léptek hatályba. Milyen okai lehettek annak, hogy korlátozták az ingatlanforgalmat?

- a földreformos jogszabályok által megszabott birtokmaximum betartása
- a kulákgazdaságok korlátozása és a földkoncentráció megakadályozása

A vidék „kapitalista gazdálkodóit”, a kulákokat 1948/1949-ig mind nagyobb gazdasági nyomás terhelte, amelyet tovább növelt a kollektivizálás és a fokozódó osztályharc elmélete. A kommunista agrár- és földbirtokpolitikában a szovjet mintájú szövetkezetesítés előtt is volt létjogosultsága az ingatlanforgalom és a földhaszonbérletek korlátozásának. Egyrészt azért, mert ezzel korlátozták a kapitalista tendenciákat, másrészt pedig azért, mert ez által hivatkozhattak a kisparaszti gazdaságok és a kisparaszti földtulajdonon alapuló földbirtokrendszer védelmére. Nagy Imre gondolkodásmódja 1945 után 1948/1949-ig ebbe a kategóriába sorolható be. 1948/1949-től azonban radikálissá vált a jogszabályok végrehajtása, ami a fenti érvelést felborította, lazította a „munkás-paraszt szövetséget”, miközben elő kellett volna mozdítania a kollektivizálást.

Nagy Imre 1947 végéig meghatározó alakja volt a kommunista agrárpolitikának. Ő dolgozta ki az 1945-ös választási programnak és az MKP 1946. szeptember 28. és október 1. közötti III. kongresszusára a párt gazdaságpolitikai programjának az agrárpolitikai terveit. Egy évvel később, 1947 szeptemberében létrejött a Kominform, és kezdetét vette a párt gazdaságpolitikájának a felülvizsgálása és az új irányvonal kialakítása. Nagy Imre az MKP és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) 1948. június 12–14-i egyesülő kongresszusától kezdődően az MDP Falusi Bizottságának a vezetője volt 1948 októberéig.²⁴⁷ Nagy Imre az agrárpolitikai elképzeléseiben a kisparaszti földtulajdon és gazdaságok megszilárdítására és fejlesztésére helyezte a hangsúlyt.²⁴⁸ A III. kongresszus agrárprogram tervezetének első

²⁴⁷ 1948 májusától MDP Agrárpolitikai Bizottság, 1948 októberétől (1948. október 28-tól, Gerő Ernő vezetésével, Nagy Imre tag maradt) MDP Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság. Gerő Ernő (1898–1980) 1945-től különböző miniszteri posztokon volt, kezdetül tagja volt az 1945-ben létrehozott Gazdasági Főtanácsnak. A Gazdasági Főtanács 1949-ben megszűnt és a hatáskörét átvevő Népgazdasági Tanácsot Gerő egészen a szerv 1952. novemberi működéséig vezette. Különböző vezető tisztségeket töltött be a sztálinista érában, Rákosi 1956. júliusi távozása után pedig ő lett az MDP első titkára a forradalomig. A forradalom idején a Szovjetunióba menekült, 1960-ban hazatért, 1962-ben pedig kizárták a pártból.

²⁴⁸ A mezőgazdaság talpraállítása, Magyarország újjáépítésének hároméves tervéből. *Szabad Föld*, 1. évfolyam, 5. sz., 1945. szeptember 30. A Magyar Kommunista Párt III. Kongresszusán elfogadott programtervezet a mezőgazdasági termelés fejlesztésére és a dolgozó parasztság helyzetének megjavítására. RÁKOSI–SZABÓ 1979: 276–295.

fejezetcíme a következő volt: *A földbirtokviszonyok végleges rendezése és a kisparaszti földtulajdon megszilárdítása*. E rész 4. és 5. pontjai:

„4. A termelés folytonossága érdekében, demokratikus szellemben megalkotott haszonbérleti törvénnyel rendezni kell a kishaszonbérlők bizonytalan helyzetét, maximálni kell a földhaszonbérletet.

5. A mezőgazdasági ingatlanforgalomban biztosítani kell az állam elővásárlási jogát a földreformból kimaradt jogos igénylők kielégítésére, a termelés terén kiváló teljesítményt felmutató birtokosok jutalmazására vagy kísérleti és mintabirtokok létesítésére.”²⁴⁹

A két idézett pont alapján egyáltalán nem lehet arra a következtetésre jutni, hogy a program alkotójának a célja a mezőgazdaság kollektivizálása vagy a föld nacionalizálása lett volna. Gerő Ernő gazdaságpolitikai irányelvei, amelyeket az 1947. november 27-i Politikai Bizottsági ülésen terjesztett elő, tartalmazta az ingatlanforgalom megszigorításának a tervét, mint a kulákság korlátozásának az eszközét.²⁵⁰ Ez megtalálható az Irányelvek a Magyar Kommunista Párt gazdaságpolitikájához 1948. február 12-i szövegében is:

„IV. A mezőgazdaság terén

a) A kulákok ellen nem időszerű általános jellegű intézkedések alkalmazása, amelyek földtulajdonukat érintenék, vagy az árutermelést számukra érdektelenné tennék.

[...]

5. A föld adásvételének olyan megszorításával, hogy a zsírosparasztok számára új földtulajdon megszerzése lehetlenné váljék.”²⁵¹

Az MKP és a szociáldemokrata párt egyesülésével létrehozott új párt, az MDP programnyilatkozata 1948 júniusának közepén a következőket tartalmazta:

„A mezőgazdaságban a demokrácia felszámolta a feudális maradványokat, felosztotta a nagybirtokot, demokratizálta a földbirtokmegosztást. Ugyanakkor azonban még nem vetett gátat a falu tőkés fejlődésének.

²⁴⁹ RÁKOSI-SZABÓ 1979: 278.

²⁵⁰ BARÁTH 2006: 69.

²⁵¹ RÁKOSI-SZABÓ 1979: 543–544.

A földreformmal a demokrácia megvédte a szegény- és középparaszt egyéni gazdaságát, magántulajdonát a nagybirtokosok nyomásával szemben, a nagybankok és a gyáripár államosításával pedig megvédte a nagytőke kizsákmányolásával szemben. A további feladat: fokozottan megvédeni a dolgozó parasztságot a falu kizsákmányoló elemeivel szemben is, a kizsákmányolók korlátozásával, terjeszkedésük meggátlásával. A népi demokrácia a minden kényszertől mentes, a teljes önkéntességen alapuló mezőgazdasági szövetkezetek támogatásával megakadályozza a szegény- és középparasztság romlását és lesüllyedését, lehetővé teszi gazdasági és társadalmi felemelkedését.

[...]

A mezőgazdaság területén a döntő feladat a paraszti kisbirtokra épülő mezőgazdaság számára lehetővé tenni a technika és a tudomány alkalmazását. Csak így valósítható meg az elmaradt magyar mezőgazdasági termelés korszerű reformja az ipar és a mezőgazdaság közötti aránytalanság kiküszöbölése, a mezőgazdasági árutermelés növelése, a városi dolgozók növekvő fogyasztásának kielégítése és a dolgozó parasztság jólétének emelése érdekében.

[...]

A párt védi a paraszti magántulajdont, éppen ezért ellenzi a kisbirtokok további elaprózását, és síkraszáll tervszerű állami birtokpolitika keretében a föld adásvételénél az állam elővételi jogának gyakorlásáért a dolgozó parasztság javára.

A mezőgazdasági munkanélküliség megszüntetésének fontos eszköze a vidék iparosítása, továbbá nagybérleteknél a bérlet kötelező felajánlása mezőgazdasági munkásokból és kisparasztokból alakuló bérlőszövetkezeteknek.”²⁵²

Rákosi Mátyás még az 1948. augusztus 20-i kecskeméti beszédében is a kisparasztok védelmére hivatkozva beszélt azokról a közeljövőben megjelenő jogszabályokról, amelyek a nagyhaszonbérleteket és az ingatlanforgalmat fogják érinteni.²⁵³

„Gondoskodni kell arról is, hogy a nagybérleteket ne a gazdag nagybérlők kezébe jussanak, hanem a dolgozó parasztság és a földmunkások bérlőszövetkezete dolgozzon

²⁵² RÁKOSI-SZABÓ 1979: 594–595, 598–599.

²⁵³ RÁKOSI 1949: 297–298, 301–302.

rajtuk. Ebből a célból rövidesen meg fog jelenni egy rendelet, mely őszre már biztosítja, hogy a nagybérleteket a dolgozó földműves nép és a földmunkásszövetkezetek kapják. Meg kell szüntetni azt is, hogy a földet, mint bármely más árút, tetszés szerint adják-vegyék s olyanok vásárolják meg, akik nem földművelők, akiknek a föld csak spekuláció vagy tőkebefektetés tárgya. Az államnak eddig is bizonyos körülmények között elővételi joga volt a földre. Most tovább kell menni és gondoskodni kell arról, hogy az eladásra kerülő földeket elsősorban az államnak ajánlják fel megvásárlásra, hogy az államnak így módjában legyen a földet felvásárolni és a dolgozó parasztságnak vagy földmunkásoknak juttatni.’²⁵⁴

Nagy Imre, akinek a húszas évek végén több agrárkérdésben és a tulajdonhoz kapcsolódó kérdésben is volt összetűzése a pártvezetéssel, ekkor ismét ellenvéleményének adott hangot.²⁵⁵ Nagyot bevonták a gazdaságpolitikai irányelvek szövetkezetpolitikai részének a kidolgozásába. A politikai irányváltást érzékelve elkészítette kritikai megjegyzéseit a gazdaság átalakításának a gyorsításáról, illetve készített egy tervezetet a gazdasági program szövetkezeti részéhez.²⁵⁶ A szövetkezetpolitikai irányelveket, bár merítették hozzá az ő tervezetéből, mégsem ő dolgozhatta ki, s mindennek tetejében Gerő Ernő volt az, aki a témát referálhatta.²⁵⁷

A Kominform 1948. júniusi határozata²⁵⁸ a jugoszláv kommunisták kizárásáról egyben felhívás is volt arra, hogy behozandó a lemaradást a mezőgazdaság szövetkezetesítése terén, vagyis meg kell hirdetni a kollektivizálást, továbbá konstatálták azt, hogy a tömbön belül nem lehetnek különböző nemzeti utak a szocializmus építésében.²⁵⁹ A párt programjaiban és irányelveiben egészen 1948 közepéig a főbb agrárpolitikai célok között egy szó sem volt a szovjet kolhoz mintán alapuló szövetkezetesítésről.²⁶⁰ Az átalakítást Nagy Imre elméleti alapelvein a fokozatos, önkéntes szövetkezésben jelölték meg úgy, hogy a földművesszövetkezeteket egységes vidéki szövetkezetekké szervezték volna át. A radikális politikai irányváltás azonban azt jelentette, hogy a kisparaszti gazdaságokat addig sanyargatják, míg a parasztok szövetkezetekbe nem lépnek, illetve azt, hogy a kulákságot korlátozzák, majd

²⁵⁴ RÁKOSI 1949: 297.

²⁵⁵ KIRSCHNER 1996: 39–97.

²⁵⁶ FEITL 1989: 55–61.; SIPOS 1992: 110–123.

²⁵⁷ Az MKP Politikai Bizottságának 1948. április 22-i ülésén elfogadott szövetkezeti irányelvek. BARÁTH 2006: 70–72.; SIPOS 1992: 110–115.

²⁵⁸ 1948. június 27-én.

²⁵⁹ BARÁTH 2006: 73–74.

²⁶⁰ HONVÁRI 1996: 531.

pedig politikailag, gazdaságilag és kulturálisan is likvidálják. Nagy Imre nem értett egyet a szövetkezetesítés tervével, módszereivel és tempójával, a kulákság felszámolására irányuló intézkedésekkel, továbbá a kis- és középparaszti földtulajdon biztonságának a meglazításával. Ő úgy gondolta, hogy az állami szektor (állami gazdaságok, szövetkezetek és egyéb társadalmi intézmények) mellett még hosszú ideig fenn fog maradni a magánszektor, vagyis a magángazdálkodás és a kisbirtokrendszer. Ebből adódóan Nagy Imre úgy vélte, hogy az egész mezőgazdaságot, beleértve a magángazdaságokat is, fejleszteni kell. Álláspontja 1948 őszéig valamilyen mértékben még érvényesülhetett.

Fennmaradt egy datálatlan, 14 oldalas, befejezetlen dokumentum *Irányelvek a szövetkezeti kérdéshez* címmel, amely lehetséges, hogy 1948 elején készült, s amelyet Nagy Imre később pontokba szedett. E dokumentum VIII. 6. pontja a következő:

„6./ Mezőgazdaságunkban kivételesen alakultak olyan fejlett termelőszövetkezetek, melyekre az a jellemző, hogy a parasztek házkörül gazdasága kivételével egész gazdaságukat szövetkezeti üzemben egyesítették, a föld magántulajdonának fenntartásával. A földet közösen művelik meg egységes irányítás és egységes termelési terv alapján, a szövetkezeti tagok termelő eszközeinek és munkájának megszervezésével. A szövetkezeti termelés eredményéből a tagok végzett munkájuk és a beadott föld arányában részesülnek.

Ezekre a parasztság kezdeményezésével alakult, fejlett típusú szövetkezetekre nagy gondot kell fordítani, támogatni kell őket, eredményeiket népszerűsítsük. A mi viszonyaink között azonban a termelési szövetkezeteknek ez a fejlettebb formája ma még nem alkalmas arra, hogy a dolgozó kis és középparasztság általános termelő szövetkezeti típusa legyen.”²⁶¹

Nagy Imre említést tett Jugoszláviáról és Bulgáriáról is a dokumentumban, ahol a már létrehozott szövetkezetekben a belépő parasztek a földjeiket megtarthatták magántulajdonban (Jugoszláviában később lett egy negyedik típus is, amelybe belépve automatikusan megszűnt a parasztek földmagántulajdona). Nagy szövetkezeti elveit az Agrárpolitikai Bizottság 1948. május 19-i aktívaülésén fejtette ki, majd pedig a Kominform határozat után beállt irányváltás közepette, az 1948. szeptember 8–9-i

²⁶¹ MNL OL XX-5-h 9. ö.e. 10-51.866/57. számú vizsgálati dosszié, 29. kötet. *Irányelvek a szövetkezeti kérdéshez*. 168–182. Itt: 180. oldal.

országos mintagazda értekezlet előkészítésekor a kisparaszti földtulajdonnal kapcsolatban keveredett összetűzésbe Rákosival.²⁶² A pártvezetőség 1948. szeptember 10-én arra utasította Nagy Imrét, hogy fejtse ki álláspontját többek között a szövetkezetpolitikáról és a kisparaszti földtulajdonról.²⁶³ Sem a szakirodalomban, sem pedig a feltárt forrásanyagban sem található utalás arra, hogy Nagy Imre 1948 végétől 1949 második feléig közvetlenül is részt vett volna a jogszabályok előkészítésében például az MDP Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottságában vagy az MDP Politikai Bizottságában. Gerő Ernő, mint a gazdaságpolitika legfőbb irányítója, igyekezett teljesen átvenni az agrárpolitika reszortját.

1948 decemberében, illetve 1949 márciusában kiéleződött Nagy Imre összetűzése Gerővel és Rákosival. Összefoglalta nézeteit, majd pedig elküldte őket a pártvezetésnek 1949. március 20-án.²⁶⁴ Ekkora azonban már elfogadták a mezőgazdaság ötéves tervét. Csak sokkal később, a Politikai Bizottság 1949. szeptember 1-i ülésén került napirendre Nagy Imre ügye, és ezen az ülésen hoztak elmarasztaló határozatot róla és nézeteiről. Nagy önkritikára kényszerült, kizárták a Politikai Bizottságból, de a Központi Vezetőségnek tagja maradhatott.²⁶⁵ 1949 tavaszán már javában folyt az új földbirtokpolitikai jogszabályok előkészítése, amelyek 1949 közepén és második felében jelentek meg. Nagy Imre fejtegetéseiben rámutatott arra, hogy a kisparaszti földtulajdon biztonságának a garantálása a párt programjának a része volt 1948 őszéig.²⁶⁶

1948 utolsó hónapjaitól kezdődően azonban ez már aligha volt célja a kommunista pártnak. A kisparaszt mezőgazdasági termelőeszközök magántulajdonát korlátozta, s részben felszámolta az által, hogy azokat összevonta, kollektivizálta egy közös tulajdonformába, még hozzá a termelőszövetkezeti tulajdonba. Mindazok, akiket középparasztnak neveztek, megriadtak a szovjet típusú szövetkezés gondolatától. Ez volt Nagy Imre egyik fő érve a „vitában”, vagyis az, hogy a középparasztságot is meg kell nyerni a szövetkezetesítés során, továbbá az is fő érvei közé tartozott, hogy az átmenet szakaszában a kisparaszti mezőgazdasági termelés jelentős mértékű marad.²⁶⁷

²⁶² RÁKOSI 1988: 187.

²⁶³ Uo. 187.; BARÁTH 2006: 75–76.

²⁶⁴ Elkészült elvi álláspontját kifejtő írásának címe: *Vita a középparasztsághoz való viszony és a falusi osztályviszonyok kérdésében*. NAGY 1954b: 119–162.

²⁶⁵ RÁKOSI 1988: 189–220.; HONVÁRI 1996: 535.

²⁶⁶ RÁKOSI 1988: 195.

²⁶⁷ Az „átmenet szakasza” lehetett Nagy Imre egyik olyan szófordulata, amivel arra utalt, hogy nem ért egyet a radikális és gyors átalakítás politikájával. A kommunista diktatúra idején a vitáknak többes funkciója is volt, ezekre és a vita értelmezésére a későbbiekben térek ki bővebben.

A radikális politikai irányvonal érvényesült az által, hogy 1948 őszétől a földmagántulajdonról semmilyen hivatalos állásfoglalást sem találni a kommunista párt határozataiban vagy a megjelent jogszabályokban. Magántulajdon hivatalosan is létezett Magyarországon, azonban az állami- és pártszervek e tulajdonforma megszüntetését igyekeztek előmozdítani a jogalkalmazás és a törvénytérsek által. Az ellentmondásokkal teli helyzetre jellemző, hogy a párt a földmagántulajdon felszámolását sem hirdette ki nyíltan, sem párthatározat, sem pedig jogszabály formájában. A szakirodalomban a folyamat egyáltalán nem, vagy több szempontból is hiányosan van feldolgozva. Mindemellett a párton belüli nézeteltéréseket és véleménykülönbségeket alig taglalták a korábbi elemzésekben. Az MKP nem csak a föld nacionalizálását nem tette hivatalosan a gazdaságpolitikai program részévé, de még az 1948 előtti politikai irányvonalat sem próbálta meg összeegyeztetni a radikális változásokkal. Nagy Imre és az „új szakasz” ebben az értelemben is újat jelentett, vagy legalábbis jelenthetett volna úgy, hogy őszintén hozzáigazítja a közérdeket a társadalom érdekeihez.

Az MKP/MDP gazdaságpolitikáján belül a földbirtokpolitika lényegében az agrár- és szövetkezetpolitika függvényében radikalizálódott. Milyen tényezők határozhatták meg a jogszabályalkotás menetét és a jogalkalmazást? Például a kulákság elleni gazdasági intézkedések, illetve a szovjet mintán alapuló termelőség-szövetkezetek létrehozása.

A kommunista párt óriási hibái közé tartozott az is, hogy a földreformtól kezdődően, az 1948 közepi haszonbérleti rendeletről át a földfelajánlásokig és a tagosításokig, nem kímélték a gazdálkodókat, bármelyik birtokkategóriába is tartoztak. Számos negatív hatása volt a földbirtokpolitikának a kis- és középparasztságra. Az akkori politikai szakzsargon használva, a pár parasztpolitikája gyengítette a munkás-paraszt szövetséget és a párt kapcsolatát a tömegekkel. Ebben pedig nem kis szerepet játszott a földbirtokpolitikai jogszabályalkotás, ami eszköze és része is volt egyben az agrár- és szövetkezetpolitikának.

A magyar sztálinisták által végrehajtott radikális irányváltás és az „agrárvíta” kellős közepén történt egy fontos, nemzetközileg is meghatározó esemény Bulgáriában. Georgi Dimitrov, a bolgár kommunisták vezetője, a nemzetközi kommunista mozgalom de facto koordinátora és közvetítője is volt egyben, aki a szovjetek által elvárt

kívánalmakat és az ő általuk meghatározott irányvonalat továbbíthatta a kommunista pártok felé a térségben. Dimitrov 1948. december 19-én a Bulgáriai Munkáspárt V. kongresszusán (1948. december 18–25.) szólalt fel és kifejtette azt az elméletet, amely szerint a népi demokráciákban nem előfeltétel a mezőgazdaság kollektivizálása számára a földmagántulajdon államosítása. Szerinte a paraszti földtulajdont korlátozni kellett, s így az már nem lehetett akadálya a szövetkezetesítésnek. Dimitrov elmélete szerint a földmagántulajdon majd a szövetkezeti keretek között fog felbomlani.²⁶⁸ A Dimitrov-tézisből formálódott ki a kollektivizálással párhuzamosan az a földjogi formula, amit egyszerűen csak a „földhasználat társadalmasításának” nevezték. Dimitrov azonban arról is beszélt, hogy a szocializmusba történő átmenet számára szükség van a proletárdiktatúrára, így tovább deformálták a képlékeny népi demokrácia fogalmát.²⁶⁹

A bolgár pártvezető az elméletében rámutatott arra is, hogy ha fokozatosan korlátozzák majd pedig megszüntetik a földek adásvételét és a földhaszonbérletet, akkor ezzel a gyakorlatban megoldódik a földek államosításának a kérdése. A beszéd szövege megjelent 1949-ben magyar nyelven és például 1950-ben német nyelven is, számos tanulmányban, könyvben és még a jogszabály-előkészítés során is hivatkoztak rá.²⁷⁰ A kommunista pártvezetők a tömbön belül viszonylag rövid időn belül szintén hivatkozni kezdtek Dimitrov elméletére, mint a népi demokráciában alkalmazandó politika egyik alapelemére. Így tett például Romániában Gheorge Gheorghiu-Dej az egyik 1949. márciusi beszédében.²⁷¹ Feltehető, hogy Dimitrov a szovjetek által elvárt és meghatározott politikai irányvonalról beszélt és annak részleteit fejtette ki, amit megerősít az is, hogy a kongresszus előtt Dimitrov több alkalommal is konzultált Sztálinnal.²⁷² A népi demokráciák vonatkozásában később többször is úgy hivatkoztak a Dimitrov által kifejtett tételekre, mint a „dimitrovi út”.

Annak ellenére, hogy a Dimitrov-tézis több kérdésre is egyértelmű választ adott, például a földbirtokpolitikát illetően (ezek közé sorolható, hogy a

²⁶⁸ Dimitrov beszédének ez az elvi része szinte mindegyik földjogi feldolgozásban megtalálható, így például a keletnémetben, a magyarban és a csehszlovákban. Seres Imre például az 1955-ben a földtulajdoni viszonyokról írt tanulmányában „dimitrovi tételként” említette meg. SERES 1955: 602–603. Rainer Arlt a termelőszövetkezeti jogról szóló könyvében tért ki rá. ARLT 1959: 368. A Juraj Kolesár által szerkesztett, 1980-ban megjelent csehszlovák földjogi tankönyvben is olvashatunk róla. KOLESÁR 1980: 60.

²⁶⁹ NEUMANN 1951: 481.; GYARMATI 1991: 45.

²⁷⁰ <http://www.revolutionarydemocracy.org/archive/DimitCong5.htm> (Letöltés ideje: 2019.08.05.). WÄDEKIN 1974: 193.; DIMITROV 1949.; DIMITROFF 1950. MNL OL XIX-E-1-c 187. ö.e.

²⁷¹ MILLER 2009: 87.

²⁷² DASKALOV 2011: 230.

termelőszövetkezetekben a parasztok megtarthatták földjüket magántulajdonban, illetve az ingatlanforgalom és a földhaszonbérlet korlátozásának a szükségessége), nyitva is hagyott pár kérdést. A fokozatosság és korlátozás nem azt jelentették, hogy rövid időn belül megszüntetik az ingatlanforgalmat és a földek haszonbérletét. A felpörgetett kollektivizálás során azonban épp erre tettek kísérletet. Tovább az sem volt tisztázott kérdés, hogy a kulákok korlátozása, fokozatos kiszorítása, majd pedig likvidálása milyen módszerekkel és eszközökkel hajtható végre.

A fő problémát mégis az jelentette, hogy a kis- és középparasztok gazdasági megterhelésével ingataggá tették a földtulajdon és földhasználat biztonságát, míg a kulákok elvett földjeit a nem megfelelően működő termelőszövetkezetek és állami gazdaságok használatába adták. Mindez oda vezetett, hogy rohamosan csökkent a megművelt földterület, a parlagföld országos szinten, ami a mezőgazdasági termelést és az élelmiszerellátást veszélyeztette.

Gerőnek 1948 decemberében jelent meg egy cikke a „Tartós békéért, népi demokráciáért” 1948. december 7-i számában, amelyben megnevezése nélkül Nagy Imrét kritizálta, s amelyben két földbirtokpolitikai intézkedést is megemlített. Egyrészt az 1948. augusztusi földhaszonbérleti rendeletet, amellyel elvették a kulákok nagyhaszonbérleteit, és azokat részben magánhasználatba adták haszonbérlet formájában, másrészt pedig az ingatlanforgalmat átmenetileg, a jogszabályi rendezésig leállító rendeletet is, a következőket hozzátéve:

„A kulákság, amely kizsákmányolásból igyekszik meggazdagodni, sok helyen kezdte összevásárolni a földeket a szegényparasztoktól. Ez a jelenség nem került el pártunk figyelmét és a kormány, a párt javaslatára rendeletet bocsátott ki, amely egyelőre – a kérdés törvényhozási úton való megoldásáig – megtiltja a föld adás-vételét. A földreform során kapott föld eladását már előbb megtiltottuk, de az új rendelet mégtovább megy, mert általában megtilt mindenféle föld adás-vételt.”²⁷³

Gerő 1949. szeptember 10-i, a Központi Pártfőiskolán tartott előadásában többek között a Nagy Imre által felvetett szempontokat támadva fejtette ki a párt agrárpolitikájának főbb pontjait. Beszélt a tagosításról, mint a termelőszövetkezetek számára történő földösszevonásról, és arról is, hogy a föld a termelőszövetkezetekben magántulajdonban maradhatott, azért bért is fizetett, és hogy az egyik legnagyobb

²⁷³ GERŐ 1950: 388.

különbség a szovjet kolhoz és a magyar termelészövetkezet között épp abban ragadható meg, hogy a földeket nem államosították Magyarországon.²⁷⁴ Bár Gerő nem részletezte ekkor a különböző földbirtokpolitikai intézkedéseket, de megemlítette a következőt:

*„Ugyancsak pártunk kezdeményezésére rendeletet adtak ki, mely kormányengedélyhez köti a föld adás-vételét s ezzel a föld nacionalizálása felé tettünk egy lépést. Csökkentettük a föld hasznóbérlési díját kormányrendelet útján.”*²⁷⁵

Gerő továbbá azt vizionálta, hogy majd létre fognak hozni a III. típusú termelészövetkezeti csoportokból olyanokat, amelyek már szinte szovjet kolhozoknak feleltethetőek meg, és amelyekben a részesedés alapjába nem számítják be a bevitt földet és termelőeszközöket, csak a munka mennyiségét és minőségét.²⁷⁶ A IV. típusú termelészövetkezeti mintaalapszabályt 1949 folyamán készítették el, viszont ekkor úgy döntöttek, hogy az abban a formában nem jelenhet meg. A IV. típusú termelészövetkezetben nem fizettek volna a belépő földtulajdonosnak a bevitt földje után földjáradékot.²⁷⁷

A Dimitrov-tétel mindenestre ellentmondásos is volt, hiszen utat nyitott a földmagántulajdon alapján történő kollektivizálásnak, miközben benne rejlett a fokozatosság és a radikalizmus is. Nagy Imre ezért is láthatta a népi demokráciában az átmenetiséget úgy, hogy a szovjet mintát nem tagadva arra helyezte hangsúlyt, hogy fontosak az ország társadalmi és gazdasági adottságai, sajátos viszonyai az átalakulás közben. A sztálinista dogma, amely szerint nem volt külön nemzeti út, gúzsba kötötte az ő kezét is. A szovjet típusú gazdasági rendszer, a tervutasításos gazdálkodás alapjai, megváltoztathatatlanok voltak a sztálinizmus éveiben.

Nagy Imre valószínűleg Rákosi, Gerő és a szűkebb pártvezetés ellenőrzése alatt állt. Ezt az állítást alátámasztja az, hogy a gazdaságpolitikai ellentétek közül az egyik legjelentősebb ponttal kapcsolatosan, a szövetkezetpolitikáról írt egy tanulmányt, amelyet 1947/1948 telén a Társadalmi Szemlébe beküldött, de az nem jelenhetett meg.²⁷⁸ Az agrárvitát követően Gerő állítólag jelentéseket kapott Nagy Imre pártiskolai

²⁷⁴ GERŐ 1950: 418–419.

²⁷⁵ GERŐ 1950: 419.

²⁷⁶ Uo. 420.

²⁷⁷ MNL OL M-KS 276. f. 85. cs. 27. ő.e. Az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Bizottság 1949. július 1. ülése. A mezőgazdasági termelészövetkezetek /IV. típus/ alapszabálytervezete, 1949. július 1.

²⁷⁸ RÁKOSI 1988: 187. A tanulmány címe: *A szövetkezet jelentősége a mezőgazdaság fejlődésében*. A szöveg 1954-ben jelent meg módosítva, 1948. decemberi dátummal. Uo. A szövegben a földreform már a

és egyetemi előadásairól.²⁷⁹ Nagy az előadásainak szövegeit, mint ahogy arra már kitértem korábban, 1950 áprilisában megküldte Rákosinak és az akkor még belügyminiszter Kádár Jánosnak is. Nagy Imre nem lett a rákosista-sztálinista diktatúra áldozata, bár állítólag Rákosi megfenyegette. Közben tombolt a terror, egymást érték a koncepciós perek, csak párat említve 1948-ban sor került az FM-perre, 1949-ben a Rajk perre, utána pedig Kádárt is letartóztatták. Nagy Imre volt talán a kommunista párt legkiválóbb agrárszakértője, aki földosztó miniszterként nagy reputációval rendelkezett. Helyzete ebből adódóan veszélyesebbé is válhatott, hiszen Rákosi kívánt lenni az első számú ember a pártban. Másfelől viszont lehet, hogy az ismertsége miatt nem lett volna szerencsés koncepciós perbe fogni őt. Vitája a pártvezetéssel egyébként nem volt nyilvános, s Nagy önkritikát is gyakorolt. A parasztság mindenesetre furcsának találhatta volna, hogy ha épp a kollektivizálás kihirdetése után vitte volna el a földosztó minisztert az ávó.

Nagy Imre 1950-től az MDP Központi Vezetőségének az Adminisztrációs Osztályát vezette, 1950 decemberében az újonnan létrehozott Élelmezési Minisztérium élére került, 1951 márciusában pedig visszavették, Vas Zoltán visszaemlékezései szerint a szovjet nagykövet, Kiszjeljov közbenjárására, a Politikai Bizottságba.²⁸⁰ 1951 végén átalakították az Élelmezési Minisztériumot és megalakult a Begyűjtési Minisztérium, amelyet szintén ő vezetett 1952. november 14-ig, ekkor a Minisztertanács elnökhelyettesévé nevezték ki. Miniszterelnök helyettesi minőségében az agrárágazatot koordinálta. 1949 és 1953 júliusa közötti tevékenységét és politikai gondolkodásának alakulását eddig szinte alig kutatták. Annál több azonban az olyan értékelések és egyoldalú megállapítások száma, amelyeket általában negatívum jellemez.

Nagy a sztálinizmus első pár évében körültekintően érintette a földtulajdon és a földek nacionalizálásának a kérdését. Az 1950-ben megjelent *Agrárpolitikai tanulmányok* című kötetben egy rövid fejezetben foglalkozott ezzel a témával, s például a következőket írta erről:

„kapitalista út” fokozatos felszámolásának részeként jelent meg, minden bizonnyal azért, mert Nagy Imre a szövetkezetek fontossága mellett kívánt érvelni. NAGY 1954b: 108–115.

²⁷⁹ BARÁTH 2006: 78.

²⁸⁰ Vas Zoltán (1903–1983) a Gazdasági Főtanács vezetője volt, majd pedig az 1949-ben létrehozott Országos Tervhivatal vezetője, és az MDP Politikai Bizottságának tagja. 1952 decemberében távozni kényszerült a Politikai Bizottságból, 1953 februárjában pedig eltávolították a Tervhivatal éléről. Vas visszaemlékezései szerint gazdaságpolitikai kérdésekben többször összetűzésbe került Gerő Ernővel. 1953-ban csatlakozott Nagy Imréhez az „új szakasz” híveként, 1954-ben a Minisztertanács Titkárságának a vezetője lett. A forradalom után kegyelmet kapott, az MSZMP tagja azonban nem lehetett.

„Ugyanakkor Marx és Engels a föld nacionalizálásának kérdését a legszorosabban összekapcsolták a hatalom kérdésével, tehát nem akármilyen nacionalizálás mellett voltak.”²⁸¹

Bár Nagy a föld államosításának a szükségességét emelte ki a szövegben, arra nem tért ki, hogy azt hogyan kellene megvalósítani a népi democráciákban, így például Magyarországon. A szövegben számos helyen találni önkritikának is tekinthető sorokat.²⁸² 1951. február 14-én konzultációt tartott a Pártoktatók Házában, *A mezőgazdaság szocialista építésének néhány elvi kérdése* címmel. Előadásában ekkor bővebben fejtette ki a föld államosításával kapcsolatos gondolatait, hangsúlyt helyezve a fokozatosságra.²⁸³

Az 1953. május 26-án a Magyar Tudományos Akadémián elmondott székfoglalójában, amelynek címe *A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet néhány közgazdasági problémája a népi demokratikus országokban* volt, a földbirtokviszonyok átalakításával kapcsolatban arról beszélt, hogy a szövetkezetesítésnek nem előfeltétele a földek államosítása, vagyis a Dimitrov-tézisnek megfelelően fogalmazta meg gondolatait.²⁸⁴

A Rákosi-érában azonban akadtak ötletek a földbirtokviszonyok radikálisabb átalakítására. A tervezett beavatkozások olyan mélyreható változást idéztek volna elő a földbirtokrendszerben, ami a Nagy Imre által említett átmeneti szakasz átugrását jelentette volna. Annak ellenére, hogy az 1949. augusztus 20-án megjelent alkotmány (1949. évi XX. törvény) 7. §-a biztosította a dolgozó parasztok jogát a földhöz és a munkával szerzett tulajdont, a földmagántulajdon egyáltalán nem volt sérthetetlen. Az Igazságügyminisztériumnak a telekkönyvi jog reformjáról készült feljegyzései is erről

²⁸¹ NAGY 1950: 278–279.

²⁸² Uo. 280–281. Az 1950-es kötet a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen és a Zsámbéki Mezőgazdasági Akadémián tartott előadásokat tartalmazza, de Nagy tervezte egy második kötet kiadását is, amelybe a Közgazdaságtudományi Egyetemen elhangzott előadások kerültek volna bele. ZSARNÓCZAI 1991: 177. Az Élelmezési Minisztérium iratai között találni egy üzenetet a Szikra kiadótól 1951-ből, amelyben kérték tőle a kéziratot, viszont Nagy elfoglaltságai miatt ezt nem tudta volna akkor határidőre beadni. Bár a kötet nem volt megnevezve a dokumentumban, minden bizonnyal az említett második kötetről volt szó. MNL OL XIX-K-5-a 5. ő.e. M 69-758/1951. sz. Az Élelmezési Minisztérium Titkárságának az üzenete a Szikra Könyvkiadónak, 1951. július 11. A Szikra Könyvkiadó üzenete Nagy Imre számára, 1951. július 10. A kéziratot július 25-re kellett volna beadnia, hogy az egy könyvnapon megjelenhessen.

²⁸³ MNL OL XX-5-h 9. ő.e. Eredeti címén: *A mezőgazdaság szocialista átépítésének elvi kérdései*, 1951. február 14. NAGY 1954b: 195–201. A szöveg megjelent az 1954-ben kiadott második kötetében. NAGY 1954b: 184–217.

²⁸⁴ NAGY 1953: 24–26.

tanúskodnak, ugyanis azt tervezték, hogy a földeket pár éven belül egy alkotmánymódosítással állami tulajdonba veszik.²⁸⁵

A kommunista rezsim célja az ingatlanforgalom és a földhaszonbérletek korlátozásával hivatalosan a kulákság korlátozása volt. Olyan rendelkezések születtek, amelyek az összes birtokos kategóriát érintették, és a kollektivizálás is csak újabb ellentmondásokat hozott létre ezen a téren is. A jogszabályok végrehajtásával elvileg a kulákok földkoncentrációját kívánták korlátozni és megszüntetni. Az adminisztrációs terhek, a kötelező beszolgáltatás, az adók, a vetéstervek és a szerződéses termeltetés arra kényszerítették a kulákok egy részét, hogy földjüket eladva, megosztva, elajándékozva, haszonbérbe adva csökkentsék birtokukat és ezzel kisebb birtokkategóriába kerüljenek, vagy kevesebb földet használjanak. Ezzel együtt a birtokra kirótt terhek is csökkentek volna.

A kommunista pártállamokban a sztálinista vezetés a földbirtokrendszer alapját kívánta átformálni, ezért a magánszemélyek közötti adásvétel és haszonbérletek korlátozásával és megszüntetésével párhuzamosan előtérbe került az állam földszerzése és földhasználata, illetve a földek kezelésbe vétele. A folyamat során a kulákgazdaságok mellett középparaszti, törpe- és kisbirtokok is felszámolásra kerültek, miközben a termelősövetkezetek a földgyarapodás ellenére sem tudtak a termelésben jelentős növekedést elérni. A „kettős feladat” teljesítése, vagyis a teljes kollektivizálás és a mezőgazdasági termelés növelése a pártvezetés elérendő illúziója maradt csupán. A gazdaságpolitika végrehajtása által előidézett negatív jelenségek és hatások egyre inkább a felszínre kerültek 1950 és 1953 közepe között.

A sztálinista pártvezetés számára irányadó volt a bolgár jogszabályalkotás. A jogszabályokat igyekeztek az agrár-, szövetkezet- és a földbirtokpolitikába átültetni. A levéltári források arra utalnak, hogy Bulgária mellett a román, a csehszlovák és a keletnémet jogi szabályozást követték figyelemmel a minisztériumok. Bulgáriában például a földmagánhaszonbérleteket betiltották. Az ingatlanforgalmi korlátozások nem jelentették volna azt, hogy teljesen leállítják a földek adásvételét, azonban Magyarországon és a többi országban is a minimálisra csökkentették az engedélyezett jogügyletek számát. A jogszabályok radikális végrehajtását

²⁸⁵ MNL OL XIX-E-1-c 97. ö.e. T4157/1949. sz. a telekkönyvi jog reformjához előadói javaslat, 1949. december 15.

adminisztratív eszközökkel és belső utasításokkal érték el. Magyarországon az 1950-es évek elején pedig még további szigorításokat terveztek, így például jogszabály által szüntették volna meg teljesen az ingatlanforgalmat és a haszonbérleti rendszert.²⁸⁶

A tömbön belül viszonylag később, 1951-ben jelent meg Csehszlovákiában egy törvény a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmáról és haszonbérletéről, amely hatósági engedélyhez kötötte a földek adásvételét, megosztását, illetve haszonbérbe adását. A kommunista diktatúrákban a szabályozás egyik közös jellemzője volt, hogy az állami földek csak kivételes esetekben kerülhettek ki az állami földalapról magántulajdonba vagy szövetkezeti tulajdonba, és hogy az állami földek használati jogának a változását külön szabályozták.

II.2.2. Földjog a szocialista tömb országokban

Magyarországon és minden bizonnyal a szocialista tömb többi országában is, az egységes földjogi törvénykönyv elkészítésének gondolata szorosan összekapcsolódott a mezőgazdasági termelőség-szövetkezeti jog kodifikációjával és egy új polgári törvénykönyv összeállításával. Mind az úgynevezett termelőség-szövetkezeti jog, mind pedig a földjog olyan kialakulóban lévő jogágaknak számítottak, amelyek léte és funkciója elválaszthatatlan volt a mezőgazdaság kollektivizálásától. Mindkét jogág a szövetkezetesítés eszközeként formálta és szabályozta az átalakulás folyamatát. Bár nagyon sok földtulajdoni és földhasználati jogszabály fűződött a termelőség-szövetkezetekhez, azok nem váltak ki a jogrendszerben külön jogágként, mint termelőség-szövetkezeti földjog. Ahhoz azonban, hogy a későbbiekben fel lehessen vázolni a földjog kodifikációs kísérleteinek folyamatát, meg kell vizsgálni a hozzá tapadó termelőség-szövetkezeti jog kodifikációját is. A földjoggal kapcsolatban a másik fontos kérdést az képezte, hogy a termelőség-szövetkezeti joggal együtt az agrárjog szerves részének, vagy attól független jogágaknak/jogterületeknek számítottak-e?

²⁸⁶ KORBONSKI 1965: 186–187.; *Bestimmungen der DDR zu Eigentumsfragen und Enteignungen*. 1971: 502–508.; MOHNHAUPT–SCHÖNFELDT 1997b: 33–34.; MOLLNAU 2001: 263. Bundesarchiv, BArch DK 1/7608 Regelung der Landabgabe von Großbauern und der Rückgabe, Weiterverpachtung oder des Verkaufs landwirtschaftlicher Grundstücke, 1948–1949. <http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/dk1/index.htm?kid=E303DDCDF4B54DA5AF938B087EA07D7C> (Letöltés ideje: 2021.12.14.). SCHERSTJANOI 2007: 347, 349.; MILLER 2009: 85.

Mindemellett a földjog kapcsán felvetődött a szakjogászok között az a kérdés is, hogy a kialakuló jogág mezőgazdasági földjog volt-e, vagy pedig csak általánosan földjog? Ez a kérdés azért is volt releváns, mert a földjogon értett jogághoz elsősorban a mezőgazdaságilag hasznosítható földterületek földjogi viszonyainak a szabályozását társították. Magyarországon a vizsgált időszakban a földjog kodifikációjának a kísérletei két típusba sorolhatók: az általános, mindent átfogó földjogi kodifikáció és a termelőszövetkezeti földtulajdoni és földhasználati viszonyok külön történő kodifikációja. A termelőszövetkezeti földtulajdon a hatvanas évek közepéig nem állt a jogszabályalkotás középpontjában, így sem a termelőszövetkezeti jog kodifikációs kérdései, sem pedig a földjogi törvénykönyv előkészítése során felmerülő kérdések között sem ez számított a legfontosabb kérdésnek.²⁸⁷

1944 és 1967 között a tömbön belül sehol sem jelent meg általános földjogi törvénykönyv. Nem volt egységes nézet arról, hogy a jogágként értelmezett, bár nem kodifikált földjog milyen, a földtulajdon és a földhasználatot érintő jogszabályokból tevődött össze. Az 1950-es évek elejétől kezdődő földjogi vita részleteit nem taglalom az értekezésben.²⁸⁸ A mezőgazdaság tömeges kollektivizálása 1959 és 1961 között azonban rendkívül lényeges volt a jogágak kialakulásában, mivel megerősítette a termelőszövetkezeti jog és a földjog önálló jogágiságát a jogrendszeren belül.²⁸⁹

Magyarországon az 1960-as években részben még mindig a mezőgazdasági jogon belül helyezték el e két jogágot. Az NDK-ban például a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog külön jogágot képezett, amelyet később sem olvasztottak be a mezőgazdasági jog területébe. Romániában szintén teljesen különálló jogágként kezelték a termelőszövetkezeti jogot, viszont a földjog jogági megítélésében voltak eltérések. A földjogot általánosságban az összes földterület tulajdoni és használati viszonyait érintő jogi szabályozás összességének tartották, amelyen belül a mezőgazdasági földjogi viszonyokat érintő szabályozás volt a legmeghatározóbb. Ezt a részterületet pedig egyértelműen, ahogy a keletnémet jogi szakirodalomban olvasható is,

²⁸⁷ Magyarországon többek között Seres Imre foglalkozott behatóan a termelőszövetkezetek tulajdoni viszonyaival és ő szorgalmazta a termelőszövetkezeti földtulajdon, mint kiegészítő tulajdonforma alkalmazását a paraszti földmagántulajdon felszámolása céljából. Seres ebben jelölte meg e tulajdonforma elsődleges funkcióját. SERES 1954: 187–189, 196.; SERES 1957: 126–134.; SERES 1963: 75.; SERES 1967: 147–172.

²⁸⁸ A földjogi vitáról részletesebben lásd: LUKA 2022: 145–157.

²⁸⁹ ARLT 1961: 59.; NAGY–SERES 1966: 13. Mind Magyarországon, mind pedig az NDK-ban és Romániában is külön földjogi és termelőszövetkezeti jogi tankönyvek és jogszabálygyűjtemények jelentek meg.

„mezőgazdasági földjognak” („landwirtschaftliches Bodenrecht”) tekintették. Ezen belül a termelőszövetkezetekhez kapcsolódó rendelkezések voltak a legsokrétúbbak.²⁹⁰ A földjog középpontjában, bármelyik nézetet helyezük is előtérbe, a szovjet földjoghoz hasonlóan a földhasználat állt, s ezen belül is a termelőszövetkezeti földhasználat. A földjog kodifikációs kísérleteinek a feltárása véleményem szerint a földbirtokpolitika, mint téma feldolgozásának az egyik legérdekesebb részét képezi.²⁹¹

II.2.3. Ingatlanforgalom

II.2.3.1. Ingatlanforgalom Magyarországon 1945–1967

A földmagántulajdon korlátozásának egyik alapvető eszköze, a már előzőleg kifejtett okoknál fogva, a magánszemélyek tulajdonában lévő földek feletti rendelkezési jog szűkítése, korlátozása, majd pedig megszüntetése volt. Az erre irányuló jogszabályalkotás a kollektivizálást és a földmagántulajdon felszámolását volt hivatott előmozdítani. A rendelkezések radikális végrehajtásával párat előre is ugrottak a többlépcsős struktúrán. A korlátozásokkal a földek adásvételének, megosztásának, elajándékozásának vagy elárverezésének lehető legteljesebb megszüntetését kívánták elérni. Ennél azonban jóval bonyolultabb és fordulatossabb volt az 1945 és 1967 közötti ingatlanforgalom története Magyarországon, ezért ebben az alfejezetben a földbirtokpolitikának talán az egyik legérdekesebbnek nevezhető részelemét mutatom be.

²⁹⁰ Az NDK-ban az 1970-es években Rainer Arlt, keletnémet agrár-, föld- és termelőszövetkezeti joggal foglalkozó szakjogász képviselte elsősorban azt a nézetet, amely szerint mind a termelőszövetkezeti jog, mind pedig a földjog (mezőgazdasági földjog) az agrárjog/mezőgazdasági jogterület része volt. Ezzel szemben egy másik nézet szerint mindkettőt külön jogágnak tekintették. ROHDE 1976: 108–109.; HÄHNERT–RICHTER–ROHDE 1976: 52–56.

²⁹¹ NAGY–SERES 1966: 26–27. Az 1969-ben megjelent magyar földjogi egyetemi tankönyvben megismételték az 1966-ban megjelent mezőgazdasági jogi tankönyv vonatkozó részét, vagyis azt, hogy a földjog nem volt kódexben összefoglalva, azonban 1969-ben már hozzátették, hogy a közeljövőben szükségessé fog válni az első magyar földjogi kódex elkészítése. Ugyanezt megismételték az 1974-ben megjelent kiadásban is. A korábbi kodifikációs kísérletekre azonban nem tértek ki, s azokról így semmi sem olvasható e tankönyvekben, viszont legalább azt megtudni belőlük, hogy a földjog kodifikációját szükségesnek tartották a tankönyvek megírásakor. SERES 1969: 29–30.

II.2.3.2. Földreform és földbirtokpolitikai jogszabályok 1919–1945

A 20. századi földreformok és a velük összefüggő jogszabályok az állam földbirtokpolitikai intézkedései közé tartoztak. Ebből a szempontból a földreformot földbirtokpolitikai eszköznek, illetve különböző földbirtokpolitikai intézkedések összességének is lehet tekinteni. A földreformos állami intézkedések által részben tulajdonjogi korlátozásokat vezettek be közérdekből és földbirtokpolitikai célokból. A korlátozások közé sorolható például a kisajátítás, az elidegenítési és terhelési tilalmak, vagy az állami elővásárlási és visszavásárlási jog. A felsorolt korlátozások egy része jogszabály hatására vagy pedig szerződéssel keletkezhetett. 1919 után a nagybirtokosok érdekeinek megfelelően nem történt radikális változás a tulajdonviszonyokban.

Az 1920. évi XXXVI. számú törvény a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésekről lehetővé tette a nagybirtokok egy részének megváltással történő igénybevitelét, de a törvény a szabadkézből, árverésen vagy elővásárlási jog általi állami ingatlanszerzést helyezte előtérbe. Az állam az elővásárlási jogát meghatározott esetekben gyakorolhatta.²⁹² A történeti kutatások nagy része az 1920. évi XXXVI. számú törvényt kevésbé eredményes földreformként értékelték.²⁹³ 1920 után még számos jogszabály jelent meg, amelyek kiegészítették vagy módosították a földreformtörvényt, illetve amelyek a földreform folytatásának nevezhetők.²⁹⁴ A tulajdonjogot korlátozó földbirtokpolitikai intézkedések a magánjognak azt az alapelvét érintették, amely szerint a tulajdonos teljes és szabad rendelkezési joggal bír tulajdona felett. A rendelkezési jog korlátozása a tulajdonjog korlátozását jelenti, ilyen például az elidegenítési és terhelési tilalom, amely alapulhat jogszabályon, bírósági határozaton vagy szerződésen.²⁹⁵

A földreform során juttatott földek, továbbá az úgynevezett családi birtokok, a haditelkek és a vitézi telkek korlátozott forgalmú birtokoknak minősültek, így ezeknek a birtokoknak egy részét csak engedéllyel vagy egyáltalán nem lehetett elidegeníteni.²⁹⁶ Ebből adódóan ezek az ingatlanok nem, vagy csak korlátozott mértékben vehettek részt

²⁹² TATICS 1927: 100–115.

²⁹³ GUNST 2006: 245–258.

²⁹⁴ Az 1924. évi VII.; 1928. évi XLI.; 1936. évi XXVII.; az 1940. évi IV. és az 1942. évi XV. számú törvények.

²⁹⁵ HIDASI (et al.) 2007: 168–169.

²⁹⁶ TATICS 1927: 105–114.

az ingatlanforgalomban. Ezek közé az ingatlanok közé számítandók a hitbizományi, egyházi, községi és egyéb közös tulajdonú, vagy szerződésből származó korlátolt forgalmú birtokok is.²⁹⁷ A rendelkezési jog ilyen módon történő korlátozásának az oka elsősorban a birtokok gazdasági erejének a megtartása volt, vagyis hogy azok ne aprózódhassanak fel, illetve hogy a tulajdonos ne kerülhessen adósságba. A harmincas évek végén a diszkriminatív, antiszemita indíttatású jogszabályalkotás korlátozta a zsidó tulajdonosok rendelkezési jogát ingatlanaik felett, először az ingatlanok elidegenítését, majd pedig az ingatlanok szerzését és hasznóbérlését korlátozták és szüntették meg.²⁹⁸ A földbirtokpolitikai jogszabályalkotás célja a földbirtokszerkezet átalakítása volt szociális, ideológiai, gazdasági és politikai okokból.

II.2.3.3. A kommunista földreform és az ingatlanforgalom jogi szabályozása 1944/1945–1948/1949

A második világháború alatt, 1944. május 3-án jelent meg egy rendelet a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának a korlátozásáról.²⁹⁹ A rendelet alapján a háború időtartama alatt a mező- és erdőgazdasági ingatlanok tulajdonjogának jogügylettel történő elidegenítése tilos volt. A rendelet a szabályozást hatálytalanító 7.700/1945. M.E. számú rendelet megjelenéséig volt hatályban.³⁰⁰ A két rendelet hatálybalépése között, 1945. március 18-án jelent meg a földreformrendelet.³⁰¹ Milyen hatással volt a földreform az ingatlanforgalomra? A magántulajdonba juttatott föld a megváltási/juttatási ár kifizetéséig, de minimum 10 évig nem volt elidegeníthető és megterhelhető, csak külön hatósági engedéllyel. A kötött magántulajdonba juttatott föld, több mint 3 200 000 kh, így az ingatlanforgalom tárgyát nem képezhette. A rendelet 200

²⁹⁷ A 100 kh feletti birtokok nagy kiterjedésű erdő- és legelőterületei főleg községi, közbirtokossági vagy állami tulajdonban voltak. NAGY 2015: 31.

²⁹⁸ A zsidó földtulajdonosok rendelkezési jogát először az 1939. évi IV. törvény korlátozta. Az 1942. évi XV. törvény a zsidó földtulajdonosok mező- és erdőgazdasági ingatlanairól rendelkezett.

²⁹⁹ *Rendeletek Tára*, 1944, 219., 1.720/1944. (V.6.) M.E. számú rendelet a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozásáról, 1944. május 6.

³⁰⁰ *Rendeletek Tára*, 1945, 526., 7.700/1945. (IX.11.) M.E. számú rendelet a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozásáról szóló 1.720/1944. M.E. számú rendelet hatályon kívül helyezéséről, 1945. szeptember 11.

³⁰¹ *Magyar Közlöny*, 10. szám, 600/1945. (III.18.) M.E. számú rendelet a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról, 1945. március 18.

katasztrális holdban állapította meg a parasztbirtok felső határát, s lehetővé tette a birtokmaximumon belül a szabad ingatlanszerzést.³⁰²

Az 1.720/1944. M.E. számú rendelet azonban hatályban maradt még majdnem fél évig. Lehetséges, hogy azért volt hatályban ez a rendelet még ilyen hosszú ideig, mert így akarták megakadályozni, hogy a nagybirtokok egy részét a tulajdonos esetleg az igénybevétel előtt valamilyen módon elidegenítse. 1945. szeptember 11-től semmi akadálya sem volt a szabad rendelkezési jog gyakorlásának, így például mezőgazdasági ingatlan adásvételének. A jogszabály-előkészítés során felmerült például az ingatlanspekuláció meggátolásának a kérdése, és javasolták az 1.720/1944. M.E. számú rendelet néhány rendelkezésének a hatályban tartását is.³⁰³

Egy évvel később, 1946 augusztusában az Igazságügyminisztérium már a külföldi állampolgárok ingatlanszerzésével kapcsolatos jogszabályokat készítette elő. A Gazdasági Főtanács ugyanis olyan jogszabály elkészítésére adott megbízást, amely a külföldi állampolgárok ingatlanszerzését tiltotta volna, az öröklését pedig engedélyhez kötötte volna. Ezzel szemben a minisztériumban összeült értekezleten egyhangúan azon a véleményen voltak, hogy elegendő lenne olyan rendelkezés kiadása, amely az adott külföldi állampolgár országában hatályban lévő, a magyar állampolgárok ingatlanszerzésével kapcsolatos jogszabályokkal azonos lehetőséget ad a külföldi állampolgár magyarországi ingatlanszerzéséhez. A törvénycikk és a végrehajtási rendeletének a tervezete el is készült 1946 júliusa és októbere között, azonban ezek a jogszabályok nem jelentek meg.³⁰⁴ A Gazdasági Főtanács két évvel később, 1948. július 29-én hozott egy újabb határozatot, amely alapján a Pénzügyminiszter elkészített egy rendelettervezetet a magyarországi érdekeltségek külföldiek által történő megszerzésének, elidegenítésének, vagy megterhelésének a korlátozása tárgyában. A tervezet többek között azt tartalmazta, hogy a külföldi állampolgár magyarországi ingatlanszerzéséhez a Magyar Nemzeti Bank előzetes hozzájárulására lett volna szükség.³⁰⁵ Ezt a tervezetet nem sokkal később egy újabb követte, 1949-ben a Népgazdasági Tanács titkárságának jogi szakértője kapott utasítást arra, hogy

³⁰² NEMES 1947: 161–168.; KAPOSÍ 2002: 331.

³⁰³ MNL OL XIX-E-1-c 4. ö.e. F1148/1945. sz. rendelettervezet a mező- és erdőgazdasági ingatlanforgalom szabaddá tétele tárgyában. Rendelettervezetek, előterjesztés és véleményezés, 1945. augusztus-szeptember.

³⁰⁴ MNL OL XIX-E-1-c 36. ö.e. F3120/1946. sz. a külföldiek ingatlanszerzésének jogszabályi korlátozása tárgyában, 1946. július-október.

³⁰⁵ MNL OL XIX-E-1-c 4. ö.e. 3877/1948. sz. magyarországi érdekeltségek külföldiek által történő megszerzésének, elidegenítésének, vagy megterhelésének korlátozása tárgyában, 1949. július-szeptember.

készítessen rendelettervezetet a nem magyar állampolgárok ingatlanszerzésének engedélyhez kötése tárgyában. A tervezet szerint az engedélyezés a külügyminiszter hatásköre lett volna, mező- és erdőgazdasági ingatlanok esetében a földművelésügyi miniszterrel, egyéb ingatlan elidegenítése esetén a belügyminiszterrel egyetértésben.³⁰⁶ 1945 előtt megjelent jogszabályok is korlátozták a külföldi személyek mező- és erdőgazdasági ingatlanszerzését (földművelésügyi, belügyi és honvédelmi miniszterek engedélyéhez volt kötve), s valószínű, hogy egyáltalán nem növekedett az igény külföldi állampolgárok részéről magyarországi ingatlanszerzésre 1945 és 1949 között. A további korlátozások bevezetése ezért indokolatlan lett volna.

Az ingatlanforgalmi ügyletek száma 1945 és 1948 között a szabadabb tétel ellenére sem emelkedett jelentősen, egyrészt a gazdaságok tőkehiánya, másrészt a földhiány miatt. Az 1949. évi népszámlálás mezőgazdasági adatai szerint 33 760 fő vásárolt földet, ebből a gazdálkodó 28 602 fő szerzett körülbelül 63 000 kh-t. Az adatok szerint viszonylag sok földet szereztek a 25 és 35 kh közötti területtel rendelkező birtokosok.³⁰⁷

A kommunista vezetés, mint az fentebb a különböző programrészletekből kiderült, 1948 nyaráig/őszéig úgy kívánta újraszabályozni a földek adásvételét, hogy azzal elsősorban a kulákságot korlátozza. A párt vezetői arra hivatkoztak, hogy a kulákok összevásárolják a földet, és hogy ennek megakadályozásával és az állami elővásárlási jog gyakorlásával megvédik és támogatják majd a földnélkülieket, illetve a törpe- és kisbirtokosokat. Az ingatlanforgalom már korábban is engedélyköteles volt, az 1920. évi XXXVI. számú törvény által meghatározott módon a vármegyei közigazgatási bizottság gazdasági albizottsága volt hivatott eldönteni, hogy az állam élt-e az elővásárlási jogával az ingatlanok elidegenítésekor vagy sem. Ha nem folyamodtak elővásárláshoz, akkor az adásvételi szerződést az albizottság jóváhagyta.³⁰⁸ 1945 és 1948 között számos további jogszabály jelent meg a földreformhoz, a kisajátításhoz és a földhaszonbérletekhez kapcsolódóan. Az 1948-as radikális irányváltás után a kollektivizálást szovjet mintára a fokozódó osztályharc közepette kellett megvalósítani.

³⁰⁶ MNL OL XIX-E-1-c 97. ő.e. F4224/1949. sz. a nem magyar állampolgárok ingatlanszerzésének engedélyhez kötése tárgyában.

³⁰⁷ 1949. évi népszámlálás 2. mezőgazdasági eredmények. 1949: 27.

³⁰⁸ MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 297. ő.e. 17.099/1948. sz. Feljegyzés Vas Zoltán részére az állami mezőgazdasági ingatlan elővásárlási jog mai helyzetéről, 1948. augusztus 24.

Ki is volt a kulák? Ez lehetett az egyik legfontosabb földbirtokpolitikai kérdés 1948-ban és 1949-ben. A jogszabályok alapján egyáltalán nem volt egyértelmű 1948 közepéig, hogy 25 kh lesz az a birtokhatár, amely felett a birtokos parasztot automatikusan kulákká minősítik. Több birtokhatár is felvetődhetett opcióként, így például 15 kh vagy 40 kh. A mezőgazdasági ingatlanok kataszteri tiszta jövedelmének minőségjelző értékszáma, az aranykorona, szintén a meghatározás alapjául szolgált. 1948 nyarán számos rendelkezés jelent meg a mezőgazdaságot érintően, így például 1948. június 27-én a mezőgazdaságfejlesztési járulékról szóló rendelet, amely szerint a 15 kh és a 150 aranykorona feletti birtokosok kötelesek voltak járulékot fizetni.³⁰⁹ 1948. december 7-én jelent meg a földművesszövetkezetekről szóló jogszabály módosítása, amely szerint a 350 aranykoronánál nagyobb értékű földterülettel rendelkező személy nem lehetett a földművesszövetkezet tagja.³¹⁰ 1949. április 30-án jelent meg végül a kulákot definiáló rendelet, amely szerint a 25 kh-nál nagyobb vagy a 350 aranykorona értéket meghaladó birtokok tulajdonosait kötelezték „kulákadó” fizetésére.³¹¹

Kezdetét vette a községekben a „kuláklisták” készítése, de a különböző minisztériumok kirendeltségei, szervei, illetve a statisztikai adatfelvételek során is készítettek kimutatásokat a kulákgazdaságok számáról és területéről. A Belkereskedelmi Minisztérium XI. Felügyelőségek Igazgatási Főosztályának az 1950. február 28-i összesítője szerint a kulákok száma megyénként a következő volt:³¹²

Vármegye	Minisztérium szerint 1949. év tavaszán	Felügyelőségek jelentései szerint:		1–3 közötti különbség százalékban	2–3 közötti különbség százalékban
		1949. VIII. 1.	1950. II. 1.		
	1.	2.	3.		
I. Dunántúl					
Baranya	2.350	1.807	1.542	34	15
Fejér	1.650	1.434	1.124	32	22
Esztergom-Komárom	469	555	414	11	26

³⁰⁹ *Magyar Közlöny*, 144. szám, 7.090/1948. (VI.27.) Korm. számú rendelet a mezőgazdaság fejlesztési járulék tárgyában, 1948. június 27.

³¹⁰ *Magyar Közlöny*, 247. szám, 12.000/1948. (XI.7.) Korm. számú rendelet a földbérlőszövetkezetekről, továbbá a földművesszövetkezetekről szóló 8.000/1948. Korm. számú rendelet egyes rendelkezéseinek módosításáról, illetőleg kiegészítéséről, 1948. november 7.

³¹¹ *Magyar Közlöny*, 91. szám, 4.000/1949. (IV.30.) Korm. számú rendelet egyes gazdálkodók mezőgazdaságfejlesztési járulék fizetési kötelezettségének megszüntetése tárgyában, 1949. április 30.

³¹² MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 297. ö.e. 504/II/28/1950. bizalmas sz. jelentés Donáth Ferenc elvtárs részére. Belkereskedelmi Minisztérium, XI. Felügyelőségek Igazgatási Főosztálya, kimutatás a 25 kat. holdas, vagy annál nagyobb és a 350 ar. koronát elérő, vagy meghaladó gazdaságok számáról, 1950. február 28.

Győr-Moson	1.389	1.030	761	45	27
Somogy	1.904	1.764	1.543	19	12
Sopron	993	865	763	13	12
Tolna	2.023	1.806	1.521	17	16
Vas	1.621	1.532	1.398	14	9
Veszprém	1.899	1.741	1.618	14	7
Zala	1.058	1.086	881	16	19
I. Összesen:	15.356	13.620	11.565	25%	15%
II. Alföld					
Bács-Bodrog	1.226	971	707	42	28
Békés	4.901	4.197	3.515	28	17
Bihar	1.572	1.296	1.010	35	22
Csanád	1.865	1.660	1.531	18	8
Csongrád	3.956	3.355	3.272	18	3
Hajdú	3.024	2.614	2.054	32	22
Szolnok	5.246	4.305	4.133	21	4
Észak-Pest	2.243	2.163	1.951	22	10
Dél-Pest	6.283	6.382	5.982	5	8
Szabolcs	1.745	1.496	1.340	23	10
Szatmár	1.128	672	587	47	12
II. Összesen:	36.189	30.111	26.082	28%	14%
III. Észak					
Abaúj	863	697	632	26	9
Borsod	1.697	1.380	1.125	33	18
Heves	1.441	1.453	1.299	10	11
Nógrád	676	450	360	46	20
Zemplén	436	362	284	35	21
III. Összesen:	5.113	4.342	3.700	25%	15%
Magyarország összesen:	56.658	48.073	41.347	27%	14%

II.2.3.4. Az 1948. évi ingatlanforgalmi jogszabályalkotás és az állami elővásárlási jog

Rákosi Mátyás, az MDP főtitkára az 1948. augusztus 20-i kecskeméti beszédében még a korábbi kommunista programok szellemében beszélt a kulákság korlátozásáról és ezzel kapcsolatban a földhasznóbérleti rendszer és az ingatlanforgalom újabb szabályozásának a szükségességéről. A háttérben azonban már Gerő Ernő és Révai József meg voltak bízva a párt újabb falusi politikájának a kidolgozásával, s ők már így vettek részt 1948 júliusától az Agrárpolitikai Bizottság ülésein. Az első földbirtokpolitikailag fontos intézkedés a hasznóbérleteket érintette. Szabályozták az állam előhasznóbérleti jogát, elvették a kulákok nagyhasznóbérleteit, illetve megszüntették a kulákok földjeinek a szabad bérbeadását. Az államilag előbérlet földeket a földművelésügyi szervezeten belül alakuló földbérlő csoportoknak vagy pedig

földbérlő szövetkezeteknek kívánták részben átadni, hogy ezekből kifejlődhessenek a közösen termelő szövetkezeti csoportok.³¹³

Az ingatlanforgalmat és az állami elővételi jogot érintő kérdések rendezését későbbre halasztották. 1948. augusztus 20-a után négy nappal elkészült az ingatlanforgalmat 60 napra ideiglenesen beszüntető rendelet első tervezete.³¹⁴ A rendelet végleges változata pár nap múlva jelent meg és lépett hatályba, így Magyarországon csupán három évig volt szabad az ingatlanforgalom a második világháború után. 1948-ban az 1944-ben megjelent 1.720/1944. M.E. számú rendelettel szinte megegyező módon ismét leállították az ingatlanforgalmat. Mi lehetett az MDP célja?

A források alapján megállapítható, hogy ekkor még hatályba akartak léptetni egy rendeletet az állami elővásárlási jogról, ami egyben az ingatlanforgalom korlátozását is jelentette volna. Az állami elővásárlási jog gyakorlásával az 1945 előtti földbirtokpolitikához hasonlóan az igénybe vett földek egy részét ekkor még magántulajdonba tervezték juttatni. A jogszabály előkészítése 1948. augusztus második felében valószínűleg még el sem kezdődött. Az ingatlanforgalom 60 napos leállítására a Földművelésügyi Minisztérium előterjesztése szerint azért volt szükség, mert Rákosi augusztus 20-i beszéde után a kulákok földeladása emelkedő tendenciát kezdett mutatni.

Az augusztus 24-én elkészült első tervezetet az Igazságügyminisztérium törvényelőkészítő ügyosztályán Zolnay Kálmán véleményezte, aki számos módosítást hajtott végre a szövegen. A tervezet az augusztus 25-i MDP Titkársági ülés elé került, ahol azt kisebb módosításokkal elfogadták.³¹⁵ Több tervezet is készült, a végleges szöveget 26-án fogalmazták meg. Ekkor döntöttek arról, hogy a tervezett 60 napig tartó leállítás mellett kerüljön a szövegbe az, hogy az ingatlanforgalmat az állami elővásárlási jog rendezéséig szüntetik be. Először a Gazdasági Főtanács, majd pedig a

³¹³ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 4. ö.e. 1948. július 8. 4. Javaslat a földbérlőszövetkezetek létesítésére. Az előbérleti úton igénybevehető földbérletek rendezése. Törvényjavaslat a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről, 1948. július 5. MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 2. ö.e. 1948. július 13. 4.b. Bérlőszövetkezetek. Az előbérleti úton igénybevehető földbérletek rendezése. Törvényjavaslat a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről, 1948. július 5.

³¹⁴ MNL OL XIX-K-1-y 763. ö.e. 44.681/1948. sz. előterjesztés a Minisztertanácshoz a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozása tárgyában kormányrendelet kiadása iránt, 1948. augusztus 24. MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 297. ö.e. 17.099/1948. sz. Feljegyzés Vas Zoltán részére az állami mezőgazdasági ingatlan elővásárlási jog mai helyzetéről, 1948. augusztus 24.

³¹⁵ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 8. ö.e. 1948. augusztus 25. 3. Haszonbérleti rendelet és mezőgazdasági ingatlan elidegenítésére szóló rendelet. Rendelettervezet.

Minisztertanács az augusztus 26-i ülésén fogadta el a módosított tervezetet, amely augusztus 28-án jelent meg és lépett hatályba.³¹⁶ Összességében az ingatlanforgalmat felfüggesztő rendelet ad hoc jellegűnek tűnik. Az első rendelettervezet első két paragrafusa gyakorlatilag az 1944. évi 1.720/1944. M.E. számú rendelet átfogalmazott másolata volt, amely paragrafusokat teljesen kihagyták a hatályba lépett rendeletből.³¹⁷

Az ingatlanforgalom teljes leállítása az összes földtulajdonos rendelkezési jogának a korlátozását jelentette. Ezt követte a rendelkezési és a használati jogot is érintő, augusztus 29-én megjelent kormányrendelet a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről. A rendelet 25 kh-ban maximalizálta a mezőgazdasággal élethivatásszerűen foglalkozók által bérelhető földterületet. Az állami előhaszonbérleti jog gyakorlása által igénybe vett földek egy része a földművesszövetkezetek földbérlő csoportjainak, illetve a földbérlő szövetkezeteknek lett átadva, amelyek keretén belül az állam elkezdte megszervezni a szovjet kolhoz minta alapján az úgynevezett termelőszövetkezeti csoportokat.³¹⁸

Az állami elővásárlási jogról azonban nem jelent meg jogszabály az ingatlanforgalmat leállító rendeletben megjelölt 60 napon belül. Helyette még a határidő lejárta előtt, október 22-én jelent meg egy rendelet a 8.990/1948. számú rendelet meghosszabbításáról 1948. december 25-ig.³¹⁹ A határidő meghosszabbításának az oka elsősorban az volt, hogy mivel eredetileg a földbérlő bizottságok feladata lett volna az ingatlanforgalom ellenőrzése, és azok ekkor még az augusztusi földhaszonbérleti rendeletet hajtották végre, ezért az állami elővételi jogról szóló jogszabály kiadása későbbre kell, hogy tolódjon. Másrészt az előterjesztés szerint az elővásárlási jog alapelveinek a meghatározása miatt több időre volt szükség.³²⁰ Az FM és a pártvezetés

³¹⁶ *Magyar Közlöny*, 193. szám, 8.990/1948. (VIII.28.) Korm. számú rendelet a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozása tárgyában, 1948. augusztus 28. A jogszabály előkészítésre lásd továbbá: MNL OL XIX-K-1-y 763. ő.e. 44.863/1948. sz. Ekkor még azt állították, hogy az ingatlanforgalom beszüntetése, korlátozása és az állami elővételi jog jövőbeni szabályozása a dolgozó parasztok érdekében fog történni. MNL OL XIX-E-1-c 80. ő.e. F3819/1948. sz. Gazdasági Főtanács, 2.018/1948. sz. 1948. augusztus 26-i ülés 79. pontja, határozat mezőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozásáról, 1948. augusztus 26.

³¹⁷ *Magyar Közlöny*, 193. szám, 8.990/1948. (VIII.28.) Korm. számú rendelet a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozása tárgyában, 1948. augusztus 28.

³¹⁸ *Magyar Közlöny*, 194. szám, 9.000/1948. (VIII.29.) Korm. számú rendelet a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről, 1948. augusztus 29.

³¹⁹ *Magyar Közlöny*, 236–237. szám, 10.720/1948. (X.22.) Korm. számú rendelet a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozásáról szóló 8.990/1948. Korm. számú rendelet 1. §-ában megállapított határidő meghosszabbítása tárgyában, 1948. október 22.

³²⁰ MNL OL XIX-E-1-c 80. ő.e. F3819/1948. sz. Földművelésügyi Minisztérium, 48.693/1948. sz. előterjesztés a Minisztertanácshoz a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozása

valószínűleg csak időt kívánt nyerni a módosítással. Az Igazságügyminisztérium feljegyzései szerint az ingatlanforgalom teljes leállítására már ekkor nyugtalanságot okozott a kisparasztek között.³²¹ A két ingatlanforgalmi rendelkezés által majdnem négy hónapon át szüneteltették az ingatlanforgalmat, amely idő alatt jelentősen felgyülemlett az elintézetlen jogügyletek száma.

Bár az állami elővásárlási jogról szóló rendelettervezet elkészült, az hatályba sohasem lépett.³²² Érdemes kitérni röviden erre a rendelettervezetre, hiszen így számos részlet megtudható a jogalkotók szándékáról és a jogszabályalkotás során felmerült alternatívákról. A tervezet keletkezési ideje feltehetőleg 1948 októberére vagy november első fele. A rendelet gyakorlatilag birtokmaximumot határozott volna meg 25 kh-ban. Az a birtokos, aki 25 kh-nál nagyobb ingatlannal rendelkezett, és ingatlanai egy részét elidegenítette, a 25 kh felett elidegeníteni szándékolt részre az államnak elővásárlási joga lett volna. Ha a szerző félnek a földterülete a 25 kh-at meghaladta, ugyancsak állami elővásárlási jog gyakorlásának lett volna helye a 25 kh-t meghaladó területre. A földeket a földművesszövetkezetek „termelői csoportjai” számára adták volna át, ezen a későbbi termelőség-csoportokat érthették. A földművesszövetkezet lett volna a vevő, vagyis a szövetkezet földtulajdont szerezhett volna. Abban az esetben, ha nem a földművesszövetkezet termelői csoportja vette volna át a földeket, akkor igényjogosult személyek számára juttatták volna azokat, viszont a már tulajdonban és használatban lévő ingatlanokkal együtt a teljes földterület nem haladhatta meg a 10 kh-at. A juttatottak a földek vételárát 5–20 évig törleszthették volna és 10 évig elidegenítési tilalom vonatkozott volna az ingatlanokra.³²³ Az örökösödési jog korlátozását valószínűleg ekkor még nem tervezték.

A párt agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitikájában a radikális fordulatot jelezte az is, hogy a Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság 1948 novemberében az állami elővételi jogról szóló tervezetet elvetette. Helyette a november 17-i ülésen határoztak arról, hogy az ingatlanforgalmat általánosan fogják korlátozni abból a célból, hogy a lehető legteljesebben megszüntessék a földek adásvételét, s így

tárgyában kiadott 8.990/1948. Korm. számú rendelet 1.§-ában megállapított korlátozási határidő meghosszabbítása tárgyában kormányrendelet kibocsátása iránt, 1948. október 11.

³²¹ MNL OL XIX-E-1-c 80. ó.e. Igazságügyminisztérium, feljegyzés, 1948. október 14.

³²² MNL OL XIX-K-1-y 763. ó.e. A magyar köztársaság kormányának ... Korm. számú rendelete a mező- és erdőgazdasági ingatlanokra az államot illető elővásárlási jog szabályozásáról, pontos dátum nélküli. A tervezet első oldalán feljegyzés: első szöveg.

³²³ Uo.

csökkentsék a kis- és középparasztok kötődését a magántulajdonhoz. Az elővételi jog gyakorlásával csak kivételes esetben éltek volna, továbbá az állam és a szövetkezetek is szerezhettek volna földet. A 25 kh-nál nagyobb birtokosok vagy az olyanok számára, akik földszerzéssel több, mint 25 kh földterülettel rendelkeztek volna, egyáltalán nem engedélyezhették volna a földvételt.³²⁴ Ezt a javaslatot az MDP Titkársága másnap, november 18-án fogadta el.³²⁵ A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság november 24-i ülésére el is készült az ingatlanforgalomról szóló és az állami elővételi jogot is szabályozó kormányrendelet tervezete. Nagy Imre a források szerint ekkor részt vett az ülésen, a következő decemberi üléseken azonban kérdéses, hogy ott volt-e. November 24-én határoztak arról, hogy a falu „szocialista fejlődését” elősegítendő december 1-ig kidolgozzák az ingatlanforgalmi rendelet valószínű újabb tervezetét, illetve 1949. február 15-ig a „szövetkezeti tagosítás” tervét.³²⁶

Az MDP Titkársága 1948. december 15-én már a végrehajtási utasítás és a kiadandó belső utasítások elvi szempontjairól hozott határozatot. A belső utasításban meghatározták azt a fő elvi szempontot, amely szerint a mezőgazdasági ingatlanok forgalma általában véve nem volt kívánatos, és hogy lehetőleg ne engedélyezzenek ingatlan átruházásokat a rendelet végrehajtására alakuló ingatlanforgalmi bizottságok.³²⁷ Az állami elővásárlási jog gyakorlásáról szóló rendelet helyett így egy ingatlanforgalmat szabályozó kormányrendelet és e rendelet végrehajtására egy földművelésügyi minisztériumi rendelet lépett hatályba 1948. december 22-én.³²⁸ Ezzel az intézkedéssel hivatalosan a kulákok ingatlan elidegenítését és szerzését korlátozták, továbbá a korlátozásokkal általánosan megakadályozták a birtokok darabolódását és megosztását.

³²⁴ MNL OL M-KS 276. f. 85. cs. 3. ö.e. Bizalmas sz. javaslat a föld adás-vételének korlátozásáról és az állami földelővételi jog gyakorlásáról, 1948. november 17.

³²⁵ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 17. ö.e. 1948. november 18. 4/12. A föld adás-vételének korlátozása és az állami elővételi jog gyakorlása.

³²⁶ MNL OL M-KS 276. f. 85. cs. 4. ö.e. Tervezet, bizalmas sz., a magyar köztársaság kormányának .../1948. Korm. számú rendelete a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának szabályozásáról, 1948. november 24.

³²⁷ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 21. ö.e. 1948. december 15. 2.a. Az ingatlanforgalmat szabályozó rendelet végrehajtási utasításának főbb szempontjai. Javaslat a mező és erdőgazdasági ingatlanok adás-vételének szabályozásáról kiadandó kormányrendelet végrehajtási utasításának és belső rendeletének elvi szempontjai.

³²⁸ *Magyar Közlöny*, 281. szám, 13.100/1948. (XII.22.) Korm. számú rendelet a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának szabályozásáról, 1948. december 22. *Magyar Közlöny*, 281. szám, 330.100/1948. (XII.22.) F.M. számú rendelet a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának szabályozásáról, 1948. december 22.

1948. december 15-re készült el a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának szabályozásáról a kormányrendelet tervezet és a végrehajtására az FM rendelettervezet. A tervezeteket az FM VII. főosztálya, a Földbirtokrendezési Főosztály dolgozta ki. A Minisztertanács az 1948. december 17-i ülésén fogadta el a rendeleteket és döntött a megjelentetésükről.³²⁹ Az ingatlanforgalom szabályozásáról szóló 13.100/1948. számú kormányrendelet és a 330.100/1948. számú földművelésügyi minisztériumi rendelet az állam elővásárlási jogának a feltételeit és módozatait egyáltalán nem szabályozták, csupán a felől rendelkeztek, hogy a rendeletek végrehajtására megalakuló megyei ingatlanforgalmi bizottságok ingatlan elidegenítések esetén élhetnek az állam elővásárlási jogával. A minisztertanácsi előterjesztés szerint a rendeletek célja hivatalosan az volt, hogy a dolgozó parasztság érdekeit érvényesítsék.³³⁰ Feltételezhető, hogy ekkor következett be a további szakadás Nagy Imre és a pártvezetés között. A rendeletek az összes földbirtokost szinte egyöntetűen érintették, mivel azokkal az ingatlanforgalom egészét kívánták állandó jelleggel beszüntetni. Ekkor már nem volt elsődleges célkitűzés az állami elővétel által magángazdáknak földet juttatni, de még az sem, hogy az állam gyakorolja elővételi jogát. Mindemellett a szövetkezetek földtulajdon szerzési lehetőségéről sem rendelkeztek.

A rendeletek a mező- és erdőgazdasági ingatlanok tulajdonjogának az átruházását, jogügylettel történő elidegenítését hatósági engedélyhez kötötték. Az ingatlanforgalmi szabályozás végrehajtásával a megyei szinten a földhivatalok mellett létrehozott ingatlanforgalmi bizottságok lettek megbízva. A jogszabály nem tartalmazta azt, hogy milyen esetekben kellett elutasítani az engedélyezést, viszont azt igen, hogy az elidegenítést engedélyezni kellett, ha az elidegenítésre szánt ingatlan a 2 kh-t nem haladta meg, az elidegenítő és szerző fél földművesszövetkezetnek tagja lehetett (vagyis nem volt kulák), és ha a gazdasági és szociális körülmények az elidegenítést indokolták. A kormányrendelet értelmében a hagyatéki osztályos egyezség csak hatósági jóváhagyással válhatott jogérvényessé. A rendeletek nem tartalmazták azt, hogy az osztatlan közös tulajdon megszüntetését, vagy a tényleges birtoklás esetében a

³²⁹ MNL OL XIX-K-1-y 763. ö.e. 329.900/1948. sz. előterjesztés a Minisztertanácshoz a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának szabályozásáról szóló kormányrendelet tárgyában, 1948. december 16. és a 330.100/1948. sz. földművelésügyi miniszteri rendelet közzététele a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának szabályozásáról, 1948. december 21.

³³⁰ Uo. 329.900/1948. sz. előterjesztés a Minisztertanácshoz a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának szabályozásáról szóló kormányrendelet tárgyában, 1948. december 16.

telekkönyvi tulajdonszerzést hatósági jóváhagyáshoz kötötték-e vagy sem. Ez volt az oka annak, hogy 1948. december 24-e után négy tervezet készült a kormányrendelet kiegészítése, illetve négy rendelettervezet az FM rendelet kiegészítése céljából. Az FM rendelet január 23-án jelent meg és lépett hatályba, amely szerint, ha az ingatlanforgalmi bizottság harmadik személy javára engedélyezte a jogügyletet, a vételi feltételek teljesítéséről a bizottság által kiállított okiratra volt szükség a telekkönyvi bejegyzéshez.³³¹

Az 1949. január 20-i előterjesztés indoklása szerint a tulajdonközösség megszüntetése jogügylettel, peres eljárás útján, vagy osztályos egyezséggel a rendeletek kijátszásához vezethetett volna, ezért ezeket is állami ellenőrzés alá vonták. Az erről rendelkező kormányrendelet 1949. január 22-én jelent meg és lépett hatályba.³³² Habár mind az FM, mind pedig a kormányrendeletet már december második felében elkezdték előkészíteni és a tervezetek is elkészültek, az Igazságügyminisztériummal csak 1949. január 19-én kezdtek egyeztetésekkbe a rendeletekről. A minisztérium feljegyzései szerint annak ellenére, hogy megállapodtak abban, hogy a tervezeteket előzetesen megküldik a számukra és észrevételeket tehetnek a szövegen, az FM Földbirtokpolitikai Főosztálya úgy terjesztette be ezeket a rendeleteket a Minisztertanácshoz, hogy nem kért előzetes véleményt az Igazságügyminisztériumtól, amely ezt nehezményezte is.³³³ Az ingatlanforgalmi rendeletek keletkezésének a körülményei is jól illusztrálják a kiépülő kommunista diktatúra jogalkotási gyakorlatát.

Összességében mi is volt a mező- és erdőgazdasági ingatlanforgalmat érintő jogszabályalkotás célja? A földtulajdonosok rendelkezési jogát korlátozták, mégpedig úgy, hogy a mező- és erdőgazdasági ingatlanok tulajdonjogának az átruházását hatósági engedélyhez kötötték. Mindemelllett az osztatlan közös tulajdon megszüntetésére irányuló szerződések és a mező- és erdőgazdasági ingatlanra kötött osztályos egyezségek hatósági jóváhagyáshoz lettek kötve. A kommunista földbirtokpolitika fő

³³¹ *Magyar Közlöny*, 18. szám, 126.870/1949. (I.23.) F.M. számú rendelet a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának szabályozásáról szóló 8.130-330.100/1948. F.M. számú rendelet kiegészítése és módosítása tárgyában, 1949. január 23.

³³² *Magyar Közlöny*, 17. szám, 700/1949. (I.22.) Korm. számú rendelet a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának szabályozásáról szóló 13.100/1948. Korm. számú rendelet kiegészítése tárgyában, 1949. január 22. 1949. január végén az ingatlanforgalmi bizottságokban az 54 FM küldöttből 41 az MDP tagja volt. MNL OL XIX-K-1-y 743. ö.e. 126.975/1949. sz. a megyei ingatlanforgalmi bizottságokba a földművelésügyi miniszter kiküldöttjeinek kijelölése, 1949. január 27.

³³³ MNL OL XIX-E-1-c 80. ö.e. T228/1949. sz. hivatalos intézkedés a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának szabályozásáról szóló 13.100/1948. Korm. és 330.100/1948. F.M. számú rendeletek kiegészítése és módosítása tárgyában, 1949. január 24.

célkitűzése az volt, hogy az ingatlanforgalmat teljesen leállítsák és a rendeletek végrehajtása által megakadályozzák a földaprózódást és az újabb önálló földbirtokok létrejöttét. A pártvezetés a mező- és erdőgazdasági ingatlanforgalom leállításában a földmagántulajdon felszámolásának az egyik előfeltételét és egyben eszközét is láthatta, mivel így, adminisztratív nyomással, a földbirtokosokat később földfelajánlásra és a termelészövetkezetekbe történő belépésre kényszerítették. 1949 első felében számos földbirtokpolitikai jogszabály került kidolgozásra, amelyek egy része nyáron jelent meg és lépett hatályba: a földfelajánlásról, a tagosításról és a földreform befejezéséről szóló rendeletek és törvény.³³⁴

Az ingatlanforgalom korlátozásával és leállításával a régi birtokosok rendelkezési joga is szinte olyan mértékben korlátozódott, mint a földreform során juttatott, vagy a termelészövetkezeti csoportokba beléptetett földtulajdonosoké. A jogbiztonság és a jogállam lebontásához a diktatúra belső utasításos rendszere és a centralizáció is hozzájárult. Az FM Földbirtokrendezési Főosztálya 1949. január 25-től folyamatosan adta ki a bizalmas belső utasításokat a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának szabályozásáról szóló rendeletek végrehajtásához.³³⁵ A rendelkezések által úgy csökkentették az ingatlanforgalmat minimális mértékűre, hogy közben a földek nagy része még magántulajdonban volt!³³⁶ Az agrár- és földügyi szakigazgatás 1949/1950-ben történő átszervezésével a kommunista pártállam földbirtokpolitikájának fő végrehajtó szervévé és eszközévé a megyei és járási mezőgazdasági osztályok földbirtokrendező csoportjai váltak, amelyek hatáskörébe tartozott a haszonbérleti, ingatlanforgalmi, földfelajánlási és földrendezési ügyek intézése.

³³⁴ MNL OL XIX-K-1-y 762. ö.e. 8.011/1/1949. sz. *Magyar Közlöny*, 125–126. szám, 4.091/1949. (VI.16.) Korm. számú rendelet a mezőgazdasági ingatlanok és azok felszerelésének felajánlásáról, 1949. június 16. *Magyar Közlöny*, 125–126. szám, 8.130/1949. (VI.16.) F.M. számú rendelet a mezőgazdasági ingatlanok és azok felszerelésének felajánlásáról, 1949. június 16. *Magyar Közlöny*, 172–173. szám, 1949. évi XXIV. törvény a földreform és a telepítés befejezésével összefüggő egyes kérdések rendezéséről, 1949. augusztus 19. *Magyar Közlöny*, 180–181. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1949. évi 3. számú törvényerejű rendelete a mező- és erdőgazdasági ingatlanok részleges tagosításáról, 1949. augusztus 30.

³³⁵ MNL GyMSMGyL XXIV. 202. 11. ö.e. Országos Földhivatal, 620.001/1949./VI.ü.o. bizalmas sz. körrendelete a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának szabályozása tárgyában kiadott rendeletek végrehajtása tárgyában. I. 1949. január 25.

³³⁶ Fokozottabb ellenőrzés alá vonták az ingatlanközvetítőket is. Az ingatlanközvetítói tevékenységet iparjogosítványhoz köthették. Mező- és erdőgazdasági ingatlanok, beltelkek adásvételének és haszonbérletének közvetítéséhez a földművelésügyi miniszter engedélyére is szükség volt. *Magyar Közlöny*, 122. szám, 4.082/1949. (VI.11.) Korm. számú rendelet az ingatlanközvetítő tevékenység szabályozása tárgyában, 1949. június 11.

A bizottságok véghatározataiban általánosan a következő indokolás szerepelt, ha a jogügylet az engedélyt nem adták meg: az elidegenítés engedélyezése földbirtokpolitikai szempontból nem kívánatos. Az 1948 őszi bekövetkezett radikális irányváltást és szemléletváltozást rendkívül jól tükrözi a földbirtokpolitikai jogszabályalkotásban bekövetkezett „fordulat”. Egészen 1948 ősziig a kisparaszti érdekeket előtérbe helyező és az azokra hivatkozó szabályozást kívántak hivatalosan is bevezetni az állami elővételi joghoz és az ingatlanforgalomhoz kapcsolódóan, amelyben kombinálták volna a magángazdák földjuttatását a földművesszövetkezetek ingatlanszerzési lehetőségével.

Lett volna a kommunista párton belül is politikai alternatíva, viszont a nemzetközi kapcsolatokban bekövetkezett változások is hozzájárulhattak ahhoz, hogy milyen irányba haladt a jogalkotás. Magyarországon, különös módon a Dimitrov-tézis elhangzása idején történt meg ennek a nagy horderejű rendeletnek a hatályba lépése, ami szintén ellentmondásos helyzetet idézhetett elő: a földmagántulajdont korlátozni kellett, viszont államosítani nem. A végrehajtás radikalizmusa megmutatta, hogy az ingatlanforgalom beszüntetésének a kísérlete gyakorlatilag az államosítás részének volt tekinthető, még ha nem is volt a földállamosítás a kommunista párt hivatalos célja.³³⁷

1949-ben és 1950-ben a jóváhagyásra beterjesztett ingatlan elidegenítési ügyek száma megyénként jelentős eltéréseket mutat:³³⁸

Sorszám	Megye	Jóváhagyások			
		A jogügyletek száma	Az eladók földtulajdona kat. hold	Az elidegenített ingatlan területe kh.	A vevők földtulajdona kat. hold
1.	Baranya	1.405	8.530	1.243	4.173
2.	Bács-Kiskun	3.132	19.689	3.264	8.560
3.	Békés	1.207	6.252	1.708	3.624
4.	Borsod-Abaúj-Zemplén	2.003	11.164	1.535	5.661
5.	Csongrád	2.129	9.690	2.708	5.572
6.	Fejér	1.382	7.109	3.163	6.388
7.	Győr-Sopron	1.007	4.845	1.071	4.071
8.	Hajdú-Bihar	3.197	16.217	4.325	8.999
9.	Heves	1.701	6.757	1.570	4.140
10.	Komárom	700	3.387	724	2.859
11.	Nógrád	490	2.479	570	1.581
12.	Pest	6.178	26.826	5.958	17.056
13.	Somogy	1.924	11.806	2.582	8.240

³³⁷ VARGA 2014: 61.

³³⁸ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 298. ö.e. Ingatlanforgalmi statisztikai eredmények. 1949. és 1950. év összevonva, 1951. április 12.

14.	Szabolcs-Szatmár	2.150	8.874	2.014	6.783
15.	Szolnok	2.766	14.502	3.063	8.498
16.	Tolna	1.740	8.554	2.494	7.138
17.	Vas	490	2.359	997	2.232
18.	Veszprém	982	5.376	1.141	3.455
19.	Zala	2.020	7.320	1.622	5.024
	Összesen:	36.603	181.736	41.752	114.054

Sorszám	Megye	Megtagadások			
		A jogügyletek száma	Az eladók földtulajdona kat. hold	Az elidegenített ingatlan területe kh.	A vevők földtulajdona kat. hold
1.	Baranya	712	7.839	2.154	1.763
2.	Bács-Kiskun	3.643	72.659	31.338	23.777
3.	Békés	1.043	17.771	5.671	4.176
4.	Borsod-Abaúj-Zemplén	1.531	20.387	5.396	9.411
5.	Csongrád	3.079	49.579	15.116	15.643
6.	Fejér	1.370	16.076	5.843	7.196
7.	Győr-Sopron	791	12.096	4.328	5.961
8.	Hajdú-Bihar	3.547	60.321	21.090	21.366
9.	Heves	1.091	14.010	4.666	3.446
10.	Komárom	316	6.016	1.542	1.423
11.	Nógrád	438	9.140	2.959	4.306
12.	Pest	5.464	81.245	31.733	30.205
13.	Somogy	1.245	19.076	6.392	6.728
14.	Szabolcs-Szatmár	2.101	29.253	12.344	12.256
15.	Szolnok	3.107	68.642	21.493	20.210
16.	Tolna	1.474	11.547	2.805	3.263
17.	Vas	661	7.300	2.942	2.594
18.	Veszprém	1.018	15.449	3.977	4.744
19.	Zala	1.031	10.510	3.623	3.682
	Összesen:	33.662	528.916	185.412	182.150

1951-ben további csökkenés történt az ingatlanok elidegenítése terén, körülbelül 13 000 jogügyletet utasítottak el 76 000 kh eladására, míg 11 500 jogügyletet engedélyeztek 13 000 kh földterülettel.³³⁹ Egy, az 1951 második felében készült ingatlanforgalmi jelentés Bács-Kiskun, Békés, Borsod, Hajdú-Bihar és Somogy megyékről, több részletet is elénk tár a földek adásvételének a tendenciáiról. Békés és Borsod megyékben 1951 második félévében az előzőhöz képest felére csökkent az ingatlanforgalom. Az elidegenítők és szerzők között csekély számban fordultak elő kulákok vagy uri birtokosok. Somogy megyében 1950 első felében 1 568, míg 1951 első felében már csak 394 elidegenítési kérelem érkezett a hatóságokhoz. A jelentésben

³³⁹ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 298. ö.e. Ingatlanforgalmi statisztikai eredmények. 1951. I.; II.; III.; IV. negyedév.

azonban hozzátették, hogy egyik megyében sem álltak rendelkezésre adatok az illegális ingatlanforgalomról, viszont azt feltételezték, hogy az érdekeltek többsége az elutasított kérelmek ellenére sem állította vissza az eredeti birtokállapotot. Ebből adódóan pedig arra a következtetésre jutottak, hogy „Ez azt jelenti, hogy az átruházáshoz való hozzájárulás megtagadása sem akadályozza meg a tényleges ingatlanforgalmat.”³⁴⁰

Az 1952. év összevont ingatlanforgalmi adatai további csökkenést mutatnak:³⁴¹

Sorszám	Megye	Jóváhagyások			
		A jogügyletek száma	Az eladók földtulajdona kat. hold	Az elidegenített ingatlan területe kh.	A vevők földtulajdona kat. hold
1.	Baranya	252	1.047	200	218
2.	Bács-Kiskun	725	3.126	564	1.180
3.	Békés	54	147	32	90
4.	Borsod-Abaúj-Zemplén	158	568	66	175
5.	Csongrád	240	807	152	311
6.	Fejér	44	172	72	110
7.	Győr-Sopron	30	76	11	57
8.	Hajdú-Bihar	94	140	25	105
9.	Heves	97	253	69	138
10.	Komárom	29	108	46	50
11.	Nógrád	27	156	17	105
12.	Pest	11	21	4	20
13.	Főváros	7	3	3	-
14.	Somogy	204	953	159	486
15.	Szabolcs	94	389	38	162
16.	Szolnok	93	457	98	232
17.	Tolna	103	463	102	145
18.	Vas	23	40	17	1
19.	Veszprém	59	194	43	192
20.	Zala	54	111	22	61
	Összesen:	2.398	9.231	1.740	3.838

Sorszám	Megye	Megtagadások			
		A jogügyletek száma	Az eladók földtulajdona kat. hold	Az elidegenített ingatlan területe kh.	A vevők földtulajdona kat. hold
1.	Baranya	61	496	83	98
2.	Bács-Kiskun	234	4.280	1.020	732
3.	Békés	91	563	278	168
4.	Borsod-Abaúj-Zemplén	128	648	219	100
5.	Csongrád	79	969	181	134

³⁴⁰ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 298. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium, K/8/c/1137/1951. sz. jelentés a Bács-Kiskun, Békés, Borsod, Hajdú-Bihar és Somogy megyei ingatlanforgalmi helyzetről, 1951. október 16.

³⁴¹ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 441.d. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály, ingatlanforgalmi statisztikai eredmények, 1952. év összevonva, 1953. január 15.

6.	Fejér	22	112	72	120
7.	Győr-Sopron	25	164	87	169
8.	Hajdú-Bihar	211	1.710	406	461
9.	Heves	43	151	36	50
10.	Komárom	6	26	24	62
11.	Nógrád	12	95	45	40
12.	Pest	76	331	140	152
13.	Főváros	1	1	1	2
14.	Somogy	143	1.299	640	153
15.	Szabolcs	58	271	134	121
16.	Szolnok	90	943	265	376
17.	Tolna	125	741	242	383
18.	Vas	13	119	41	37
19.	Veszprém	38	185	46	51
20.	Zala	48	268	78	58
	Összesen:	1.504	13.472	4.058	3.467

1949-től 1952-ig az összesített adatok szerint 42 314 jogügyletet engedélyeztek 46 573 katasztrális holddal, míg 37 999 jogügyletet utasítottak el 569 007 katasztrális holddal.³⁴² Az ingatlanforgalom mélypontja minden valószínűség szerint 1953-ban volt. Az első negyedévben csupán 375 jogügyletet engedélyeztek 268 katasztrális holddal, míg 181-et utasítottak el 290 katasztrális holddal. A második negyedév valamelyest növekedő tendenciát mutat, 1953 márciusától júniusig 964 jogügyletet engedélyeztek 540 katasztrális holddal, míg 362 jogügyletet utasítottak el 836 katasztrális holddal. A megyék egy része egyáltalán nem küldött jelentést az ingatlanforgalmi engedélykérelmezésekről. 1953 harmadik negyedévében valószínűsíthető, hogy a földvisszaadások és a termelőszövetkezetek felbomlásával a kilépések és földkiadások miatt is minimális volt az ingatlanforgalom, 1953 júniusa és októbere között 376 jogügyletet engedélyeztek 233 katasztrális holddal, és 84-et utasítottak el 179 katasztrális holddal.³⁴³ Az ingatlanforgalmi rendelet nem tette kötelezővé a belterületi ingatlanok átruházásakor a hatósági engedélyt, így a belterületi ingatlanok adatai a már bemutatott adatsorokban nincsenek benne. 1948 decemberétől 1950 tavaszáig a megyei ingatlanforgalmi bizottságok, 1950 tavaszától pedig a felállított megyei tanácsok mezőgazdasági osztályai bírálták el az ingatlan elidegenítési kérelmeket.

³⁴² MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 441.d. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály, ingatlanforgalmi statisztikai eredmények, 1949–1952 évek összevonva, 1953. január 15.

³⁴³ Uo. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály, ingatlanforgalmi statisztikai eredmények, 1953. első negyedév, 1953. április 14. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály, ingatlanforgalmi statisztikai eredmények, 1953. második negyedévben, 1953. július 20. Földművelésügyi Minisztérium Üzemszervezési és Földrendezési Osztály, ingatlanforgalmi statisztikai eredmények, 1953. harmadik negyedév, 1953. október 21.

Az ingatlanforgalmi jogszabályok szerint a beltelki házhelyek és ingatlanok adásvételének az engedélyezését nem kellett a megyei hatóságoknál kérelmezni. A megyei szervek ennek ellenére, központi utasításra, olyan körlevelet küldtek a járásbíróknak, a községek jegyzőinek és polgármestereinek, amely szerint inkább a belterületi ingatlanok adásvételét is eljűk kellett terjeszteni, nehogy bármely, a hatáskörükbe tartozó ügy elkerülje a figyelmüket.³⁴⁴ A megyei ingatlanforgalmi adatok ezért lehetséges, hogy több esetben is belsőségi ingatlanra vonatkoznak, a művelési ág és a helyrajzi szám megjelölésével. Több földtulajdonos a jogszabály általi keretek között többször is egy-két holdas parcellát kívánt elidegeníteni, ami szintén szemet szűrt a hatóságoknak, noha azt a rendelkezések nem tiltották.³⁴⁵

A megannyi ingatlanforgalmi eset közül egy-kettő jól érzékelteti a kommunista földbirtokpolitika visszáságait és ellentmondásait 1948-tól kezdődően. A nyugdíjas M.I. foglalkozása tanító volt, neki és feleségének 55 kh 1870 négyszögöl föld volt tulajdonukban 820 aranykorona értékben, ezen kívül pedig még 21 kh 935 négyszögöl földre volt hasznélvezetük. Utóbbit egy rokonuk használta, aki már évek óta nem tudott semmit sem fizetni a földhasználat után. M.I. és felesége az akkor még Győr-Moson megyében, Mosonmagyaróváron élt, a földjeik Horvát- és Magyarkimlén voltak. 1949 márciusában 1 hold 1362 öl legelőt adtak volna el J.I. földtulajdonnal nem rendelkező gazdálkodónak. J.I. a szüleivel élt, a családnak összesen 11 kh 4000 négyszögöl földje volt. A megvenni kívánt földre a vételárat (1100 forint) részesmunkákból szedte össze a Hanságban, vagy, ahogy még akkoriban nevezték, a Hanyakban. M.I. a vételárból az adókat szerette volna kifizetni. A Győr-Moson vármegyei Ingatlanforgalmi Bizottság az adásvételi kérelmet 1950. január 13-án elutasította, a határozatra azt írták, hogy a jogügyletet javasolják elutasítani, mert a föld értéke a 350 aranykoronát meghaladja és az elidegenítés földbirtokpolitikai szempontból nem kívánatos, a határozat részhez pedig azt jegyezték fel, hogy az elidegenítő kulákbirtokos.³⁴⁶ A kuláknak minősített M.I. így nem tudott pénzhez jutni, hogy adót fizessen, a földnélküli J.I. pedig nem tudott földhöz jutni, hogy saját és szülei

³⁴⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML), XXIV. 201.a. 23. iratcsomó, 41.240/1949. sz. Baranya megyei Ingatlanforgalmi Bizottság levele a Pécsi Járásbírósnak, mint telekkönyvi hatóságnak, 1949. március 16. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (MNL ZML), XXIV. 202. 9. ö.e. 531/1950. sz. Zala vármegyei Földhivatal levele a községek (kör)jegyzőinek és polgármestereinek, 1950.

³⁴⁵ MNL BaML XXIV. 201.a. 6–8., 23. iratcsomó és 25. számú ö.e. (doboz). 41.342/1949. sz. Baranya megyei Ingatlanforgalmi Bizottság levele a községek polgármestereinek és körjegyzőinek, 1949. március 8.

³⁴⁶ MNL GyMSMGyL XXIV. 202. 7. ö.e. 1185/1949. sz. M.I. és J.I. adásvételi ügye, 1950. január 13.

gazdaságát fejlessze. Az 1949. júliusi földfelajánlási összesítő havi kimutatás szerint 13 kh 788 négyszögöl földet ajánlott fel az államnak. A földeket a krisztinamajori állami gazdaság vette át.³⁴⁷

Egy másik esetben, ugyancsak 1949 első felében, U.F. és neje, győrszabadhegyi lakosok adtak volna el 1200 négyszögöl földet B.K., győrszentiváni lakos számára. Eladók összes területe 3 kh 1200 négyszögöl volt, míg vevő csak a háza körüli kis földdel rendelkezett, viszont S.A. juttatott 4 holdján és bérelt 2 holdján segített gazdálkodni. A földszerzéssel megélhetését kívánta biztosítani. A bizottság az adásvételt nem engedélyezte.³⁴⁸ P.A. egyedül élt özvegy anyósával és két gyermekével, anyósa megbetegedett és kórházi kezelését 427 négyszögöl föld eladásából fedezte. A vevő C.I. volt, gyarmati lakos, akinek a férje kisbirtokosként 11 holdon gazdálkodott. A megvenni szándékolt föld a földjeik tőzsomszédságában helyezkedett el. A család élethivatásszerűen foglalkozott földműveléssel, a községi előljáróság, a jegyző és a bíró is javasolta az adásvétel engedélyezését, amit a bizottság végül nem adott meg.³⁴⁹ A sort hosszasan lehetne még folytatni.

1952-ben jött volna el az ideje annak, hogy áttérjenek a mezőgazdaság tömeges kollektivizálására és ezzel párhuzamosan a kulákság likvidálására is. Mivel az agrárproblémák már jóval korábban elkezdtek halmozódni, Gerő úgy vélte, hogy a szövetkezetesítés tempóján nem gyorsítani kell, hanem éppen ellenkezőleg, lassítani. Bár az MDP KV Mezőgazdasági Osztálya kidolgozta a tömeges kollektivizálás tervét és a kulákság likvidálásának részleteit, Gerő kérésére elkészült a lassításról szóló határozat, amit a pártvezetés el is fogadott.³⁵⁰ Gerő pontosan érzékelte a radikális gazdaságpolitika hatásait, ezt bizonyítja az, hogy 1952 közepén arra a következtetésre

³⁴⁷ MNL GyMSMGyL XXIV. 202. 12. ö.e. Kimutatás az állami célra felajánlott mezőgazdasági ingatlanokról és az azokhoz tartozó élő és holt gazdasági felszerelésekről, 1949. évi július havi felajánlások.

³⁴⁸ MNL GyMSMGyL XXIV. 202. 3. ö.e. 434/1949. sz. U.F. és B.K. adásvételi ügye, 1949. május 30.

³⁴⁹ MNL GyMSMGyL XXIV. 202. 4. ö.e. 675/1949. sz. P.A. és C.I. adásvételi ügye, 1949. július 21.

³⁵⁰ MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 308. ö.e. MDP KV Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. javaslat a tömeges kollektivizálásra és a kulákság likvidálására, 1952. május 20. Gerő Ernő kézírásos bizalmas feljegyzése Rákosi Mátyás számára a kollektivizálás üteméről és a kulákság likvidálásáról szóló javaslatról, 1952. május 23. MDP KV Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. javaslat a Politikai Bizottság számára a mezőgazdaság szocialista átszervezésének ütemére, 1952. június 2. MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 102. ö.e. 1952. július 17. 1. Javaslat a mezőgazdaság szocialista átszervezésének ütemére. MDP Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. javaslat a Politikai Bizottság számára a mezőgazdaság szocialista átszervezésének ütemére, 1952. július 5. Szigorúan bizalmas sz. a Politikai Bizottság határozata a mezőgazdaság szocialista átszervezésének ütemére, 1952. július 17.

jutott, hogy lehet, hogy Magyarországon a kulákság likvidálására nem is lesz szükség, mivel olyan ütemben számolták fel birtokaikat, hogy a likvidálás részben meg is történt.

Ekkortájt készült el egy feljegyzés az MDP KV Mezőgazdasági Osztályán, amelyben hosszasan ecsetelték az ingatlanforgalmat és a haszonbérleteket érintő földbirtokpolitikai intézkedések hatásait. A feljegyzés készítői úgy vélték, hogy bár papíron szinte teljesen megszüntették az ingatlanforgalmat, az érdekeltek az engedélyezés nélkül is elidegenítik, illetve birtokba veszik az ingatlanokat. Különösen a kulákok ingatlanmegosztásai érdekelték az osztály munkatársait, akik az 1946. január 1-i állapot adatait kívánták összeállítani annak érdekében, hogy a kulákok nem engedélyezett ingatlanmegosztásait hatálytalaníthassák. A hatóságok nem ellenőrizték kellőképpen a helyszínen a földek adásvételét, az igazságügyi szervekre pedig általában nem volt jellemző, hogy tömeges méretekben voltak volna felelősségre magánszemélyeket illegális ingatlaneladás vagy ingatlanszerzés miatt. A begyűjtési szervek és az állami földnyilvántartás a tényleges helyzetet vette alapul, vagyis a föld birtokosát és használóját tartotta nyilván és ezzel gyakorlatilag elismerte az illegális ingatlanforgalom által bekövetkezett birtokváltozásokat. Az ingatlanforgalmi rendelet nem szabályozta a haszonélvezeti jogról történő lemondást, így ha valaki lemondott a haszonélvezetről, a földeket ténylegesen megosztva használhatták. A mezőgazdasági osztály szigorítani kívánta az ingatlanforgalmi szabályozást, az adásvétel ellenőrzését, és szankciókat kívánt bevezetni a rendelkezések megszegőivel szemben.

Az ingatlanforgalom újabb szabályozása mellett tervezték később egy olyan jogszabály elkészítését, amely a beltelki mezőgazdasági ingatlanok adásvételét szabályozta volna. Megszüntették volna a földek magánhaszonbérleti rendszerét is.³⁵¹ Az ingatlanforgalom terén a cél azonban a földek adásvételének a tényleges megszüntetése volt, aminek az elérésére egy földművelésügyi miniszteri utasítás elkészítését is tervezték 1952 közepén.³⁵² 1952 közepén készült egy jelentés a kulákok

³⁵¹ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 407. ö.e. A/1687/2/1952. sz. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály, szigorúan bizalmas sz. feljegyzés a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmáról és az ingatlanok megosztásáról és a haszonbérletekről, 1952. július 8.

³⁵² MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 442. ö.e. Hegedüs András feljegyzése Tisza és Szőke elvtársak számára a földadás-vétel tényleges megszüntetéséről, 1952. június 25. Hegedüs András (1922–1999) 1948-tól működött közre az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottságának/Osztályának a munkájában, 1949-től 1951-ig vezette is a szervet. 1950/1951-től az MDP központi szerveinek a tagja, földművelésügyi miniszterhelyettes, az állami mező- és erdőgazdaságok minisztere, illetve az állami gazdaságok és erdők minisztere 1953. július 4-ig. Nagy Imre első kormányában földművelésügyi miniszter, 1955 áprilisától 1956 októberéig a Minisztertanács elnöke.

ingatlanforgalmáról is, amelyben megismételték a július 8-i feljegyzés fő pontjait. Már ekkor felfigyeltek arra a jelenségre, hogy a juttatottak lemondtak földjükről és visszabérelték azt állami tartalékként, ezzel mentesültek a juttatási ár fizetése alól és csökkentek adó- és begyűjtési kötelezettségeik. Mindez abból adódott, hogy az állami tartalékföldet bérbevevő magánszemélyek számos kedvezményt kaptak az államtól. Tolna megyében például megtiltották a lemondások elfogadását. A kulákok 1949-től kötelezve voltak arra, hogy a földek bérbeadási szándékát bejelentsék, és hogy kérjék a járási szerveket (1950-től járási mezőgazdasági osztály) bérlőkijelölés iránt. A központi szervek kiadtak egy belső utasítást, hogy az ilyen kérelmeket utasítsák el, vagyis megakadályozták, hogy a kulákok bérbe adják földjeiket. A kulákok ennek ellenére bérbe adták földjeiket, mivel a járási szervek alig ellenőrizték a földek használati viszonyaiban bekövetkező változásokat. Az ilyen illegálisnak tekintett haszonbérleteket kívánták hatálytalanítani azért, hogy a kulákokat újra kulák kategóriás adó- és begyűjtési kötelezettséggel terhelhessék meg. Mivel ekkor már növekedett a kisparasztnak földfelajánlásának a száma is, ezt is korlátozni kívánták, mint ahogy a tartalékföldek kishaszonbérletbe adását is, az előbb említett okok miatt.³⁵³ Mivel a termelőszövetkezetek csak korlátozott mértékben tudtak földet használatba átvenni, ezért az állami tartalékföldet továbbra is kiadták kishaszonbérletbe.

Az 1952-ben egyre csak súlyosbodó gazdasági helyzet főként a mezőgazdaságban éreztette hatását. A dogmatikus szemléletű vezetőkkel rendelkező Mezőgazdasági Osztály a kulákok korlátozásának a módszereit és eszközeit kezdte el elemezni, és a nem megfelelő végrehajtás miatt minden jelenséget opportunizmusnak minősítve, különböző hatóságokban és szervezetekben keresték a felelősöket. A gyakorlatban a kulákgazdaságokat nem csak korlátozták, hanem likvidálták, vagyis felszámolták, és a termelés volumenében többek között ez okozott csökkenést. Másrészt, a kulákok egy része a birtokuk egy részének a felszámolása révén már középparasztnak számított. Paradox módon ekkor kezdték el keresni a kulákok földjeit, mivel az osztály szerint a módosabb gazdák 1951 márciusa és 1952 márciusa között 300 000 katasztrális holdat tüntettek el. Birtokállományuk, az adott időintervallumban, 1 millió holdról 566 000 kh-ra csökkent, s körülbelül 362 000 holdat ajánlottak fel az államnak, de csak 282 640 kh-t vettek át tőlük. A Központi Statisztikai Hivatal szerint

³⁵³ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 442. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály szigorúan bizalmas sz. jelentés a kulákok föld adás-vételéről és haszonbérletéről, 1952. július 16.

100 000 kh-at illegális adásvétellel és haszonbérlettel adtak át tulajdonba és használatba más gazdálkodóknak.³⁵⁴ A Mezőgazdasági Osztályon többek között ezek miatt az okok miatt gondolták úgy, hogy az ingatlanforgalmi rendelet nem felelt meg a követelményeknek. 1952 második felében azonban egy sokkal súlyosabb jelenség keltett aggodalmat a pártvezetésben, és így az ingatlanforgalmi rendelet módosítása vagy újabb szabályozás már nem kerülhetett a napirendre.

II.2.3.5. 1953 és az „új szakasz”

A kommunista földbirtokpolitika egyik fő alapeleme, a földfelajánlás, 1952/1953 fordulójára katasztrofális állapotokat idézett elő. Már 1945 előtt is lehetséges volt a földek tulajdonjogi földfelajánlása az állam számára többek között a birtokok közterheinek kiegyenlítése céljából. Földbirtokpolitikai szempontból azért is volt jelentősége a földfelajánlásnak, mivel ez által földbirtokpolitikai célra földterület szerezhetett az állam, például parcellázás, haszonbérletbe adás vagy földjuttatás végrehajtására. A földfelajánlás a lassú, fokozatos földreform koncepció egyik eleme volt, azonban a költségek miatt az állam az elővételi jogával vagy egyéb földszerzési lehetőséggel csak korlátozottan élt. 1948/1949 fordulójától állnak rendelkezésre források arra vonatkozóan, hogy a kulákok földjeiket felajánlották az államnak abból a célból, hogy közterheik, adósságuk csökkenjen, és hogy így kisebb birtokkategóriába kerüljenek. Mindez összefüggésben volt az ingatlanforgalom már bemutatott leállításával 1948 augusztusától. A földek átadása alapvetően megvételre történt, és így az adásvételnek minősült. 1949 tavaszán merült fel a párt és az állami szervek berkein belül, hogy az önkéntes földfelajánlást lehetővé kellene tenni a kulákok számára. Az is felmerült, hogy a kulákok közterheik kiegyenlítése céljából az állam élhetne elővásárlási/előhaszonbérleti jogával a földek eladása és haszonbérbe adása esetén.

1949 közepétől már a földfelajánlások kampányszerű szervezésével számoltak a földösszevonások és a termelősövetkezetek fejlesztése során. Az állam így átvehette a kulákok földjeit, hivatalosan földfelajánlás címén, vagyis kisajátítás, elkobzás,

³⁵⁴ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 418. ö.e. Mezőgazdasági Osztály, bizalmas sz. jelentés Pártunk falusi politikája egyes kérdéseinek gyakorlati végrehajtásában mutatkozó opportunizmusról és javaslat azok kiküszöbölésére, pontos dátum nélküli.

államosítás vagy más egyéb jogcím nélkül. Az „önkéntes, minden kényszertől mentes földfelajánlás” a valóságban erőszak által és adminisztrációs nyomásra történt, vagyis a földtulajdonosokat a földátadásra kényszerítették. Kezdetben lehetséges volt haszonbérbe és megvételre is felajánlani a földet, azonban 1949/1950 fordulójától leginkább ellenszolgáltatás nélkül vettek át állami tulajdonba mezőgazdasági ingatlanokat. Az egyházakkal kötött megállapodások szerint az egyházi földeket megvételre vette át az állam, a vételárból pedig levonták a közterheket.

1952/1953 fordulóján az állami tulajdonba vett és az elhagyott földek egy része műveletlenül, parlagon hevert. Az állami gazdaságok és a termelőségvetkezeti csoportok, bár a földhasznosításról szóló rendelkezések ezeket jelölték meg elsődleges földhasználónak, ekkor inkább már leadták volna a földeket. A földfelajánlásokat ezért 1952 őszétől korlátozták. A földhasznosítás során részleges, korlátozott földvisszaadásra is sor került azok részére, akik földjüket felajánlották, de ugyanazt a területet bérelték vissza.³⁵⁵ A volt tulajdonosok a „visszabérléssel” ugyanis kedvezményesen használhatták a földet, kevesebb adót és begyűjtést kellett utána teljesíteniük. Ennél az oknál fogva a hatóságok a visszabérlést a törvények kijátszásaként értelmezték. 1952. november 14-től a Minisztertanács elnökhelyetteseként Nagy Imre felügyelte és koordinálta a mezőgazdaság egészét, és ebben a minőségében az általa vezetett adminisztráció korrekciókat sürgetett és kezdeményezett. Felmerült a kulákok által illegálisan megosztott és szétírt földek visszaadása a számukra, illetve a visszabérelt földeket el is kezdték volt tulajdonosaiknak újra tulajdonba adni, mindezt azért, hogy ezeket a földeket megműveljék és kivethessék rájuk a begyűjtést és egyéb terheket.³⁵⁶ Nagy Imre pontosan tudhatta, hogy a földmagántulajdon biztonságának a meglazulása és csökkenése okozta a problémák jelentős részét. A gyökeres és teljes gazdaságpolitikai változás Sztálin márciusi halála után, a Moszkvába rendelt magyar vezetők hazatérését követően következett be, amikor Nagy Imre immár miniszterelnökként kihirdette az „új szakasz” programját.³⁵⁷ Ez a program számos kedvezményt adott az egyénileg

³⁵⁵ MNL GyMSMGyL XXIII. 9.b. 174. ő.e. A földművelésügyi miniszter, a begyűjtési miniszter és a belügyminiszter 62/1953. számú együttes utasítása a földjeiket felajánlott földtulajdonosok haszonbérletéről, pontos dátum nélküli, valószínűleg 1953. április.

³⁵⁶ Uo. A 2015/5/1953. sz. Minisztertanácsi határozat végrehajtásaként az 1950. január 1. után földet felajánlott személyek állami tartalékföldet nem vehettek bérbe. Amennyiben a földfelajánló visszabérelte a földet, a korábbi felajánlását hatálytalanítani kellett, ha pedig más állami tartalékföldet bérelt, azt tulajdonaként kellett nyilvántartani.

³⁵⁷ HONVÁRI 1996: 555–563.; ESTÓK–GUNST–FEHÉR–VARGA 2008: 294.

gazdálkodó parasztok számára, beszüntették a szövetkezetesítést, és részben megengedték azok felszámolását is.

Az agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitikai változások minden bizonnyal függtek a párton belüli erőviszonyoktól. Ha nem is nevezhető erőteljesnek a bekövetkezett változás, a földbirtokviszonyokban mégis nagymértékű átalakulás történt. Az állami tulajdonba és kezelésbe vett földek egy részét visszaadták a korábbi földtulajdonosoknak, a termelőségüket pedig kiadták földjeiket. A visszarendeződés azt jelentette, hogy átmenetileg az állami föld újra magántulajdonba kerülhetett, ami korábban csak speciális esetekben történhetett meg. A Minisztertanács Hivatala Mezőgazdasági Csoportjának a Titkárságán az 1953. június 22-én kidolgozott tervezet az állami tartalékföldek hasznosítására részben földbirtokpolitikai akcióprogram is volt.³⁵⁸ A tervezet szerint az ingatlanforgalmi rendeletet hatályon kívül helyezték volna, és így szabaddá tették volna az ingatlanforgalmat 1953. augusztus 1-től. Ez azt jelentette, hogy megszüntették volna a dolgozó parasztok számára a földek adásvételekor az engedélyhez kötést. Kulákok csak a megyei tanács engedélyével adhattak és vehettek volna földet.³⁵⁹

A Politikai Bizottság az 1953. július 22-i ülésén tűzte napirendre a mezőgazdaság terén elkövetett hibák kijavítását. A határozati javaslat ekkor azt tartalmazta, hogy a földek adásvételének az engedélyhez kötését nem kell megszüntetni, viszont belső utasítás által lazítani kell a feltételeken és lehetővé kell tenni a dolgozó parasztok számára az adásvételt. A javaslat szerint a kulákok csak akkor vehettek volna részt az ingatlanforgalomban, ha a földek megművelése miatt az adásvétel szükséges volt. Az állam elővételi jogát a földekre meg kívánták szüntetni.³⁶⁰ A Politikai Bizottság az 1953. július 29-i ülésen az ingatlanforgalomra vonatkozóan ugyanezeket az alapelveket módosítás nélkül fogadta el.³⁶¹

³⁵⁸ Az MDP KV Mezőgazdasági Osztálya is elkészített egy tervezetet az állami tartalékföldek hasznosítására, amely azonban az ingatlanforgalmat meg sem említette. MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 441.d. ö.e. K/8/c/965/PM/PSné/1953. sz. MDP KV Mezőgazdasági Osztály, bizalmas sz. javaslat az állami tartalékföldek hasznosítására, 1953. július 24.

³⁵⁹ MNL OL XIX-A-2-ee 184. ö.e. 2.026/Po/1953. szigorúan titkos sz. javaslat az állami tartalékterületek rendezésére, 1953. június 22.

³⁶⁰ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 127. ö.e. 1953. július 22. 2. Javaslat a mezőgazdaság terén elkövetett hibák kijavítására. Szigorúan titkos sz. határozati javaslat a Politikai Bizottság számára a mezőgazdaság területén elkövetett hibák kijavítására, 1953. július 20.

³⁶¹ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 128. ö.e. 1953. július 29. 7. Határozati javaslat a tartalékföldek hasznosítására. Földművelésügyi Minisztérium, K.V. Mezőgazdasági Osztály, szigorúan titkos sz.

A pártvezetés nem határozott meg újabb birtokmaximumot, így a földreformos jogszabályok értelmében a parasztbirtokok maximális kiterjedése elvileg 200 kh lehetett, és a határozatoknak megfelelően nem szabályozták újra az ingatlanforgalmat sem. A földbirtokpolitikai jogszabályalkotás során a hangsúly az állami tartalékföldek hasznosítására helyeződött.³⁶² A korábbi erőszakos tagosítások, földfelajánltatások és kisajátítás általi igénybevételek mind hozzájárultak ahhoz, hogy a parasztság egy része követelte vissza jogos tulajdonát. Az 1953. augusztus 2-án megjelenő 42/1953. számú minisztertanácsi rendelet az állami tartalékföldek hasznosítását és a földhaszonbérletek szabályozását helyezte előtérbe. A rendelet a rendezés során a földtulajdont is jelentős mértékben érintette, mivel a be nem tagosított, termelészövetkezetnek vagy állami gazdaságnak át nem adott földterületet azoknak a gazdálkodó parasztoknak, akik a földjüket 1951. augusztus 1. után ajánlották fel vagy hagyták el, vissza kellett adni. A visszaadásokat azonban korlátozták.

II.2.3.6. Ingatlanforgalom 1953 és 1957 között

Az „új szakaszban” egyáltalán nem került le teljesen a napirendről a földbirtokszerkezet átalakítása. Az agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitikában bekövetkezett változások nagy hatással voltak a falvakban a gazdákra, és a döntés- és végrehajtás szintjein egyes politikusokra és pártfunkcionáriusokra. Köztudott, hogy a rákosista-sztálinista káderek az állami hivatalokban és a pártszervekben elődázák vagy akadályozták az „új szakasz” politikájának a megvalósulását. Az átmeneti intézkedések egyrészt a kommunista párt hatalmának a konszolidálását voltak hivatottak elérni. A földbirtokviszonyok részleges rendezése során a pártállam legfőbb célkitűzése a föld használatának és megművelésének a biztosítása volt. A sztálinista keményvonalas Rákosi és köre az „új szakasz” gazdaságpolitikájának főbb elemeiben legfeljebb csak átmeneti megoldásokat látott. Rákosiék ellensúlyt képezhettek a Nagy Imre által meghirdetett új politikának,

határozati javaslat a Politikai Bizottság számára a tartalékterületek gondos megművelésének biztosítására, 1953. július 25.

³⁶² *Magyar Közlöny*, 26. szám, 42/1953. (VIII.2.) M.T. számú rendelet az állami tartalékföldek hasznosításáról, a földhaszonbérletek szabályozásáról, valamint a dolgozó parasztságnak ezzel kapcsolatban juttatott kedvezményeiről, 1953. augusztus 2. *Magyar Közlöny*, 39. szám, 1/1953. (VIII.20.) F.M. számú rendelet az állami tartalékföldek hasznosításáról és a dolgozó parasztoknak ezzel kapcsolatban juttatott kedvezményeiről, 1953. augusztus 20. *Magyar Közlöny*, 44. szám, 3/1953. (IX.9.) F.M. számú rendelet a magántulajdonban lévő földek haszonbérletének szabályozásáról, 1953. szeptember 9.

ami megmutatkozhatott a földbirtokpolitikában is. A földvisszaadás korlátozása, az állami tartalékföldek hasznosítása során a szocialista szektor előnyben részesítése gyakorlatilag mind akadályozói voltak a földtulajdoni és földhasználati viszonyok teljes rendezésének.

Az ingatlanforgalmat egyáltalán nem szabályozták újra, így érvényben maradtak az 1948/1949-es rendeletek és a belső utasítások egy része is. 1953 második felében az ingatlanforgalom stagnálását részben az okozta, hogy részleges rendezést hajtottak végre a földbirtokviszonyokban. Valószínűsíthető azonban, hogy az engedélyezésre be nem nyújtott jogügyletek száma sokkal nagyobb volt, mint a nyilvántartott adatokban szereplő számok. A párt Mezőgazdasági Osztályán már 1953. június végére elkészült egy feljegyzés a földrendezéssel kapcsolatban, amelyben főként a „szocialista földművelési rendszer” problémáival foglalkoztak, így például a füves vetésforgó bevezetésével, a mezővédő erdősávok telepítésével és a földhasználati nyilvántartásokkal. 1953 második felében azonban a földrendezés és az üzemszervezés körébe tartozó feladatokat szétválasztották és feladatterveket készítettek.

A földrendezés, vagy, ahogy a 19. századtól kezdve nevezték, a földbirtokrendezés fogalma többféle földbirtokpolitikai intézkedést foglalt magában, többek között a földreformokat és azok végrehajtását is. Az úgynevezett „részleges tagosítások” negatív társadalmi és gazdasági hatásai azonban arra késztette a jogalkotókat, hogy 1955-től kezdődően a földrendezést a földösszevonás szinonimájaként használják a hatvanas évek második feléig. A földrendezés azonban nem csak a földek nagyobb tagokba történő összevonását jelentette. Például az üzemszervezés vagy erdőrendezés is többféle tevékenységet fogott át (vetésforgó bevezetése, erdőhasznosítás). Mindezek mellett még használatos volt az ötvenes évek végétől a zártkertrendezés, illetve a negyvenes évek második felétől a házhelyrendezés kifejezések is. A földrendezési intézkedések 1953/1954 tájékán átfogó és részletes földbirtokpolitikai intézkedések összességét jelentették, amelyek a következő részterületeket érintették: tartalékföldek hasznosítása, legelőrendezés, házhelyrendezés, közérdekű igénybevétel, ingatlanforgalom, haszonbérlet, földrendezés (tagosítás/földösszevonás), földnyilvántartás.³⁶³

³⁶³ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 441.d. ö.e. MDP KV Mezőgazdasági Osztály, bizalmas sz. feljegyzés a földrendezéssel kapcsolatos egyes kérdésekről, 1953. június 30. Földművelésügyi Minisztérium Üzemszervezési és Földrendezési Osztály, bizalmas sz. tervzet, a kormányprogram végrehajtásával

A földrendezésről szóló feljegyzésben az ingatlanforgalommal kapcsolatosan megállapították, hogy az ingatlanforgalmi rendelettel bizonyos mértékben az örökösödést is korlátozták, mivel az osztályos szabad egyezség kötését is hatósági engedélyhez kötötték. Az ingatlanforgalom korlátozása és szinte teljes beszüntetése megakadályozta azt, hogy a földműveléssel foglalkozók földet szerezhessenek, az illegális földszerzés pedig bizonytalanná tette a földtulajdont. Ezek a tendenciák és jelenségek negatív hatással voltak a mezőgazdasági termelés biztonságára és folytonosságára. A feljegyzés készítői úgy vélték, hogy az adásvételek száma növekedni fog. A kormányprogram és a párthatározatok szellemében úgy tervezték az ingatlanforgalom tágítását, hogy az ingatlanok felhalmozását a szocialista fejlődésnek megfelelően szabályozzák.

Az elképzelés szerint a földműveléssel élethivatásszerűen foglalkozó számára engedélyezni kellett a földszerzést, ha az eladó nem gazdálkodott. Ha az eladó dolgozó paraszt volt, csak akkor engedélyezték a földeladást, ha öregség, betegség vagy más okok miatt ez szükségessé vált. Kuláknak minősített gazdálkodó földet nem szerezhettek, eladni pedig csak akkor adhatott el, ha a föld megművelése nem volt biztosítva, és a szerző dolgozó paraszt volt. Az állami elővásárlási jogot meg akarták szüntetni. Az osztályos egyezségeket és a tulajdonközösség megszüntetéseket általában engedélyezni kellett. Az 1948-as ingatlanforgalmi rendelet előtt kötött jogügyleteket minden esetben engedélyezni kellett. Dolgozó paraszt csak 25 kh-ig szerezhettek földet, szőlőterület esetében 5 kh-ig. Nem mezőgazdasággal foglalkozók ingatlanszerzését 1 kh-ban kívánták maximalizálni. A több éve műveletlenül álló földek magántulajdonba történő megszerzéséhez is hozzá kellett volna járulni.³⁶⁴ A december 28-i tervezet szerint minderről 1954. február 28-ig kellett volna utasítást kiadni.

A Mezőgazdasági Osztály 1954 februárjában készült feljegyzésében a földbirtokpolitikai problémákról arra a megállapításra jutottak, hogy az elmúlt években

kapcsolatos földrendezési feladatok, 1953. december 9. Földművelésügyi Minisztérium Üzemszervezési és Földrendezési Osztály, feladatterv a földrendezés körében, 1953. december 11. Földművelésügyi Minisztérium Üzemszervezési és Földrendezési Osztály, feladatterv az üzemszervezés körében, 1953. december 11.

³⁶⁴ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 441.d. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium Üzemszervezési és Földrendezési Osztály, bizalmas sz. tervezet, a kormányprogram végrehajtásával kapcsolatos földrendezési feladatok, 1953. december 9. Földművelésügyi Minisztérium Üzemszervezési és Földrendezési Osztály, feladatterv a földrendezés körében, 1953. december 11. Földművelésügyi Minisztérium Üzemszervezési és Földrendezési Osztály, feladatterv a földrendezés körében, 1953. december 28.

szükségtelenül és erőszakosan avatkoztak bele a földek tulajdoni és használati viszonyaiba. Mindazonáltal úgy vélték, hogy helyes volt a földek adásvételének a korlátozása, viszont a haszonbérleteké nem.³⁶⁵ A javaslatok és tervezetek módosításának a háttérében az állhatott, hogy ekkor kezdte meg működését a földjogi kodifikációs bizottság, amely hangsúlyt helyezett a földtulajdoni viszonyok rendezésére és biztosítására. A Mezőgazdasági Osztály több tényezőt is figyelembe véve a földhasználatot és a földhasznosítást helyezte előtérbe.

A Mezőgazdasági Osztályon tovább folyt a jogszabály-előkészítés a földbirtokpolitikai kérdésekkel kapcsolatban. Az osztály munkatársainak a véleménye szerint az ingatlanforgalom veszélyeztette a földbirtokviszonyok rendezésére tett földrendezési munkálatokat és intézkedéseket. Ez volt a legelső érvük arra vonatkozóan, hogy az ingatlanforgalmat a korábbi korlátok közé szorítsák. A parasztok egy része a termelészövetkezetből kilépve eladta földjét, illetve többször nyújtott be kétholdas földeladási kérelmet, ezzel a Mezőgazdasági Osztály szerint kijátszották a rendelkezéseket. 1954 júniusára többek között az említett két ok miatt készítettek el egy miniszteri utasítástervezetet az ingatlanforgalomról.³⁶⁶

1954 tavaszán széleskörű felmérés és statisztikai adatgyűjtés kezdődött. Az FM Üzemszervezési és Földrendezési Osztálya 1953 áprilisának végére készített egy feljegyzést Erdei Ferenc igazságügyminiszter számára. A feljegyzés szerint az 1953. júniusi kormányprogram után javaslatot terjesztettek elő az ingatlanforgalom bővítésére, valószínűleg az 1953 második felében készült, előzőekben már említett feljegyzések alapján, amit azonban akkor nem fogadtak el. Az adatok szerint 1953. negyedik negyedévében már növekedést mutatott az elidegenítések száma, ekkor a megyei földbirtokrendező csoportok 2 610 esetben 2 226 kh eladásához járultak hozzá, míg 373 esetben 1 100 hold eladását nem engedélyezték. 1954 első negyedévében 6 285 esetben járultak hozzá összesen 5 213 kh elidegenítéséhez, míg 699 esetben 2 339 kh eladását tagadták meg. Egyre többen adtak volna el 2 kh-nál nagyobb földterületet, Heves, Hajdú, Csongrád és Pest megyében növekedett a legjelentősebb mértékben az ingatlanforgalom. Az 1954. első negyedévi föld adásvételek száma azonban a jelentett adatoknál jóval magasabb volt. Főként kisbirtokosok vettek volna földet a megengedett

³⁶⁵ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 472. ó.e. MDP KV Mezőgazdasági Osztály, K/8/b/106/1954. bizalmas sz. feljegyzés földbirtokpolitikai problémákról, 1954. február 23.

³⁶⁶ Uo. Földművelésügyi Minisztérium Üzemszervezési és Földrendezési Osztály, tájékoztató a földbirtokrendezéssel kapcsolatban 1954. május havában felmerült kérdésekről, 1954. június 19.

keretek között. Az ingatlanforgalom volumene úgy élénkült meg, hogy a hatóságok a hatályban lévő rendeleteket megfelelő módon hajtották végre. A Mezőgazdasági Osztály a többszöri földeladás problémájával is foglalkozott, mivel azt, mint már kitértem rá, a rendelet kijátszásának tekintették. A földeladó több vevőnek adott el kisebb szünet után földet, így a hatóságok nem tudták ellenőrizni, hogy adott-e el földet korábban, vagy nem.³⁶⁷ Egy, 1954. május közepén készült feljegyzés szerint az állami tartalékföldből visszaigénylő egykori földfelajánlók és a földreform során földhözjuttatottak részéről is volt igény a földek eladására. Volt olyan juttatott, aki azért kérte az elidegenítési és terhelési tilalom feloldását, hogy a földet eredeti tulajdonosának adhassa el. Az Erdei Ferenc számára készült feljegyzés szerint az ingatlanforgalom 1949 és 1954 első negyedéve között a következőképpen alakult:³⁶⁸

Év	Birtokrendezési szervek által letárgyalt jogügyletek /szerződések/ száma		Az elidegenített terület nagysága kh.	Az elidegeníteni szándékolt terület nagysága kh.	
	Összesen db.	Ebből			
		Jóváhagyva db.	Megtagadva db.		
1949.	35.392	19.692	15.700	22.489	83.896
1950.	34.873	16.911	17.962	19.263	101.516
1951.	6.146	3.313	2.833	3.081	9.964
1952.	3.902	2.398	1.504	1.740	4.038
1953. I. negyedév	556	375	181	268	290
1953. II. negyedév	1.326	964	362	549	836
1953. III. negyedév	460	376	84	233	179
1953. IV. negyedév	2.983	2.610	373	2.226	1.100
1954. I. negyedév	6.984	6.285	699	5.213	2.339

³⁶⁷ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 472. ó.e. Földművelésügyi Minisztérium Üzemszervezési és Földrendezési Osztály, bizalmas sz. feljegyzés Erdei Ferenc számára a mezőgazdasági ingatlanok forgalmáról, 1954. április 27.

³⁶⁸ Uo.

Az ingatlanforgalom megélénkülésével elkezdett emelkedni a föld ára is. Baranya és Pest megyében volt a legmagasabb egy katasztrális hold átlagára. Az 1954. május havi adatok szerint 5 408 jogügyletet engedélyeztek 5 130 kh eladására, amelynek a teljes vételára körülbelül tizenhét és félmillió forint volt. A legtöbb földet Csongrád és Bács-Kiskun megyében adták el, majdnem hatmillió forint összértékben. Ez után következett Tolna és Baranya megye majdnem két és fél millió forinttal.³⁶⁹

A Mezőgazdasági Osztály a földek adásvételéről szóló tájékoztató jelentését 1954 közepére készítette el az MDP Titkársága számára. A jelentés tartalmazta a már korábbi megállapításokat a már ismertetett feljegyzésekből, és friss adatokat tárt az olvasó elé 1954 első felének az ingatlanforgalmáról. 1954. január 1-től 1954. június 30-ig 24 991 adásvételi kérelem érkezett a földbirtokrendező szervekhez, ezekből 22 357 jogügyletet hagytak jóvá, 20 180 kh földterülettel. A hatóságok 2 634 jogügyletet utasítottak el 8 076 kh földterülettel. Mind 1953-ban, mind pedig 1954-ben Baranya, Bács, Csongrád és Szolnok megyében volt a legnagyobb mértékű az ingatlanforgalom. A vevők többsége 8 kh-n aluli dolgozó paraszt volt. Sok helyen haszonbérleti szerződésnek álcázták az adásvételt. A jelentés szerzői ismét megemlítették, hogy az eladók többször és hosszabb idő eltelte után adnak el újra és újra földet, így tettek többek között a kulákok is. A jelentésben azt is megismételték, hogy az ingatlanforgalmat szabályozó rendeletek megfelelőek voltak, azonban azok betartását fokozottabban kell a jövőben ellenőrizni. A Mezőgazdasági Osztály olyan rendelkezés készítését helyezte kilátásba, amely szerint az elidegenítést csak akkor lehetett volna engedélyezni, ha az érdekeltek igazolni tudták, hogy nincs sem adó, sem pedig beadási hátralékuk.³⁷⁰

Az „új szakaszban” az ingatlanforgalomra vonatkozó első belső miniszteri utasítást 1954. szeptember 10-én adták ki. A földművelésügyi miniszter 155/B/1954. számú utasítása a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmával kapcsolatos egyes kérdésekről azt tartalmazta, hogy a mezőgazdaság szocialista fejlesztése szempontjából nem kívánatos a mező- és erdőgazdasági ingatlanok addigi korlátokon túl történő kiterjesztése. A megyei igazgatási hatáskörök egy része 1954-ben a decentralizációs

³⁶⁹ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 472. ó.e. Földművelésügyi Minisztérium Üzemszervezési és Földrendezési Osztály, szigorúan bizalmas sz. ingatlanforgalmi statisztikai eredmények, 1954. május havi adatok, 1954. június 14.

³⁷⁰ Uo. MDP KV Mezőgazdasági Osztály, K/8/b/349/1954. szigorúan bizalmas sz. tájékoztató jelentés a föld adás-vételének forgalmáról, 1954. július 21.

folyamat részeként került át a járási tanácsokhoz, s ebből adódóan ekkor már a járási tanács mezőgazdasági osztályának volt a feladata engedélyezni vagy elutasítani az adásvételi jogügyleteket. A belső utasításban arra hívták fel az igazságügyi szervek, a bíróságok és az ügyészi kamarák figyelmét, hogy az adásvételeket fokozottabban ellenőrizzék, s hogy ez által szűrjék ki a spekulációs célú ingatlan elidegenítéseket. A telekkönyvi hatóságoknak is fokozottabban kellett ellenőrizniük azt, hogy megvan-e az engedély az adásvételre. Az érdekelt felek végleges adásvételi szerződést csakis a hatósági engedélyezés után köthettek. Az utasítás a hatályban lévő korlátozások és a fokozottabb ellenőrzés által kívánta szűk keretek között tartani a földek adásvételét, és ez által próbálta meg az olyan szerződések kiszűrését is elérni, amelyek a rendelet kijátszására irányultak, vagy pedig spekulációs szándékból kötöttek.³⁷¹

A Győr-Sopron megyei VB Mezőgazdasági Osztályának az 1954. szeptemberi ingatlanforgalmi jelentése szerint például előfordult, hogy a kulákok földet adtak volna el, vagy pedig hogy a földjuttatottak a juttatott földek elidegenítési és terhelési tilalmát kérték. A járási osztályok ilyen esetekben nem adtak engedélyt. A jelentésben az olvasható, hogy a kulákoknak azért volt szükségük a vételárra, hogy kiegyenlítsék adótartozásaikat. A földek ára vidékenként változó volt, míg átlagosan 2 forint volt egy négyszögöl föld, addig a Fertő tó mellett, a jó talajú, kertészetre is alkalmas helyeken 6 forint.³⁷²

Az 1953 második felétől, 1954 elejétől érlelődő miniszteri utasítás egy tájékoztató formájában jelent meg 1955 elején. Az utasítás célja egyértelműen a korlátozás volt és ez által az adásvételi jogügyletek számának a csökkentése. A Földművelésügyi Minisztérium Földrendezési Osztálya 1955 februárjában küldte el a megyei mezőgazdasági osztályok földbirtokrendező csoportjai számára azokat a tájékoztatókat, amelyek a földbirtokpolitikai intézkedésekkel kapcsolatos eljárások irányelveit tartalmazták. 1955 februárjában az ingatlanforgalomról, az állami tartalékföldek hasznosításáról és a közérdekű igénybevételekről szóló tájékoztatókat kapták meg a megyei mezőgazdasági osztályok, majd pedig 1955 közepén a földnyilvántartásról szóló tájékoztatót is.

³⁷¹ MNL GyMSMGyL XXIII. 9.b. 174. ő.e. 6.143/X/1/1954. sz. a földművelésügyi miniszter 155/B/1955. számú utasítása a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmával kapcsolatos egyes kérdésekről, 1955. szeptember 10.

³⁷² Uo. Győr-Sopron megyei VB. Mezőgazdasági Osztály szeptember havi ingatlanforgalmi statisztika felterjesztése, 1954. október 2.

A *Tájékoztató az ingatlanforgalmi ügyek intézéséhez* című tájékoztató bár nem belső utasításként került kiadásra, mégis akként funkcionált, mivel a benne közölt irányelveket kellett követnie a hatóságoknak, viszont a határozatokban nem hivatkozhattak rá. A tájékoztató szerint „Általános alapelv az, hogy a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának kiterjesztése nem kívánatos.”³⁷³ Míg korábban felszorozták a szőlő, gyümölcsös és rizsterületeket, a tájékoztató szerint az ilyen területeket ekkor már nem kellett többszörösen az összterületbe beszámítani.

A jogügyleteket a járási tanács mezőgazdasági osztálya engedélyezhette, ha

- az elidegeníteni szándékolt ingatlan nem haladta meg a 2 katasztrális holdat,
- az eladó és a vevő nem volt kulák,
- az ingatlan átruházása az átruházó továbbgazdálkodása szempontjából szükséges volt,
- a szerző fél gazdasági körülményei indokolták az ingatlanszerzést,
- az érdekelteknek nem volt adózási vagy beadási hátraléka.

Az engedélyt nem lehetett megadni a következő esetekben akkor sem, ha az előbbi feltételek teljesültek:

- az ingatlan átruházásával a beadási birtokkategóriában csökkenés következett volna be,
- az eladó az 1/1953. F.M. számú rendelet alapján a visszaigényelt ingatlanát kívánta eladni,
- a tulajdonos több vevőnek különböző időpontban adta volna el az ingatlanát,
- az eladó termelőszövetkezeti tag.

A tájékoztató szerint a tulajdonközösségek megszüntetése nem volt kívánatos, továbbá az árveréshez és a tényleges birtoklás megállapításához is a járási mezőgazdasági osztály engedélyére volt szükség. Az ingatlan elidegenítéséhez szükséges kérelem ettől kezdve kötelező módon tartalmazta azt, hogy az ingatlan elidegenítője idegenített-e el ingatlant 1948. augusztus 28. után vagy sem, mivel ha az

³⁷³ Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltár (MNL VeML) XXIII. 16. f. 1. 95. ö.e. 614/X/40-3/1955. sz. között. Földművelésügyi Minisztérium Földrendezési Osztály, tájékoztató az ingatlanforgalmi ügyek intézéséhez, 1955. február 2.

illető egyszer már adott el földet, az újabbat már automatikusan nem engedélyezték.³⁷⁴
1955. első negyedévében is jelentős mértékű volt az ingatlanforgalom és a földárak is emelkedtek.³⁷⁵

Sorszám	Megye (Megyei jogú város neve)	Jóváhagyások		
		A jogügyletek száma	Összes földjükből eladva	
			terület kh.	Vételár Ft.
1.	Baranya	374	315	1.390.500
2.	Bács-Kiskun	2.089	2.201	9.236.500
3.	Békés	684	816	3.044.400
4.	Borsod- Abaúj- Zemplén	698	491	2.451.800
5.	Csongrád	514	495	2.299.600
6.	Fejér	579	479	2.483.200
7.	Győr-Sopron	516	456	2.237.700
8.	Hajdú-Bihar	707	807	1.878.200
9.	Heves	923	669	4.121.800
10.	Komárom	381	320	1.210.000
11.	Nógrád	260	232	540.900
12.	Pest	2.729	2.466	8.761.000
13.	Somogy	1.095	973	3.640.400
14.	Szabolcs	941	776	3.126.300
15.	Szolnok	1.002	1.061	6.050.200
16.	Tolna	264	194	765.100
17.	Vas	311	286	820.500
18.	Veszprém	479	385	2.262.200
19.	Zala	758	445	3.045.200
20.	Főváros	46	24	489.700
21.	Debrecen	18	20	139.600
22.	Miskolc	38	24	263.200
23.	Pécs	-	-	-
24.	Szeged	-	-	-
	Összesen:	15.406	13.935	60.258.000

Sorszám	Megye (Megyei jogú város neve)	Megtagadások		
		A jogügyletek száma	Összes földjükből eladva	
			terület kh.	Vételár Ft.
1.	Baranya	56	70	217.400
2.	Bács-Kiskun	196	402	1.089.500
3.	Békés	201	306	766.200
4.	Borsod- Abaúj- Zemplén	73	97	243.400
5.	Csongrád	216	333	1.230.300
6.	Fejér	26	65	178.000
7.	Győr-Sopron	75	111	376.900
8.	Hajdú-Bihar	211	196	602.700

³⁷⁴ MNL VeML XXIII. 16. f. 1. 95. ö.e. 614/X/40-3/1955. sz. között. Földművelésügyi Minisztérium Földrendezési Osztály, tájékoztató az ingatlanforgalmi ügyek intézéséhez, 1955. február 2.

³⁷⁵ MNL OL XIX-K-1-c 89. ö.e. Ingatlanforgalmi statisztikai adatok feldolgozása az eladók foglalkozása szerinti bontásban, 1955. első negyedév, 1955. április 25. Ingatlanforgalmi statisztikai adatok feldolgozása a vevők foglalkozás szerinti bontásban, 1955. első negyedév, 1955. április 25.

9.	Heves	57	154	289.300
10.	Komárom	34	56	129.000
11.	Nógrád	27	37	70.100
12.	Pest	124	179	647.800
13.	Somogy	111	159	364.300
14.	Szabolcs	273	292	913.100
15.	Szolnok	165	241	113.200
16.	Tolna	180	185	674.000
17.	Vas	79	108	223.800
18.	Veszprém	15	22	76.700
19.	Zala	278	307	1.068.900
20.	Főváros	7	3	80.400
21.	Debrecen	30	51	239.300
22.	Miskolc	25	22	235.000
23.	Pécs	-	-	-
24.	Szeged	-	-	-
	Összesen:	2.459	3.396	10.879.300

Míg a pártállami apparátus 1948/1949 és 1953 között a magánszemélyek közötti ingatlanforgalmat adminisztratív módszerekkel igyekezett leállítani, addig ugyancsak adminisztratív módszerekkel mozdította elő a magánszemélyek és az állam közötti földforgalmat. A földbirtokrendszer alapjának az átalakítása, nevezetesen a földek állami tulajdonba vétele elsősorban a földfelajánlások által történt. Ha a földtulajdonos ingyenesen vagy ellenszolgáltatásért cserébe felajánlotta, vagyis átadta földjét állami tulajdonba, az által is gyakorlatilag elidegenítési jogügylet jött létre, és ingatlan átruházás keletkezett. Ez volt az oka annak, hogy a földfelajánlási rendelet megjelenése után a megyei ingatlanforgalmi bizottságot átszervezték megyei ingatlanforgalmi és földfelajánlási bizottsággá, s így a földfelajánlási iratok szintén az ingatlanforgalmi iratok között lelhetők fel a levéltárakban. Annak ellenére, hogy a földfelajánlási jogszabályalkotás bemutatása a fenti okok miatt részben az ingatlanforgalomhoz kívánkozik, mégis, mivel kezdetben a földhasználattal és a földhaszonbérletekkel szorosabban függött össze a felajánlások kérdése, ezt majd a következő alfejezetben taglalom. Az állam még számos más jogcímen tulajdonba vett földeket, ezekre a későbbiekben térek ki részletesebben.

Külön jogszabály rendelkezett a földreformos földek tulajdonában beálló változásokról, illetve a közületek közötti ingatlan átadásról és átvételről. Az ingatlanok átruházása után fizetendő vagyonátruházási illetéket még a telekkönyvi bejegyzés előtt be kellett fizetni. Az FM Földrendezési Osztály Jogügyi Osztálya szerint az illegális ingatlanforgalom során a vagyonátruházási illeték fizetésének elmaradása miatt esetleg az illeték utólagos követelése azért nem volt elfogadható, mert azzal hallgatólagosan

tudomásul vették volna az ingatlanforgalmi rendelkezések kijátszását.³⁷⁶ Az illegálisan eladott földek használatát és nyilvántartását sem tisztázták, mint ahogy az ezekre kivetett adó és beadási kötelezettségeket sem.

Az ingatlanforgalom további korlátozása és ellenőrzésének a szigorítása szinte ugyanakkor történt, amikor a kommunista pártvezetésben is változás következett be. 1955 elején Nagy Imre a betegsége és a nemzetközi események Magyarországra gyakorolt hatása miatt háttérbe szorult. Rákosi és a hozzá hű párttársak hozzákezdtek a resztalinizációhoz és a sztálinista pártállam restaurálásához. A pártkáderek egy része engedelmesen követte a dogmatikus politikai irányvonalat, mivel cserébe kivételezést és engedményeket kaptak. Nagy Imrét leváltották és tisztségei nagy részétől megfosztották. A kényszerkollektivizálás 1955-ben folytatódott, s ezzel együtt a szocialista szektor számára újra földösszevonásokat és „önkéntes földcseréket” hajtottak végre. Az ingatlanforgalom korlátozása szinte már 1955 első félévében éreztette hatását, 1955 második felében tovább csökkent az elidegenítések száma, majd pedig 1956 folyamán stagnált.³⁷⁷

Év	Jogügyletek száma		Az elidegenített /elidegeníteni szándékolt/ terület		Egy-egy jogügyletben szereplő átlagterület
	db.	%	kat. hold	%	kat. hold
1.	2.	3.	4.	5.	6.
1949.	35.392	8	106.385	15,9	3
1950.	34.873	7,8	120.779	18,1	3,5
1951.	6.146	1,4	13.045	1,9	2,1
1952.	3.902	0,9	5.770	0,9	1,5
1953.	5.325	1,2	5.681	0,9	1,1
1954. I. félév	24.991	5,6	28.756	4,2	1,1
1954. II. félév	25.027	5,6	27.201	4,1	1,1
1955. I. félév	29.332	6,6	28.262	4,2	1
1955. II. félév	10.201	2,3	10.000	1,5	1
1956. I. félév	15.846	3,6	20.041	3,1	1,3
1956. II. félév	Nincs				

³⁷⁶ *Magyar Közlöny*, 50. szám, 2/1954. (VII.25.) P.M. számú rendelet az élők közötti ingatlanvagyonátruházási illeték előzetes fizetéséről, 1954. július 25. MNL OL XIX-K-1-b 321. ó.e. 176/I/1/1956. sz. A mezőgazdasági ingatlanokkal kapcsolatos jogügyletek illetéke, 1956. április 7.

³⁷⁷ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1959. 9. ó.e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály, ingatlanforgalom alakulása 1949. év január hó 1-től 1959. évi június hó 30-ig, 1959. július 31.

	adatgyűjtés				
1957. I. félév	52.022	11,7	71.290	10,6	1,4
1957. II. félév	55.531	12,5	58.192	10,2	1,2
1958. I. félév	66.185	14,9	75.043	11,2	1,1
1958. II. félév	43.838	9,8	50.691	7,6	1,1
1959. I. félév	35.886	8,1	37.029	5,6	1
Összesen:	444.577	100	658.165	100	1,5

II.2.3.7. Az 1956/1957. évi földbirtokpolitikai jogszabályalkotás, a tömeges kollektivizálás, az ingatlanforgalom és az állami elővásárlási jog 1967-ig

Rákosi Mátyás sztálinista restaurációja és a kényszerkollektivizálás folytatása újra bizonytalanságot idézett elő a mezőgazdasági termelésben. A földbirtokviszonyokat ismét összekuszálta a gazdák által leggyűlöltebb földbirtokpolitikai intézkedés, a tagosítás/földrendezés. A tagosítás 1948/1949 előtt a magángazdák különálló parcelláinak az összevonását jelentette, elsősorban a földmagántulajdon alapján. 1949-től azonban változott a tagosítás funkciója, mivel a magángazdák földjei helyett a kollektív mezőgazdasági üzemek, az állami gazdaságok és a termelészövetkezetek számára történő, hatósági közreműködéssel végrehajtott földösszevonást értették e fogalom alatt. Mindez azt is jelentette, hogy a tagosítás/földösszevonás alapja a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek földhasználata lett. A földtulajdonosok azonban a termelészövetkezetbe történő belépés után megtarthatták tulajdonukban a földet, így a vizsgált időszakban részben továbbra is a földmagántulajdon volt elvileg az alapja a földek összevonásának. A földösszevonás azonban általános formájában földcsere nélkül történt, a „részleges tagosítások” során pedig sokszor olyan földeket cseréltek ki, amelyek tulajdona rendezetlen volt (például állami tartalékföld), és a csere bujtatott módon arra irányult, hogy a tulajdonos felajánlja a csereingatlant. Ebből adódóan a részleges tagosítások csak részben voltak földcserével végrehajtott tagosítások, ezért is kezdték nevezni ezeket a földösszevonási eljárásokat az ötvenes évek közepétől földrendezésnek.

Bár Rákosi 1956 közepén a Szovjetunióba távozott és ott is maradt egészen haláláig, a párt második embere, Gerő lépett a helyére. 1956 őszére azonban már egyértelművé vált a párt felső szintjein, hogy az agrárpolitikában újabb korrekciókra,

változásokra lesz szükség. A fordulat felemásra sikeredett, viszont ez újabb lökést adott a reformok iránt elköteleződő kommunista garnitúrának. A forradalom és szabadságharc előestéjén fogalmazódott meg az MDP KV Mezőgazdasági Osztályán egy előterjesztés a Politikai Bizottság számára a mezőgazdasági politikában szükséges főbb változtatásokról. A mezőgazdasági termelés biztonságának a helyreállítása és a termelési kedv növelése érdekében javasolták a föld adásvételének a szabaddá tételét olyan mértékben, hogy az ne vezessen mások kizsákmányolásához. Az osztály munkatársai felvetették annak a lehetőségét is, hogy a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok területi korlátozás nélkül szerezhessenek földet.³⁷⁸ Valószínűsíthető, hogy 1956 novemberétől készülöben volt egy jövőbeni kormányprogram, amelynek a mezőgazdasági részét a Földművelésügyi Minisztérium, az Állami Gazdaságok Minisztériuma, az Országos Tervhivatal és több külsős szakember készítette elő. A mezőgazdasági rész egyik tervezete a következőt tartalmazta az ingatlanforgalomról:

„A Kormány megszünteti az ingatlanforgalom eddigi korlátozásait. A földbirtokszerezés felső határát akként kívánja megállapítani, hogy az a családi munkaerő felhasználása mellett, kizárja a rendszeres kizsákmányolás lehetőségét.”³⁷⁹

A kormány mezőgazdasági programjának a tervezete 1956 decembere körül ugyanezt tartalmazta, viszont ekkor már 20 vagy 25 kh-ban konkretizálták az ingatlanszerzés felső határát, úgy, hogy abba beleszámítódott az összes már tulajdonban és használatban lévő föld. A tervezet szerint az öröklésben nem lehetett korlátozás.³⁸⁰ Az MSZMP Falusi Osztálya, amit később Mezőgazdasági Osztályra neveztek át, 1956. november 26-án nyújtott be egy javaslatot az MSZMP Szervező Bizottságának a mezőgazdasággal kapcsolatos időszerű kérdésekről. A javaslat második pontja gyakorlatilag a már említett programtervezetek ingatlanforgalomra vonatkozó részeivel megegyező intézkedéseket sürgetett. A föld árában az érdekelt felek szabadon

³⁷⁸ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1957. 5. ő.e. MDP KV Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. előterjesztés a Politikai Bizottsághoz a mezőgazdasági politikában szükséges főbb változtatásokra, 1956. október 22.

³⁷⁹ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1957. 6. ő.e. A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány programja (mezőgazdasági rész) 1956. november/december.

³⁸⁰ Uo. A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány mezőgazdasági programja. Tervezet, 1956. november, talán december első fele.

állapodhattak volna meg, a földhivatali szervek pedig kötelesek lettek volna az ingatlant egy hónapon belül telekkönyvezni a vásárló nevére.³⁸¹

Az MSZMP Falusi Osztálya később a kormány agrárprogram tervezetéhez több megjegyzést is hozzáfűzött, valószínűleg 1956 decemberében. Az egyik pontos dátum nélküli dokumentumban a következő olvasható:

„A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány mezőgazdasági programtervezetéből néhány kérdés alaposabb vizsgálatra, több oldalú megfontolásra szorul:

1./ A föld adás-vétele.

A program-tervezet szerint bizonyos határig szabaddá kell tenni a föld adás-vételét. Ezt két szempont indokolja:

a./ A földvásárlások engedélyezésével biztosítani lehet a falu pénzkészlete egy részének a pénzforgalomból való időleges kivonását, vagyis a pénz forgási sebességének lassúbbodását. Ezzel akadályozni lehet az inflációt.

b./ A föld adás-vételével fokozni lehet a termelési biztonságot, ami az elmúlt években erősen megingott.

Ugyanakkor világosan látni kell, hogy ez az intézkedés néhány jelentős veszéllyel jár:

a./ Lehetővé válik a kulákosodási folyamat megindulása. Ezenkívül földspekulációra is lehetőség lesz. Véleményünk szerint ezt a veszélyt el lehet hártani azzal, ha mondjuk 25 kat. holdig maximáljuk a földvásárlást, mert ez országos viszonylatban körülbelül a felső határa annak a földterületnek, amelyet egy ember családja segítségével képes megművelni. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy sok tényezőtől függ az, hogy maga és családja segítségével ki mekkora területet tud megmunkálni. /Családok száma, gépesítés értéke, természetű kulturák, stb./. Ezért lehetővé kell tenni a megyéknek, hogy e határtól felfelé is, lefelé is eltérhessenek. A földspekulációt azzal lehet megakadályozni, ha az adás-vétel lebonyolítását állami monopóliummá tesszük.

b./ Akadályozza a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődését. Ha a dolgozó parasztok szabadon eladhatják földjüket, valószínű, hogy elsősorban ezt a lehetőséget s nem a

³⁸¹ MNL OL M-KS 288. f. 6. cs. 3. ö.e. 1956. november 26. 4./ Mezőgazdasággal kapcsolatos időszerű kérdések. MSZMP Falusi Osztály, javaslat a mezőgazdasággal kapcsolatos időszerű kérdésekről, 1956. november 23.

földdel, a szövetkezetekbe való belépést választják. Kivétel ezalól az az eset, amikor a termelősövetkezetbe való belépés nagyobb előnyökkel jár, mint a föld adás-vétele. Ezért csak olyan színvonalú termelősövetkezeti mozgalom esetén lehetséges azt elkerülni, hogy a föld adás-vétel akadályozza a szövetkezeti mozgalmat, ha a szövetkezetek lényegesen magasabb jövedelmet biztosítanak tagjaiknak, mint az egyéni gazdaságok.

c./ Fennáll az a veszély is, hogy a föld-éhség fellángol s ez elsősorban a meglévő állami gazdaságok, termelősövetkezetek földjei ellen fog irányulni. /Évekkel ezelőtt felajánlott földek birtokbavétele, stb./ Ezt úgy lehet megakadályozni, ha a program kimondja, hogy csak azon földek adás-vételét szabadítja fel a kormány, amelyek jelenleg az illető birtokában vannak, vagy a jövőben öröklés, vásárlás, egyéb módon birtokába kerültek. Ezenkívül azt is határozottan ki kell mondani, hogy az állami gazdaságok és termelősövetkezetek nagyüzemi tábláit az állam megvédi. Jóvá kell tenni ugyan a tagosításoknál, földrendezéseknél elkövetett hibákat, de nem szabad megengedni, hogy az 1949. óta elkövetett összes sérelmek jóvátételét követeljék. Szerintünk csak az 1956-ban elkövetett hibákról lehet szó s egy-két esetben az azt megelőző évek legkirívóbb hibáiról. E célra az állami tartalékterületeket is fel kell használni, nem várva meg a kishaszonbérleti szerződések lejártát, de nem is felbontva e szerződéseket. /Az új tulajdonosnak fizesse a haszonbérleti díjat a bérlő.³⁸²

Az osztálynak a programtervezetről készült, december 8-i észrevételei szintén tartalmaztak pár megjegyzést a földek adásvételéről szóló részhez kapcsolódóan. A dokumentum szerint azt javasolták, hogy csak a már tulajdonban lévő földek elidegenítésének a lehetőségéről legyen szó, a 20–25 katasztrális holdas birtokmaximum helyett a gazdálkodók földterületének felső határát rugalmasan állapítsák meg, és hogy az öröklés általi többlet földeket jövedelemkorlátozás alá lehessen vonni.³⁸³ Sem a kormányprogram, sem pedig külön a mezőgazdasági program sem jelent meg, hanem kezdetét vette a földek tulajdoni és használati viszonyainak a rendezéséről szóló jogszabály előkészítése, amely számos földbirtokpolitikai kérdést átfogott. A jogszabályt a Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztálya dolgozta ki.

³⁸² MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1957. 1. ő.e. Problémák a Kormány mezőgazdasági program tervezetével kapcsolatban.

³⁸³ Uo. Észrevételek a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány mezőgazdasági program-tervezetéhez, 1956. december 8.

A kommunista pártvezetés 1956 novemberétől átmenetileg leállította a kollektivizálást, azonban továbbra is agrár- és földbirtokpolitikai cél maradt a földtulajdonosok és családtagjaik beléptetése a termelőszövetkezetekbe és a földjeik összevonása nagyüzemi táblákba. A kommunista párt 1956. október végén, november elején Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) néven szerveződött újjá, amelynek az irányítását a szovjet vezetés által pártvezetőnek kiválasztott Kádár János vette át. Az MSZMP főbb, forradalom utáni rendelkezései közé tartozott a kötelező beszolgáltatás megszüntetése és a mezőgazdaságfejlesztési járulék eltörlése.³⁸⁴

Az 1953-a szabályozáshoz hasonlóan ekkor szintén szabályozták a termelőszövetkezetből történő kilépéseket és feloszlásokat, erről november 27-én jelent meg egy FM utasítás.³⁸⁵ Már korábban döntést hoztak egy új szövetkezeti törvény megalkotásáról, az Igazságügyminisztérium Törvényelőkészítő Főosztálya 1957. május végére elkészítette a termelőszövetkezeti földjogi törvény tematikáját, illetve készülöben volt 1953/1954 fordulójától a polgári törvénykönyv is.³⁸⁶ A földtulajdonra és a földhasználatra vonatkozó jogszabályok egész sora jelent meg 1957 folyamán, amelyek különböző jogviszonyokat érintettek és további változásokat idéztek elő a földbirtokviszonyokban. Sor került a földreformos földek újabb szabályozására, a birtokmaximum megállapítására, az ingatlanforgalomra vonatkozó újabb rendelkezésekre, a disszidáltak vagyoni jogi helyzetének a rendezésére és megjelent egy rendelet a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak a rendezéséről. A földbirtokpolitikai jogszabályok elkészítésében nagy jelentőséggel bírtak az „új szakasz” során szerzett tapasztalatok. A földtulajdoni és földhasználati viszonyok rendezésének és az ezzel összefüggő földbirtokpolitikai intézkedéseknek a kiindulópontja is az 1953-as évben keresendő, amikor elkezdték elemezni a földrendezés és üzemszervezés problémáit és feladatait.

³⁸⁴ *Magyar Közlöny*, 93. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. évi 21. számú törvényerejű rendelete a mezőgazdasági termények és termékek kötelező beadásának megszüntetéséről, 1956. november 12. *Magyar Közlöny*, 102. szám, 23/1956. (XII.13.) számú Kormányhatározat a mezőgazdaságfejlesztési járulék megszüntetéséről, 1956. december 13.

³⁸⁵ *Magyar Közlöny*, 96. szám, 65/1956. (XI.27.) F.M. számú utasítás az egyes termelőszövetkezeti tagoknak a termelőszövetkezetekből való kilépésénél és a termelőszövetkezetek feloszlásánál követendő eljárásról, 1956. november 27.

³⁸⁶ *Magyar Közlöny*, 77. szám, 1.088/1956. (IX.4.) számú Minisztertanácsi határozat új szövetkezeti törvény megalkotásáról, 1956. szeptember 4. MNL OL XIX-K-1-y 1479. ö.e. 153.834/1957. sz. a termelőszövetkezeti földjogi törvény tematikája, 1957. május 27.

Az új kommunista rezsim hivatalosan a parasztság szabad elhatározására bízta a gazdálkodási mód megválasztását, elítélte az erőszakos tagosításokat és a kényszerkollektivizálást. Mindennek ellenére a kommunista diktatúra célja maradt a szövetkezetesítés és a földbirtokszerkezet átalakítása. A háttérben folyt a halogatás és a vetélkedés a további intézkedésekről, ezt jelzi, hogy például az 1956. évi 15. számú törvényerejű rendelet a tagosításokról és földrendezésekről hatályban maradt. Melyek voltak az 1957-es földbirtokpolitikai jogszabályalkotás főbb pontjai? A Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztálya 1956. december közepére kidolgozott egy törvényerejű rendelettervezetet a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak a rendezéséről.³⁸⁷ Mind a rendelettervezet, mind pedig a kormány számára készült előterjesztés 1956. december 17-i keltezésűek. Utóbbi dokumentumban hangsúlyozták, hogy a korábbi hibás földbirtokpolitikai intézkedések, így például a tagosítások és a földek különböző módú igénybevétele sértették a földmagántulajdon biztonságát és zavart okoztak a földhasználatban. A sérelmeket kártalanítással kívánták orvosolni, ugyanúgy, mint 1953-ban.

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1956. december 23-án vitatta meg annak a kormánynyilatkozatnak a fő téziseit, amelyben található egy rövid mezőgazdasági rész is. A jegyzőkönyv szerint Kádár János véleménye ekkor az volt, hogy határozzák meg pontosan a korlátozásokat, hogy elkerülhessék a vidéken a kapitalizálódást, illetve, hogy ki meg kell állapítani az új birtokhatárt, amelyen belül a magánszemélyek földet szerezhetnek.³⁸⁸

A rendelettervezet már december közepén tartalmazott külön egy részt az ingatlanforgalomról és a haszonbérletekről. A tervezet szerint a korábbi mező- és erdőgazdasági ingatlanokra vonatkozó korlátozásokat megszüntették volna. Az állami gazdaságok, a termelőszövetkezetek és a termelői társulások korlátozás nélkül vásárolhattak volna mező- és erdőgazdasági ingatlant. Az új szabályozás szabadabb, de mégis továbbra is korlátozott ingatlanforgalmat tett volna lehetővé. A birtokmaximumot 20 katasztrális holdban határozták meg. A tervezet szerint a jogügyletekhez nem kellett volna hatósági engedély, viszont a községi mezőgazdasági szakigazgatási szervnek meg kellett volna állapítania az ingatlanszerzés feltételeinek a teljesülését. A hagyatéki osztályos egyezség és az öröklés nem lett volna korlátozva, továbbá megszüntették

³⁸⁷ MNL OL XIX-K-1-y 1478. ö.e. 150.750/1957. sz. mappa.

³⁸⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 10. ö.e. 1. Vita a kormánynyilatkozat legfőbb téziseiről.

volna a földreformos földekre vonatkozó tulajdonjogi korlátozásokat. Ezek a rendelkezések minden bizonnyal nagy változást jelentettek volna a mezőgazdaság magánszektora számára.³⁸⁹

Az agrárpolitikusok valós félelme volt az, hogy ha a felajánlott és földcsere nélkül betagosított ingatlanok egy részét visszaadják a volt tulajdonosoknak, akkor a szabadabbá tett ingatlanforgalom keretében ezeknek a földeknek egy részét lehet, hogy egyszerűen eladják. Az 1953-as tapasztalatok is alátámasztották ezeket a feltevéseket. A földek tulajdoni és használati viszonyainak a rendezéséről szóló következő rendelettervezet 1957. január 4-i keltezésű. A birtokmaximumot ekkor 25 katasztrális holdban határozták meg. A rendeletben szükségszerűen rendelkeztek a termelősövetkezetből kilépők földkiadásáról, mivel ekkor is folyt még a termelősövetkezetek feloszlása. Az 1957. január 7-i keltezésű tervezet az előbbiekkal megegyező szabályozást tartalmazott.³⁹⁰ Az MSZMP Falusi Osztályán 1957. január 5-én készült feljegyzés szerint a novemberi javaslatához hasonlóan úgy vélekedtek, hogy az ingatlanforgalmat a kizsákmányolás határáig szabadabbá kellene tenni.³⁹¹

Az 1957. január 22-i rendelettervezet jelentős változásokat tartalmazott a korábbiakhoz képest. Ez arra utal, hogy január első felében vagy közepén jelentős döntéseket hoztak a párt vagy kormány felső vezetésében. A Földbirtokpolitikai Főosztály 1957. január 22-re kidolgozott egy törvényerejű rendelettervezetet a magánszemélyek által megszerezhető mező- és erdőgazdasági földterületek felső határának a megállapításáról. A korábbi elképzelésekhez képest január 22-re a következő változásokat tervezték: az öröklés korlátozása, a birtokmaximum meghatározása 20 és 25 kh között, illetve a földreformos földek elidegenítési és terhelési tilalmának a fenntartása. A rendelkezés hatályba lépésekor meglévő, 25 kh-nál nagyobb birtokokra a korlátozást nem alkalmazták, viszont olyan ügyekben, amikor a telekkönyvben még nem jegyezték be a tulajdonosváltást, akkor igen. Ha az öröklés során az örökrésszel együtt a már tulajdonban lévő ingatlan összterülete a 20–25 kh-t meghaladta, az állam megvásárolhatta a birtokmaximumot meghaladó ingatlanrészt. Az állam által az ilyen módon történő földszerzést általában állami elővásárlási jognak nevezték a forrásokban.

³⁸⁹ MNL OL XIX-K-1-y 1478. ő.e. 150.750/1957. sz. mappa.

³⁹⁰ Uo.

³⁹¹ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1957. 1. ő.e. Feljegyzés az október 23-i események előtt a párt parasztpolitikájának hibáival kapcsolatban, 1957. január 5.

A főosztály a földreformos földekre vonatkozóan szintén külön egy törvényerejű rendeletet készített.³⁹² Az 1957. január 24-én tartott kormányülésen számos részletet pontosítottak a rendeletekkel kapcsolatban. 1957. február 3-án jelent meg az 1957. évi 9. számú törvényerejű rendelet a magánszemélyek által megszerezhető mező- és erdőgazdasági földterületek felső határának megállapításáról, az 1957. évi 10. számú törvényerejű rendelet a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezéséről, illetve az 1957. évi 11. számú törvényerejű rendelet a földreformmal és telepítésekkel kapcsolatos korlátozások megszüntetéséről és a megváltási ár megállapításáról.³⁹³ A törvényerejű rendeletekkel együtt, azonos időpontban jelent meg a 9. és a 10. számú törvényerejű rendelet végrehajtási rendelete.³⁹⁴

A földtulajdont és a földhasználatot továbbra is összetett módon szabályozó jogi rendelkezések alapvetően azonos irányba mutattak. Bár a kommunista pártállam kedvezményeket adott és így megerősítette a földmagántulajdon biztonságát és szabadabbá tette a földmagánhasználatot, a hatályban maradó és a további korlátozó rendelkezések ezeket nem csak ellensúlyozták, hanem több szempontból meg is haladták. Nézzük meg példaként az ingatlanforgalom szabályozását! Az 1957. évi 10. számú törvényerejű rendelet hatályon kívül helyezte az 1948/1949-es ingatlanforgalmi szabályozást, viszont az 1956. decemberi tervezethez képest az 1957. január 22-re módosított és a hatályba lépett változat alapvonásaiban megegyezett az 1948-as rendelkezésekkel.

Termelőszövetkezet nem szerezhett földet, a tulajdonjog átruházása továbbra is hatósági engedélyhez volt kötve, és úgy, mint korábban, továbbra is a járási mezőgazdasági osztályok hatáskörébe tartozott az engedélyezés. Az élethivatásszerűen földműveléssel foglalkozó gazdálkodók személyenként jogügylettel megszerezhető ingatlan területét a birtokmaximumon belül 2 kh-ról csupán 5 kh-ra emelték. A

³⁹² MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1957. 1. ő.e. Feljegyzés az október 23-i események előtt a párt parasztpolitikájának hibáival kapcsolatban, 1957. január 5.

³⁹³ *Magyar Közlöny*, 15. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 9. számú törvényerejű rendelete a magánszemélyek által megszerezhető mező- és erdőgazdasági földterületek felső határának megállapításáról. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 10. számú törvényerejű rendelete a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezéséről. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 11. számú törvényerejű rendelete a földreformmal és telepítésekkel kapcsolatos korlátozások megszüntetéséről és a megváltási ár megállapításáról, 1957. február 3.

³⁹⁴ *Magyar Közlöny*, 15. szám, 2/1957. (II.3.) F.M. számú rendelet a magánszemélyek által megszerezhető mező- és erdőgazdasági földterületek felső határának megállapításáról szóló 1957. évi 9. számú törvényerejű rendelet végrehajtásáról, 1957. február 3. *Magyar Közlöny*, 15. szám, 3/1957. (II.3.) F.M. számú rendelet a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezéséről szóló 1957. évi 10. számú törvényerejű rendelet végrehajtásáról, 1957. február 3.

hagyatéki osztályos egyezségeket és a tulajdonközösség megszüntetéseket szintén be kellett mutatni jóváhagyásra. Mindezen felül pedig korlátozták az öröklést úgy, hogy bevezették az örökösödés bizonyos esetére az állam vásárlási/elővételi jogát, a birtokmaximum megállapításával párhuzamosan. Ebből a szempontból egyáltalán nem nevezhető rendkívüli kedvezménynek az ingatlanforgalom újraszabályozása. Az ingatlanforgalmi szabályozások a mezőgazdasági ingatlanok mellett kitértek a szőlő, gyümölcsös és erdő ingatlanokra is. Az 1948-as szabályozás szerint 1 kh szőlő vagy gyümölcsös 5 kh mezőgazdasági ingatlannak felelt meg, az 1954. március 24-én megjelent FM rendelet ezt a rendelkezést hatályon kívül helyezte.³⁹⁵ Az 1957-es szabályozás viszont már újra az 1948-as rendelkezést tartalmazta, hozzátevé még azt is, hogy ingatlanszerzés esetén 1 kh erdő is 5 kh mezőgazdasági ingatlannak felelt meg. A 25 kh birtokmaximumba be kellett számítani a háztartásban élő összes személy tulajdonában, használatában vagy haszonbérletében lévő földterületet.

Mivel a februári rendeletek nem határozták meg pontosan az állami elővásárlási jog gyakorlásának a módját, 1957 februárja után az FM Földbirtokpolitikai Főosztálya elkezdte kidolgozni a hagyatéki eljárás során az állami elővásárlási jog gyakorlásáról szóló szabályozást. Az első utasítástervezet erről márciusra készült el.³⁹⁶ 1957 májusában a hagyatékhöz tartozó mezőgazdasági ingatlanokra vonatkozó állami vásárlási jogról szóló tervezetet összedolgozták a mező- és erdőgazdasági ingatlanok tulajdonjogának megszerzésével, illetve az ingatlanforgalommal összefüggő egyes kérdések című tervezettel, így készült el egy újabb, együttes utasítástervezet május 23-ra, majd pedig júniusban három további tervezet. A tervezetekben úgy szabályozták az állami elővásárlási jogot, hogy a hagyatéki eljárás során ingatlanszerzés esetén, ha a szerző és a közös háztartásban élők tulajdonában és használatában lévő földterület meghaladta a 20 kh-t, a járási mezőgazdasági osztály meghatározhatta az örökölhető földterülettel együtt a birtokmaximumot 20–25 kh között. A többi részre az állam gyakorolhatta elővásárlási jogát. A márciusi tervezettel szemben a májusi és a júniusi

³⁹⁵ *Magyar Közlöny*, 23. szám, 6/1954. (III.24.) F.M. számú rendelet az ingatlanforgalom engedélyezésénél a szőlő, gyümölcsös és rizstelep területének számításáról, 1954. március 24.

³⁹⁶ MNL OL XIX-K-1-y 1479. ö.e. 152.305/1957. sz. egyes mezőgazdasági ingatlanok esetében az állam vételi jogának gyakorlásáról, 1957. március 26. Az utasítástervezet a források szerint 1957. március 21-re készült el.

tervezetek szerint az 1957. február 3. előtti hagyatéki ügyekre nem terjedt ki az elővásárlási jog.³⁹⁷

A megyei szintű alaposabb vizsgálódás több fényt vet arra, hogy milyen esetekben éltek az állami szervek az elővételi joggal. A Győr-Sopron megyében kutatót állami közjegyzői iratok, továbbá a mezőgazdasági osztályok iratai alapján megállapítható, hogy a hagyatéki tárgyalások során általános gyakorlat volt az, hogy ha az összes földterület az örökrésszel együtt meghaladta a 20 kh-t, viszont a földek már a szocialista szektor használatában voltak, akkor az állam nem gyakorolta az elővásárlási jogát.³⁹⁸ Az egy család tulajdonában és használatában lévő összes földterület az örökrésszel együtt így meghaladhatta a 20 vagy a 25 kh-t, azonban a későbbiek során megjelenő egyik jogszabály maximalizálta a termelészövetkezetben a fizethető földjáraadék összegét 25 kh-ig.³⁹⁹

A bemutatott 1957. évi törvényerejű rendeletek a magánszemélyek földtulajdoni és földhasználati viszonyait érintették. Ebből adódóan merült fel 1957 folyamán a társadalmi szervek földszerzésének a szabályozása. El is készült egy törvényerejű rendelettervezet 1957 szeptemberében, amely szerint olyan társadalmi szervek, amelyek fő tevékenységéhez nem volt szükség nagyobb kiterjedésű mező- és erdőgazdasági ingatlanra, az 1957. évi 9. számú tvr. első paragrafusára alapján maximum 20–25 kh földterületet szerezhettek volna jogügylettel vagy örökléssel. A szabályozást nem tartották sürgősnek, ezért a kérdés rendezését későbbre halasztották.⁴⁰⁰

Az adott politikai, gazdasági és társadalmi viszonyokra jellemző, hogy az MSZMP tervezett mezőgazdasági programja nem jelent meg 1957 első felében.⁴⁰¹ A

³⁹⁷ MNL OL XIX-K-1-y 1479. ö.e. 154.081/1957. sz. a mező- és erdőgazdasági ingatlanok tulajdonjogának megszerzéséről, valamint az ingatlanforgalommal összefüggő egyes kérdésekről, 1957. június.

³⁹⁸ MNL GyMSMGyL XXV. 5. 5.; 7.; 9.; 10.; 16. ö.e. MNL GyMSMSL XXIII. 211. 43–57. iratcsomó, 1–29. ö.e., MNL GyMSMSL XXIII. 310. 8–28. ö.e., MNL GyMSMSL XXIII. 410. 9–43. ö.e., MNL GyMSMGyL XXIII. 9.a. 13–100 ö.e.

³⁹⁹ *Magyar Közlöny*, 21. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1960. évi 8. számú törvényerejű rendelete a mezőgazdasági termelészövetkezetekről és a termelészövetkezeti csoportokról szóló 1959. évi 7. számú törvényerejű rendelet módosításáról és kiegészítéséről, 1960. március 21. Az NDK-ban az 1959-ben megjelenő III. típusú mintaalapszabály vezetett be korlátozó intézkedéseket a földjáraadék fizetése terén.

⁴⁰⁰ MNL OL XIX-E-1-c 187. ö.e. 291/1957. sz. társadalmi szervezetek mező- és erdőgazdasági ingatlan feletti tulajdonszerzése. 292/1957. sz. társadalmi szervezetek mező- és erdőgazdasági ingatlan feletti tulajdonszerzése. Törvényerejű rendelettervezet a társadalmi szervek mező- és erdőgazdasági földtulajdon szerzéséről, 1957. szeptember 27.

⁴⁰¹ Az FM program valószínűleg tovább formálódott. Egy 1957. márciusi tervezet többször is tartalmazta a magángazdák földtulajdonának és földhasználatának a megvédését és biztosítását. MNL OL M-KS 288.

párton belüli agrárpolitikai erőviszonyok függvénye is lehetett az, hogy milyen formában jelenjen meg a párt rövid vagy hosszú távú agrár-, szövetkezet- vagy földbirtokpolitikájáról valamilyen határozat, állásfoglalás vagy program. Elvi és gyakorlati érvek csaphattak össze ezen a téren egymással. 1957 közepén végül is az MSZMP Mezőgazdasági Osztálya által kidolgozott agrárpolitikai tézisek jelentek meg, amit a reformirányzat hívei nagy eredményként könyvelhettek el. A mezőgazdaság volt az egyik olyan gazdasági ágazat, amelynek a leginkább szüksége volt arra, hogy a gazdasági rendszeren és a gazdaságirányítás keretén belül megreformálják. Mindez jelentősen túlmutatott egy egyszerű gazdaságpolitikai korrekción vagy változáson.

Az 1957. júliusi agrárpolitikai tézisekben visszanyúltak 1945-höz és a földreformhoz, s kiemelték annak eredményeit és benne a kommunista párt szerepét. A földreform azonban növelte a mezőgazdasági termelők szétforgácsolódását, a téziseknek ez a megállapítása volt a következő érv ahhoz, hogy alátámasszák a szocialista átalakulás szükségességét. A kisparaszt a párttól földet kapott, viszont a kulák, akitől korábban elvették, vissza nem kaphatta ekkor a földjét. A „mezőgazdaság szocialista átépítésének” az irányelvei között hangsúlyozták, hogy a nagyüzemi gazdálkodás fejlettebb, mint a szétaprózott kisüzemi termelési forma. A paraszti érdekek szem előtt tartásával szükségesnek tartották a földek összevonásának jövőbeni folytatását is. A dokumentum azonban nem tartalmazta azt, hogy megvédik és garantálják a paraszti földmagántulajdon biztonságát.⁴⁰²

1956 második félévének, de leginkább 1956 negyedik negyedévének az ingatlanforgalmáról a hatóságok adatgyűjtése azért volt hiányos, mert a forradalom és szabadságharc idején és után a földbirtokviszonyokban alulról jövő változások kezdődtek. Ezek közé sorolható a termelőszövetkezetek felbomlása és a tagosított földek visszavétele. A földbirtokpolitikai intézkedések középpontjába ezeknek a folyamatoknak a szabályozása került. Valószínűsíthető, hogy a forradalom után a rendezetlen állapotok között az érdekeltek az adásvételek egy részéhez nem is kértek engedélyt. Mindenesetre volt földmozgás, Győr-Sopron megye kapuvári járásában az 1956. második félévi adatok szerint 1956. július és szeptember között 48 jogügyletet engedélyeztek és egyet nem, míg október és december között 18-at engedélyeztek és

f. 28. 1957. 6. ö.e. 00207/1957. szigorúan titkos sz. a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány mezőgazdasági programja, 1957. március 18. IX. földbirtokpolitika.

⁴⁰² VASS-SÁGVÁRI 1979: 114–138.

elutasított egy sem volt. A félév jogügyleteinek összértéke 347 573 forintra rúgott. 1957 második félévében már 301 jogügyletet engedélyeztek 304 holddal, összesen 1 674 211 forint összértékben.⁴⁰³

Az ingatlanforgalom erőteljes növekedésnek indult 1956 októbere-novembere után, de a fellendülés nem tartott sokáig. A növekedést azonban jól szemlélteti, hogy míg 1956-ban községenként átlagosan 5, addig 1957-ben már átlagosan 32 jogügyletet kötöttek. A földadásvételek számának megugrását 1957-ben az is okozta, hogy az 1956 októbere előtt engedélyezésre be nem mutatott jogügyletek egy részét ekkor nyújtották be a járási tanácsokhoz. 1956-ban 15 847 kérelmet nyújtottak be jóváhagyásra 20 041 holddal, 1957-ben 104 737 kérelmet 138 298 holddal. 1958-ban már csökkenés volt tapasztalható 1957-hez képest. Az eladni kívánt ingatlanok a rendeletnek megfelelően általában két holdon aluli területek voltak. Bár földbirtokpolitikai cél volt az úgynevezett kétlakiak, vagyis nem mezőgazdasági főfoglalkozásúak földterületének az állami tulajdonba vétele földfelajánlás címén, a kétlakiak földvásárlása is növekvő tendenciát mutatott.⁴⁰⁴ Az ötvenes években a kétlakiságot sem tudták felszámolni. 1957-ben és 1958-ban jelentős kiterjedésű földterület cserélt gazdát Heves, Somogy, Bács-Kiskun és Csongrád megyében. A föld átlagára holdanként négy és nyolcezer forint között mozgott. Az egyik 1958 decemberében készült feljegyzés szerint:

„Az ingatlanforgalom emelkedése azzal a fokozott veszéllyel jár, hogy növekszik azoknak a száma, akik egyéni parcellán akarnak gazdálkodni, s így a termelőségvetkezeti szervezést és fejlődést nehezíti.”⁴⁰⁵

1958-ban már javában folyt a szövetkezetesítés újabb, nagyobb mérvű hullámának az előkészítése, amelynek számos részletkérdése 1958 végéig nem volt tisztázott. A pártvezetés félelme a földek adásvételével kapcsolatban nem volt megalapozatlan. Feltételezhető volt, hogy ha az ország egyik területén tömeges kollektivizálásba kezdenek, akkor lehetséges, hogy a még nem szövetkezetesített országrészekben a gazdák elkezdik eladni földjeiket. Az új szabályozás valamelyest nagyobb teret adott a földek adásvételének, viszont jelentős korlátokat is fenntartott. Az

⁴⁰³ MNL GyMSMSL XXIII. 310. 9. ö.e. 8.511/1957. sz. ingatlanforgalmi statisztikai adatok 1956. második félév, kapuvári járás, 1957. január 3. 8.511-2/1957. ingatlanforgalmi statisztikai kimutatás beküldése 1957. II. feléről, kapuvári járás, 1958. január 20.

⁴⁰⁴ Ö. KOVÁCS 2012: 262–263.

⁴⁰⁵ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1958. 3. ö.e. Példák módosabb középparasztok jövedelmére, ingatlanforgalom alakulása, 1958. december 2. 146–149.

MSZMP Politikai Bizottságának 1958. október 29-i ülésén az ingatlanforgalom is előtérbe került. A termelőszövetkezeti mozgalom többéves fejlesztési tervével függött össze például az ingatlanforgalom további korlátozásának, megszüntetésének és a tagosításnak a kérdése is. Ekkor még nem tudták eldönteni azt, hogy a szövetkezetesítés elején vagy folyamán, jogszabályi úton szüntessék-e meg az ingatlanforgalmat, ezért a döntést elhalasztották egy évvel későbbre.⁴⁰⁶ Ugyanezt tartalmazta a Központi Bizottság december 5–7. közötti ülésén az előterjesztés és határozat is.⁴⁰⁷ A Központi Bizottság határozatának azonban volt egy nyilvánosságra nem kerülő része, amely a következőt tartalmazta:

„5./ Egy éven belül javaslatot kell kidolgozni és a Politikai Bizottság elé terjeszteni a föld adásvételi forgalmának megszüntetésére, vagy legalább is szűkítésére vonatkozólag. A javaslatban állást kell foglalni abban a kérdésben is, nem lenne-e helyes az egyéni tulajdonban levő paraszti földek 1957-ben megkezdett telekkönyvi rendezésének megszüntetése.”⁴⁰⁸

1959-ben a tömeges kollektivizálás olyan ütemben haladt előre, hogy a kereken egy év múlva összeülő Politikai Bizottság és Központi Bizottság is úgy határozott, hogy az ingatlanforgalom további korlátozására nincs szükség, mivel a szövetkezetesítéssel párhuzamosan minimálisra csökkent az ingatlan elidegenítések száma.⁴⁰⁹ A mezőgazdasági termelőszövetkezet volt a harmadik, legfejlettebb típusnak tekintett szövetkezeti forma. Bár a közös, nagyüzemi táblás használatba átvett földek magántulajdonban maradhattak, azokat nem lehetett eladni vagy haszonbérbe adni,

⁴⁰⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 101. ő.e. 1958. október 29. 2. Határozati javaslat a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztésére, jegyzőkönyv. MSZMP Központi Bizottság Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. határozati javaslat a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztésére, 1958. október 22.

⁴⁰⁷ MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 20–21. ő.e. 1958. december 5–7. Előterjesztés a párt agrárpolitikájával kapcsolatos kérdésekről, jegyzőkönyv. MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 109. ő.e. 1958. december 23. 1. A Központi Bizottság határozata az MSZMP agrárpolitikájával kapcsolatos egyes kérdésekről és a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztéséről. Jegyzőkönyv. Szigorúan bizalmas sz. a Központi Bizottság határozata a MSZMP agrárpolitikájával kapcsolatos egyes kérdésekről és a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztéséről, 1958. december 20.

⁴⁰⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 110. ő.e. 1958. december 31. Szigorúan bizalmas sz. a Központi Bizottság 1958. decemberi ülésének a magyar Szocialista Munkáspárt agrárpolitikájával kapcsolatos egyes kérdésekről és a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztéséről hozott határozatának nyilvánosságra nem kerülő része.

⁴⁰⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 151. ő.e. 1959. október 6. 1. A Központi Bizottság határozata a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztésére. A Központi Bizottság határozata a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztéséről (javaslat), 1959. október 1. MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 25. ő.e. 1959. október 22. 1. Jelentés a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről és javaslat továbbfejlesztésére. Az MSZMP Központi Bizottságának 1959. október 22-i határozata a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről és továbbfejlesztéséről.

amíg a termelőszövetkezetnek használati joga volt rá.⁴¹⁰ 1961-ben hivatalosan is be lett fejezve a tömeges kollektivizálás, és ezzel a termelőszövetkezeti földhasználat kiterjesztésével párhuzamosan, az ország területének nagy részén leállították a földek adásvételét. A külterületi mezőgazdasági földek elidegenítésének a szinte teljes beszüntetése azonban nem jelentette azt, hogy az ne lett volna teljesen lehetséges, hiszen az 1957. évi jogszabályok hatályban maradtak. Különböző művelési ágú és elhelyezkedésű területeket pedig továbbra is adtak-vettek, így például zártkertekben szőlőt és gyümölcsöt.

Voltak olyan földek is, amelyeket magánhasználatban műveltek, de ezek részben később lettek közös használatba vonva. A hatvanas években jelentéktelen mértékű volt a mezőgazdaságilag hasznosítható külterületi földek forgalma, habár összesítő statisztikai kimutatások erről nem állnak rendelkezésre. A megyei földrendezők azonban jelentést tettek az ingatlanforgalomról a Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztályának, amelyből kiderül, hogy volt földmozgás. Győr-Sopron megyében 1966-ban növekedett az ingatlanforgalmi esetek száma 1965-höz képest mind belterületen, mind pedig külterületen. Növekedett a mezőgazdasággal nem élethivatásszerűen foglalkozók ingatlanvásárlásainak a száma is.⁴¹¹ 1966 folyamán Csongrád megyében 1 065 jogügyletet engedélyeztek 598 holddal, Vas megyében 662 jogügyletet 324 holddal, Szolnok megyében 1 350 jogügyletet 663 holddal, Bács-Kiskun megyében 2 936 jogügyletet 1 957 holddal, Hajdú-Bihar megyében pedig 1 767 jogügyletet 697 holddal.⁴¹²

A termelőszövetkezeti tagok a magántulajdonban lévő háztáji földjüket eladhatták, viszont a hatályban lévő rendelkezések szerint ilyen esetekben a termelőszövetkezet nem volt köteles automatikusan új háztáji földet adni magánhasználatba a termelőszövetkezet földjeiből. A földreform során a juttatott földekről is folyt a lemondás, illetve a juttatás megvonása a hatvanas években, ami szintén ingatlanforgalomnak minősült, mivel a földek állami tulajdonba lettek visszavéve. Ugyancsak tulajdonjogi változást idézett elő az elkobzás, kisajátítás és az egyéb jogcímenek végrehajtott államosítás, mint ahogy a földek öröklése, a hagyatékról

⁴¹⁰ *Magyar Közlöny*, 136–137. szám, 205/1950. (VIII.11.) M.T. számú rendelet az önálló termelőszövetkezetek és a termelőszövetkezeti csoportok működési szabályzatának módosítása, 1950. augusztus 11.

⁴¹¹ MNL OL XIX-K-1-y 1611. ö.e. 35.154/1967. sz. a Győr-Sopron megyei Tanács VB. Mezőgazdasági Osztályának 1966. évi ingatlanforgalmi statisztikai jelentése, 1967. január 14.

⁴¹² Uo. 1967. 3. tétel, 35.096–35.193.

történő lemondás, a hagyatéki osztályos egyezség vagy a tulajdonközösség megszüntetése, a földcsere, a földfelajánlás és később a termelészövetkezetek földmegváltása is.⁴¹³

Jelentős öröklési és ajándékozási illeték halmozódott fel a termelészövetkezetek használatába került földek után, amit sem a termelészövetkezeti tagok, sem pedig a kívülálló földtulajdonosok sem voltak általában hajlandóak kifizetni.⁴¹⁴ 1963 elején jelent meg egy rendelet, amely szerint a termelészövetkezet használatában lévő föld öröklése után mindaddig nem kellett öröklési illetéket fizetni, amíg a föld termelészövetkezeti használatban volt.⁴¹⁵ A hatvanas évek első felében vetődött fel az úgynevezett zártkertek, vagyis külterületen lévő, nagyüzemileg nem hasznosítható, főként szőlős és gyümölcsös területek adásvételének a külön történő szabályozása. Az ingatlanforgalmat azonban nem tervezték újra szabályozni, mivel az aktuális helyzet megfelelt a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság és földgazdálkodás követelményeinek. A föld adásvételének valamilyen módon történő megszüntetése egyértelműen része volt annak a folyamatnak, amely a földmagántulajdon felszámolásának nevezhető.

A jogszabályalkotás és jogalkalmazás az ingatlanforgalom terén is a birtokkategória szerint tett megkülönböztetést a gazdálkodók között, habár 1948/1949 és 1953 között lehetőleg minél több földbirtokos adásvételi jogügyletét meg akarták akadályozni. Ez pedig mindenkit érintett, kisbirtokost és nagybirtokos parasztot is. 1953 után különböző tendenciák érvényesültek, az „új szakaszban” nőtt a jogügyletek száma, 1954/1955-től ismét csökkent, majd pedig 1956 után ismét nőtt. Végül a tömeges kollektivizálással minimálisra redukálhatták az ingatlanforgalmat, s ez eldöntötte a kérdést. A 25 holdas birtokmaximum a „kulákhatárnak” felelt meg, vagyis kuláknak

⁴¹³ A járási tanács végrehajtó bizottság mezőgazdasági osztályának az engedélyére nem csak a tulajdonjog telekkönyvi bekebelezéséhez volt szükség, hanem akkor is, ha a tulajdonostársak között az osztályos egyezségben nem jött létre megállapodás és bírósághoz fordultak, mivel a bíróság a per tárgyalását a hatósági engedély megszerzéséig felfüggesztette. MNL OL XIX-K-1-y 1624. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály, 84.259/1965. sz. valamennyi megyei tanács vb. mezőgazdasági osztály vezetőjének tulajdonközösség megszüntetésének engedélyezése, 1965. április 20. MNL GyMSMGyL XXIII. 9.a. 65. ö.e. 20.698/1965. sz.

⁴¹⁴ MNL GyMSMGyL XXXV. 415. 111. ö.e. Győr-Sopron megyében összesen 12 911 844 forint. Mg. 44/1959. sz. Lombos Ferenc megyei titkár levele Marosán Györgyhöz, 1959. november 27.

⁴¹⁵ *Magyar Közlöny*, 4. szám, 1/1963. (I.26.) P.M. számú rendelet a vagyontáruházási és az okirati illetékekre vonatkozó szabályok módosításáról, továbbá egyes bírói és államigazgatási eljárási illetékekről, 1963. január 26. A termelészövetkezetbe bevitt ingatlanok öröklési illetékére kitért például a 46/1953. (IX.30.) M.T. számú rendelet. A rendelet szerint, ha az örökös termelészövetkezet tagja volt, öröklött ingatlana után nem kellett illetéket fizetnie, viszont ha kilépett, pótlólag köteles volt kifizetni azt. *Helyi Tanácsok Közlönye*, 3. szám, 46/1953. (IX.30.) M.T. számú rendelet az öröklési és ajándékozási illetékekre, valamint a hagyatéki eljárásra vonatkozó szabályok módosításáról, 1953. szeptember 30.

tekinthető személy adásvételét egyáltalán nem lehetett engedélyezni, dolgozó parasztokét, mezőgazdasággal élethivatásszerűen foglalkozókat pedig csak meghatározott esetekben. A mezőgazdasággal nem élethivatásszerűen foglalkozók maximum 1 holdat szerezhettek, ami a termelősövetkezeti tagok háztáji területének felelt meg.

II.2.4. A földhaszonbérlet és földhasználat jogi szabályozása Magyarországon 1945–1967

II.2.4.1. Az állami tulajdonú ingatlanok és a parlagföldek hasznosításának jogi szabályozása, az állami előhaszonbérleti jog és a magánhaszonbérleti rendszer 1953-ig

1945-ben több oka is volt annak, hogy a földreform halaszthatatlan kérdéssé vált. Egyrészt kezdő lendületet kellett adni a mezőgazdasági termelésnek, másrészt biztosítani kellett a nagybirtokok összes földterületének a hasznosítását.⁴¹⁶ E két ok szorosan összefüggött egymással és bizonyos tekintetben szétválaszthatatlan is volt egymástól. Kérdéses, hogy mennyire is tette mindez szükségszerűvé a radikális kommunista földreform végrehajtását, de tény, hogy később a földreform eredményeként könyvelték el a termelés beindítását és a földek megművelését. Az erdők zöme állami tulajdonban maradt, és az állami tulajdonú földek ekkor még csekély részén állami mintagazdaságokat is létesítettek.⁴¹⁷ Művelési kényszert nem írtak elő, viszont a földhasználatot később korlátozták például a szerződéses termeltetés és a kötelező vetéstervek által.

A földreformból származó, állami tulajdonban lévő, juttatásra még fel nem használt és parlagon heverő vagy nem megfelelően művelt földek összterülete 1946-ban elérte a 100 000 katasztrális holdat. 1946 decemberében a Gazdasági Főtanács elfogadott egy tervezetet ezeknek a területeknek a hasznosításáról.⁴¹⁸ A parlagföld akció 1948-ig tartott, amelynek a keretében felhívták a földjuttatottak figyelmét a földek gondos megművelésére. Azt, aki egyáltalán nem, vagy nem a gazdasági érdekeknek

⁴¹⁶ GONDA 1976: 480.

⁴¹⁷ HONVÁRI 1996. 515–519.

⁴¹⁸ GONDA 1976: 509.

megfelelően művelte meg a földjét, a juttatás megvonásával büntették és másnak juttathatták a földjét. 1947 elején különböző mértékű volt a parlagterületek kiterjedése a megyékben, Győr-Moson megyében például 32 000 kh, Veszprém megyében 6 000 kh. A földek egy részét kishaszonbérletbe adták, másik részét pedig vállalatokkal műveltették meg.⁴¹⁹ A nem megfelelően művelt földek területe országosan megközelítette a 200 000 kh-t.⁴²⁰ Az 1945. augusztus 26-án megjelent rendelet a termelési miniszteri biztosok kinevezéséről és a termelési bizottságok létrehozásáról a termelési bizottságok feladatává tette a parlagon lévő földek kishaszonbérlet útján történő hasznosítását.

A mezőgazdaság fejlesztéséről szóló 1942. évi XVI. törvénycikk alapján a gazdasági felügyelők csak birtokkezelőt rendelhettek ki, míg a haszonbérbe adásról a járásbírók intézkedtek. 1947-ben jelent meg a parlagföldek megművelése kapcsán egy rendelet, amelyben meghatározták a földek megművelésének a főbb szempontjait. Ha a földet nem megfelelő módon művelték meg, s az parlagon volt vagy el volt hanyagolva, akkor hatósági intézkedésnek volt helye. A parlagföldeket vagy kishaszonbérletbe adták egy gazdasági évre, vagy pedig átadták egy birtokkezelőnek. Az 1942. évi szabályozástól eltérően a parlagföldek hasznosítása teljesen a gazdasági felügyelők hatáskörébe került.⁴²¹ A kényszerhasznosítás 1948-ig átmeneti megoldásként szolgált a parlagföldek megművelésének a biztosítására.

A „véglegesen” állami tulajdonban lévő földekre külön szabályozás vonatkozott, mivel a magántulajdonban lévő vagy a Földbirtokrendező Alapban lévő állami földekre az előbb említett rendelet vonatkozott. A Gazdasági Főtanács az 1947. március 11-én hozott határozatában rendelkezett arról, hogy a különböző minisztériumok és hatóságok által kezelt állami mezőgazdasági birtokok egységesen a Földművelésügyi Minisztérium irányítása alá kellett, hogy kerüljenek. A rendelet az állami mezőgazdasági ingatlanok egységes kezeléséről 1947. július 27-én jelent meg.⁴²² A

⁴¹⁹ GONDA 1976: 514–515.

⁴²⁰ MNL OL XIX-E-1-c 61. ö.e. F979/1947. sz. Földművelésügyi Minisztérium, 61.443/1947. sz. előterjesztés a Minisztertanácshoz a parlagon hagyott és elhanyagolt mezőgazdasági ingatlanok megművelésének biztosítására vonatkozó rendelettervezet tárgyában, 1947. március.

⁴²¹ *Magyar Közlöny*, 73. szám, 3.650/1947. (III.30.) M.E. számú rendelet a parlagon hagyott és elhanyagolt mezőgazdasági ingatlanok megművelésének biztosítása tárgyában, és 61.530/1947. (III.30.) F.M. számú rendelet a parlagon hagyott és elhanyagolt mezőgazdasági ingatlanok megművelésének biztosítása tárgyában, 1947. március 30.

⁴²² MNL OL XIX-E-1-c 61. ö.e. F2139/1947. sz. az állami mezőgazdasági ingatlanok egységes kezelésének biztosítása. *Magyar Közlöny*, 169. szám, 9.180/1947. (VII.27.) Korm. számú rendelet az állami mezőgazdasági ingatlanok egységes kezelésének biztosítása tárgyában, 1947. július 27.

rendelet szerint a földreform során létrehozott Földbirtokrendező Alap ingatlanain kívül az összes állami tulajdonú mezőgazdaságilag hasznosítható ingatlant az „állami mezőgazdasági birtokok üzem” egységes kezelésébe kellett adni. A jogszabály többek között az állami tulajdonban lévő mezőgazdaságilag hasznosítható földterületek tervszerű megművelését volt hivatott biztosítani. 1949-ben a Földbirtokrendező Alap megszüntetése után a maradék, juttatásra fel nem használt földreformos földek az „Állami Földalapba” kerültek állami tulajdonként.⁴²³

A kommunista párt vezetése 1945-től 1948-ig a kisparaszti érdekekre hivatkozva hangoztatta az ingatlanforgalom és a már többször emlegetett haszonbérleti jogszabályalkotás szükségességét. 1948. augusztus 29-én jelent meg a haszonbérleti rendelet, ami eredetileg törvény lett volna. A rendelet maximalizálta a haszonbérlehető földek területét. A haszonbérlehető földterületi korlátot túllépő úgynevezett nagyhaszonbérleteket az állami előhaszonbérleti jog által vették igénybe. Ezzel az állam beavatkozott a magánhaszonbérletek viszonyaiba és a földmagánhasználat rendszerébe. A földhaszonbérletek kérdésének valószínűleg nem volt akkora hordereje, mint a földtulajdont érintő állami elővételi jognak. Ezért is történhetett meg az, hogy a már kollektivizálást is nyíltan hirdető rákosista vezetés elődázta az elővételi jog szabályozását, átmenetileg leállította az ingatlanforgalmat, viszont megjelentette az előhaszonbérleti jogról szóló rendeletet. Lehetséges az is, hogy függetlenül a radikális irányváltástól, először az előhaszonbérleti jogot, utána pedig az elővételi jogot kívánták szabályozni. Bár még nem volt teljesen meghatározva az, hogy pontosan ki a kulák földbirtokos, és gyakorlatilag később is kulákká minősíthettek olyan embereket, akik kevesebb, mint 25 kh vagy 350 aranykorona értékű birtokkal rendelkeztek, a rendelet egyik fő célja a kulákok haszonbérleti szerződéskötésének a megakadályozása volt.⁴²⁴

A 9.000/1948. Korm. számú rendelet alapján az állam előhaszonbérleti jogot gyakorolt az olyan haszonbérletek felett, amelyek mezőgazdasággal élethivatásszerűen foglalkozó esetében meghaladták a 25 kh-t, nem mezőgazdasággal foglalkozó esetében pedig az 5 kh-t. Akinek a tulajdonában és használatában 40 kh-t meghaladó földterület volt, annak a 25 kh alatti bérleteit is igénybe vették. A több mint 25 kh földterülettel rendelkező birtokosok haszonbérleteit teljes egészében igénybe vehették, ha

⁴²³ *Magyar Közlöny*, 50. szám, 2.100/1949. (III.5.) Korm. számú rendelet a Földbirtokrendező Alap és a Telepítési Alap megszüntetésével kapcsolatban szükséges intézkedések tárgyában, 1949. március 5.

⁴²⁴ *Magyar Közlöny*, 194. szám, 9.000/1948. (VIII.29.) Korm. számú rendelet a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről, 1948. augusztus 29.

haszonbérlet a szerződésben megállapított idő előtt szűnt meg.⁴²⁵ Az igénybe vett több mint negyed millió katasztrális hold körülbelül 60%-át a földművesszövetkezetek földbérlo csoportjainak, illetve földbérlo szövetkezeteknek adták át hasznosításra, gyakorlatilag ingyenes használatra.⁴²⁶ Részben ezeken a földeken alakították meg az első termelőségvetkezeti csoportokat.⁴²⁷ A földek többi részét a rendelet értelmében az arra igényjogosult földnélkülieknek vagy törpebirtokosoknak adták át megművelésre. A földek magántulajdonban maradtak, a községi földbérlo bizottságok az előhaszonbérlet ingatlanokat minimum 5 évre adták haszonbérbe. A községi földbérlo bizottság által alkalmazott igénybevétel ellen a megyei földbérlo fellebbezési bizottságnál lehetett fellebbezni. A rendelet végrehajtása nagyon gyors volt, az igénybe vett ingatlanok már októberben jórészt az új haszonbérlok birtokába kerültek.

A kommunista földbirtokpolitika ellentmondása azonban jól megmutatkozik ennél az intézkedésnél is, a kulákok által bérelt földek egy része kis- és középparasztok tulajdona volt, amelyeket az igénybevétel után egy részük igyekezett saját használatba visszaszerezni. Ezt a tendenciát a megyei források remekül illusztrálják.⁴²⁸ Számos visszaélés történt úgy, hogy többeket is mezőgazdasággal nem élethivatásszerűen foglalkozónak nyilvánítottak, s így az 5 kh feletti bérelt földjüket igénybe vették.⁴²⁹ A községi földbérlo bizottságok megalakításában aktívan részt vettek a helyi népi szervek, az UFOSZ, FÉKOSZ és a földművesszövetkezet is. Sok helyen egyáltalán nem volt igénybe vehető föld, s így nem is alakult földbérlo bizottság, de volt olyan község is, ahol nem volt megfelelő igénylő, ezért a föld az eredeti haszonbérlo művelésében maradhatott. A földtulajdonosok és a földbérlok aggodalma nem volt alaptalan, mivel a különböző típusú szövetkezeti földbérlet állandó és gyakorlatilag végérvényes állapotot jelentett a kommunista párt olvasatában.

1949-től a földhasznosítás terén az előbbi gyakorlat vált alapelvvé, vagyis a parlagföldeket nem vették állami tulajdonba, hanem kényszerhasznosítás által adták át őket a szocialista szektor számára. A termelőségvetkezetbe belépett személy és a vele közös háztartásában lévők tulajdonában és használatában lévő föld magántulajdonban

⁴²⁵ A rendelet értelmében tehát a rendelet hatályba lépése után a kuláknak minősítettek polgári jog általános szabályai szerinti haszonbérbe adását és haszonbérbe vevését (haszonbérleti szerződés kötését) az állami előhaszonbérleti jog által akadályozták meg. II. fejezet, 10. §. (1) és (2) bekezdések.

⁴²⁶ DONÁTH 1969. 34. számú táblázat.

⁴²⁷ HONVÁRI 1996: 536–537.

⁴²⁸ MNL BaML XXIV. 201.a. 25. ö.e. (doboz). Például I.I. fellebbezése 3 hold visszavételére 1948. szeptember 28-án. 50.271/1948. sz.

⁴²⁹ Uo. 50.250/1948. sz., 50.252/1948. sz., 50.288/1948. sz.

maradhatott, a földeket viszont a termelőszövetkezet vette birtokba és használta. Számos más esetben is kényszerhaszonbérlet formájában vett át a szocialista szektor földterületet. Mindez a földmagántulajdon korlátozásának és fokozatos felszámolásának a részét alkotta. Az állami gazdaság vagy a termelőszövetkezeti csoport (három típus létezett, később a harmadik típus lett az önálló mezőgazdasági termelőszövetkezet) az állam által használatra vagy haszonbérbe átvett vagy az állami rendelkezés alatt álló földet határidő nélküli/örök használatra kapták. Ez azt jelentette, hogy ezeket a földeket ugyanúgy hasznosították, mint az állami tulajdonú földeket, és nem kerülhettek vissza magánhasználatba. Államosításuk azonban később napirendre került.

Az előhaszonbérleti jog által igénybe vett ingatlanokat minimum 5 évre adták bérbe, de nem kizárt, hogy több esetben ennél hosszabb időtartamra szólt a bérleti jogviszony. 1948 őszétől a kényszerhaszonbérletek által is növelték a megalakuló földbérlő csoportok földterületét. A földek elvétele azonban már jóval korábban elkezdődött. Somogy megyében Csurgón például a római katolikus esperesi földek egy része parlagon hevert. Az iratok szerint több mint 50 katasztrális hold volt a birtok teljes területe, ebből körülbelül 56 kh volt a szántó. A járási gazdasági felügyelőség 1948 januárjában javasolta 41 kh 988 négyszögöl igénybevételét kényszerhaszonbérlet formájában, mivel a területnek csak egy rész volt bevetve. A földeket magángazdálkodóknak adták kishaszonbérletbe. A gazdasági felügyelőség szerint a földhaszonbérletek felbontása nagy nyugtalanságot okozott volna a parasztok körében. 1948 őszétől 1949 elejéig rendőrségi iratok fedik fel a földek további sorsát. 1948 novemberében a rendőrség, a községi bíró és a járási gazdasági felügyelő közösen ellenőrizték a földeket. Az esperes plébános, L.J. ellen ekkor feljelentést tettek szabotázsért, mivel a javadalmi földek egy része még mindig megműveletlen volt, és a vetőmag nem volt megcsávázva. A források szerint a parlagföldeket már korábban átadták a földbérlő csoportnak, azonban részben még mindig nem lettek átvéve. Valószínűleg a megyei gazdasági felügyelőség 1949. január 23-án intézett felhívást a földhivatalhoz és a csurgói rendőrkapitánysághoz:

„Felhívjuk a Csurgai Rendőr Kapitányság figyelmét az alábbiakra Csurgón L.J. esperes plébánostól kényszer haszonbérbe vett területen táblás csoport létesült. Kérjük a

*rendőrséget, hogy a termelőcsoportot, s annak munkáját kísérje figyelemmel védje meg őket mindenféle kulák és klerikális reakció támadástól.*⁴³⁰

A megyei gazdasági felügyelőség ezt követően, 1949. március 12-én hozott határozatot a kényszerhaszonbérletről, amely szerint igénybe vették az összes földet és a rajta lévő összes felépítményt.⁴³¹

A legfejlettebbnek tartott harmadik típusú termelőszövetkezeti csoport 1948-as működési szabályzata szerint a belépő személyek a tulajdonukban és bármilyen jogcímen használatukban lévő összes földet közös használatba kellett, hogy adják.⁴³² A III. típusú termelőszövetkezeti csoportok 1950-től „önállósulhattak” III. típusú termelőszövetkezetekké, amelyeket jogi személlyé nyilvánítottak.⁴³³ Ezeket nevezték 1953-tól mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek.⁴³⁴

A haszonbérletként átadott vagy felajánlott földek után fizetendő haszonbérrel 1950-ben jelent meg egy rendelet. A jogszabály szerint a földet ténylegesen használó köteles volt fizetni a haszonbért a tulajdonosnak. A termelőszövetkezetnek a haszonbérletként használt állami tulajdonú földért is fizetnie kellett volna haszonbért, azonban az államtól gyakorlatilag az összes földet ingyenes használatra vették át.⁴³⁵ Az 1949 novemberében megjelent földhasznosítási rendelet alapján az állami tulajdonú, az állam által bármilyen felajánlás címén átvett, az elkobzott és a parlagon lévő területeket elsősorban állami gazdaságok és termelőszövetkezeti csoportok használatába kellett átadni.⁴³⁶

A termelőszövetkezeteknek a rendelkezések szerint a következő esetekben kellett haszonbérleti díjat fizetniük:

⁴³⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML), XXIV. 201. 39. ö.e. iktatószám nélküli.

⁴³¹ Uo. 1934/1949. sz. iratok között.

⁴³² *Magyar Közlöny*, 278. szám, 14.000/1948. (XII.18.) Korm. számú rendelet a földművelőszövetkezetek és a földbérletű szövetkezetek termelőszövetkezeti csoportjairól, 1948. december 18.

⁴³³ MEDVE 1955: 57. *Magyar Közlöny*, 78. szám, 133/1950. (V.7.) M.T. számú rendelet az önálló termelőszövetkezetekről, 1950. május 7.

⁴³⁴ *Magyar Közlöny*, 60. szám, 1.070/1953. (XI.12.) számú Minisztertanácsi határozat a mezőgazdasági termelőszövetkezetek alapszabályának megerősítéséről, 1953. november 12.

⁴³⁵ *Magyar Közlöny*, 137. szám, 16.089/1950. (VIII.11.) F.M. számú rendelet egyes mezőgazdasági ingatlanok haszonbérének szabályozásáról, 1950. augusztus 11.

⁴³⁶ *Magyar Közlöny*, 246. szám, 15.037/1949. (XI.26.) F.M. számú rendelet az állami rendelkezés alatt álló egyes mezőgazdasági ingatlanok ideiglenes hasznosításáról, 1949. november 26.

- a termelőszövetkezeti földbeviteli kötelezettség által létrejött haszonbérleti jogviszony,
- a polgári jog általános szabályai szerint létrejött haszonbérleti jogviszony,
- az állami előhaszonbérleti jog által létrejött haszonbérleti jogviszony,
- az állam számára haszonbérbe felajánlott és ez alapján létrejött haszonbérleti jogviszony alapján.⁴³⁷

A földhasznosítási szabályozás értelmében az állami tartalékként kezelt elhagyott és műveletlen földeket az állami tulajdonú földekkel megegyező módon kellett hasznosítani. A termelőszövetkezetek az így állami tartalékként használatukba került, magántulajdonban és állami tulajdonban lévő földek használatáért nem fizetett ellenértéket, a legtöbb esetben pedig a haszonbérelt ingatlanok után sem. A 18.010/1951. F.M. számú rendelet egységes szerkezetben tartalmazta a termelőszövetkezetek alapszabályait. A termelőszövetkezet tagjai továbbra is a tulajdonukban és használatukban lévő összes földdel kellett, hogy részt vegyenek a közös gazdálkodásban. 1951 novemberében megjelent egy újabb földhasznosítási rendelet, amely szerint az állami gazdaságoknak az állam által használatra átadott állami tartalékföldért a gazdaságnak nem kellett térítést fizetnie, míg a termelőszövetkezeteknek külön rendeleti úton történő szabályozást irányoztak elő a térítési díj fizetéséről.⁴³⁸

A tartalékingatlanokat, amelyek közé az elhagyott ingatlanokat is sorolták, továbbra is a szocialista szektor használatába kellett elsősorban átadni, vagy, ahogy néha másképp nevezték, a használatukba juttatni. A 91/1952. F.M. számú utasítás alapján a termelőszövetkezeteknek az 1952. december 15-e után hasznosításra átvett ingatlanokért nem kellett haszonbérletet fizetniük. Az utasítás azt is előírta, hogy a termelőszövetkezeteknek a hasznosításra átvett ingatlanokat a tagosítások során véglegesen a gazdálkodási területükhöz kellett csatolniuk.⁴³⁹ A termelőszövetkezetek

⁴³⁷ A 205/1950. M.T. számú rendelet módosított az önálló termelőszövetkezetek és a termelőszövetkezeti csoportok működési szabályzatán (alapszabályán). A módosítás szerint a szövetkezet gazdálkodási területéhez tartozott az összes, bármilyen címen a szövetkezet kezelésébe, használatába és haszonbérletébe kerülő föld. A gazdálkodási területet elidegenítés vagy haszonbérbe adás által nem lehetett csökkenteni. *Magyar Közlöny*, 136–137. szám, 205/1950. (VIII.11.) M.T. számú rendelet az önálló termelőszövetkezetek és a termelőszövetkezeti csoportok működési szabályzatának módosítása, 1950. augusztus 11.

⁴³⁸ *Magyar Közlöny*, 164. szám, 18.108/1951. (XI.21.) F.M. számú rendelet az állami földalaphoz tartozó mezőgazdasági tartalékingatlanok átmeneti hasznosításáról, 1951. november 21.

⁴³⁹ *Belügyi Közlöny*, 70. szám, a földművelésügyi miniszter 91/1952. F.M. számú utasítása az állami földalaphoz tartozó mezőgazdasági tartalékingatlanok hasznosításával kapcsolatos egyes kérdésekről, 1952. december 14.

kötelező haszonbér és földjáradék fizetési problémái elhúzódtak a hatvanas évekig. Hivatalosan megjelent jogszabály 1953-ban, az „új szakasz” idején tartalmazta először azt, hogy a termelőszövetkezetek az államtól átvett állami tartalékföldet ingyenesen használhatják.⁴⁴⁰

Az 1948-as ingatlanforgalmi rendelkezések arra kényszerítették a földtulajdonosokat, hogy a növekvő gazdasági terhek mellett földjeik egy részének a hasznosításáról ne eladás által, hanem más módon gondoskodjanak. A haszonbérbeadást az 1948-as haszonbérleti rendelkezések szintűgy korlátozták. A nagyobb birtokokkal rendelkező földtulajdonosok kényszerültek elsőként rá arra, hogy mivel magánszemélyek számára nem adhattak el földet, valamiképp azt átadják más gazdálkodó használatába. Az 1948-as haszonbérleti rendelkezések szerint azok a gazdák, akiknek a tulajdonában több mint 25 kh volt, be kellett jelenteniük a haszonbérleti szerződéskötési szándékukat, hogy a hatóságok kijelöljék számukra a haszonbérletet. A probléma kettőssége abból adódott, hogy a kisbirtokosok lehetőségei is korlátozottak voltak, egyrészt anyagi szempontból, másrészt a mezőgazdaság kollektivizálása szempontjából. Ez lehetett az oka annak, hogy azok a földtulajdonosok, akiknek nagyobb birtokaik voltak, könnyen olyan helyzetbe kerülhettek, hogy a földet sem eladni, sem pedig haszonbérbe adni nem tudták. A gazdák ezért rákényszerültek arra, hogy földet adjanak át haszonbérbe, ingyenes használatra vagy pedig tulajdonba az államnak. Az átadást hivatalosan önkéntes felajánlásnak nevezték. A különböző módszerekkel kényszerített földátadás vagy földleadás valójában az állami használatba vagy tulajdonba vétel egyik formája volt.

A források arra utalnak, hogy már 1948 második felében is ajánlottak fel földeket az állam számára. Elsősorban kulákok igyekeztek átadni a földet abból a célból, hogy a vételárból rendezzék az adósságaikat, és hogy kisebb birtokkategóriába kerüljenek. Bár első szempillantásra önkéntesnek nevezhető mindez, a közvetlen vagy közvetett háttérmechanizmusok hatására kényszerült rá a földtulajdonos, hogy a földjét felajánlja. 1949 nyarától már erőszakkal is folyt a földfelajánltatás. Kérdéses, hogy vajon a pártállam vezetése 1949 tavaszán mindezt tervezte-e és az állami elővételi jog

⁴⁴⁰ *Magyar Közlöny*, 36. szám, 42/1953. (VIII.2.) M.T. számú rendelet az állami tartalékföldek hasznosításáról, a földhaszonbérletek szabályozásáról, valamint a dolgozó parasztságnak ezzel kapcsolatban juttatott kedvezményekről, 1953. augusztus 2. *Magyar Közlöny*, 39. szám, 1/1953. (VIII.20.) F.M. számú rendelet az állami tartalékföldek hasznosításáról és a dolgozó parasztoznak ezzel kapcsolatban juttatott kedvezményekről, 1953. augusztus 20.

helyett tértek rá a földfelajánlásokra, vagy pedig a földfelajánlások jelensége miatt tették lehetővé a földátadásokat? Evidensnek tűnik, hogy az állam nem kívánt földvásárlásra jelentős összegeket fordítani, és feltételezhető, hogy az állam minimum a kulákok földjeit valamikor később, kártalanítás nélkül államosította volna és vette volna igénybe. Az állam gyakorlatilag elővásárlást gyakorolt azokban az esetekben, amikor a kulák nem tudta eladni a földjét, és önkéntesen felajánlotta azt az államnak megvételre. Ugyanez történt bérbeadás esetén, az állam gyakorlatilag előhaszonbérleti jogával élt, amikor a kulák bérbeadta volna a földjét, vagy amikor felajánlotta azt a haszonbérbe az állam számára. Sokan ingyenes használatba adták át földjüket, azonban mind a haszonbérbe adás, mind pedig az ingyenes használatba adás lehetőségét részben megszüntették, majd pedig erősen korlátozták 1949/1950-tól. Az államnak vagy a földet használónak a haszonbérleti felajánlás esetén haszonbérletet kellett volna fizetnie a tulajdonos számára, azonban sem ezt, sem pedig a földvételt sem kívánta az állam kiterjeszteni a pénzügyi kihatások miatt. Ezért is került előtérbe az ellenszolgáltatás nélküli felajánlás, vagyis a földek ingyenes átadása az állam számára.

Azt, hogy a párton belül kétségek merültek fel a földfelajánlásokkal kapcsolatban, jól szemlélteti az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottságának az egyik 1949. márciusi feljegyzése. A feljegyzés készítői ekkor még főként a haszonbérleti felajánlásokat szorgalmazták, és elítélték a kulákok földfelajánlásait, mivel ezzel kisebb birtokkategóriába kerülhettek, és megteveszthették a kis- és középparasztságot.⁴⁴¹ A földfelajánlás kérdése az MDP Titkársága elé került, ahol az alapelveken nem változtattak, viszont ekkor már pozitív jelenséggént ábrázolták a földfelajánlást, mondván, hogy az a szocialista szektort erősíti, a kulákokat pedig gyengíti.⁴⁴² A Titkárságon bemutatott feljegyzés szerint a felajánlások üteme felgyorsult és elérte a 40–50 000 kh-t. A felvázolt alapelveket ekkor elfogadták, és úgy döntöttek, hogy szükség van egy olyan rendelkezésre, amely által az eladósodott kulákok birtokát az állam árverés nélkül igénybe veheti a köztartozások rendezése fejében.

Március második felében el is készült egy kormányrendelet tervezet ebben a tárgyban. A rendelet a kulákok számára lehetővé tette volna a birtokuk egy részének

⁴⁴¹ MNL OL M-KS 276. f. 85. cs. 16. ö.e. Feljegyzés a kulákok és más ingatlantulajdonosok földfelajánlásával kapcsolatban, 1948. március.

⁴⁴² MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 33. ö.e. 1949. március 9. 4.b. Kulákok és egyéb ingatlantulajdonosok földi felajánlása. Feljegyzés a kulákok és más ingatlantulajdonosok földfelajánlásával kapcsolatban, 1949. március 8.

vagy teljes egészének az állami tulajdonba történő felajánlását, továbbá lakóingatlanok felajánlását is a köztartozások rendezésére. A felajánlások intézésére külön megyei bizottságot hoztak volna létre a pénzügyigazgatóságokkal együttműködve.⁴⁴³ Egy másik, március 21-i tervezet már az összes földtulajdonos számára lehetővé tette volna a földfelajánlást. A hosszú és részletes tervezet szó szerint az állam számára történő elővásárlási vagy előhasznóbérleti felajánlás eseteit szabályozta. A földeket hasznóbérletbe 4 évre lehetett volna átadni, a kulák felajánlók pedig, ha középparaszti kategóriába kerültek volna a felajánlással, bizonyos idő után beléphettek volna a szövetkezetekbe.

A felajánlási ügyek intézése a tervezet szerint a megyei ingatlanforgalmi bizottságok hatáskörébe tartozott volna.⁴⁴⁴ Az MDP Titkársága elé 1949. március 23-án egy enyhén módosított változat került, s ekkor úgy határoztak, hogy csak a kulákok hasznóbérleteinek a felajánlását kell rendezni, a választások után pedig a földjeik megvásárlásáról szóló kérdésekkel is foglalkozni fognak.⁴⁴⁵ A jogi szabályozást későbbre halasztották, s így a rendelet következő tervezete május végére készült el, amely a márciusi tervezethez hasonlóan szintén lehetővé tette volna az összes földtulajdonos számára a felajánlást, kivéve a földreform során juttatottakat. Hasznóbérbe minimum 5 évre lehetett ingatlant felajánlani, a megvételre kerülő ingatlan vételárát pedig az állam 10 évi egyenlő részletben lett volna köteles kifizetni.⁴⁴⁶

Az MDP Titkárság a tervezetet „kulák-földek vásárlása” megjelöléssel tűzte napirendre 1949. június 1-én. A bemutatott rendelettervezetet elfogadták, azonban ekkor már a földek megvételét részesítették előnyben a hasznóbérbe vevéssel szemben. A kulákok a földek átadása után sem lehettek volna a szövetkezetek tagjai.⁴⁴⁷ A rendelet

⁴⁴³ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 99. ö.e. 10/157/1949. sz. A Magyar Köztársaság Kormányának .../1949. Korm. számú rendelete az ingatlanulajdonosokkal szemben fennálló egyes állami követeléseknek mezőgazdasági ingatlannal, házas belsőséggel történő kiegyenlítése tárgyában, 1949. március.

⁴⁴⁴ MNL OL M-KS 276. f. 85. cs. 18. ö.e. A magyar köztársaság kormányának .../1949. Korm. számú rendelete a mezőgazdasági ingatlanok, élő- és holt gazdasági felszerelések felajánlásának szabályozása és ezzel kapcsolatban egyes jogszabályok kiegészítése, illetőleg módosítása tárgyában, 1949. március 21.

⁴⁴⁵ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 35. ö.e. 1949. március 23. 4.b. Földfelajánlásokkal kapcsolatos rendelet. A magyar köztársaság kormányának 8130-...../1949. Korm. számú rendelete a mezőgazdasági ingatlanok és felszerelésük felajánlása, valamint a mezőgazdasággal és a szövetkezetekkel kapcsolatos egyes jogszabályok módosítása tárgyában, 1949. március 25.

⁴⁴⁶ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 99. ö.e. 10/92/1949. sz. A Magyar Köztársaság Kormányának 8130 .../1949. Korm. számú rendelete a mezőgazdasági ingatlanok és azok felszerelésének felajánlásáról, 1949. május.

⁴⁴⁷ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 48. ö.e. 1949. június 1. 6.a. Kulák-földek vásárlása. A magyar köztársaság kormányának 8130 .../1949. Korm. számú rendelete a mezőgazdasági ingatlanok és azok felszerelésének felajánlásáról.

további előkészítésének a részleteire az FM anyagokból lehet következtetni. Ezek szerint a Minisztertanács a kisebb módosításokon átesett tervezetet 1949. június 10-én fogadta el, s ezt követte az Igazságügyminisztériummal történő egyeztetés. A feljegyzések szerint a rendelet előkészítésére rövid idő állt rendelkezésre, s ezért nem is küldték meg a tervezetet június 10-e előtt a többi minisztériumnak.⁴⁴⁸ Az elkészült rendelet végül 1949. június 16-án jelent meg a Magyar Közlönyben.⁴⁴⁹

A földek felajánlata má már 1949 júliusától kampányszerűen hozzákapcsolódott a termelőszövetkezeti csoportok szervezéséhez és a tagosításokhoz. A pártvezetés ettől kezdve már egyértelműen növelni kívánta a felajánlások számát. 1949 júliusának végére 52 697 holdat ajánlottak fel az államnak, elsősorban uri birtokosok és kulákok. Azok, akik korábban ellenszolgáltatás nélkül vagy megvételre adtak volna át földet, ekkor már leginkább a haszonbérleti felajánlást választották volna. A nagyobb parasztbirtokosok általában véve 20–25 kh földet hagytak meg maguknak a földfelajánlás során, hogy ez által középparaszti kategóriába kerülhessenek. A gazdák alig ajánlottak fel állatállományt vagy egyéb gazdasági felszerelést, mivel ezekre szükségük volt a megmaradó földterületek megművelése céljából.⁴⁵⁰

A földbirtokpolitikai probléma ezek után már adott volt, és a helyzet csak tovább súlyosbodott. A földfelajánlási kampány a kulákok likvidálásába csapott át, s ahogy gyorsult a szövetkezetesítés és tagosítás tempója, a földfelajánlás egyre több olyan földtulajdonost érintett, aki kisebb birtokkategóriába tartozott. A földfelajánlások száma egyre csak nőtt, annak ellenére, hogy voltak olyan periódusok, amikor központilag, átmenetileg megtiltották az állami szerveknek a felajánlott földek átvételét. A haszonbérbe történő átadás és a megvétel is mind nagyobb terhet jelentett volna az államnak, ezért 1949 és 1950 fordulójától gyakorlatilag megtiltották a haszonbérbe és a megvételre történő felajánlások elfogadását, majd pedig átmenetileg megtiltották a földhözjuttatottak földről történő lemondását is 1950 tavaszán. Bár ekkor még megkísérelték a kulákbirtokok törvényellenes igénybevételének a korlátozását és megakadályozását, a folyamat 1951 és 1952 folyamán felgyorsult. Az 1949-ben

⁴⁴⁸ MNL OL XIX-K-1-b 245. ö.e. 8.130/1/1949. sz. kormányrendelet tervezet a mezőgazdasági ingatlanok és azok felszerelésének felajánlásáról.

⁴⁴⁹ *Magyar Közlöny*, 125–126. szám, 4.091/1949. (VI.16.) Korm. számú rendelet a mezőgazdasági ingatlanok és azok felszerelésének felajánlásáról, 1949. június 16.

⁴⁵⁰ MNL OL M-KS 276. f. 85. cs. 31. ö.e. Jegyzőkönyv az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Bizottság 1949. augusztus 1-i üléséről. Szigorúan bizalmas sz. javaslat a felajánlott ingatlanok átvételével kapcsolatos kérdések megoldására, 1949. július 29.

regisztrált több mint 70 000 kulákból 1952 közepére már csak 22 000 volt olyan, akinek a birtoka meghaladta a 25 kh-t vagy a 350 aranykorona értékét.

Az önkéntes földfelajánlásról határozat és jegyzőkönyv készült. A gazdák a források szerint különböző okokból ajánlották fel földjeiket. Az okok többsége valamilyen adminisztratív nyomásra vezethető vissza. A felajánlásról készült források többsége nem tartalmazza a kényszert vagy az erőszakot, ami által a pártállam képviselői elérték a földek felajánlását. Mégis, egy-két esetben rögzítésre kerültek a körülmények, s nyíltabban felszínre került az is, hogy milyen módszerekkel kényszerítették a földtulajdonosokat a felajánlásra.

Győr-Moson megyében, Tét községben 1949. augusztus 22-én alakítottak szemle bizottságot a felajánlott ingatlanok és felszerelések átvételére. A jegyzőkönyv szerint jelen volt a földhivatal kiküldötte, a községi elöljáróságról egy személy, illetve a DÉFOSZ és a gépállomás képviseletében két személy. A jegyzőkönyvet idézve:

„A Szemle Bizottság megalakultnak jelenti ki magát.

A bizottság megalakulása után a H. testvérek megjelentek a bizottság előtt és a szövetkezet által használt birtokukból 15 holdon felüli részt és hozzátartozó élő és holt felszerelést akartak felajánlani. Mielőtt azonban a felajánlást megtették a MDP Járási Bizottsága részéről K.I. a bizottság elöl kihívatta a felajánló feleket és a tárgyalást tovább folytatni nem lehetett, mert politikai okokból a felajánlókat a magyar államrendőrség őrizetbe vette.”⁴⁵¹

További forrásokból kiderül az is, hogy a H. testvérek birtokának feltehetőleg egy részét a téti földművesszövetkezet már 1949 tavaszán átvette házi kezelésbe. 1949 folyamán a földek használatát átadták az állami gazdaságnak.⁴⁵²

Baranya megyében például a tagosítások során történő földfelajánlások körülményei ismerhetőek meg a következő esetből, a J.K. siklói lakos ingatlanfelajánlásáról készült betétlapból, amelyet az 1949. szeptember 26-án tartott ingatlanforgalmi bizottsági ülés jegyzőkönyvéhez fűztek hozzá:

„Idézésre megjelent J.K. siklói lakos és előadja, hogy a 4091/1949. Korm. sz. rendelet alapján a siklói határban lévő 26 kh 871 n.öl területű mezőgazdasági ingatlanát az

⁴⁵¹ MNL GyMSMGyL XXIV. 202. 1. ö.e. pontos iktatószám nélkül.

⁴⁵² Uo.

állam részére felajánlani nem volt és nincs szándékában. A Siklós községben folyó tagosítási eljárás során azonban a tagosító bizottság megidézte és ott a bizottság T.J. községi főjegyző útján közölte vele, hogy ingatlanait az állam részére fel kell ajánlania mert különben 3 évi fegyház büntetésnek teszi ki magát, miután a felajánlása megtagadásával a tagosítási eljárást akadályozza, felajánlását ezért tette meg. Minthogy a fentiek szerint a felajánlást kényszer hatása alatt tettem meg azt kéri meg nem történtnek tekinteni.

[...]

J.K. pótlólag előadja, hogy a tagosítási eljárás során kérdést intéztek hozzá, hogy a táblába eső ingatlanaiért csereingatlant vagy pénzbeli kártalanítást kíván erre ő kijelentette, hogy saját használatában kívánja megtartani ingatlanait ha azonban a tagosítási célra feltétlenül szüksége van úgy az állam részére minden ellenszolgáltatás nélkül felajánlja, és a tagosítási eljárást hátráltatni nincs szándékában.

A felajánlást tehát ezért tette meg és az ilyen alapon fenntartja mégis azzal, hogy az 3281-3284 hrsz. összesen 3 kh 592 n.öl területű ingatlanát saját használatában kívánja megtartani.

A felajánlott 23 kh. tulajdona ajánlja fel tekintettel azonban arra, hogy az állammal szemben adó stb. kötelezettségei vannak kérje a maximális vételár megállapítását.”⁴⁵³

A korlátlan földfelajánlás jogszabályi biztosítása 1949-től olyan jelenséget idézett elő, mint amelyet az 1948 őszén még tervezett állami elővételi jogról szóló szabályozásnak a végrehajtása is okozhatott volna. A radikális politikai irányba történő eltolódást jelezte az ellenszolgáltatás nélkül felajánlott ingatlanok számának a növekedése. A 25 kh-n felüli ingatlanok felvásárlásával vagy ingyenes átvételével a kulákokat egy idő után a középparaszti kategóriába kellett volna besorolni. A párt számára ideológiailag még hátrányos is lehetett volna az, ha az osztályellenség „túl korán” tűnt volna el a vidékről. A gazdasági helyzetet az is súlyosbította, hogy a kulákok egy része rákényszerült a teljes birtok átadására. 1950-től pedig mindez már ellenszolgáltatás nélkül történt az esetek nagy részében. A földek állami tulajdonba vételének ez a módja inkább hasonlított a kárpótlás nélküli igénybevételhez, kisajátításhoz vagy inkább az elkobzáshoz, mint az állami elővásárláshoz vagy önkéntes

⁴⁵³ MNL BaML XXIV. 201.a. 7. iratcsomó, 45.241–45.300 sz. kis iratcsomó: 45.259/1949. MIR. sz. J.K. siklósi lakos földfelajánlása, 1949. szeptember 26.

földfelajánláshoz. Az állam által átvett földek állami tulajdonba kerültek és állami tartalékfölddé lettek nyilvánítva. Megművelésük azonban egyáltalán nem volt teljes mértékben biztosítva az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek által. Nem véletlen, hogy 1953 elejéig készültek a jogszabálytervezetek a kulákok állattalományának és mezőgazdasági felszereléseinek a felajánlásáról vagy igénybeviteléről.⁴⁵⁴

1950-től pedig kampányszerűen ajánlották fel többek között az ipari munkások és a bányászok földjeit, hogy ezzel megszüntessék a kétlakiságot. A mezőgazdasággal nem élethivatásszerűen foglalkozók és a kettős foglalkozásúak tulajdonában egyes becslések szerint 2–2,2 millió kh volt, amelyből 5–600 000 kh volt az olyan terület, amelyet a földreform során juttattak. Az iparban, a bányászatban és a közlekedésben dolgozó kétlakiak száma 350–400 000 fő volt, földtulajdonuk pedig 1,1–1,2 millió kh, ebből 4–500 000 kh volt a juttatott föld. Közülük 1950 végéig körülbelül 10 000 fő mondott le 40–45 000 kh juttatott földről. Főként a nők ragaszkodtak a földtulajdonhoz.⁴⁵⁵

A különböző adatsorok és feljegyzések közti eltérések és különbségek ellenére több adatösszesítésre és kimutatásra is hivatkozok az értekezésben, így ezek össze is vethetők egymással. 1949. július 1-én a kulákgazdaságok száma a Központi Statisztikai Hivatal Mezőgazdasági Főosztálya szerint 63 300 volt, a gazdaságok földterülete pedig összesen 2 260 228 kh. A kulákok és az uri birtokosok 1951. december 31-ig a következőképp ajánlották fel ingatlanaikat.⁴⁵⁶

⁴⁵⁴ MNL OL M-KS 276. f. 85. cs. 31. ö.e. Jegyzőkönyv az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Bizottság 1949. augusztus 1-i üléséről. Szigorúan bizalmas sz. javaslat a mezőgazdasági gépek felajánlása tárgyában, 1949. július 29. MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 136. ö.e. 1951. március 28. 5. Javaslat a földjüket felajánlott kulákok állatainak és gazdasági felszereléseinek felvásárlásáról és a kulákok kötelező állattartásáról. Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály, szigorúan bizalmas sz. javaslat a földjüket felajánlott kulákok állatainak és gazdasági felszereléseinek felvásárlásáról és a kulákok kötelező állattartásáról, 1951. március 27. MNL OL XIX-A-2-ee 178. ö.e. D/205. sz. Földművelésügyi Minisztérium szigorúan titkos sz. javaslat a kulákok élő és holt felszerelésének felajánlására, 1953. január 22.

⁴⁵⁵ MNL OL M-KS 276. f. 85. cs. 63. ö.e. Szigorúan bizalmas sz. javaslat a nem mezőgazdasági főfoglalkozású /egyéb vagy kettős foglalkozású/ földtulajdonosok ingatlanfelajánlásáról, 1950. november 15.

⁴⁵⁶ MNL OL XIX-A-19-b 46. ö.e. 41/429/1952. sz. kulák-területfelajánlások 1949. VI.–1951. XII. Pontos dátum nélküli, valószínűleg 1952 első fele. Központi Statisztikai Hivatal Mezőgazdasági Főosztály, 3. számú táblázat, a kulákok és uribirtokosok területfelajánlásának időbeli alakulása, 1949. VI. 20.–1951. XII. 31.

Időpont	Felajánlást tett		Felajánlott terület	
	szám szerint	az 1949. VII. 1-i kulákgazdaságok %-ában	kat. hold	az 1949. VII. 1-i kulákgazdaságok területének %- ában
1949. szeptember 30-ig	5.355	8,5	206.928	9,2
1949. december 31-ig	7.342	11,6	268.913	11,9
1950. március 31-ig	10.212	16.1	346.670	15,3
1950. június 30-ig	11.658	18.4	388.119	17,1
1950. szeptember 30-ig	14.030	22,1	457.755	20,2
1950. december 31-ig	16.311	25,7	519.672	22,9
1951. március 31-ig	19.407	30,6	600.066	26,5
1951. június 30-ig	23.030	36,3	688.610	30,4
1951. szeptember 30-ig	28.957	45,7	812.555	35,9
1951. december 31-ig	31.733	50,1	873.042	38,6

Az adatok szerint 1951. december 31-ig 1 008 668 kh-t ajánlottak fel, amelyből 723 996 kh (71,8%) volt ellenszolgáltatás nélküli, míg 284 672 kh (28,2%) megvételre történő felajánlás. Jellemző, hogy a haszonbérleti felajánlásokat 1949 végéig az adatok egyáltalán nem tartalmazzák, vagy pedig ezeket az ingyenes felajánlások közé sorolták. 1951 decemberéig a kulákok és az uri birtokosok 733 332 kh szántóterületet ajánlottak fel, ebből 654 556 kh-t vett át az állam. A KSH adatokból 200 000 kh-t vontak le, ami elutasított, de megismételt, vagy pedig többszöri felajánlásnak volt tekinthető. A KSH 1952 elejére valószínűsíthető, hogy az állami tartalékföldek összterületét 350–380 000 kh-ra becsülte. Ebből 160 000 kh kishaszonbérletben volt, a többi községi kezelésben. A felajánlott földek nagy részét (659 287 kh) állami gazdaság, kisebb részét (280 449 kh) termelőszövetkezet vette át. A maradékot kishaszonbérletek által hasznosították (68 932 kh).⁴⁵⁷

Magyarországon a sztálinista éra első éveiben a földmagántulajdon felszámolásának a fő eszköze a földek felajánlása volt. A növekvő állami tulajdonú földterület megfelelő művelését, hasznosítását azonban a hatályban lévő, már említett földhasznosítási jogszabályok által nem lehetett biztosítani. A probléma forrása az

⁴⁵⁷ MNL OL XIX-A-19-b 46. ő.e. 41/429/1952. sz. kulák-területfelajánlások 1949. VI.–1951. XII. Pontos dátum nélküli, valószínűleg 1952 első fele.

erőltetett ütemű kollektivizálás és szövetkezetesítés volt. Ha még meg is valósult a nagyüzemi táblás közös földhasználat, a megfelelő gépesítés, talajművelési rendszer és intenzívebb termelési módszerek híján a mezőgazdasági termelés nem emelkedett. 1948 őszén beszüntették az állami tartalékföldek magántulajdonba történő juttatását, amit a földreform befejezéséről szóló 1949-es jogszabály megerősített. Mindezek után az állami tulajdonban lévő földterület csak igen kivételes esetben kerülhetett magántulajdonba.⁴⁵⁸ 1949 novemberében a földhasznosításról szóló FM rendelet az állami rendelkezés alatt álló mezőgazdasági ingatlanok ideiglenes hasznosítása helyett inkább a végleges rendezés irányába mutatott az által, hogy elsősorban az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek használatába kellett adni az elhagyott és parlagföldeket. A kishaszonbérbe adás jelentett átmeneti megoldást a földhasznosításban, amit az is jelez, hogy csak nagyon rövid időre szólt, egy évig.⁴⁵⁹

Az elhagyott, műveletlen és parlagföldeket a földhasznosításról szóló jogszabály alapján ugyanúgy hasznosították, mint az állami tulajdonú földeket. A helyi körülményektől függően sokszor kishaszonbérletű művelték meg átmeneti jelleggel ezeket a földeket, és csak később adták át azokat véglegesen a szocialista szektor használatába. A hatóságok igyekeztek felbontani a haszonbérleti szerződéseket azokon a helyeken, ahol a termelőszövetkezeteknek szükségük volt földre. Mindebből adódóan a földek eredeti tulajdonosai aligha szerezhették vissza ingatlanukat magánhasználatba. Az ilyen földeket gyakorlatilag állami tulajdonként kezelték, ezt jól szemlélteti a Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztályának 1950. június 21-én kiadott 18. számú körrendelete:

„[...] 4./ A szóbanlévő ingatlanokat a rendelkezési jog gyakorlása szempontjából egyébként úgy lehet tekinteni további rendelkezésig, mint a földbirtokpolitikai célt szolgáló ingatlanokat azzal a különbséggel, hogy a telekkönyvi tulajdoni átírásuk iránt ezidőszertel rendelkező nem lehet, azonban mint állami rendelkezés alatt álló ingatlanoknak a közületi földkönyvbe való felvétele iránt az erre vonatkozó rendeleteknek megfelelően a megyei földmérési igazgatóság útján gondoskodni kell.

[...]

⁴⁵⁸ Magyar Közlöny, 166–168. szám, 244/1950. (X.1.) M.T. számú rendelet az állami ingatlanvagon tulajdonjoga, kezelése, nyilvántartása és forgalma tárgyában, 1950. október 1.

⁴⁵⁹ Magyar Közlöny, 246. szám, 15.037/1949. (246) (XI.26.) F.M. számú rendelet az állami rendelkezés alatt álló egyes mezőgazdasági ingatlanok ideiglenes hasznosításáról, 1949. november 26.

7./ A körrendelet 4./ pontjában foglaltakat bizalmasan kell kezelni.”⁴⁶⁰

1950-ben és 1951-ben folyamatosan emelkedett a földfelajánlások száma, és ezzel párhuzamosan az állami tartalékföldek területe is. A kimutatások szerint 1951 májusában 243 682 kh volt az állami tartalékföldek összterülete, ebből 80 974 kh-t hasznosítottak állami vállalatok, gazdaságok és termelőszövetkezetek, a többi terület kishasznóbérletbe volt kiadva. 22 385 kh volt a teljesen műveletlenül álló terület.⁴⁶¹ A tartalékföld területe elvileg csökkent az 1949/1950-es gazdasági évhez képest, viszont a hasznosítatlan terület mérete nőtt az 1950/1951-es gazdasági évben. Értelemszerűen a szocialista szektor számára összevont és az által hasznosított ingatlanok a továbbiakban már nem hasznosítatlan tartalékföldként voltak nyilvántartva. A tartalékföldek egy része silány minőségű volt és felaprózódott, ezért azokra még a kishasznóbérleti szerződések megkötése is nehézkes volt bizonyos esetekben. A hasznóbér egyébként magában foglalta a földadót és a köztartozásokat is. Az FM egyik 1951. szeptemberi jelentése szerint a tartalékföldek területe elsősorban az egyházi, a kétlaki felajánlások által, továbbá a juttatott földről történő felajánlások által növekedett. A Földbirtokrendező Főosztály a következő javaslatokkal állt elő: a kishasznóbérlők által bérebe vett földeket ne számítsák bele a beszolgáltatási és adófizetési kötelezettségbe, és a bérlők ne kerülhessenek a bérebe vett földdel a kulákbirtokos kategóriába. A bérebe vett szőlőket sem kellett a javaslat szerint ötszörösen beszámítani a beszolgáltatási terhekbe. A juttatott földekről a lemondást az őszi és a tavaszi talajelőkészítő munkálatok idejére korlátozták volna, így október 1. és március 15. után nem lehetett volna a lemondást elfogadni.⁴⁶²

A tagosítások paradox módon csökkentették, ugyanakkor növelték is a hasznosítatlan állami tartalékföldek területét. Az 1951/1952. gazdasági év elején körülbelül 185 000 kh művelése nem volt biztosított. Az FM Földbirtokrendezési Főosztálya javaslatot tett a földhasznosítási rendelkezések módosítására. A javaslat szerint a kishasznóbérlő termény- és állatbeadásának megállapításakor a hasznóbérelt ingatlant nem lehetett a már meglévő ingatlanokhoz hozzászámítani. A hasznóbérlőt

⁴⁶⁰ MNL GyMSMGyL XXIII. 9.b. 188. ö.e. 8.130/X/1-58/1950. sz. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály /Országos Földhivatal/, 18. számú körrendelet. „Elhagyott javak” fogalmi körébe tartozó mezőgazdasági ingatlanok átmeneti hasznosítása, 1950. június 21.

⁴⁶¹ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 298. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály, országos összesítő kimutatás az állami rendelkezés alatt álló ingatlanok /tartalékingatlanok/ hasznosításáról. 1951. május 20-i állapot, 1951. május 25.

⁴⁶² Uo. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály, feljegyzés az állami rendelkezés alatt álló ingatlanok helyzetéről és hasznosításáról, 1951. szeptember 18.

nem lehetett volna kulákká minősíteni, ha a földterülete a haszonbérrelt ingatlannal együtt meghaladta volna a 25 kh-s birtokhatárt. A tartalékföldek hasznosítására a járási mezőgazdasági osztályokon egy-egy felelőst kellett kijelölni. Az 1951 novemberében megjelent rendelet korlátozta a juttatott földről történő lemondást, mivel azt őszi átvételre október 1. után, tavaszi átvételre március 15. után nem lehetett elfogadni.⁴⁶³ A rendelet alapján további földek kerültek a hasznosítandó ingatlanok közé: az újbirtokosok által lemondott földek, a hagyatéki eljárás során állami tulajdonba kerülő földek, illetve az úgynevezett elhagyott ingatlanok. A gyakorlatban viszont ezeket a földeket is állami tartalékföldként kezelték.

A gazdálkodóknak földjeik bérbe adása vagy földek bérbe vévése sem volt megfelelő opció a gazdaságuk kiegészítése vagy fejlesztése számára a súlyos anyagi megterhelés miatt. Mint már az előzőekben rámutattam, sokan inkább felajánlották és visszabérelték földjüket azért, hogy kevesebb legyen a beszolgáltatási és adózási kötelezettség. A pártállam vezetése számára sem 1952 közepén, sem pedig 1953 közepéig nem vált lehetségessé olyan rendelkezések megjelentetése, amelyek által teljesen megszüntették volna az ingatlanforgalmat és a földmágnahaszonbérleteket. Az „új szakaszban” a korábban kényszerhaszonbérbe vett földeket a szocialista szektor használatában tartották, azonban a mágnahaszonbérleti rendelkezéseken lazítottak.

A magánszemélyek között a haszonbérletbe adott ingatlanok száma és területe is jelentősen csökkent az 1950-es évek elején, az állami tartalékföldek bérbe vételének a száma viszont növekedett:⁴⁶⁴

Megye	Dolgozó paraszt bérbeadott				Dolgozó paraszt bérbevett			
	Tételszám		Terület kh.		Tételszám		Terület kh.	
	1951	1952	1951	1952	1951	1952	1951	1952
Baranya megye	716	569	6.087	3.327	1.233	4.506	6.594	13.216
Bács-Kiskun	5.563	3.588	24.070	24.756	8.241	14.958	56.342	88.458
Békés	3.332	3.312	24.410	18.633	3.823	12.039	23.564	53.527
Borsod	2.501	1.030	20.109	6.683	4.741	6.221	22.087	19.059

⁴⁶³ *Magyar Közlöny*, 164. szám, 18.108/1951. (XI.21.) F.M. számú rendelet az állami földalaphoz tartozó mezőgazdasági tartalékingatlanok átmeneti hasznosításáról, 1951. november 21. MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 298. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály, bizalmas sz. feljegyzés az állami földalaphoz tartozó mezőgazdasági tartalékingatlanok hasznosításáról, 1951. december 6.

⁴⁶⁴ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 442. ö.e. 8/b/636. sz. kimutatás a bérbeadott és bérbevett területekről és azok számáról megyénként 1951, 1952. Tszcs és ÁG nélkül, 1953.

Csongrád	5.103	3.295	24.284	22.707	4.849	9.991	26.165	47.570
Fejér	2.210	1.662	13.657	8.081	6.106	2.641	26.992	19.806
Győr-Sopron	4.690	6.114	24.793	23.613	13.870	17.683	48.412	56.147
Hajdú-Bihar	5.944	2.661	46.968	18.911	7.818	10.226	55.725	56.780
Heves	1.844	466	13.032	2.094	1.962	2.161	8.753	6.093
Komárom	1.268	1.270	8.215	7.366	3.400	4.552	15.878	17.620
Nógrád	402	191	2.807	581	904	1.802	4.090	3.680
Pest	3.412	1.458	24.700	8.415	4.116	5.747	26.282	25.491
Somogy	1.496	1.133	12.108	5.700	2.106	3.516	9.019	11.443
Szabolcs-Szatmár	3.367	750	25.138	4.049	3.836		21.610	11.385
Szolnok	4.649	1.680	35.423	10.755	3.459		26.790	31.024
Tolna	3.332	1.490	15.871	7.122	4.626		18.701	16.506
Vas	2.578	3.213	13.373	10.932	8.568		27.076	30.680
Veszprém	2.226	2.835	14.072	11.982	5.528		18.827	29.502
Zala	528	411	2.952	1.555	646		2.050	3.144
Vidék összesen	55.161	36.133	352.069	197.262	89.832		444.957	541.131
Budapest-fővárosi	772	393	4.404	2.378	542		2.044	1.500
Összesen együtt	55.933	36.526	356.453	199.640	90.374	137.200 (?)	447.001	542.631

Megye	Kulák bérbeadott				Kulák bérbevert			
	Tételszám		Terület kh.		Tételszám		Terület kh.	
	1951	1952	1951	1952	1951	1952	1951	1952
Baranya megye	158	108	4.489	1.379	46	31	915	256
Bács-Kiskun	2.148	2.034	59.377	47.341	769	284	22.724	5.775
Békés	1.635	2.069	38.544	41.695	473	261	7.893	3.068
Borsod	685	375	18.299	7.637	90	46	1.481	412
Csongrád	2.199	1.616	48.442	29.278	1.119	391	18.749	5.848
Fejér	363	290	10.204	5.054	77	40	1.091	315
Győr-Sopron	833	801	21.146	12.297	197	177	2.001	1.000
Hajdú-Bihar	1.693	1.435	45.634	29.642	545	287	9.897	3.935
Heves	324	127	9.747	1.806	50	16	947	138
Komárom	367	325	10.286	6.612	38	29	438	175
Nógrád	64	18	1.522	182	19	6	231	33
Pest	935	411	29.086	8.061	295	67	7.226	1.015
Somogy	278	201	6.576	2.969	30	10	352	71
Szabolcs-Szatmár	634	347	18.777	6.424	30	13	693	85
Szolnok	1.114	737	27.308	13.899	372	68	5.948	912
Tolna	391	307	10.312	3.802	72	22	1.153	197

Vas	444	301	9.293	3.933	106	67	1.119	372
Veszprém	342	314	9.511	4.441	81	60	996	327
Zala	81	30	2.036	361	4	6	116	45
Vidék összesen	14.688	11.846	380.559	226.804	4.413	1.281	83.968	23.779
Budapest-fővárosi	375	399	19.577	12.405	5	6	111	85
Összesen együtt	15.063	12.245	400.136	239.209	4.418	1.887	84.079	23.864

Míg csökkent a kétlaki bérbe adások száma (1951-ben 13 142 haszonbérbe adás 82 519 kh földterülettel, 1952-ben 7 650 haszonbérbe adás 40 849 kh földterülettel), bérbe vett földjük területe megduplázódott, 1951-ben 2 553 bérbe vételt regisztráltak 7 358 kh földterülettel, azonban 1952-ben már 7 983 bérbe vételt 15 972 kh földterülettel. Az egyéb bérbe adott és bérbe vett ingatlanok száma egyaránt csökkent.⁴⁶⁵

A földhasznosítási problémákat a kollektivizálás tömegessé válása, kiterjesztése és az 1951-ben kezdődő általános tagosítások, földösszevonások sem oldották meg teljesen. A teljesen szövetkezetesített községekben is voltak parlagföldek. Ennek ellenére 1950 őszén például minden 3 holdnál nagyobb ingyenes kulák felajánlást el kellett fogadnia a megyei mezőgazdasági osztályoknak még akkor is, ha a földeket az állami gazdaság vagy a termelőszövetkezet nem tudta egyszerre művelésbe venni.⁴⁶⁶ A pártvezetés a mezőgazdaságban kiszélesedő problémák egy részét már 1951-ben érzékelte, és tisztában is volt a radikális agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitika negatív hatásaival a mezőgazdaságban. A szovjet mintájú kollektivizálás egészen nyíltan paraszttellenes politikává fajult, miközben folyt az erőltetett iparosítás. A párt agrárpolitikája hivatalosan a kulákság korlátozását és az önkéntes szövetkezést jelölte meg elérendő célként. A fő kérdés azonban a kollektivizálás és szövetkezetesítés ütemének a kérdése volt, ugyanis ehhez kapcsolódott az agrárpolitika számos további részeleme is. A földbirtokpolitikában ez a kérdés a földmagántulajdon és a földmagánhasználat felszámolásának a gyorsaságát érintette. 1952 tavaszától és nyaratól az események még inkább felgyorsultak, és a figyelem egyre inkább a földfelajánlásokra, a tagosításokra és az állami tartalékföldek hasznosítására irányult.

⁴⁶⁵ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 442. ö.e. 8/b/636. sz. kimutatás a bérbeadott és bérbevett területekről és azok számáról megyénként 1951, 1952. Tszcs és ÁG nélkül, 1953.

⁴⁶⁶ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 298. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály, feljegyzés Hegedüs András részére a kulákok földfelajánlásának az elfogadásáról, 1951. június 21.

II.2.4.2. A szovjet mintájú kényszerkollektivizálás a szocialista tömbben Sztálin halála előtt

A magyarországi kollektivizálással párhuzamosan folyt a mezőgazdaság és a földbirtokszerkezet átalakítása a szocialista tömb többi országában, kivéve az NDK-t, ahol később kezdték el a szövetkezetesítést. Az 1949-ben létrehozott Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsán (KGST) belül a tagországok között tanulmányutakat szerveztek és a műszaki és tudományos együttműködés során dokumentációs cserék is folytak. Pártdelegációk utaztak egyik országból a másikba, miközben ott voltak a szovjetek is, akiknek folyamatos rálátásuk volt a szatellit országok belügyeibe. A Földművelésügyi Minisztériumban szovjet tanácsadók tevékenykedtek, a szovjet nagykövet pedig néha elhanyagolt módon, de több esetben is fontos szerepet töltött be az országok közötti kapcsolatok alakításában.

A tömbön belül a közös agrárpolitikai irányvonal és a szovjet minta is adott volt a mezőgazdaság átalakításához. A népi demokratikus országok termelőség-szövetkezeteinek a helyzetét és a szövetkezetesítés módszereit tanulmányozó delegációk tapasztalatait és javaslatait össze is foglalták a pártvezetés számára 1951 májusára.⁴⁶⁷ A szövetkezetek terén számos eltérés és azonosság volt a tömbön belül. 1957-ig Lengyelország és Magyarország kivételével mindenhol engedélyezték például a termelőség-szövetkezetek számára a földszerzést. 1957-től pedig Magyarországon is szerezhettek a termelőség-szövetkezetek földtulajdont azokra az ingatlanokra, amelyeken épületek álltak. A tömb összes országában több típusú szövetkezetet is szerveztek a kollektivizálás részeként. A magasabb típusú számított mindig a legfejlettebbnek. A már említett Jugoszláviában és Csehszlovákiában négy típusú szövetkezeti forma létezett, az NDK-ban és Magyarországon három, Romániában kettő, Bulgáriában pedig egy.⁴⁶⁸ A minta a szovjet, sztálini artyel típusú szövetkezet volt, amely a szovjet mezőgazdaság tömeges kollektivizálásának az idején, kolhoz néven vált meghatározóvá.⁴⁶⁹

⁴⁶⁷ MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 311. ó.e. MDP Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály, szigorúan bizalmas sz. javaslatok a termelőség-szövetkezeti mozgalom fejlesztésére a népi demokratikus országokban szerzett tapasztalatok alapján, 1951. május 9.

⁴⁶⁸ RYCHLÍK 2014: 189–190., SWAIN 2014: 503–505.

⁴⁶⁹ VARGA 2014: 34–35.

Magyarországon 1951-ben egyre inkább előtérbe került a már megalakított és úgy-ahogy működő termelőszövetkezetek megszilárdítása, gazdasági támogatása.⁴⁷⁰ Mi volt az oka annak, hogy támogatásra szorultak a termelőszövetkezetek? A szovjet kolhoz modell bizonyos elemeinek az adaptálásakor adódtak problémák, így például a következők:

- a termelőszövetkezeti tagok nem alakítottak növénytermesztő és állattenyésztő brigádokat,
- a termelőszövetkezeti tagok nem művelték közösen a földet,
- nem munkaegységben értékelték a munkát és nem a munkanormák szerint dolgoztak,
- problémák adódtak a jövedelemelosztáshoz kapcsolódóan az év végi zárszámadásokkor.

A szövetkezetesítés kezdetekor földnélküliek, újgazdák és kisparasztok léptek be részben önként a termelőszövetkezeti csoportokba, később a kampányok során azonban középparasztokat kényszerítettek belépni és ezért a földjáradék fizetése egyre nagyobb anyagi megterhelést jelentett a termelőszövetkezetek számára.

A kommunista rezsimek a tömb országaiban sorra szembesültek azzal, hogy a tömeges kényszer és erőszak menekülést váltott ki a parasztokból ahelyett, hogy beléptek volna a kollektív gazdaságokba. Ez volt az oka annak, hogy folyamatosan nőtt a parlagföldek területe a régióban, beleértve az NDK-t is. A sztálinista vezetők az önkéntesség elvének a betartását hangsúlyozva kívánták növelni a termelőszövetkezetek számát és tagságát, ám ez nem hogy megoldotta volna a problémát, hanem inkább súlyosbította azt. A termelőszövetkezetek, de még a minta termelőszövetkezetek sem győzték meg a parasztságot arról, hogy a közös nagyüzemi termelés a fejlettebb gazdálkodási forma.

Az 1950-es évek elején a kollektivizálás lelassítása helyett a keményvonalas pártvezetés egy része a szövetkezetek számszerű növelésében látta a megoldást.⁴⁷¹ A termelőszövetkezetek számának, földterületének és tagságának a növelése azonban csak erőszak által lett volna lehetséges. A visszaélések és túlkapások „baloldali elhajlásnak”

⁴⁷⁰ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 83. ő.e. 1951. szeptember 20. 1. Javaslat a termelőszövetkezeti gazdaságok megerősítésére. Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály, szigorúan bizalmas sz. javaslat a Politikai Bizottság számára a termelőszövetkezeti gazdaságok megerősítésére, 1951. szeptember 19.

⁴⁷¹ DOVRING 1960: 251–252.

lettek minősítve, amiket hallgatólagosan támogattak is, míg folyamatosan szembeállították mindezt a „jobboldali opportunizmussal”, megalkuvással. Ez történt Magyarországon is 1949-től kezdve, de 1952 közepétől elkerülhetetlenné vált annak a felismerése, hogy a kibontakozó válságot a radikális megoldások nem megoldják, hanem épp ellenkezőleg, elmélyítik. A tömbön belül felszínre kerültek a visszaélések és azok negatív hatásai, így például Lengyelországban 1950-ben és 1951 első felében.⁴⁷² A pártfunkcionáriusok a sztálinista modell alapján keresték a választ a problémákra, s így reakciójuk is részben előre volt kódolva: a hibákért és mulasztásokért, a funkcionális zavarokért nem a rendszer és annak működési elve volt a felelős, hanem a reakció és az osztályellenség. Ez a nézet még több radikalizmust váltott ki az apparátusból. Romániában 1950 ősztől 1952 májusáig lassú ütemben folyt a szövetkezetesítés, gyakorlatilag szünetelt, 1951-ben Bulgáriában függesztették fel a kényszerkollektivizálást és folyt lassúbb ütemű szervezés 1956-ig.⁴⁷³ Jugoszláviában a Sztálin-Tito szakítást követően, 1948-tól a kollektivizálás ütemén gyorsítottak, azonban az aszályok, az állami erőszak és a szovjet elemekkel telítődött kollektív gazdaságok működési problémái a jugoszláv pártvezetést 1949 végén a kollektivizálás lassítására készítették. A tagok kiléptek és kollektívokat oszlattak fel. Mindez után az állam a gazdasági megerősítést és megszilárdítást helyezte előtérbe a számszerű növelés helyett, hangsúlyozva az önkéntességet és a fokozatosságot. A tendencia azonban folytatódott, a parasztság ellenállt és a mezőgazdasági termelés csökkent. 1953 márciusában a kilépések és a kollektívok feloszlásának a szabályozásával a hibás agrárpolitikát beismerve a kényszerkollektivizálás 1953-ban véget ért Jugoszláviában.⁴⁷⁴ A kollektivizálással kapcsolatos agrárproblémák azokban az országokban kerültek legelőször a felszínre, amelyekben a legkorábban vette kezdetét a szövetkezetesítés, vagyis Délkelet-Európa országaiban, Jugoszláviában, Bulgáriában, majd pedig északabbra Romániában és Magyarországon.

Lengyelországban az agrárpolitikán 1953 októberéig nem volt jelentős módosítás, azonban kérdéses, hogy 1953 elején a mezőgazdaságot érintő problémákból adódóan történt-e agrárügyekben a Politikai Bizottságon belül személyi változás, mint

⁴⁷² JANKOWIAK 2017: 67–71.

⁴⁷³ IORDACHI–BAUERKÄMPER 2014: 265–266.; GRUEV 2014: 352–358.; BOTTONI 2015: 369–370.; DEMETER 2015: 389.

⁴⁷⁴ BOKOVOY 1998: 120–153.

ahogy ezt Andrzej Korbonski 1965-ben megjelent könyvében felvetette.⁴⁷⁵ Az NDK-ban annak ellenére, hogy nem kollektivizáltak, a magángazdaságok termelése sem lendült fel 1952-ig, köszönhetően az adminisztratív intézkedéseknek, mint például a begyűjtés és a vetésterv. A SED agrárszakemberének számító Kurt Vieweg nevéhez fűződik egy 1951. decemberi tervezet a dolgozó parasztság helyzetének a megjavításáról, azonban 1952 közepétől már folyt a kollektivizálás előkészítése.⁴⁷⁶ Valószínűleg ez is összefüggésben lehet azzal, hogy épp Kurt Vieweg dolgozta ki 1956 őszén azt az alternatív agrárprogramot, amely a mezőgazdaságban a két szektor, az állami, szövetkezeti szektor és a magánszektor párhuzamos, hosszú időn át tartó fennállásával számolt. Az agrárpolitikában 1953-ban, kevesebb, mint egy évvel a kollektivizálás kihirdetése után következett be változás. 1953. május 21-én küldött a SED vezetés, valószínűleg moszkvai iránymutatás alapján, a pártszerveknek utasítást arról, hogy az 1953. évi aratás végéig ne alakítsanak termelőszövetkezeteket, és hogy helyezték a már létrehozott termelőszövetkezetek szervezeti és gazdasági megerősítésére a hangsúlyt. Ennek ellenére június közepéig tovább folytatták a szövetkezetesítést.⁴⁷⁷

Magyarországon a pártvezetés 1953 közepéig nem ismerte be a nyilvánosság előtt a szövetkezetesítésből adódó gazdasági problémákat, amelyek össze voltak kapcsolódva a radikális sztálinista gazdaságpolitika irracionalitásával. A vezetők azonban tudatában voltak annak, hogy a termelőszövetkezetek még nem tudnak alternatívát kínálni a parasztság tömegeinek és kényszer nélkül aligha lehet elérni a tervszámokat. A probléma forrása a termelőszövetkezetek működése és egészében véve a szerkezete volt. Az 1951. februári-márciusi II. MDP pártkongresszuson bekerült a párthatározatba, hogy az egyénileg gazdálkodókat támogatni kell. Ugyanezen a kongresszuson, ésszerűtlen módon megemelték az első ötéves tervet, és ez nem került el a mezőgazdaságot sem, miközben továbbra is a mezőgazdaság kollektivizálása maradt az elérendő cél. Míg 1948 novemberében a Központi Bizottsági ülésen Rákosi pár év alatti 90%-os kollektivizálási szintet vizionált, addig ekkor már „csak” 80%-ot

⁴⁷⁵ KORBONSKI 1965: 217.

⁴⁷⁶ BArch DY 30/IV 2/2/176 Protokoll Nr. 76 der Sitzung des Politbüros des Zentralkomitees am 13. November 1951, Beschluß des Ministerrates vom ... zur Verbesserung der Lage der werktätigen Bauern. http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/dy30pbpr/mets/dy30pbpr_IV2_2_176/index.htm?target=midosaFr aContent&backlink=/dy30pbpr/index.htm-kid-4833a4e1-f137-4968-962e-1e88638888f1&sign=DY%2030/IV%202/2/176#65 (Letöltés ideje: 2020.02.23.)

⁴⁷⁷ SCHÖNE 2005: 136–138. Scherstjanoi szerint a szovjet vezetés 1953 májusában kezdett behatóbban foglalkozni a keletnémet válsággal és a lehetséges korrekciókkal. SCHERSTJANOI 2007: 531–550.

kellett volna elérni az ötvenes évek közepéig.⁴⁷⁸ Vas Zoltán visszaemlékezései szerint Nagy Imre 1951 tavaszán Kiszelyov szovjet nagykövet segítségével került vissza az MDP Politikai Bizottságába. Gerő a kongresszuson pedig még a NEP-ről és annak átmeneti szükségességéről is beszélt röviden a kommunista diktatúra tervgazdálkodásához kapcsolódóan.⁴⁷⁹ Ehhez a gazdaságpolitikai kinyilatkoztatáshoz volt társítható az egyénileg gazdálkodók támogatása, ami később a gabona és egyéb mezőgazdasági termékek szabadpiaci árusításában valósult részben meg. A kongresszus határozatának megfelelően ugyanis 1951 decemberében szüntették meg a jegyrendszert és rendelkeztek a beadáson felüli termények szabadpiaci értékesítéséről.⁴⁸⁰

Magyarországon a termelőszövetkezetek megerősítése 1951-ben a tömbön belüli országokban végrehajtott intézkedésekhez hasonlított: földösszevonások, mintaszövetkezetek létrehozása, az I. és II. típusú termelőszövetkezeti csoportok átalakítása III. típusúvá, a III. típus önállósítása, titokban állami hitel nyújtása a munkaegység előleg készpénzben történő kifizetéséhez és a földjáraadék fizetéséhez a gyenge gazdasági eredményt felmutató termelőszövetkezetek számára. Az MDP Titkársága nem sokkal a II. pártkongresszus előtt határozott úgy, hogy az újságok közöljenek néhány olyan esetet, amikor felülről, nyomással és erőszakosan próbáltak meg termelőszövetkezeteket szervezni. Ez a pártvezetés részéről a taktika és látszat része is volt, azonban egyáltalán nem mellékes, hogy nyíltan elítélték az önkéntesség megsértését.⁴⁸¹

Az erőszakos termelőszövetkezeti fejlesztés kérdése és a kollektivizálási tempó lassítása 1951 szeptemberében a Politikai Bizottságban is napirendre került. Ekkor úgy döntött a pártvezetés, hogy a megyei és fővárosi pártbizottságoknak küldenek egy levelet, amelyben bár nem utasították őket lassításra, de a meglévő termelőszövetkezetek gazdasági és politikai megszilárdítására kellett helyezniük a hangsúlyt akkor is, ha ez azzal járt, hogy a meghatározott fejlesztési ütemet nem érték el.⁴⁸² Mivel 1952 lett volna a kollektivizálás gyorsításának és a kuláklividálás

⁴⁷⁸ IZSÁK 1998: 133.

⁴⁷⁹ HÁY 1952: 32–33.; VAS 1990: 133.

⁴⁸⁰ VAS 1990: 104–106.

⁴⁸¹ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 132. ö.e. 1951. február 21. 3. A KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztályának javaslata a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztésére.

⁴⁸² MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 83. ö.e. 1951. szeptember 20. 1. Javaslat a termelőszövetkezeti gazdaságok megerősítésére, jegyzőkönyvi szöveg az ülésről. MDP Központi Vezetőség, a Politikai Bizottság levele a Megyei Pártbizottságokhoz és a Budapesti Pártbizottsághoz a termelőszövetkezeti mozgalom kérdéséről.

kezdetének az éve, 1952 első felében még a korábbi határozatoknak megfelelően volt előtérben a szövetkezetesítés. Mindennek ellenére azonban nőtt az agrárproblémák halmaza, amin az alacsonyabb fokú termelőszövetkezetek és a mintatermelőszövetkezetek létrehozása sem segített. Ahogy Gerő írta 1952 közepén, a kérdés döntésre megérett. Magyarországon ez a döntés akkor született meg, amikor a SED az NDK-ban elkezdte a mezőgazdaság kollektivizálását, Romániában pedig újból kezdetét vette a kollektívok szervezése.⁴⁸³

A sztálinista kommunista rezsimek számára a kollektivizálás nyílt lassítása vagy beszüntetése az agrárpolitikai hibák elismerését jelentette, ez különösen így volt Magyarországon. Amíg Sztálin életben volt, erre több szerző is rámutatott a szakirodalomban, addig az erőszak elítélése a szovjet kollektivizálás történetének pillanatnyi epizódját idézte, amikor Sztálin az 1930-as évek elején az egyik cikkében elítélte az erőszak alkalmazását a kollektivizálás során. Sztálin halála után azért volt a szovjet gazdaság- és agrárpolitikához hasonló a tömbön belül a szövetkezetesítés beszüntetése, mivel 1921-től 1928/1929-ig a NEP időszakában a bolsevik vezetés is beszüntette az erőszakos átalakítást.

II.2.4.3. A radikális agrárpolitika krízishalmaza Magyarországon 1948/1949–1952/1953

Az 1952/1953 fordulójára az agrárproblémák részben a teljes gazdasági rendszer válsága miatt halmozódtak fel. 1952. augusztus közepétől a Rákosi kormány létrejöttével Rákosi Mátyás egyszerre volt kormányfő és pártvezető is egy személyben, ezzel is utánozta mesterét, a szovjet diktátort, Sztálint. Az 1952-es esztendő időjárása, többek között a nyári aszály, jelentős termés kiesést eredményezett. A szovjet kolhozmintán alapuló termelőszövetkezetek, a gépállomások és az állami gazdaságok működőképességét ez is próbára tette. A kommunista pártvezetésnek több választási lehetősége is volt: (1) lassítani a kollektivizálás tempóján, (2) rátérni a tömeges kollektivizálásra, (3) átmenetileg beszüntetni a kényszerszövetkezetek szervezését. Ekkor már napirenden volt az önkéntes földfelajánlások és az állami tartalékföldek

⁴⁸³ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 102. ö.e. 1952. július 17. Szigorúan bizalmas sz. a Politikai Bizottság határozata a mezőgazdaság szocialista átszervezésének ütemére, 1952. július 17.

újabb szabályozása, mivel a parlagon lévő földek területe egyre csak nőtt. A problémák egyik forrása a részleges tagosítás volt, amit a tömeges kollektivizálás során az általános tagosítás/földösszevonás válthatott volna fel teljesen, ezt javasolta a Hegedüs-féle tervezet is 1952 közepén.

A gazdaságpolitika összes rezdülésének és változásának a háttere még nincs teljesen feltárva a szakirodalomban. Vas Zoltán visszaemlékezéseiben azt állította, hogy a Népgazdasági Tanácsot 1952. november 14-én annak vezetője, Gerő szüntette meg, míg Hegedüs András szerint a szovjetek már ekkor így kívánták csökkenteni a Rákosi-féle pártvezetés hatalmát.⁴⁸⁴ Különös egybeesés, hogy ugyanekkor hozták létre azt az öt Minisztertanács elnökhelyettesi pozíciót, amelynek egyike Nagy Imréné lett, mint a mezőgazdaságért felelős Minisztertanács elnökhelyettese. Nagy Imre már miniszterelnök helyettesként szólalt fel november végén a Központi Vezetőség ülésén, illetve decemberben, az Országgyűlésben.

Rákosiék a gazdasági válsághelyzetre (fejadaghiány, vetőmaghiány stb.) úgy reagáltak, hogy tisztogatásba kezdtek a szakapparátusban. 1952 telén, novemberben vagy december elején, így váltották le Podányi Sándort a Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztályának az éléről.⁴⁸⁵ A tisztogatási hullám elérte a begyűjtési apparátust és egy nagyobb FM hullám is körvonalazódott, amelynek középpontjába Monojlovics Mihály, a Földművelésügyi Minisztérium Titkárságának a vezetője, és egy parasztpárti réteg került. A források szerint Erdei Ferenc is könnyen célpont lehetett volna.⁴⁸⁶ Az FM miniszterhelyettese, Keresztes Mihály és a párttitkár, Pintér András december közepén feljegyzéseket készítettek a pártvezetők számára az FM vezetéséről és káderhelyzetéről.⁴⁸⁷ Ezek a dokumentumok valószínűleg politikai megrendelésre készültek. Az „ellenséges” személyek tevékenységét december közepén

⁴⁸⁴ HEGEDÜS 1988: 191.; VAS 1990: 108.

⁴⁸⁵ Podányi Sándor 1949-től vezette a Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztályát.

⁴⁸⁶ Podányi a vádak szerint nyilas és kulák volt. A többiek a feljegyzések szerint jobboldali parasztpártiak, nyilasok, cionisták és kulákok voltak. Az MDP KV Titkársága 1953 januárjában hozott határozatot a begyűjtés terén a káderek felülvizsgálatáról. A begyűjtési apparátus felülvizsgálata során 4 695 személyt ellenőriztek politikai, szakmai és társadalmi szempontok alapján, és 938 fő leváltására készült javaslat. 1953. június elejéig 357 főt távolítottak el. MNL OL XIX-K-7-a 5. ő.e. A Begyűjtési Minisztérium Kollégiumának 1953. július 29-ig ülése. 1. Jelentés a begyűjtési apparátus káderhelyzetének felülvizsgálatáról és a terménybegyűjtéssel kapcsolatos káderhelyzetről. Begyűjtési Minisztérium Személyzeti Főosztály, szigorúan titkos sz. előterjesztés, jelentés a begyűjtési apparátus káderhelyzetének felülvizsgálatáról és a terménybegyűjtéssel kapcsolatos káderhelyzetről, 1953. június 20.

⁴⁸⁷ MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 296. ő.e. Feljegyzés a Földművelésügyi Minisztérium területén tapasztalható ellenséges tevékenységről, Pintér András, 1952. december 11. Feljegyzés, titkosan kezelve, Keresztes Mihály, 1952. december 12. „B” elvtárs véleménye Monojlovics Mihály elvtárs FM. titkárság vezetője, 1952. december 10. 70–88, 92–100.

már az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) is vizsgálta. Kovács István szerint, aki 1950-től az MDP káderosztályát vezette, az említett feljegyzések gyakorlatilag vádiratok voltak Erdei Ferenc ellen. Kovács többek között azt javasolta, hogy az ügyet vizsgálja meg Nagy Imre, Matolcsi János és az ÁVH, és tegyenek javaslatot januárban az FM felső és középső vezetésében a kádercserére.⁴⁸⁸

Az ÁVH vezetőjét, Péter Gábort 1953. január elején tartóztatták le, Vas Zoltánt az Országos Tervhivatal éléről pedig 1953 februárjának végén menesztették. Monojlovics Mihályt 1953 áprilisában távolították el az FM-ből.⁴⁸⁹ A Rákosi-féle vezetés számára a bűnbakkeresés a felelősségáthárítás természetes velejárója volt. A rációt és ellensúlyt Nagy Imre képviselhette, aki nagy valószínűséggel nem kívánt asszisztálni a sztálinista típusú tisztogatásokhoz. Másrészt Nagy Imre pozíciójából adódóan erősen kritikus is volt, ami amolyan beállítottság volt nála, ezt alátámasztják azok a források, amelyek élelmezési és begyűjtési minisztersége idején keletkeztek. Az említett december közepi feljegyzéseket Rákosi december 26-án küldte meg Nagy Imre számára.⁴⁹⁰ Nagy Imre a Rákosinak 1952. december végén írt levelében rámutatott arra, hogy megfelelő káderekre lett volna szükség az MDP KV Mezőgazdasági Osztályán, és hosszasan sorolta mindazokat a problémákat, amelyeket a sztálinista időszak agrárpolitikája okozott, hozzátéve azt is, hogy ő az FM tevékenységében 1948/1949-től nem vett részt.⁴⁹¹ Ezzel valószínűleg elhatárolódását fejezte ki Rákosi felé. Bár 1953 első hónapjaiban Nagy erősen kritika tárgyává tette az FM és társszerveinek a munkáját, a változást feltehetőleg nem egy politikailag motivált kádercserében látta.

1952 őszén folytak a tagosítások és a termelőszövetkezetek szervezése is, mindez folytatódott 1952/1953 telén, 1953 tavaszán pedig tervezték az 1953 nyári kollektivizálási kampányt. 1952 ősztől 1952 közepéig az agrárproblémák jelentős része vezető párt- vagy állami szerv elé került. Így például:

- a termelőszövetkezetek működése (beruházások, hitelek, termelési profil, munkaszervezés és jövedelemelosztás),
- földfelajánlások szabályozása,

⁴⁸⁸ Matolcsi János ekkor az MDP KV Mezőgazdasági Osztályának a vezetője volt.

⁴⁸⁹ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 240. ö.e. 1953. április 22. 9. Káderjavaslatok. Mezőgazdasági Osztály javaslata: az MDP Titkársága elfogadja Monojlovics Mihály, a Földművelésügyi Minisztérium Titkársága vezetőjének leváltását.

⁴⁹⁰ MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 296. ö.e. Rákosi Mátyás feljegyzése Nagy Imre számára, 1952. december 26. 89.

⁴⁹¹ Uo. Nagy Imre levele Rákosi Mátyás számára, 1952. december 31. 90–91.

- a gépállomások működése,
- az állami gazdaságok működése és gazdálkodása,
- a mezőgazdasági szakoktatás,
- a mezőgazdasági tudományos munka és kutatás,
- a kulákpolitika és a kuláklista,
- a begyűjtési rendszer és a kivetett pénzbeli kártérítések behajtásának a kérdése,
- az állami tartalékföldek hasznosítása,
- a mezőgazdasági tervezés és szakigazgatás kérdése.

A felsorolás nem teljes, a Minisztertanács mezőgazdasági apparátusa a többi szakminisztériummal együtt további, különböző részterületet érintő kérdés rendezését is tervezte, így például:

- zöldövezetek létesítése és bővítése,
- a szabadfelvásárlási rendszer továbbfejlesztése,
- a tagosítások szabályozása,
- szerződéses termeltetés továbbfejlesztése.

A vezető párt- és állami szervek elé kerülő kérdésekről határozatokat is hoztak, amelyek egy részét utasítások és rendeletek megjelenése követett. Egy része ezeknek a főbb pontoknak még nem volt teljesen elemezve és előkészítve, de 1953. június elejére már általában előterjesztés tervezetig jutottak az anyagokkal.

A szovjet modellen alapuló mezőgazdaságot illető a szovjet minta szerint alakítani, ezért a dokumentumok egy részében több helyen is szovjet példákat részleteztek. A tervezett változások a rendszer alapvető elemeit érintették. Az agrárpolitikai döntéshozókat a gazdasági helyzet arra kényszerítette, hogy átmenetileg megerősítsék a földmagántulajdont és a földmaganhasználatot, ezért tervezték már 1952 közepén azt, hogy megszüntetik később a földfelajánlásokat, az illegális földadásvételeket hatálytalanítva visszaállítják a régi birtokviszonyokat, és hogy a földeket visszabérlők földfelajánlásait hatálytalanítják. A földbirtokpolitikai korrekciókat a Minisztertanács Hivatala Mezőgazdasági Csoport Titkárságán koordinálták, amelyet Pogácsás György, Nagy Imre barátja és közeli munkatársa vezetett. Pogácsás 1952. november 14-ig a Népgazdasági Tanács Mezőgazdasági

Titkárságát irányította, így neki is jó rálátása volt a mezőgazdaság egészére.⁴⁹² A reformirányzat csírája a sztálinista rendszer válságában hajtott ki, amit a termelészövetkezetekkel kapcsolatos javaslatok bizonyítanak: gazdasági önállóság, helyi viszonyokhoz igazított termelés és tervezés, anyagi érdekeltség, a központi tervezés, beavatkozás és irányítás csökkentése, decentralizálás.

A tervezett intézkedések és az előkészített anyagok egy része a magángazdák terheinek az enyhítését célozták:

- a begyűjtési kártérítések törlése,
- a kuláklista újabb felülvizsgálata,
- a kulák adósságok és kártérítések törlése,
- többéves begyűjtési rendszer bevezetése,
- földhasznosítási kedvezmények,
- a begyűjtési és termelési tervek arányosítása,
- az állami kényszerintézkedések csökkentése,
- a részleges tagosítás és a földfelajánlás korlátozása,
- a kuláklíkvizálás elhalasztása.

A gazdasági nyomás enyhítését elősegítette az is, hogy Nagy Imre 1953 februárjában nyilvánosan is felszólította a mezőgazdasági szervezeteket az önkritikára, és ez átlendíthette az apparátus egy részét a felelősségáthárításon, és elkezdtek keresni a problémák lehetséges megoldásait. A háttérben az önkritikus elemzés azonban már jóval korábban kezdetét vette. Bár a forrásokból nem lehet közvetlen szovjet befolyásra következtetni még ekkor, de Rákosi és Gerő érdeke is volt az adott helyzetben a kritika-önkritika fokozása az államszervezet alsóbb szintjein. Vas Zoltán szerint már 1953 tavaszán járta Magyarországot egy szovjet gazdasági delegáció, és több szerző is említi a szakirodalomban, hogy Nagy Kiszeljovon keresztül érintkezésben volt a szovjetekkel.

⁴⁹² Pogácsás György (1919–1977) mezőgazdász, 1945–1946-ban a Nemzeti Parasztpárt tagja, 1946-tól a kommunista párt tagja, 1947-től a gödöllői Agrártudományi Egyetem mellett működő Áchim András Népi Kollégium igazgatója. 1947 és 1949 között az Országos Tervhivatalban volt a Mezőgazdasági Osztályon osztályvezető helyettes, 1949-től 1952-ig a Népgazdasági Tanács Titkárságán mezőgazdasági főelőadó, majd pedig a Mezőgazdasági Csoport vezetője. Miután a Minisztertanács átvette a Népgazdasági Tanács jogkörét, a Mezőgazdasági Csoport Titkárságát vezette 1952 novemberétől 1954-ig. 1954 és 1956 között az állami gazdaságok minisztere, utána 1957-től haláláig tanszékvezető a gödöllői Agrártudományi Egyetemen.

II.2.4.4. Nagy Imre tevékenysége és politikai gondolkodása 1949-től 1952-ig

Hogyan került Nagy Imre 1952 novemberében miniszterelnök helyettesi pozícióba? Miért lett ő az agrárügyek fő koordinátora? Rákosi Mátyás döntése volt-e ez vagy a szovjetek mozdították elő a változást? Átmeneti jelleggel lett-e Nagy Imre a Minisztertanács elnökhelyettese, úgy, mint válságkezelő, vagy pedig huzamosabb ideig irányíthatta a mezőgazdaságot érintő ügyeket? 1952 őszétől számos agrárpolitikai korrekciót terveztek és hajtottak végre 1953 közepe előtt, amelyek felvezették az „új szakaszt”, amelyben Nagy Imre kiteljesíthette mindezt az új gazdaságpolitika részeként.⁴⁹³ Nagy Imre valószínűleg felismerte a Sztálin halála utáni helyzetből adódó lehetőségeket is.

Milyen pozíciókban volt és milyen tevékenységet fejtett ki Nagy Imre 1952 novembere előtt? 1950 decemberétől élelmezési miniszter, majd pedig 1951 elejétől begyűjtési miniszter volt. Rákosinak és körének kétségtelenül nem volt ellenére, hogy Nagy Imre, a földosztó miniszter reputációja begyűjtési miniszterként csökkent. E két ember jelleme között hatalmas eltérések voltak, Nagy Imre empatikus és megértő személyiség volt, míg Rákosi Mátyás sztálinista technokrata, érzéketlen diktátor volt. Vajon Nagy Imre 1948/1949-től a rákosista-sztálinista agrárpolitika gondolatmentes végrehajtójává vált?

Nagy a begyűjtést a tervgazdaság alapelemének tartotta, amely elősegítette volna a többlettermelést elvileg a központi elosztás, az árszabályozás és a termelésstervezés kombinációjával. A rákosista vezetés a begyűjtési terheket azonban a sztálinista gazdaságpolitika részeként emelte a következő okok miatt:

- a városok élelmezése,
- a jóvátételi szállítások,
- a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok fejadagjának biztosítása,

⁴⁹³ Az agrárpolitikában tervezett és végrehajtott korrekciókról és változtatásokról, továbbá ezeknek a NEP kontextusáról bővebben lásd: LUKA 2021a: 61–74.; LUKA 2021b.

- külkereskedelmi okok miatt, élelmiszert és élelmiszeripari termékeket szállítottak nyersanyagokért.⁴⁹⁴

A többlettermelést azzal is ösztönözni próbálták, hogy csökkentették a piaci árakat, illetve, hogy a termelők a beszolgáltatás után megmaradó termékeket a szabadpiacon értékesíthették. Mindez összefüggésben volt a népesség élelmiszerellátásának a kérdésével is. A megművelt földterület csökkenésével párhuzamosan kezdett átalakulni a vetésszerkezet.⁴⁹⁵ Annak ellenére, hogy a mezőgazdaságilag hasznosítható földterület és a szántóföldi termelés mértéke folyamatosan csökkent, a művelhető földek védelme és bővítése az egyik alapvető céllá kezdett válni az ötvenes évek első felétől. A kommunista pártvezetés a mezőgazdaság kollektivizálásával olyan gazdasági és társadalmi célokat kívánt elérni, amelyekkel modernizációs szándékai voltak. Az urbanizáció felgyorsulása, a mezőgazdasági népesség folyamatos csökkenése újabb kihívások elé állították a gazdaságot. A negyvenes évek végétől próbálták kiépíteni az ipari centrumok környékén az úgynevezett városellátó zöldövezeteket. Az övezetek ellenzői azzal érveltek, hogy ez által olyan termelőszövetkezetek jönnek majd létre, amelyek például zöldség- és gyümölcsstermelésre specializálódnak, és így majd sokkal nagyobb jövedelemre fognak szert tenni, mint más vidékeken lévő hasonló termelőszövetkezetek.

A kommunista pártállam célkitűzése volt az autarkia törekvés, habár a tömbön belüli kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok kiépítése és fellendítése szintén tervbe volt véve. A szocialista szektor feladata volt a mezőgazdasági termelés növelése és az önellátás biztosítása. A magyar mezőgazdaság azonban sokáig küszködött, a tömeges kollektivizálás idején is szovjet gabonaimportra szorult az ország, a hatvanas évek gazdasági reformjai pedig a gazdaság teljesítményét voltak hivatottak előmozdítani.⁴⁹⁶ Nagy Imre a legkritikusabb időszakban volt élelmezési és begyűjtési miniszter. Ő érzékelhette és tapasztalhatta részletesebben is az agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitika élelmiszertermelésre és ellátásra gyakorolt hatásait.

⁴⁹⁴ MNL OL XIX-K-5-a 5. ő.e. Háy László szigorúan bizalmas távirata Nokolajenko, a Szovjetunió magyarországi kereskedelmi képviselője helyettes vezetőjének a szovjet hadsereg számára történő élelmiszerszállításokról, 1951. október 27.

⁴⁹⁵ BEREND T. 1976: 199.

⁴⁹⁶ BEREND T.–RÁNKI 1972: 288–291.

A mezőgazdaság bruttó termelésének az ingadozását szemlélteti a Berend T. Iván és Ránki György által közzétett táblázat az 1950 és 1966 közötti időszakról:⁴⁹⁷

Év	Millió Ft	1950=100	Előző év=100
1950	48 992	100,0	–
1951	57 433	117,2	117,2
1952	42 159	86,1	73,4
1953	51 534	105,2	122,2
1954	51 415	104,9	99,8
1955	57 730	117,8	112,3
1956	50 030	102,1	86,7
1957	57 196	116,7	114,3
1958	60 130	122,7	105,1
1959	63 062	128,7	104,9
1960	58 846	120,1	93,3
1961	59 100	120,6	100,4
1962	60 255	123,0	120,3
1963	63 541	129,7	105,5
1964	67 193	137,2	105,7
1965	63 557	129,7	94,6
1966	68 837	140,5	108,3

Az állam növelte a háborús felkészülés részeként a központi élelmiszerkészleteket is. A begyűjtés 1952-ben a parasztság által megtermelt termény jelentős részének az elvételét jelentette, részben a felemelt kvóták, és részben az időjárás miatt. 1951-ben bevezették a korábban megszüntetett jegyrendszert, amit 1952 elejétől csak fokozatosan tudtak újra megszüntetni. Mind a szakirodalom, mind pedig a levéltári források bemutatják az élelmiszerellátásban előidézett válsághelyzetet 1952/1953 fordulójára. Az emberek a városokban és a vidéken is sorban álltak a kenyérért, a parasztnak nem maradt fejadagjuk, sem pedig vetőmagjuk a következő évre.⁴⁹⁸ A mezőgazdasági beruházások nagy része az eladósodott

⁴⁹⁷ Erdő és szolgáltatás nélkül, 1959. évi áron számítva. BEREND T.–RÁNKI 1972: 290.

⁴⁹⁸ KAPOSÍ 2001: 165., GYARMATI 2013: 193–196.

termelőszövetkezetekbe áramlott, ahol alapberuházásokat valósítottak meg, és sem a gépesítés, sem pedig a termelékenység nem növekedett olyan mértékben, hogy az fedezte volna a szükségleteket. A kialakult helyzet a párt különböző szintjein ideológiailag is nehezen volt magyarázható. Az agrárpolitika által okozott károk közül kiemelték a munkás-paraszt szövetség meglazulását, ami azzal a veszéllyel járt, hogy a párt politikai hatalmát is meggyengíthette volna. Ha nem volt élelem, akkor nem csak a paraszt, hanem a munkás gyomra is korgott, és így a párt meglévő társadalmi bázisa gyorsan az élcsapat ellen fordulhatott volna. Az ideológiai és társadalompolitikai megfontolásokat ezért valamivel könnyebben át tudták fordítani a politikai és gazdasági értelmezési keretek között. Az MDP az életszínvonal állandó emelését tűzte ki célul, de e helyett éhínség várt a lakosságra. Figyelembe véve azt, hogy a második világháború után mennyi erőfeszítésre volt szükség ahhoz, hogy biztosítsák a közellátást, különösen érdekes aspektus, hogy pár éven belül, háború nélkül újra alapvető élelmiszerekből volt hiány Magyarországon.⁴⁹⁹

Gerő részben reálisan érzékelt 1952-re a termelés és az agrárszerkezet átalakítása közötti összefüggéseket. Az 1952 közepi határozat a kollektivizálás lassításáról is ezt támasztja alá. Több forrás is arra utal, hogy Gerőnek az volt a terve, hogy körülbelül két év alatt pénzügyileg és gazdaságilag is „rendbe szedik” a termelőszövetkezeteket. Valószínűleg nem csak ez lett volna az említett párthatározat egyik legjelentősebb hatása. További változások történhettek volna az agrárpolitika terén, így például a kényszerkollektivizálás módszereiben. Feltehetőleg a pár évvel későbbre halasztott tömeges kollektivizálás befejezéséig egy új begyűjtési rendszer bevezetését tervezték. Ezt a feltételezést erősíti meg az, hogy két-három éves begyűjtési rendszerben gondolkodtak, illetve az, hogy 1953/1954-től tervezték az új rendszert bevezetni. Az ütemterv szerint az új begyűjtési rendszer kidolgozását 1953 első felében vagy közepén tervezték, a választások környékére (1953. május), ami a források alapján akkor kezdetét is vette. A mezőgazdaság kollektivizálása és az élelmiszertermelés a kapitalizmusból a szocializmusba történő átmeneti szakasz gazdaságpolitikailag egyik legfontosabb részét képezték. Ez volt az oka annak, hogy a szovjet NEP 1949-től 1954-ig folyamatosan felmerült a kisárutermelő parasztságok és a központi tervezés kérdésköréhez kapcsolódóan közgazdasági, jogi és egyéb szempontokból. A gabona és

⁴⁹⁹ PETŐ-SZAKÁCS 1985: 42–51.

egyéb termékek szabadpiaci forgalmának engedélyezése is elvileg a magyar gazdaság egyik NEP elemének volt tekinthető.

Nagy Imréhez és az 1950-es évek első éveire általában a padlások lesöpítését társítja a szakirodalom. Ezt a leegyszerűsített képet azonban a levéltári források több szempontból is árnyalják. Az Élelmezési Minisztérium 1951 tavaszán arra kérte a társszerveket, hogy a piacra igyekvő termelőket ne zaklassák. Többek között ennek az intézkedésnek a célja is az egyéni gazdák termelésének a támogatása volt.⁵⁰⁰ Nagy Vas Zoltánhoz baráti hangon szólt üzeneteiben.⁵⁰¹ Erdei Ferenc a Földművelésügyi Minisztériumból számos „kulákügyet” küldött át hozzá, amelyekben számos kimagasló művészeti teljesítményű személy a kulákság alóli mentesítést kérte. Nagy 1951 folyamán több kulákot mentesített is. Erdei egy olyan formula kidolgozását javasolta, amely által a földjüket már felajánlott, de még kuláklistán lévő művészeket, tudósokat, értelmiségieket mentesíthetik a kulákság alól.⁵⁰² 1953. március elején ez a passzus be is került a párt kuláksággal kapcsolatos határozatába.⁵⁰³ Ez jelzi azt is, hogy Nagynál a kulákság likvidálásának az elítélése korábbra és mélyebbre nyúlt vissza, és hogy ez az ötvenes évek első éveiben a külső elnyomás miatt lappangott benne. Az Élelmezési Minisztériumhoz jelentések érkeztek az állami gazdaságok működésének a zavarairól és a szakképzés hiányosságairól.⁵⁰⁴ A begyűjtés szorosan kapcsolódott a

⁵⁰⁰ MNL OL XIX-K-5-a 5. ö.e. Nagy Imre levele Olt Károly pénzügyminiszter számára a mezőgazdasági termények, állatok és termékek forgalmának és szállításának szabályozása tárgyában hozott határozat végrehajtásával kapcsolatban, 1951. április 28. I.M. levél, a begyűjtés és közellátás biztosításával kapcsolatos eljárásokhoz irányelvek. A begyűjtéssel és a közellátás biztosításával kapcsolatban felmerült néhány kérdés, 1951. július 24. Élelmezési Minisztérium jogi osztály, feljegyzés, irányelvek az igazságügyi hatóságok részére, 1951. augusztus 3.

⁵⁰¹ Uo. Nagy Imre levele Vas Zoltán, az Országos Tervhivatal elnöke számára a Tejtermékek Állami Ellenőrző Allomása feletti főfelügyeletről, 1951. április 18. Nagy Imre levele Vas Zoltán számára az 1952. évi tervezéshez szükséges adatokról, 1951. október 27.

⁵⁰² Uo. Palló Imre, Kossuth díjas művész kulákság alóli mentesítési kérelme, 1951. június 16. FM javaslat, hogy a Népművelési Minisztérium készítsen általános mentesítő formulát kulákká minősített kiváló művészek, tudósok számára, 1951. június 27. Nagy Imre levele Palló Imre a kulákok közül történő törléséről, 1951. július 24. Goszthony Mária törlése a kuláklistáról. Nagy Imre levele a mentesítésről, 1951. augusztus 7.

⁵⁰³ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 415. ö.e. Magyar Dolgozók Pártja Titkársága, szigorúan bizalmas sz. határozat a kuláklista elkészítéséről és a kulákság elleni további harc irányelveiről szóló javaslatról, 1953. március 4.

⁵⁰⁴ MNL OL XIX-K-5-a 5. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium Termelőszövetkezeti Főosztály, feljegyzés az Élelmezésügyi Minisztérium részére. Állami gazdaságok dolgozóinak kenyérgabona és finomliszt, tszcs-k tagjainak kenyérgabona biztosítása, 1951. május 19. A Földművelésügyi Minisztérium tájékoztatása az állami gazdaságoknál és tszcs-k-nél tapasztalt tejtermelési és beadási hiányosságokról, feljegyzés, 1951. június 23. Feljegyzés Nagy Imre részére az Erdei Ferenc Rákosihoz az állami gazdaságok jövedelmezőségével kapcsolatosan írt észrevételeire, 1951. július 13. Központi Statisztikai Hivatal Mezőgazdasági Főosztály, az állami gazdaságok 1951. október havi működésének kiértékelése, 1951. november 26. Élelmezési Minisztérium, bizalmas sz. jelentés a szakoktatás 1950. évi eredményeiről és a szakoktatás terén mutatkozó hiányosságokról, 1951. február 12. és 1951. február 23.

földnyilvántartáshoz és a földhasznosításhoz, így ezekre a területekre is volt Nagynak rálátása.

1950 és 1953 között a különböző alkalmak során, miniszteri minőségében is elmondott beszédeiben fellelhető a megértő ember alakja, aki elítélte a parasztságot érő igazságtalanságokat.⁵⁰⁵ Begyűjtési miniszterként például megakadályozta egy olyan belső utasítás kiadását, amely alapján a beadásnak a meghatározott százalékát nem teljesítő dolgozó parasztok és kulákok egy részét automatikusan feljelentették volna a tanácsok.⁵⁰⁶ Nagy később is helytelenítette a hatósági intézkedéseket, és a magángazdák ellehetetlenítése helyett a támogatásukat helyezte előtérbe már 1951-ben is.⁵⁰⁷

A begyűjtési kvóták és a különböző adók nem teljesítése miatt több százezer paraszt ellen folyt büntetőeljárás. A gazdasági válságjelenségek közepette a büntetőeljárások csökkentése az MDP Titkárságának a napirendjére került 1952 augusztusában.⁵⁰⁸ Az Igazságügyminisztérium javaslata szerint:

„2./ Minisztertanácsi határozattal egyes közellátási és mezőgazdasági termeléssel, valamint begyűjtéssel kapcsolatos bűncselekményeknél is lehetővé kell tenni enyhébb esetekben a kihágási eljárást.

[...]

⁵⁰⁵ MNL OL XX-5-h 8. ö.e. V. 150.000-26. vizsgálati dosszié, 27. kötet, beszéd az 1951. április 20-án a Belügyminisztériumban megtartott V.B. elnöki értekezleten. Beszéd a Belügyminisztériumban megtartott megyei tanácselnökök értekezletén 1952. augusztus 5-én. V. 15.000-25. vizsgálati dosszié, 26. kötet, Nagy Imre miniszter elvtárs beszéde 1951. november 2-án, a párt- és kormány megbízottak részére tartott 3 napos előkészítő tanfolyamon. Nagy Imre miniszter elvtárs előadása az 5 hónapos pártiskolák hallgatói részére 1952. június 17-én.

⁵⁰⁶ MNL OL XIX-K-7-c 1. ö.e. Begyűjtési Minisztérium Igazgatási Főosztály, feljegyzés Nagy Imre Miniszter Elvtárs részére, utasítástervezet kulákok és dolgozó parasztok feljelentéséről a beadási kötelezettség nem teljesítése kapcsán, 1952. március 28. A dokumentumon Nagy Imre észrevételei között például: „*Iszonyú bírósági lavinát indít!*” „*Helytelen az összbeadás átlagát venni és ezen az alapon büntetni!*” Az átdolgozott utasítástervezet április 17-i dátumú, rajta ez áll: „*A miniszter elvtárs döntése alapján kiadásra nem kerül. Irattárba!*” „*Miniszter elvtárs nem helyesli ilyen utasítás kiadását!*”

⁵⁰⁷ MNL OL XIX-K-7-c 2. ö.e. 7.915-238/i/1952. sz. a gabonabeadás elmulasztásával kapcsolatos felemlések és kártérítések alkalmazása, 1952. augusztus 8. MNL OL XIX-K-5-a 5. ö.e. Nagy Imre levele Erdei Ferenc földművelésügyi miniszter számára a kaszálás eredményeiről, a szénabegyűjtésről, 1951. június 16.

⁵⁰⁸ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 208. ö.e. 1952. augusztus 27. Javaslát a büntető eljárások megjavítására és számának csökkentésére.

4./ *A Belügyminiszter gondoskodjék arról, hogy a dolgozókat kisebb súlyú kihágási esetekben elsősorban nevelőhatású figyelmeztetésben részesítsék és csak jelentősebb esetekben büntessék.*⁵⁰⁹

A Titkárság a javaslatot elfogadta, a minisztertanácsi rendelet pedig szeptemberben jelent meg, amely a magángazdák elleni büntetőintézkedések számszerű csökkentését célozta, nem pedig ellenkezőleg.⁵¹⁰

A levéltári források egy része arra utal, hogy Nagy Imre politikai gondolkodásában az 1948/1949-es alapelvek megmaradtak, illetve nem változtak. Nagy úgy gondolhatta, hogy nincsen kulákosodási folyamat a középparasztság körében, a kulákság likvidálása helytelen, és hogy az önkéntesség elvét betartva lehetséges csak a kisparasztozat szövetkezetekben egyesíteni. Azt is érzékelhette, hogy a zilált földbirtokviszonyokból eredő bizonytalanság okozott zavarokat a termelésben. Az 1953. május 1-i választási beszédében Kaposváron, illetve az 1953. május 26-i előadásában a Magyar Tudományos Akadémián *A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet néhány közgazdasági problémája a népi demokratikus országokban* címmel, megértését és segítőszándékát is kifejezte a magángazdálkodók felé. Az MTA beszédében a következőket mondta:

„Az olyan nagyhorderejű gazdasági rendszabály, mint nálunk az 1951. december 1-i párt- és kormányhatározat, messzemenően elősegíti az ártermelés fokozását. Ez azonban – mint látjuk – a kis- és középparasztságok ártermelésének viszonylag nagy súlya miatt, magában rejt a kapitalizmus veszélyét. Ennek leküzdési módja azonban nem az, hogy nem fejlesztjük, vagy visszafejlesztjük a kis- és középparasztságok ártermelését, hanem az, hogy az ártermelés általános növelésén belül, jelentősen nagyobb mértékben fejlesztjük az állami és szövetkezeti, tehát a szocialista gazdaságok ártermelését, mint az egyéni gazdaságokét. Ez elengedhetetlen és szükségszerű a kapitalizmus veszélye elleni harcban. Szükségessége mellett ennek objektív lehetőségei is megvannak. A kapitalizmus veszélye abban lehet, hogy a szocialista szektor a nagyméretű ártermelés objektív lehetőségeit még nem használja ki kellő mértékben az ártermelés növelésére.

⁵⁰⁹ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 208. ó.e. 1952. augusztus 27. Adminisztratív Osztály, Igazságügyminisztérium, Belügyminisztérium, szigorúan bizalmas sz. javaslat a Titkársághoz a büntető eljárások megjavítására és számának csökkentésére, 1952. augusztus 27.

⁵¹⁰ *Magyar Közlöny*, 69. szám, 80/1952. (IX.16.) M.T. számú rendelet a mezőgazdasági termelés és begyűjtés körében elkövetett kihágásokról, 1952. szeptember 16.

*Az 1951. december 1-i rendszabály az átmeneti szakasz sajátosságából fakad.*⁵¹¹

Nagy Imre többször is beszélt a december 1-i rendszabályok továbbfejlesztéséről, bár nem egyértelmű, hogy ezen 1953 júliusa előtt mit is értett, de ezt még a június végi Központi Vezetőségi ülésen is szóba hozta. Az „új szakasz” NEP vitája jóval túlmutatott az agráriumot érintő intézkedéseken. A vita előzményének tekinthetők azok az elméleti munkák és elemzések, amelyek a NEP-nek az átmeneti szakaszban történő alkalmazásáról és kérdéseiről szóltak.⁵¹²

Rákosi és a sztálinisták egy része idegenkedve és bizalmatlanul tekintett a parasztságra. A majdhogynem vidékellenes attitűdjük által azonosultak a bolsevik vezetőkkel, akik ugyanígy viseltettek a parasztság iránt mind 1917 előtt, mind pedig utána. Ezzel szemben Nagy Imre barátságosan viszonyult a parasztsághoz és ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Rákosi az „új szakasz” végétől Nagyt ebből a szempontból is bírálta. Erre példa az 1955 elején bizonyos Lőrinczhez írt megjegyzései Lőrincz cikk tervezetéhez, amelynek címe a *Bővített újratermelés a mezőgazdaságban* volt:

„Az első, amit szóvá kell tenni, hogy a mezőgazdasági szocialista építésével kapcsolatban helytelen nézetek jelennek meg a tudományos folyóiratokban.

[...]

A másik: szembe kell szállni azokkal, akik azt mondják, hogy a szocializmusban a kisárutermelő parasztok bele fognak nőni, mert tudvalévő, hogy ezek napról napra szülik a kapitalizmust. Lenin is megírta 1919-ben levelében.

[...]

Felsorolom az okokat: földet kaptak, adót nem fizettek, beszolgáltatást mérsékeltek, óriási a spekuláció stb. Ezt a cikket maga majd megkapja. Érdekes, hogy kimaradt az, hogy földet kaptak. Friss elvtárs írt arról, hogy megszabadultak a nagybirtok folytató ölelésétől stb. de azt kifelejtette, hogy földet kaptak.

⁵¹¹ NAGY 1953: 31.

⁵¹² Az MDP Központi Előadói Iroda Politikai Gazdaságtani Munkaközössége Háy László vezetésével jelentetett meg egy kiadványt erről 1952 közepén, Mód Aladárné pedig 1953-ban a Társadalmi Szemle 3–4. számában megjelent tanulmányában említette a NEP-et a mezőgazdasággal kapcsolatban. HÁY 1952.; MÓD 1953.

[...]

Nekiünk annakidején 1948-ban elég sok bajunk volt ezzel kapcsolatban. Pl. ki kellett zárni az egyik Politikai Bizottsági tagot mert úgy agitált a szövetkezet mellett, hogy "kedves parasztok, ez önkéntes ha ti nem akarjátok nem lesz szövetkezet". Ez nem agitáció a szövetkezet mellett. Az önkéntességet mindig meg kell tartani, de az életet is vinni kell tovább. Ezt magának mondom, hogy lássa. Biztos olvasta Solohov: "Uj barázdát szánt az eke" c. könyvét. Megírta, hogy a titkár revolverrel bezáratta a parasztokat, mert nem akartak belépni a szövetkezetbe, megmondta, hogy ki nem engedi őket, amíg be nem lépnek. A másik titkár mikor megtudta azt mondta, hogy lehet így erőszakoskodni. Erre igazat adott a titkár és ki akarta engedni a parasztokat. A legnagyobb csodálkozására azt mondták a parasztok, kérem meggondoltuk, belépünk a szövetkezetbe. Ezt csak magának mondom.

Mégegyszer: feltétlenül hangsúlyozni kell a szövetkezetek fejlesztésének szükségességével párhuzamosan az egyéni gazdaságokban rejlő tartalékok további mozgósítását, de ne úgy nézzen ki, mint a juniusi vonal megváltoztatása. Ma megkapja ezt a cikket jól olvassa el. Nagy Imre elvtársra nem kell hivatkozni. Nagy elvtárs most beteg. [...]"⁵¹³

II.2.4.5. Válság és szükségszerű korrekciók a földbirtokpolitikában

Az 1952-ben megalakuló Rákosi kormány kontinuitást jelentett a politikai vezetés felső szintjén. A pártállam kiteljesedni látszott, azonban a kormány egy egyre inkább kiszélesedő gazdasági válsággal kellett, hogy szembesüljön. A földbirtokpolitika terén számos, még radikálisabb intézkedést terveztek, paradox módon akkor, amikor megerősödött az igény a földbirtokviszonyok bizonyos fokú rendezése. A már sokat emlegetett Hegedüs-féle tervezet a tömeges kollektivizálásról például azt tartalmazta, hogy nincs szükség IV. típusú termelőszövetkezetekre, mert majd a III. típust alakítják át és fejlesztik tovább, s így majd pár éven belül megszüntethetik bennük a földjáradék fizetését. A tömeges kollektivizálással párhuzamosan leállították volna teljes mértékben az ingatlanforgalmat és megszüntették volna a magánhaszonbérleteket, továbbá nyíltan

⁵¹³ MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 322. ő.e. Szempontok Lőrincz cikkéhez, 1955. február 8. 14–17.

likvidálták volna a kulákságot. A döntéshozók azonban a valóságos helyzet alapján arra kényszerültek, hogy a rendezetlen földbirtokviszonyok, a kaotikus földnyilvántartás és a földhasznosítási problémák miatt a földfelajánlásokat és a részleges tagosításokat korlátozzák vagy, hogy teljesen beszüntessék. A földeket, amelyeket korábban illegálisan eladtak vagy haszonbérbe adtak, az eredeti tulajdonosoknak kívánták tulajdonba és használatba visszaadni, ez által is biztosítani akarták a földek megművelését és az állami bevételek befolyását.

Az értekezésnek nem célja az 1952/1953-as agrárválság és gazdasági válság összes alkotóelemét részletesen feltárni és elemezni, ezért behatóbban csak a földbirtokpolitikai kérdéseket és intézkedéseket vizsgálom meg röviden. 1952 közepén, a tömeges kollektivizálás elhalasztása után mind a Földművelésügyi Minisztérium, mind pedig a párt Mezőgazdasági Osztálya tüzetesen elkezdte elemezni a földfelajánlások negatív hatásait a földhasznosításra és elkezdtek javaslatokat és válaszintézkedéseket tervezni. A radikális átalakítást előmozdító jogszabályok végrehajtása rendkívül negatív jelenségeket okozott, így például 1950-től egyre több dolgozó paraszt is inkább felajánlotta földjét ahelyett, hogy belépett volna a termelőszövetkezetbe. Egy részük, miután nem tudta felajánlani, eladni vagy haszonbérbe adni a földet, egyszerűen műveletlenül hagyta azt.⁵¹⁴

A helyi tanácsok 1952 tavaszán a hasznosítási nehézségek miatt sok helyen már el sem fogadták a földfelajánlásokat. A paraszti reakciók egyike a földek felajánlása és visszabérlése volt, miközben az agrárpolitikai döntéshozók tovább differenciáltak, a kétlakiak földfelajánlását például egyáltalán nem kívánták korlátozni. Az állami tartalékföldekről rengeteg kimutatás és adatsor készült 1953 közepéig. Az egyik ilyen kimutatás szerint 1952 közepén a tartalékföldek területe megyénként a következőképpen alakult:⁵¹⁵

⁵¹⁴ 1949-ben 10 766 kh-t, 1950-ben 70 717 kh-t ajánlottak fel. NÁDASDI 1996: 125. 1952. július 31-ig 52 851 dolgozó paraszt ajánlott fel 268 000 kh-t. 1952. január 1. és július 31. között 96 000 kh-t ajánlottak fel. MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 407. ö.e. 8/c/1454/1952. bizalmas sz. feljegyzés az állam által átvett felajánlott földekről (1949 VI.–1952. VII. 31-ig). 1952. szeptember 10. 1952. december végéig 65 355 dolgozó parasztól vettek át összesen 335 532 kh-t felajánlás címén, vagyis a korlátozó intézkedések ellenére 1952 második felében további területek kerültek felajánlás címén állami tulajdonba a dolgozó parasztoktól. MNL OL XIX-A-2-ee 184. ö.e. Minisztertanács Hivatala, szigorúan bizalmas sz. jelentés a tartalékföldek és parlagföldek alakulásáról, 1953. február 3. Lásd továbbá: 8. sz. melléklet.

⁵¹⁵ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 407. ö.e. 8/b/363. sz. VII.a. Osztály részéről feljegyzés Polónyi miniszterhelyettes elvtárs részére, kimutatás az állami tartalékföldekről, 1952. július 19.

Megye	Állami tartalék (kh.)
Baranya	6.681
Bács-Kiskun	37.428
Békés	11.811
Borsod-Abaúj-Zemplén	19.385
Csongrád	10.662
Fejér	19.951
Győr-Sopron	15.728
Hajdú-Bihar	15.863
Heves	7.373
Komárom	6.375
Nógrád	17.827
Pest megye és Budapest	19.410
Somogy	7.915
Szabolcs-Szatmár	7.865
Szolnok	96.299
Tolna	19.187
Vas	6.254
Veszprém	18.433
Zala	3.793
Összesen	348.240

Az adatok az 1951. december 31-i állapotot mutatják, kivéve Szabolcs-Szatmár megyére vonatkozóan, amelynek adata az 1951. június 30-i állapotot mutatja. Az állami tartalékföldek területe folyamatosan nőtt, a tartalékingatlanok nagy részét átmenetileg kishaszonbérbe adták, s egy része községi kezelésben vagy pedig földművesszövetkezeti hasznosításban volt. 1952 tavaszán több mint 20 000 kh művelése volt bizonytalan. 1952 áprilisáig körülbelül 165 000 kh juttatott földről mondtak le az egykori földhözjuttatottak, és majdnem másfél millió katasztrális holdnyi földterületet ajánlott fel az összes többi földbirtokos. Ebből a területből hivatalosan

körülbelül 1 200 000 kh-t vettek át használatra a szocialista szektorhoz tartozó gazdaságok.⁵¹⁶

A Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztálya 1952 júniusában készített egy jelentést a Titkárság részére a földfelajánlásokról, amely kiindulópontja lehetett a júliusban elfogadott Titkársági határozatnak a földfelajánlások kérdésében. A jelentés szerint a dolgozó parasztok, beleértve az újgazdákat is, több mint 180 000 kh-t ajánlottak fel, csak 1952 első felében több mint 80 000 kh-t. A Titkárság által elfogadott javaslat szerint 210 000 kh kishaszonbérletbe volt adva, 70 000 kh műveléséről pedig a helyi tanácsok gondoskodtak. Az állami szerveknek meg kellett tiltaniuk a már felajánlott földek visszabérlését, a tartalékföldeket pedig elsősorban a termelészövetkezetek használatába kellett adniuk. A határozat ekkor még nem tartalmazta a földfelajánlások korlátozását és a hasznosítás alapelvein sem változtatott jelentősen.⁵¹⁷

1952 júliusa után folyamatosan készültek a beszámolók, javaslatok és tervezetek. 1952. november elejére 538 300 kh volt a tartalékföldek területe, és ebből körülbelül 275 000 kh megművelése nem volt biztosítva. 1952 nyarán és őszén nőtt a felajánlások száma, ami egyre inkább állami irányítás és kontroll nélkül történt. Az MDP KV Mezőgazdasági Osztálya azonban már 1952 júliusában korlátozásokat tervezett. Kulákoktól csak ellenszolgáltatás nélkül és csak akkor lehetett földet elfogadni, ha a szocialista szektornak szüksége volt rá és átvette használatra, dolgozó paraszttól pedig csak akkor, ha kétlakivá vált. Ha a földtulajdonos öregsége vagy betegsége esetén az örökös nem tudta művelni a földet, akkor azt szintén átvehették a mezőgazdasági osztályok. Kétlakiak földjét minden esetben át kellett venniük.⁵¹⁸

A földhasznosítás és felajánlás kérdésével egyre intenzívebben foglalkoztak a párt és állami szervek. 1952 szeptemberében még az FM a Mezőgazdasági Osztállyal

⁵¹⁶ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 407. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály, D/551/1952. szigorúan bizalmas sz. feljegyzés az ingatlanfelajánlásokról és ingatlan lemondásokról Tóth Mátyás részére, 1952. április 17.

⁵¹⁷ Uo. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály, K/8/c/1137/1952. szigorúan bizalmas sz. jelentés a Titkárság részére a kulákok, dolgozó parasztok, valamint a kétlaki foglalkozású dolgozók földfelajánlásairól, 1952. július 25. MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 204. ő.e. 1952. július 30. 2. Javaslat a földfelajánlásokra és az állami tartalék területek hasznosítására. Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. javaslat a föld felajánlásokra és az állami tartalék területek hasznosítására, 1952. július 28. K/8/c/1125/1952. szigorúan bizalmas sz. a Titkárság 1952. július 30-i határozata a földfelajánlásokra és az állami tartalékterületek hasznosítására, 1952. augusztus 15.

⁵¹⁸ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 407. ő.e. MDP KV Mezőgazdasági Osztály, K/8/c/915/1952. bizalmas sz. feljegyzés a földfelajánlásokról és az állami tartalékterületek hasznosításáról, 1952. július 22.

közösen terjesztett elő javaslatot a Titkárság számára a felajánlott földek hasznosításáról, amit szeptember 10-én el is fogadtak.⁵¹⁹ Az FM szeptember közepére készült el az állami földalaphoz tartozó tartalékföldek hasznosításáról szóló javaslatával, amelyet a Népgazdasági Tanács 406/1952. sz. határozatával fogadott el.⁵²⁰ Az MDP Központi Vezetőségének az 1952. október 6-án kiküldött határozata a felajánlott földek hasznosításának egyes kérdéseiről az elfogadott javaslat szerint a szocialista szektor által nem hasznosítható földeket a földművesszövetkezetek által kívánta megműveltetni. A földművesszövetkezeteken belül az I. típus szerint működő földbérlő csoportoknak kellett elsősorban átadni a földeket, ha ez nem volt lehetséges, akkor a földet kishaszonbérletbe vagy részesművelésbe lehetett adni. Bármiféle földfelajánlást október 31-től csak úgy fogadhattak el az állami szervek, ha a földek 35%-át kenyérgabonával bevetették, a többi részéről pedig a termést letakarították.⁵²¹

Valószínűleg valamikor 1952 októberében hozott határozatot (406/1952. N.T. sz. határozat) a Népgazdasági Tanács az állami földalaphoz tartozó tartalékföldek hasznosításáról, amely szerint a földek megművelésére 1952. december 15-ig adtak kedvezményeket.⁵²² A kedvezmény azonban előmozdította a felajánlott földek visszaszabélését. A határozatot többek között ezért 1952. november 6-án módosították. A tartalékingatlanok kedvezményes haszonbérlete termelőszövetkezetek, földművesszövetkezetek, földbérlő csoportok és egyéni bérlők számára csak akkor volt érvényes, ha azok december 15-ig átvették a földet és a vetésterv 35%-át teljesítették. Az 1952. december 15-e után haszonbérbe adott földek után a kishaszonbérlők és a földbérlő csoportok nem voltak kötelesek haszonbért és jövedelemadót fizetni, viszont a teljes beadási kötelezettséget teljesíteniük kellett. A termelőszövetkezetek ugyancsak

⁵¹⁹ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 210. ö.e. 1952. szeptember 10. 5. Javaslat a felajánlott földek hasznosításának egyes kérdéseire. Földművelésügyi Minisztérium, K.V. Mezőgazdasági Osztály, bizalmas sz. javaslat a Titkárság számára a felajánlott földek hasznosításának egyes kérdéseire, 1952. szeptember 10.

⁵²⁰ MNL OL XIX-K-1-y 1284. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium, 001/38/1952. sz. előterjesztés a Népgazdasági Tanácshoz, az állami földalaphoz tartozó tartalékföldek hasznosítása, 1952. szeptember 16.

⁵²¹ MNL OL M-KS 276. f. 60. cs. 317. ö.e. Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének szigorúan bizalmas sz. határozata. Kivonat a felajánlott földek hasznosításának egyes kérdéseiről szóló határozatból, 1952. október 6.

⁵²² Kedvezményes haszonbért kellett fizetniük, a haszonbér jelentette egyben a beadási kötelezettséget is. MNL OL XIX-A-19-b 46. ö.e. Népgazdasági Tanács Titkársága, szigorúan bizalmas sz. a Népgazdasági Tanács november 6-i ülésén a tárgysorozat 7–8. pontja közé pótlólag felvett előterjesztés, az állami földalaphoz tartozó tartalékföldek hasznosításáról szóló 406/1952. N.T. sz. határozat egyes pontjainak módosítása, 1952. november 3. Előterjesztés a Népgazdasági Tanácshoz. Közben készült a Mezőgazdasági Osztályon is egy javaslat az állami tartalékföldek hasznosításáról. MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 407. ö.e. MDP KV Mezőgazdasági Osztály, K/8/c/1880/1952. bizalmas sz. feljegyzés az állami tartalékingatlanok hasznosításáról, 1952. október 29.

kedvezményeket kaptak, nem kellett haszonbért és jövedelemadót fizetniük az átvett tartalékföldök után, viszont terménybeadáskor kellett teljesíteniük, sertés, szarvasmarha, tej, tojás, baromfi és széna beadást azonban nem. A termelőszövetkezetnek az átvett tartalékföldet tagosítás által a törzsterületébe kellett beintegrálnia és ezért legfeljebb csak egy évre szóltak számukra a kedvezmények. A határozat továbbá előírta azt is, hogy az FM az állami gazdaságok és erdők miniszterével együtt 1952. december 10-ig terjesszen elő javaslatot a Népgazdasági Tanács számára olyan intézkedésekről, amelyekkel gátat vethetnek a tartalékföldök további növekedésének.⁵²³ A döntéshozatal és szabályozás az FM Földbirtokrendezési Főosztályától egyre inkább az MDP KV Mezőgazdasági Osztályához és a Népgazdasági Tanácshoz került át. Valamikor ekkor menesztették a főosztály vezetőjét, Podányi Sándort.

Az MDP KV Mezőgazdasági Osztálya november végén egészen új javaslatokkal állt elő: december 1-től tovább kellett volna korlátozni a földfelajánlásokat. A kétlakiak felajánlását úgy korlátozták volna, hogy a föld átvételének a feltétele lett volna az, hogy minimum egy éve üzemben vagy más helyen dolgoztak. Dolgozó parasztoktól megvételre földet átvenni nem lehetett volna, ellenszolgáltatás nélkül pedig csak kivételesen akkor, ha öregség vagy munkaképes családtag híján nem volt biztosított a föld megművelése. Továbbá előírányozták, hogy kulákoktól földet felajánlásként nem lehetett volna december 1-től átvenni, csakis általános tagosítás során. 1953. március 1-én rendeletben kellett volna előírni a földek kötelező megművelését, 1953. augusztus 1-én pedig minisztertanácsi határozat által kellett volna megszüntetni a földfelajánlás lehetőségét.⁵²⁴ November 29-re módosultak a javaslatok, ezek szerint dolgozó parasztoktól földet egyáltalán nem lehetett volna átvenni. Azt kellett volna elérni, hogy a földdel együtt lépjenek be a termelőszövetkezetbe. 1953. március 1-től augusztus 1-ig be kellett volna szüntetni a földfelajánlásokat, egészen pontosan az augusztus 1-i újraszabályozásig.⁵²⁵

A földfelajánlások rendezésére és az állami tartalékföldök hasznosítására a Mezőgazdasági Osztály tett előterjesztést a Titkárság számára 1952. december 3-án. A

⁵²³ MNL OL XIX-A-19-b 46. ö.e. 473/1952. sz. N.T. határozat az állami földalaphoz tartozó tartalékföldök hasznosításáról szóló 406/1952. N.T. határozat módosítása, 1952. november 6.

⁵²⁴ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 407. ö.e. MDP KV Mezőgazdasági Osztály, K/8/c/2000/1952. bizalmas sz. feljegyzés az állami tartalékföldök hasznosításáról és a földfelajánlások kérdéséről, 1952. november 25.

⁵²⁵ Uo. MDP KV Mezőgazdasági Osztály, K/8/c/2065/1952. bizalmas sz. jelentés az állami tartalékföldök növekedéséről, a kétlakiság megszüntetéséről és a földfelajánlásokról, 1952. november 29.

jelentés és annak javaslatai számos finomítást tartalmaztak, például a kétlakiak földfelajánlása helyett azt kellett volna elérni, hogy feleségeik, családtagjaik a földdel együtt lépjenek be a termelészövetkezetekbe. Dolgozó parasztoktól, kulákoktól és más személyektől sem lehetett volna földfelajánlást elfogadni. Kulákoktól kivételesen akkor fogadhattak volna el felajánlást, ha a község termelészövetkezete a földet használatba átvette, vagy pedig ha a községben általános tagosítást hajtottak végre.⁵²⁶ Az állami tartalékföldek hasznosításáról szóló további javaslatokat a Földművelésügyi Minisztérium kezdte el kidolgozni gőzerővel 1953 elején. Ebbe az előkészítési munkálatba kapcsolódott be a Minisztertanács Hivatala Mezőgazdasági Csoport Titkársága és az MDP KV Mezőgazdasági Osztálya. A tartalékföld hasznosításával kapcsolatos anyagokba dolgozták be a földfelajánlás szabályozását és annak főbb szempontjait. A minisztertanácsi határozat március elején jelent meg, de nem jelentett számottevő áttörést a probléma megoldása terén.⁵²⁷ Ebből adódóan készült továbbra is tervezet a tartalékföldek hasznosításáról például az MDP KV Mezőgazdasági Osztályán.⁵²⁸ A magyar pártdelegáció moszkvai útja után következett be szemléletváltás a földhasznosítás kérdésében és ekkor már lehetővé kívánták tenni, hogy az állami tartalékföldekből a volt tulajdonosoknak földet adjanak vissza magántulajdonba és magánhasználatba.⁵²⁹

1953. február 2-án jelent meg a tavaszi mezőgazdasági munkák előkészítéséről és végrehajtásáról szóló minisztertanácsi rendelet. A rendelet szerint az 1953. február 15-ig felajánlott, de át nem vett földet a felajánlónak kötelessége volt a továbbiakban megművelni. 1953. február 15. és szeptember 1. között földfelajánlás címén semmilyen

⁵²⁶ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 221. ö.e. 1952. december 3. 5. Jelentés az állami tartalékföldek hasznosításáról és javaslat a földfelajánlások rendezésére. MDP Központi Vezetőség, szigorúan bizalmas sz. határozat az állami tartalékföldek hasznosításáról és a földfelajánlások rendezéséről, 1952. december 18. MNL OL M-KS 276. f. 60. cs. 332. ö.e. Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének szigorúan bizalmas sz. határozata az állami tartalékföldek hasznosításáról és a földfelajánlások rendezéséről, 1952. december 18.

⁵²⁷ MNL OL XIX-A-83-a Rákosi Mátyás kormánya 1952. augusztus 14. – 1953. július 4. 478. számú jegyzőkönyv, 1953. február 27. 7./ 2011/5/1953. számú Minisztertanácsi határozat az állami tartalékterületek hasznosításáról. A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 2011/5/1953. számú határozata az állami tartalékterületek hasznosításáról (nem teljes szöveg, a Határozatok Tára közli). A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 0478/7/1953. számú határozata az állami tartalékterületek hasznosításáról (bizalmas záradék).

⁵²⁸ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 441.d. ö.e. MDP KV Mezőgazdasági Osztály, bizalmas sz. terv a tartalékföldek hasznosítására, 1953. június 13.

⁵²⁹ MNL OL XIX-A-2-ee 184. ö.e. Minisztertanács Hivatala Mezőgazdasági Csoport Titkárság, 2.026/Po/1953. szigorúan titkos sz. javaslat az állami tartalékterületek rendezésére, 1953. június 22. MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 441.d. ö.e. MDP KV Mezőgazdasági Osztály, bizalmas sz. javaslat az állami tartalékföldek hasznosítására, 1953. július 24.

szántóföldet sem lehetett átvenni.⁵³⁰ 1953 tavaszán vizsgálták az 1949 és 1952 között megvételre felajánlott és állami tulajdonba vett földek vételárának a kifizetését. A Pénzügyminisztérium adatai szerint a kulákoktól összesen 157 556 kh-t vettek át vétel címén, amelynek a vételárából levonták a köztartozásokat. Az államnak még így is hozzávetőlegesen 74 millió forintot kellett volna kifizetnie csak a kulákok részére. 1953 tavaszáig fizettek ki összesen a jogszabályok szerint meghatározott részleteknek megfelelően az összes megvételre földet felajánlott földtulajdonos számára 75 millió forintot.⁵³¹ A földfelajánlásokat az „új szakasz” idején a korábbi terveknek megfelelően továbbra is meg kívánták szüntetni, így el is készült 1953 augusztusában egy javaslat, amely azonban nem került a Minisztertanács elé.⁵³² Helyette egy belső FM utasítást adtak ki a földfelajánlások további, meghatározatlan időre szóló beszüntetéséről.⁵³³

II.2.4.6. 1953. július. Az „új szakasz” és Nagy Imre beteljesült pillanata?

Nagy Imre az Országgyűlésben 1953. július 4-én elhangzott miniszterelnöki beszédében teljes gazdaságpolitikai fordulatot hirdetett meg, amelynek számos eleme már hónapok óta érlelődött például az agrárpolitikában. Az új gazdaságpolitikai irányvonal a negyvenes évek második felének gazdaságpolitikai vitája miatt Nagy számára jóvátételt is jelenthetett. A pillanat azonban nem tudott beteljesülni az „új szakasz” másfél évében, mivel a sztálinista-rákosista közegben arra csak korlátozottan volt mód. A keményvonalas állami és pártapparátus elődázta vagy egyenesen szabotálta a végrehajtást. A meghirdetett agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitikai intézkedések egy része a korábbi korrekciók továbbfejlesztését és végrehajtását jelentette, másik része pedig a már hatályban lévő jogszabályok normális alkalmazásával a törvényesség biztosítását volt hivatott előmozdítani.

⁵³⁰ *Magyar Közlöny*, 3. szám, 1.001/1953. (II.1.) számú Minisztertanácsi határozat az 1953. évi tavaszi mezőgazdasági munkák előkészítéséről és végrehajtásáról, 1953. február 1.

⁵³¹ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 442. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokrendezési Főosztály, feljegyzés a felajánlások során a kulákoktól ellenérték mellett átvett ingatlanokról és azok vételáráról, 1953. május 20.

⁵³² MNL OL XIX-K-1-y 1241. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium, III. 614/Vegy/17/1953. sz. a földfelajánlások további szüneteltetése, 1953. augusztus 27.

⁵³³ Uo. A földművelésügyi miniszter 154/B/1953. F.M. számú utasítása a földfelajánlások további szüneteltetéséről, 1953. augusztus 31.

Hatályban maradtak például a korábbi földfelajánlási és tagosítási jogszabályok. A szocialista szektor számára történő földösszevonásokat és földfelajánlásokat átmenetileg beszüntették. Az adott jogszabályi keretek között megélénkülhetett az ingatlanforgalom és a földek haszonbérbe adása és vevése. Az „új szakasz” egyik fontos szövetkezetpolitikai változása volt az, hogy lehetővé tették a termelőszövetkezetek feloszlását és a kilépő tagok számára a földek kiadását. Ez azonban egyáltalán nem volt hatalmas kedvezmény, legalábbis jogi szempontból. A jogszabályok szerint a termelőszövetkezeti tagok három év után kiléphetek a termelőszövetkezetből és újra magánhasználatba vehették földjeiket. Elvileg az egész termelőszövetkezetet is feloszlathatták. Nagy Imre kormánya így gyakorlatilag a már hatályban lévő jogi szabályozásnak adott úgy érvényt, hogy nem akadályozta meg az embereket a termelőszövetkezetek elhagyásában. A törvények és rendeletek betartására a kormánynak több oka is volt. A termelőszövetkezetek egy része el volt adósodva, s több ezer vagon kenyérgabonát kaptak, hogy biztosítsák a tagságuk fejadagját.

Az 1948/1949-ben alapított termelőszövetkezetekben a belépett tagok számára a hároméves kilépési tilalom épp 1952 őszén járt le, a három gazdasági év elteltével. Az emberek azonban elmentek máshova dolgozni, függetlenül a kilépési tilalomtól. Mindehhez jött még az 1952 nyári száraz, aszályos idő. Csökkent a termés és ezzel együtt a termelőszövetkezetek bevétele is, ami azt jelentette, hogy a tagok kevesebb természetbeni és pénzbeli járandóságban részesültek. Gerő a termelőszövetkezetek felbomlásáról már 1952 szeptemberében tájékozódott. Ekkor még úgy vélték, hogy egyáltalán nem fog tömeges jelenséggé válni az elvándorlás.⁵³⁴ A helyzetet a Belügyminisztérium októberi jelentése is veszélytelennek ítélte meg. A tagok egy része több feloszló közgyűlésen is visszavonta a kilépési kérelmét, mert közben rövidlejáratú hitelt kaptak, amelyből a termelőszövetkezet munkaegység előleget tudott fizetni a számukra.⁵³⁵

1952 őszén a kilépések megakadályozására mozgósították az év végi zárszámadások alkalmával a tanácsi apparátust. 1952/1953 telén 40–50 termelőszövetkezeti csoport szűnt meg, azonban a vizsgálódás feltárta azt is, hogy az I.

⁵³⁴ MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 308. ő.e. Gerő Ernő bizalmas kézírásos feljegyzése Rákosi Mátyás számára a termelőszövetkezetek bomlási jelenségéről, 1952. szeptember 18. 92–93.

⁵³⁵ Uo. Belügyminisztérium, szigorúan titkos sz. jelentés a termelőszövetkezeti közgyűlésekről és a feloszlási jelenségekről, 1952. október 12.

típusú termelőszövetkezeti csoportok egy része csak formálisan működött.⁵³⁶ A termelőszövetkezetek felülvizsgálatát végző funkcionáriusokat azzal a feladattal bízták meg, hogy semmiképpen se hagyják felbomlni a termelőszövetkezeteket. A kilépő tagok számára elvileg ki kellett volna adni az általuk bevitt földeket. A központi vezetés azonban megpróbált mindent megtenni azért, hogy biztosítsa a nagyüzemi földhasználatot, ezért 1952 őszén jelentek meg az első belső utasítások a termelőszövetkezetek törzsvagyonához tartozó ingatlanok egyben tartásáról és magánhasználatba adásának a tilalmáról.

A termelőszövetkezeteknek az állami tartalékföldeket ekkortól kezdődően véglegesen hozzá kellett csatolniuk a törzsterületükhöz. Az államtól haszonbérbe kapott földeket a továbbiakban ingyenes örökhasználatba kapták, ez által is a szovjet kolhozok földhasználatát próbálták meg átültetni a magyar viszonyok közé. Az utasítások szerint az összevont táblákból földet nem lehetett kimérni. Ennek ellenére is történtek ezzel kapcsolatban incidensek. Az FM Termelőszövetkezeti Főosztálya 1952 decemberében adott „helytelen” tájékoztatása alapján a Begyűjtési Minisztérium a gazdálajstrom készítésével kapcsolatban téves közlést küldött a megyei tanácsokhoz a kilépett vagy kizárt tagok földkiadására vonatkozóan. A közlés alapján lehetőség volt arra, hogy a termelőszövetkezet vezetősége a csoportértekezlet jóváhagyásával az önkényesen kilépett vagy kizárt tagnak a földet kiadja. A főosztály vezetője, Pál József ekkor már az említett lehetséges bűnbakok között szerepelt (kulákokat is kerestek az FM-ben vagy pedig olyanokat, akik kapcsolatban voltak a kulákokkal), méghozzá a névjegyzék élén. Később pedig, épp ellentétes okokból, a mihályi kuláklíkvádálás ügyében szóbeli megrovásban részesítették.⁵³⁷

⁵³⁶ MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 308. ő.e. MDP KV Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. feljegyzés a felbomlott termelőszövetkezeti csoportokról, 1953. április 10. Földművelésügyi Minisztérium, szigorúan bizalmas sz. jelentés Rákosi számára a felbomlott termelőszövetkezeti csoportokról, 1953. április 23.

⁵³⁷ Pál József (1921–2013) részt vett az 1945-ös földreformban és az ötvenes évek második felében a szövetkezeti törvénytervezet kidolgozásában. Az 1968-ban újra megalakított Országos Szövetkezeti Tanács titkára volt. MNL GyMSMGyL XXIII. 9.a. 10. ő.e. Győr-Sopron megyei Tanács VB. Mezőgazdasági Osztály a járási tanácsokhoz tszcs-k földterületének megváltoztatása tárgyában, 1952. október 17. MNL OL XIX-K-16-a 23. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium, a tszcs-ből kizárt vagy kilépett tag földkérdésének rendezése, 1953. január 5. MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 441.e. ő.e. 1204/1953. sz. MDP KV Mezőgazdasági Osztály, feljegyzés a mihályi Táncsics t.sz-el kapcsolatban, 1952. október 27. Feljegyzés a mihályi „Táncsics” termelőszövetkezettel kapcsolatos helytelen FM utasítással és a felelősségrevonással kapcsolatban, 1953. június 30. MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 296. ő.e. Feljegyzés a Földművelésügyi Minisztérium területén tapasztalható ellenséges tevékenységről, 1952. december 11. A dokumentum egy körvonalazódó újabb FM-per kiindulópontja is lehetett.

Az FM 1953. január 5-én a megyei tanácselnökök és mezőgazdasági osztályok részére kiküldött utasítása szerint:

„Fenti téves közlést a következők szerint helyesbítse:

1./ A tsz-ek és tszcs-k alapszabálya /működési szabályzata/ mindhárom típusú tsz-nél és tszcs-nél szigorúan előírja, hogy „a tsz gazdálkodási terület sem elidegenítés, sem haszonbérbeadás által nem csökkenthető”. Az alapszabályba ütközik tehát a tsz-be bevitt földek bármilyen csökkentése, bármilyen más gazdaság részére egyes területek leadása, vagy pedig a tsz-ből bármilyen címen eltávozó tagok részére a bevitt földterület kiadása.”⁵³⁸

Az FM utasítás szemmel láthatóan a hatályban lévő rendelkezések tudatosan helytelen értelmezése volt. Mind az önálló termelőszövetkezetek számára az 1951-ben kiadott alapszabály, mind pedig a III. típus termelőszövetkezeti csoportok számára kiadott működési szabályzat előírta, hogy a kilépő vagy kizárt tag számára a bevitt földet a gazdasági év végén a táblákon kívül ki kell adni.⁵³⁹ Folytatódtak a felülvizsgálatok, és 1953 elején sem volt jele annak, hogy nagyobb arányú feloszlási kísérletek történtek volna. A termelőszövetkezeti tagok egy része várta a zárszámadást, és igyekezett nyomást gyakorolni az intézőbizottságokra úgy, hogy kilátásba helyezte a kilépést, amennyiben munkaegységként bizonyos összeget nem adnak a számukra.⁵⁴⁰ A munkaegység előleg vagy munkaegységérték állami hitelezése azonban nem jelentett valós megoldást a problémákra. Mindebből adódóan az állam gazdasági érdeke is volt 1953 nyarán a gazdaságilag működésképtelen termelőszövetkezetek feloszlása.

Az állami tartalékföldek hasznosítása terén az áttörést az jelentette, hogy 1953. június második felében és júliusában felvetették a földcsere nélkül betagosított, elhagyott vagy felajánlott földek visszaadásának a lehetőségét. Valószínűsíthető, hogy

⁵³⁸ MNL GyMSMSL XXIII. 211. 11. i.cs. Földművelésügyi Minisztérium, a tszcs-ből kizárt vagy kilépett tag földkérdésének rendezése, 1953. január 5. A megye továbbküldte az utasítást a járásba, a járás pedig a községi tanácsokhoz. MNL GyMSMSL XXIII. 310. 5. ö.e. 626-4-1/1953. sz. Győr-Sopron megyei Tanács V.B. Mezőgazdasági Osztálya a járási mezőgazdasági osztályoknak és a községi V.B. elnököknek a tsz/cs/-ből kizárt vagy kilépett tag földkérdésének rendezése, 1953. január 7. MNL GyMSMSL XXIII. 410. 4. ö.e. 6-2/2/1953. sz. Soproni Járási Tanács Végrehajtó Bizottság elnöke községi v.b. elnököknek, tszcs-ből kilépett vagy kizárt tag földkérdésének rendezése, 1953. február 14.

⁵³⁹ *Magyar Közlöny*, 12. szám, 18.010/1951. (I.20.) F.M. számú rendelet az önálló termelőszövetkezet alapszabályának és a termelőszövetkezeti csoportok működési szabályzatainak egységes szerkezetben való közzétételéről, 1951. január 20.

⁵⁴⁰ MNL OL XIX-A-2-ee 179. ö.e. 324/Po/1953. sz. Minisztertanács Hivatala Mezőgazdasági Titkárság, jelentés a termelőszövetkezeti tagok kilépéséről és munkakönyv váltásáról, 1953. január 9.

kompromisszumos megoldás született, mivel a Minisztertanács Hivatalának Mezőgazdasági Csoportja és az MDP KV Mezőgazdasági Osztálya is készített tervezeteket az állami tartalékföldek hasznosításáról 1953 júniusában és júliusában, és több szerv között is folyt az egyeztetés. 1953. július 22-én került a Politikai Bizottság elé a javaslat a mezőgazdaság terén elkövetett hibák kijavítására, amelybe bedolgozták a tartalékföldek megművelésének a biztosításáról szóló tervezetek egyes részeit. Lehetővé kívánták tenni a házhelyjuttatást, továbbá az állami tartalékföldről a háztáji mértékét meg nem haladó terület vásárlását is. A javaslat azt is tartalmazta, hogy a földfelajánlás rendszerét teljesen meg kellene szüntetni.⁵⁴¹

A Politikai Bizottság 1953. július 29-én külön is napirendre tűzte az állami tartalékföldek hasznosításáról szóló anyagot, és kisebb módosításokkal jóvá is hagyta azt. A javaslat szerint ekkor már a földek haszonbérbe adásánál a termelészövetkezeteket kellett előnyben részesíteni. A haszonbérleti szerződés megkötésekor csak a kulákoknak kellett hatósági engedélyt kérni, a többi gazdának csak be kellett jelentenie a szerződés megkötését. Állami tartalékföldet 25 kh-ig lehetett bérbe venni, kivételes esetekben a bérelt földterület meg is haladhatta a 25 kh-t. A javaslat ismét tartalmazta azt, hogy a földfelajánlások rendszerét teljesen meg kellene szüntetni.⁵⁴² Az állami szervek és a pártapparátus számára nyilvánvaló volt az összefüggés a kialakult helyzet és a földbirtokpolitikai jogszabályok radikális végrehajtása között. A részleges tagosítások során földcserék által kényszerítették földfelajánlásra a kulákokat és a többi gazdálkodót is. Az elhagyott vagy parlagon maradt földeket gyakorlatilag földbirtokpolitikai célra vették igénybe.

Jellemző módon ekkor még nem a földek tulajdoni és használati viszonyai rendezésének nevezték a parasztság részleges kártalanítását. Továbbra is a földhasznosításon és a földhasználaton volt a hangsúly, ezért inkább a jogszabály előkészítés anyagainak megfelelően az állami tartalékföldek hasznosításaként jelölték meg a folyamatot. A forradalom és szabadságharc után azonban már nem lehetett pusztán tartalékföld hasznosításnak nevezni a visszarendeződést a

⁵⁴¹ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 127. ö.e. 1953. július 22. 2. Javaslat a mezőgazdaság terén elkövetett hibák kijavítására. Szigorúan titkos sz. határozati javaslat a Politikai Bizottság számára a mezőgazdaság területén elkövetett hibák kijavítására, 1953. július 20.

⁵⁴² MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 128. ö.e. 1953. július 29. 7. Határozati javaslat a tartalékföldek hasznosítására. Földművelésügyi Minisztérium, K.V. Mezőgazdasági Osztály, szigorúan titkos sz. határozati javaslat a Politikai Bizottság számára a tartalékterületek gondos megművelésének biztosítására, 1953. július 25.

földbirtokszerkezetben. 1953-ban az állami tartalékföldek hasznosításáról a rendeletek (egy kormány és egy tárcarendelet) augusztus elején, illetve második felében jelentek meg. A végrehajtási rendeletnek tekinthető FM rendelet hatályon kívül helyezte az összes korábbi földhasznosításról szóló jogszabályt.⁵⁴³

A rendeletek szerint a felajánlott, a juttatásról lemondott, a tagosítások során ki nem cserélt vagy az elhagyott, de még magántulajdonban lévő földeket azoknak a parasztnak kellett visszaadni, akik 1951. augusztus 1. után ajánlották fel vagy hagyták el ingatlanjaikat. A rendelet az elkobzott földek visszaadását nem tette lehetővé. A betagosított és a be nem tagosított, de magántulajdonba és magánhasználatba vissza nem adott földeket a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok számára ingyenes használatba kellett átadni. Ha a visszaadandó földet már betagosították, akkor helyette csereföldet kellett adni. A földvisszaadások során először a dolgozó parasztnak és a kisemberek (nem mezőgazdasági foglalkozásúak) igényeit kellett kielégíteni, ezek után meg kellett hallgatni a kulákok kérelmeit is. Mindemellett a magángazdák az állami tartalékföldeket öt évre vehették haszonbérbe.⁵⁴⁴

A döntéshozók és a jogalkotók egyértelműen a haszonbérbe adást jelölték meg a tartalékföldek fő hasznosítási formájának. A visszarendeződés a földmagántulajdon és a földmagánhasználat megerősödését eredményezte, habár földet csak korlátozott mértékben adtak vissza. A földfelajánlások egy részét gyakorlatilag hatálytalanították. Ez az intézkedés az 1953. márciusi rendelkezés folytatásának is tekinthető, mivel akkor először azoknak a magángazdálkodóknak a felajánlásait hatálytalanították, akik a különböző kedvezményekért saját földjüket vagy más tartalékföldet visszabéreltek. A jelentős változásokat eredményező intézkedésekre szükség is volt, mivel egyes becslések szerint az állami tartalékföldek területe felduzzadt 900 000 kh-ra.⁵⁴⁵ Több százezer holdra nem tudták kivetni az adót és a beszolgáltatási kötelezettséget, mert

⁵⁴³ MNL OL XIX-E-1-c 276. ö.e. 005/53/1953. szigorúan titkos sz. az állami tartalékföldek hasznosításáról és a dolgozó parasztnak ezzel kapcsolatban nyújtott kedvezményekről szóló rendelettervezet, 1953. augusztus 5. Észrevételezés, 1953. augusztus 7.

⁵⁴⁴ *Magyar Közlöny*, 36. szám, 42/1953. (VIII.2.) M.T. számú rendelet az állami tartalékföldek hasznosításáról, a földhaszonbérletek szabályozásáról, valamint a dolgozó parasztnak ezzel kapcsolatban juttatott kedvezményekről, 1953. augusztus 2. *Magyar Közlöny*, 39. szám, 1/1953. (VIII.20.) F.M. számú rendelet az állami tartalékföldek hasznosításáról és a dolgozó parasztnak ezzel kapcsolatban juttatott kedvezményekről, 1953. augusztus 20. Az elhagyott földeket nem lehetett állami tartalékfölddé nyilvánítani, azonban a megmunkálatlan földeket továbbra is a tartalékföldre vonatkozó szabályozás szerint kellett hasznosítani. MNL GyMSMGyL XXIII. 9.b. 174. ö.e. 6112/X/108/1953. sz. A földművelésügyi miniszter 305/1953. számú utasítása egyes ingatlanok hasznosításáról, 1953. október 19.

⁵⁴⁵ A különböző összesítők és kimutatások 700 000–900 000 kh közöttire becsülték a tartalékföldek területét, a szakirodalomban található 1 000 000 kh-s becslés is.

nem találták a földeket a földnyilvántartásban. Ez az állapot még rendezetlenebbé tette a földhasználati viszonyokat és csökkentette az állami bevételeket. A vidéki népesség alkalmazkodási stratégiái alulnézeti szempontból a represszióra adott logikus reakcióként értelmezhetők. A helyi viszonyokat ismerő parasztok számára a földek nem tűntek el. Míg a hatósági intézkedések egy része tudatosan azt célozta, hogy csökkentse a parasztság földmagántulajdonhoz való kötődését, sok helyen ennek épp az ellenkezőjét érthették csak el. A földelhagyások és a műveletlen földek területének a növekedése azonban azt szemléltetik, hogy a pártállam akciói részben sikeresek voltak. Ebben az összetett politikai-, gazdasági- és társadalmi kontextusban elemezhető az agrárnépesség hangulatának a változása az „új szakaszban” és a magángazdálkodás fellendülése. Magyarország összterülete 16 millió holdra tehető, 1953 elején ebből körülbelül 9 700 000 hold volt a szántóterület. A maximális egy millió hold megműveletlen földterülettel számolva ez a szántók összterületének majdnem tíz és fél százaléka volt. 1952. december végéig összesen több mint 1 700 000 kh-t ajánlottak fel. 300 000 kh megművelése sem volt teljesen biztosítva.⁵⁴⁶ A tartalékföldek területe egyes becslések szerint a következőképpen alakult:⁵⁴⁷

Gazdasági év	Tartalékföld területe (kh.)	Kérdéses hasznosítású terület (kh.)
1946/1947	131.000	28.000
1947/1948	133.000	26.000
1948/1949	156.000	24.000
1949/1950	282.000	4.000
1950/1951	243.000	10.000
1951/1952. júliusi állapot	430.000	74.000
1952/1953. március	752.000	89.000

⁵⁴⁶ MNL OL XIX-A-2-ee 184. ő.e. Minisztertanács Hivatala, szigorúan bizalmas sz. jelentés a tartalékföldek és parlagföldek alakulásáról, 1953. február 3.

⁵⁴⁷ Uo. Földművelésügyi Minisztérium tervezet, bizalmas sz. jelentés a Minisztertanácsnak az 1949-től végrehajtott tagosításokról, 1953. március 11.

1953 első hónapjaiban.⁵⁴⁸

Időpont	Tartalékföld területe (kh.)
1952. december 31.	672.000
1953. január 15.	675.000
1953. január 31.	678.000
1953. február 10.	694.000
1953. február vége	740.000
1953. március 10.	752.000

1953 júliusától készültek jelentések a tartalékföldek visszaigényléséről és hasznóbérbe adásáról. A földek hasznosítását 1953. október 1-ig kellett rendezni. Az intézkedések eredményét a decemberi összesítő részletesen szemlélteti:⁵⁴⁹

Hasznosítás módja, hasznosítók száma	Terület (kh.)
22.469 gazdának visszaadva	71.000
Tsz-ek használatába adva	51.100
Állami és célgazdaságok használatában	101.600
189.900 kishasznóbérlőnek adva	462.200
61.063 veteményeskert bérlőnek adva	39.800
Községi tanácsok kezelésében van	38.000
Mezőgazdasági művelésre alkalmatlan	53.900
Még nincs hasznosítva	87.200
Összesen:	904.800

A táblázatban közölt adatok nem tartalmazzák a termelészövetkezetekből kilépett tagok számát, illetve a kilépettek számára kiadott földterületet. Erről azonban egy 1953. október 26-i jelentésben találni információt, amely szerint 1953 októberéig 49 511 tag lépett ki és számukra 295 449 kh földet adtak vissza. Összesen 60–70 000 kilépőre számítottak úgy, hogy minden egyéb földleadással együtt a

⁵⁴⁸ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 441.d. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium, feljegyzés Erdei Ferenc miniszter elvtárs részére a tartalék ingatlanok növekedésének egyes problémáiról, 1953. március 10.

⁵⁴⁹ Uo. MDP KV Mezőgazdasági Osztály, bizalmas sz. jelentés a tartalékföldek hasznosításáról, 1953. december 18.

termelőszövetkezetek közös használatában lévő földterület 450–500 000 katasztrális holddal fog majd csökkenni.⁵⁵⁰ A tartalékföldek kiterjedése ekkor Bács-Kiskun (77 000 kh), Baranya (68 600 kh), Pest (63 500 kh), Fejér (61 600 kh) és Borsod (58 600 kh) megyében volt a legnagyobb.⁵⁵¹

A földművelésügyi miniszter 1953 őszén egy belső utasítást adott ki a termelőszövetkezetek földleadásáról. Az utasítás kiadásának az oka az lehetett, hogy tartottak attól, hogy egyes termelőszövetkezetek aránytalanul sok földet adhatnak át tartalékföldként a közös használatú területükből az állami szerveknek. A földleadást ezért a lehető legnagyobb mértékben csökkenteni kellett. Ha a termelőszövetkezetekben nem volt elegendő munkaerő, akkor a családtagokat és az iparból visszatérőket kellett bevonni a közös munkába. A munkaerő problémát volt hivatott orvosolni a gépállomások gépeinek az alkalmazása, illetve a kevésbé munkaigényes növények termesztése is. Ha a termelőszövetkezet mégis adott le földet, akkor azt az augusztusi rendeletek szerint kellett hasznosítani, de csak olyan föld volt leadható, amelyet a termelőszövetkezet átmeneti használatba vett, vagy pedig a törzsterületéhez csatolt, de nem tudott megművelni.⁵⁵²

Feltételezhető, hogy az FM hathatós nyomására, a Minisztertanács által és közreműködésével adtak ki 1953 októberében utasításokat a termelőszövetkezetek további feloszlásának és a földkiadásoknak a megakadályozásáról. Azokon a helyeken, ahol a termelőszövetkezet a feloszlást még nem kérte, az utasítás értelmében közgyűlést már nem hívhattak össze, még ott sem, ahol a kilépni szándékozó tagok száma a tagság 50%-át meghaladta. Az új termelőszövetkezeti mintaalapszabály úgy rendelkezett, hogy a kilépési szándékot hat hónappal előre be kellett jelenteni, így ezzel is gátat akartak vetni a további kilépésnek és földkiadásnak.⁵⁵³ A Minisztertanács elnökének az utasítása

⁵⁵⁰ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 441.d. ö.e. MDP KV Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. feljegyzés Rákosi elvtárs részére a tartalékföldek hasznosításáról és a termelőszövetkezeti mozgalomról, 1953. október 26.

⁵⁵¹ Uo. Földművelésügyi Minisztérium Üzemszervezési és Földrendezési Osztály, MDP Központi Vezetőség Mezőgazdasági Osztály, jelentés az állami tartalékföldek hasznosításáról, 1953. szeptember 21.

⁵⁵² MNL OL XIX-K-1-c 78. ö.e. A földművelésügyi miniszter 228/B/1953. számú utasítása a tagok számához viszonyítva aránytalanul sok földdel rendelkező termelőszövetkezetek földleadásának rendezéséről, 1953. október 6.

⁵⁵³ Ekkor nevezték át a III. típusú termelőszövetkezeti csoportot és az önálló termelőszövetkezetet egységesen mezőgazdasági termelőszövetkezetté, erről a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, termelőszövetkezetek és gépállomások élenjáró dolgozóinak III. országos tanácskozásán döntöttek, amit 1953 őszére hívtak össze. A tanácskozás és az új alapszabály kiadása már 1953 júniusa előtt be volt ütemezve 1953 őszére. A mintaalapszabály szerint az állam által átadott föld a termelőszövetkezet tartós és ingyenes használatába került. A közösen használt terület bérbeadás és elidegenítés által nem volt

szerint a termelőszövetkezetek feloszlását és ezzel kapcsolatban a földkiadásokat 1953. október 31-ig kellett rendezni. Október 15. után csakis a földművelésügyi miniszter külön engedélyével és jóváhagyásával volt lehetséges a termelőszövetkezet feloszlása.⁵⁵⁴ 1953 őszén rendelkeztek arról, hogy az elhagyott földeket állami tartalékföldre nyilvánítani többé nem szabad. A műveletlenül hagyott földek megműveléséről a megyei tanácsoknak a tartalékföldek hasznosítására vonatkozó szabályok szerint kellett gondoskodniuk.⁵⁵⁵

1953/1954 fordulóján kezdetét vette a Polgári Törvénykönyv előkészítése és összeállítása, létrehoztak egy földjogi kodifikációs bizottságot, és elkezdték kidolgozni az államigazgatási eljárás szabályait is. 1954-ben hatályba lépett az új tanácstörvény. A földhasznosítás általános szabályait az 1953. augusztusi rendeletek határozták meg. A magánhaszonbérleteket az FM 1953. szeptember 9-én megjelenő rendelete szabályozta. Az 1953. augusztus 2-án megjelenő minisztertanácsi rendelet szerint az állam az előhaszonbérleti jogát a haszonbérletek megkötésekor nem gyakorolta többet. A magántulajdonban lévő földek haszonbérleteiről szóló szeptemberi rendelet azonban a korábban előhaszonbérlet (egyes becslések szerint 250–300 000 kh), a szocialista szektor használatában lévő ingatlanokra az előhaszonbérletet újabb 5 évvel automatikusan meghosszabbította. Az előhaszonbérletek nagy része ugyanis 1953 szeptemberében járt volna le, így valószínűsíthető, hogy az „új szakasztól” is függetlenül hasonló rendelkezésre került volna sor 1953 folyamán. Az előhaszonbérlet ingatlanok után a földhasználó gazdaságok azonban nem fizettek haszonbért a tulajdonosoknak.⁵⁵⁶ A jogszabály előkészítés során keletkezett tervezetek alapján megállapítható, hogy a jogalkotónak nem is volt szándékában a már előhaszonbérlet ingatlanokat a tulajdonosnak vagy a volt használónak visszaadni. A földek államosítását

csökkenthető. A kilépés csak a gazdasági év végén október vagy november hónapban volt lehetséges, de hat hónappal előre be kellett jelenteni a kilépési szándékot. A kilépő számára a tagosítatlan földekből, vagy az összevont földek táblájának széléből kellett lehetőleg azonos nagyságú és minőségű földet kiadni. A Magyar Közlönyben a határozat és a mintaalapszabály november 12-én jelent meg. *Magyar Közlöny*, 60. szám, 1.070/1953. (XI.12.) számú Minisztertanácsi és MDP Központi Vezetőségi határozat a mezőgazdasági termelőszövetkezetek alapszabályának megerősítéséről, 1953. november 12.

⁵⁵⁴ MNL GyMSMGyL XXIII. 9.a. 5. ö.e. 626-156-1/1953. sz. A földművelésügyi miniszter 299/1953. számú utasítása a termelőszövetkezetből való kilépéssel kapcsolatos egyes feladatokról, 1953. október 17. A Minisztertanács Elnökének 62-54/1953. számú utasítása a feloszlásukat kért termelőszövetkezetek kérdései rendezésének befejezéséről, 1953. október 23.

⁵⁵⁵ MNL GyMSMGyL XXIII. 9.b. 174. ö.e. A földművelésügyi miniszter 305/1953. számú utasítása egyes ingatlanok hasznosításáról, 1953. október 19.

⁵⁵⁶ Az Elnöki Tanács elnökének 65/1954. számú utasítása értelmében pedig nem lehetett a haszonbérlet visszamenőlegesen a haszonbérlet megfizetésére kötelezni. MNL OL XIX-K-1-y 1494. ö.e. 6-32.291/1958. sz. M.H. haszonbér ügye, 1958. április 29.

azonban nem mondták ki, habár az egyik tervezet szerint a haszonbérletet öt év helyett meghatározatlan időre hosszabbították volna meg:

„/2/ Az állami előhaszonbérleti jog gyakorlása folytán termelősövetkezeti, termelősövetkezeti csoport használatába került föld használati jogát határozatlan időre meghosszabbítottak kell tekinteni.”⁵⁵⁷

Az Igazságügyminisztériumban a tervezetet véleményező Eörsi Gyula, a korszak prominens jogásza szerint ez gyakorlatilag ezeknek a földeknek az államosítását jelentette volna.⁵⁵⁸

A haszonbérelő kívánságára a kishaszonbérletekbe vett ingatlanokra kötött haszonbérleti szerződést is 5 évvel meg lehetett hosszabbítani.⁵⁵⁹ A magántulajdonban lévő földek haszonbérletéről szóló rendelet alapján a magángazdák bérbe és részesművelésbe adhatták földjüket, s ehhez hatósági jóváhagyásra nem volt szükségük, csak a községi tanácsnál kellett a bérbeadást vagy részesművelésbe adást bejelenteniük. A haszonbérbe vett földet a beadási kötelezettségek szempontjából hozzászámították a bérbevevő saját földjeihez.

1954-ben olyan részrendelkezések jelentek meg, amelyek alapvetően nem változtattak a korábbi földhasznosítási és haszonbérbe adási szabályozásokon. Mivel a földvisszaadásokat nem kötötték határidőhöz, a parasztság 1954-ben is visszakérhette vagy visszakövetelhetette a korábban betagosított vagy felajánlott földjeit. A hagyatékhoz tartozó mezőgazdasági ingatlant visszautasítás címén állami tulajdonba csak akkor vették, ha az örökös vagy örökösök az összes vagyont visszautasították. Ha az állami tulajdonba kerülő föld kishaszonbérletben volt, akkor a megállapított feltételekkel folyt tovább a bérlet, viszont a bérbeadó helyébe az állam lépett. A bérbe vétel lejártá után az állami tartalékföldek hasznosítására vonatkozó szabályozás szerint kellett hasznosítani a továbbiakban a földeket.⁵⁶⁰

A Földművelésügyi Minisztérium Üzemszervezési és Földrendezési Osztályának az adatai szerint 1954 elejére 768 300 kh tartalékföldet hasznosítottak, 84 500

⁵⁵⁷ MNL OL XIX-E-1-c 276. ö.e. 005/57/1953. titkos sz. rendelettervezet a haszonbérletekről.

⁵⁵⁸ Uo. Eörsi Gyula észrevételei, rendelettervezet a haszonbérletekről, 1953. augusztus 14.

⁵⁵⁹ *Magyar Közlöny*, 44. szám, 3/1953. (IX.9.) F.M. számú rendelet a magántulajdonban lévő földek haszonbérletének szabályozásáról, 1953. szeptember 9.

⁵⁶⁰ *Mezőgazdasági Értesítő*, 12. szám, 17/1954. számú I.M. és F.M. együttes utasítás a hagyaték visszautasítása következtében állami tulajdonba került földek átvételéről és hasznosításáról, 1954. március 24.

katasztrális holdból pedig átmenetileg községi kezelésben volt 33 800 kh. Azokon a helyeken volt nagy a haszonbérletek iránti érdeklődés, ahol a termelősövetkezetek tartalékföldet adtak le a törzsterületükből. A szétszórt, nagyobb parcellák közé beékelődött területek hosszú időtartamú, 10 évre szóló haszonbérbe adására minisztertanácsi előterjesztés is készült.⁵⁶¹ Az 1954. február végi adatok szerint 23 035 magángazdának 72 100 katasztrális holdat adtak vissza. Tartalékföldként nyilvántartott szőlő és gyümölcssterületeket 3 évre adtak haszonbérbe. A hasznosítás rendezése után még megmaradó, rosszminőségű, körülbelül 180 000 kh tartalékföldet minimális haszonbérért adták volna használatba, illetve ezeket a földeket legelővé vagy más művelési ágú területté alakították volna át.⁵⁶² Az FM szeptemberi jelentése szerint csekély volt a földfelajánlásra tett kísérletek száma. A földfelajánlás oka általában valamilyen hirtelen bekövetkezett változás volt a földtulajdonos vagy földhasználó családi körülményeiben (halál, betegség). A haszonbérbe vett ingatlanok használói ragaszkodtak a bérletükhöz.⁵⁶³

A földművelésügyi miniszter 1954. október 27-én adta ki a 179/1954. számú utasítást az állami tartalékföldek hasznosításáról, amely az 1953. augusztusi alapelvek szerint irányozta elő a még hasznosítatlan tartalékföldek megművelésének a biztosítását. Az utasításban hangsúlyt helyeztek arra, hogy az 1954/1955. gazdasági évben a hasznosításnál előnyben kellett, hogy részesítsék a termelősövetkezeteket. A hasznosítási sorrend szerint a termelősövetkezetek után az állami gazdaságok és a célgazdaságok földigényét kellett kielégíteni. A hasznosítatlan földeket fel lehetett használni a termelősövetkezetből kilépők földkiadásakor és a korábbi felajánlott földek visszaigénylésekor. Sem a szocialista szektor, sem pedig az állami szervek nem kérhették a kishaszonbérleti szerződések önkényes, év közbeni felbontását. Ez által a termelés biztonságát kívánták előmozdítani.⁵⁶⁴ A földbirtokviszonyokban a viszonylagos nyugalmi állapot 1955 nyaráig tartott.

⁵⁶¹ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 472. ó.e. Földművelésügyi Minisztérium Üzemszervezési és Földrendezési Osztály, feljegyzés Polányi Máté részére az állami tartalékterületekről, 1954. február 8.

⁵⁶² Uo. MDP KV Mezőgazdasági Osztály, K/8/b/65/1954. bizalmas sz. tájékoztató a tartalékföldek hasznosításáról, 1954. február 23.

⁵⁶³ Uo. Földművelésügyi Minisztérium Üzemszervezési és Földrendezési Osztály, jelentés az ingatlanfelajánlásokról, valamint a tartalékingatlanok bérletéről történő lemondásokról, 1954. szeptember 16.

⁵⁶⁴ *Mezőgazdasági Értesítő*, 43. szám, a földművelésügyi miniszter 179/1954. számú utasítása az állami tartalékföldek hasznosításáról, 1954. október 27.

II.2.4.7. Az „új szakasz”, a polgári és a földjogi törvénykönyv első tervezetei, 1953–1954

Az „új szakaszban” rendkívül nagy lehetőség volt arra, hogy a Rákosi-éra radikális gazdaságpolitikája miatt súlyosan eltorzult gazdaságszerkezetet rendbe hozzák és arányosítsák. Nagy Imrének az 1948–1949-es vitában képviselt álláspontja és véleménye ekkor nyilvánosan is a felszínre törhetett, habár az öt évvel korábbi állapotokat nem lehetett visszaállítani és nem lehetett úgy tenni, mint ha nem sodródott volna az ország társadalmi és gazdasági katasztrófába. A párt morális és ideológiai válságán is nehezen tudtak túllépni, mivel a párt- és az államigazgatási szervek apparátusának egy része a még pártvezetőként hatalmon lévő Rákosit tekintette irányadónak. Rákosi és köre akadályozhatta a leginkább a Nagy Imre által megvalósítani próbált új gazdaságpolitikát. A helyzet igencsak kettős volt, hiszen Nagy nem kritizálhatta nyíltan azokat, akik a válságért felelősek voltak.

Az 1953 augusztusában kiadott rendeletek és a földkártalanítás jelentős előrelépést jelentettek a földtulajdon biztonságának a megteremtésében. Mindennek ellenére a földhasznosításon volt a hangsúly, a mezőgazdaságilag hasznosítható földterület megművelésének a biztosítása volt elsődleges fontosságú. A földkártalanítás által a pártvezetés gyakorlatilag elismerte a földfelajánlások törvénytelenységét. A hatalmi-politikai viszonyok alakulásával azonban a félig-meddig kimondott és az elhallgatott kritika-önkritika erőssége tovább tompult. Ez azt jelentette, hogy a sztálinista irányvonal és a desztalinizációt képviselő politikai erők közötti, személy szerint Rákosi Mátyás és Nagy Imre közötti erőviszonyok alakulása a szovjetek állásfoglalásától és véleményétől függött.

1953 végén határozatot hoztak a mezőgazdaság fejlesztéséről, de az Igazságügyminisztérium még ez előtt, 1953. november 6-án előterjesztést tett a Minisztertanács számára kormánybizottságok kiküldéséről a polgári törvénykönyv és a büntetőtörvénykönyv elkészítése céljából.⁵⁶⁵ Az előterjesztés szerint a polgári törvénykönyv elkészítésével párhuzamosan a polgári jog alapelveinek megfelelően meg kellett határozni a földtulajdoni és földhasználati, illetve a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó szabályokat. Mind a földjogról, mind pedig a

⁵⁶⁵ BARÁTH-GECSÉNYI 2018: 748–751.

termelőszövetkezeti jogról külön tervezeteket kellett készíteni, ami ennek a két, még ki nem fejlődött jogágnak a kodifikációját jelentette volna. A mezőgazdasági jog területébe tartozó két jogág, a földjog és a termelőszövetkezeti jog külön jogágiságának a kérdéséről 1953-tól bontakozott ki a jogászok között vita.

A kommunista diktatúra évtizedeiben a tudományos élet korlátozottsága több tényezőtől is függött. A sztalinizáció éveiben a szovjet mintát követve alakították át a különböző tudományterületeket, amelyek kötelező módon vették át az ideológia által megkövetelt dogmákat. Ezek közé tartozott a gazdasági jog elvetése, ami az ötvenes évek elején a gazdasági jogi vita során meg is történt Magyarországon. A vitáknak a sztálinista rendszerben több céljuk és funkciójuk is volt, az előre megtervezett álviták kimenetele előre meg volt határozva, s tulajdonképpen nem ellenkező nézetek és vélemények ütköztek a „vita” során, ami lényegében ezért nem is volt vita. Egy előre meghatározott következtetés levonása volt sokszor a cél. A magyar esetben a gazdasági jogi vitának volt vita funkciója, aminek hosszabb távon még több hozadéka lett a szűk keretek között a jogtudomány területén. Voltak tudományos álviták, amelyek levezették a mesterségesen felvetett nézetek közötti feszültséget, és szintén valamilyen ideológiailag előre meghatározott következtetésekhez vezethettek. A földjogi vita elhúzódott a hatvanas évekig, és valódi vita jellegét az adta, hogy az elméleti-ideológiai keretek között, viszonylag szabadon vetettek fel és ütköztettek véleményt olyan kérdésekben, amelyeket a magyar viszonyok között a gyakorlati életben is tapasztalhattak. 1953 után a desztalinizáció mindezt elő is segítette. A földjogi vita legérdekesebb pontjai közé sorolható például a háztáji föld, a termelőszövetkezeti földtulajdon és a termelőszövetkezeti tagok magántulajdonában lévő földeket érintő jogi nézetkülönbségei. Az 1954-es úgynevezett NEP vita is valódi elméleti vita volt abban az értelemben, hogy a kommunista gazdaságpolitika rendkívül ellentmondásos elemeit kezdték el a sztálinista időszak tapasztalataiból kiindulva elemezni és megvitatni. Az idő túlhaladt azonban a gazdaságpolitika vitáján, és 1954 második felére elkészültek és megjelentek a gazdaságirányítás átalakításához kapcsolódó elméleti munkák. Az 1955-ös sztálinista restauráció során azonban erről vita nehezen bontakozhatott volna ki.

Amikor 1953-ban elhatározták a polgári törvénykönyv elkészítését, ekkor sem volt még semmilyen agrárprogramban vagy párthatározatban a paraszti földmagántulajdon biztonsága garantálva. Az 1953 közepi jogalkotást a pártvezetés egy része egyébként is átmeneti jellegű intézkedésnek tekintette, amelyre csak a gazdasági

válsághelyzet és a szovjet beavatkozás miatt kényszerültek. A sztálinista kommunista diktatúra politikai és jogi keretei, rendszere behatárolta a megoldáskeresés lehetőségeit, azonban a szovjetek és Nagy Imre ezen a zárt gondolkodásmódon próbált meg drasztikusan nyitni 1953 júniusában és júliusában. A földbirtokpolitikában a változás ebből a szempontból azért következett be, mert volt gazdasági oka, részben a földhasznosítási nehézségek, és volt politikai oka, a sztálinista irányvonaltól elmozdulni kívánó politikusok által. A földbirtokviszonyok teljes rendezésére nem került 1953-ban sor. A földek hasznosítását elvileg 1953. október 1-ig kellett, hogy rendezzék. Mint az már az előbbi alfejezetben kifejtésre került, ekkor, októberben indult be még jobban az államgépezet a termelőszövetkezetek további felbomlásának a megakadályozására és a további földkiadások és földleadások megszüntetésére. A párt Mezőgazdasági Osztályán próbálták meghatározni a következő földbirtokpolitikai intézkedéseket és azok célját, illetve revideálták a régebbi jogszabályalkotást.

Ezek között a körülmények között vette kezdetét az említett nagyszabású kodifikációs munka, amely az „új szakasz” jelentős jogszabályalkotása lett volna:

- a polgári törvénykönyv megalkotása,
- általános földjogi törvénykönyv, kódex elkészítése,
- büntető törvénykönyv elkészítése,
- termelőszövetkezeti törvény elkészítése,
- az államigazgatási eljárás szabályozása.

Az államigazgatási eljárásról szóló szabályozás 1957-ben jelent meg, míg a Polgári Törvénykönyv 1959-ben. A kodifikáció célja egyértelműen a jogbiztonság megteremtése és megerősítése, továbbá az „új szakasz” politikai irányvonalának a megszilárdítása volt.

Az Igazságügyminisztérium előterjesztése alapján a Minisztertanács 1953. november 13-án határozott a fentebb említett törvénykönyvek előkészítésére kodifikációs bizottságok alakításáról. A kodifikációs bizottságok a készülő törvénykönyvek különböző részeit véleményezték, amelyeket részben a minisztériumok és más országos hatáskörű szervek szövegeztek meg. A bizottságok üléseire 1954 elejétől került sor és számos szakembert is bevontak a munkálatokba.⁵⁶⁶ A Polgári

⁵⁶⁶ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 190. ő.e. 1954. augusztus 18. 5. Javaslat a polgári törvénykönyv, a földjogi törvény és a büntetőtörvénykönyv egyes elvi kérdéseiről. Igazságügyminisztérium

Törvénykönyv 1954. július 14-i első szövegtervezetének II. része a tulajdonjogról a következő tulajdonformákat határozta meg: az állami tulajdon (társadalmi tulajdon), magántulajdon, s ezen belül a kisárutermelők tulajdona, személyi tulajdon és tőkés tulajdon.⁵⁶⁷ A földjogi kódex tervezetének előkészítését az Igazságügyminisztériumon belül egy kodifikációs bizottság koordinálta. Az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal (ÁFTH) 1954. május 19-re küldte meg a bizottságnak a földnyilvántartásról szóló részt, ebből feltételezhető, hogy valamikor 1954 elején kaptak a szakszervek megbízást a vázlatok elkészítésre.⁵⁶⁸ A Politikai Bizottság 1954. augusztus 18-i ülésén határoztak arról, hogy nem szükséges külön termelősövetkezeti törvényt készíteni, mivel a polgári törvénykönyv a szövetkezeteket, a földjogi törvénykönyv pedig a termelősövetkezetek földhasználatát szabályozni fogják. A Szovjetunióban sem volt külön, önálló kolhoztörvény vagy kolhozjogi kódex.

Az Igazságügyminisztérium azt javasolta, hogy szükséges lenne az általános földjogi törvénykönyv megalkotása, viszont a Politikai Bizottság a javaslatot nem fogadta el. Ezért is kérdéses, hogy milyen intenzitással folyt a földjogi kódex előkészítése 1954 augusztusa után. A pártvezetésen belüli megosztottság is szerepet játszhatott abban, hogy megakadt a földjog kodifikálása. Pár forrás alapján feltételezhető, hogy 1955 elejéig még többször is összeült a földjogi kodifikációs bizottság.

1954 első felében elkészült a földjogi kódex tematikus tervezete, amely a következő fő részekre tagolódott:

- bevezető és általános rendelkezések,
- az állami földtulajdon és az állami földek használata,
- az állampolgárok földtulajdona és földhasználata,
- a termelősövetkezetek földhasználata,
- földrendezés, tagosítás és kisajátítás,
- földnyilvántartás,

Adminisztratív Osztály, K/11/E/542/1954. szigorúan bizalmas sz. javaslat a Politikai Bizottsághoz a polgári törvénykönyv, a földjogi törvény és a büntetőtörvénykönyv egyes elvi kérdéseiről, 1954. augusztus 16.

⁵⁶⁷ MNL OL XIX-D-4-a 16. ö.e. 186/T/1954. sz. észrevételek a Polgári Törvénykönyv első szövegtervezetére, 1954. augusztus 30. és 400/1954. I.M. sz. a Polgári Törvénykönyv első szövegtervezete, 1954. július 15. Az öröklési jogi rész külön fejezetet tartalmazott a termelősövetkezeti tagokra vonatkozó öröklési szabályokról.

⁵⁶⁸ MNL OL XIX-K-16-a 42. ö.e. 9.640-8/1954. sz. a földjogi törvény rendszerének (tematikájának) tervezete, 1954. május 19.

- vízhasználat és vízgazdálkodás,
- záró rendelkezések.

A kódex bevezető rendelkezései között olvasható a kodifikáció elsődleges célja: *„A törvény célja: a földre vonatkozó jogok védelme és megszilárdítása útján a földtulajdon és a termelés biztonságának megerősítése.”*⁵⁶⁹ A fő célkitűzést a szövegben még egyszer megismételték: *„Az állam a törvény erejével védi a földre vonatkozó tulajdonjogot, a birtoklás és használat jogát. Az állam előmozdítja és támogatja a szocialista társasgazdálkodást, elismeri és biztosítja a dolgozó parasztok jogát a földhöz.”*⁵⁷⁰

A tervezet azonban tartalmazott olyan jogi elemeket, amelyek a kódex által állandósították volna a korábbi földbirtokpolitikai eszközöket és jogintézményeket, így például az állami földalapot, a műveletlenül hagyott földek lehetséges állami tulajdonba vételét, és a termelősövetkezeti földhasználatot. Kérdéses volt, hogy létrehozzák-e a termelősövetkezeti földtulajdont.⁵⁷¹ Egészen biztosnak tűnik azonban, hogy ez a kérdés ekkor még egyáltalán nem volt fontos a földbirtokszerkezet átalakításában. A földjogi kódex tematika tervezete kétféle megoldást kínált az elhagyott parlagföldek tulajdoni és használati viszonyainak a rendezésére. A radikális megoldás szerint a műveletlen területeket állami tulajdonba vették volna, míg a másik lehetőség az volt, hogy magántulajdonban maradhatnak az ingatlanok. Ez a kérdés a földtulajdonviszonyok átalakítása és a földhasznosítás szempontjából a következő majdnem másfél évtizedben többször is előtérbe került. A földjogi kódex a földbirtokviszonyok területén valószínűleg hosszútávon jelentős stabilitást teremthetett volna.

A földjogi kódex az „új szakaszban” nem készülhetett el és nem is jelenhetett meg. Az általános földjogi törvénykönyv lett volna a kommunista diktatúra első olyan jogi szabályozása, amely tartalmazhatta volna a földmagántulajdont, mint a tulajdoni szerkezet egyik alappillérét, s ez által biztosította volna a parasztság, beleértve a kulákság földtulajdonát is. A Politikai Bizottság 1954. augusztusi ülésén a következőképpen látták a helyzetet:

⁵⁶⁹ MNL OL XIX-K-16-a 42. ö.e. 9.640-8/1954. sz. a földjogi törvény rendszerének (tematikájának) tervezete, 1954. május 19.

⁵⁷⁰ MNL OL XIX-K-16-a 42. ö.e. 9.640-8/1954. sz. a földjogi törvény rendszerének (tematikájának) tervezete, 1954. május 19.

⁵⁷¹ Uo.

„A földjogi törvény tematikájának kidolgozásánál felmerült az a kérdés, hogy a földjog teljes kodifikálása nem fékezi-e bizonyos fokig a fejlődést, illetőleg ha előre mutat, nem okoz-e nyugtalanságot? Felmerült továbbá az is, hogy kell-e a földjogot a maga egészében szabályozni, vagy pedig csak egyes főbb kérdéseit.”⁵⁷²

A politika felső szintjén valamiféle köztes állapotot nagyon nehezen találtak volna. A kodifikációról alig látott valami napvilágot, Földes Iván, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán a Mezőgazdasági Jogi és Munkajogi Tanszék vezetője és oktatója írt 1955-ben arról, hogy a földjogról szóló viták elősegíthetik a földjog részleges vagy teljes kodifikációját. Nagy László egyik 1955-ben megjelent cikkében röviden utalt a földjog kodifikációja során felmerült kérdésekre.⁵⁷³

1955-ben az újabb erőszakos, kampányszerű tagosítások és a kényszerszövetkezetesítés miatt az általános földjogi törvénykönyv elkészítése teljesen lekerülhetett a napirendről. A földbirtokviszonyok konszolidálása már egyáltalán nem volt a jogszabályalkotás elsődleges feladatai között. Egy, a polgári törvénykönyv előkészületeiről szóló 1955. július 3-i feljegyzésben megállapították, hogy a földjogi tematika továbbtárgyalása a kötelmi jog III. részének a megvitatása után fog következni.⁵⁷⁴ A tematikák és vázlatok elkészítése után következett a törvénykönyvek szövegtervezetének a megtárgyalása és véglegesítése. Mind a polgári törvénykönyv, mind pedig a büntető törvénykönyv megjelenését és hatályba lépését 1956-ra tervezték. Később ez a dátum 1956 augusztusában 1957-re változott.⁵⁷⁵ Említésre kerültek egyéb, pontosan meg nem határozott kodifikációs munkák is. Egy 1956. szeptemberi feljegyzésben azonban már konkrétan újra megnevezték a földjogi és a termelőségvetkezeti jogi kormánybizottságokat, amelyeket ezek szerint 1956 őszén kívántak újból felállítani.⁵⁷⁶ A forradalom átmenetileg szüneteltethette az előkészítést, de 1957 első felében javában folyt a szövetkezeti törvény és egy termelőségvetkezeti földjogi törvény kidolgozása.

⁵⁷² MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 190. ő.e. 1954. augusztus 18. 5. Javaslat a polgári törvénykönyv, a földjogi törvény és a büntetőtörvénykönyv egyes elvi kérdéseiről. Igazságügyminisztérium Adminisztratív Osztály, K/11/E/542/1954. szigorúan bizalmas sz. javaslat a Politikai Bizottsághoz a polgári törvénykönyv, a földjogi törvény és a büntetőtörvénykönyv egyes elvi kérdéseiről, 1954. augusztus 16.

⁵⁷³ NAGY 1955: 311.; FÖLDES 1955: 524.

⁵⁷⁴ MNL OL XIX-E-1-z 75. ő.e. Feljegyzés a polgári törvénykönyv előkészületeiről, 1955. július 3.

⁵⁷⁵ MNL OL XIX-A-2-gg 4. ő.e. 535/1956. sz. feljegyzés, 1956. augusztus 1. 21./ Népi demokratikus jogrendünk kialakítása.

⁵⁷⁶ Uo. 452/VIII/1956. sz. feljegyzés Apró Antal elvtárs részére, 1956. szeptember 26.

II.2.4.8. Földhasznosítás 1955 és 1959 között

A rákosista hatalmi restauráció 1955 elejétől előrevetítette a kényszerkollektivizálás folytatását. 1955 tavaszán és nyarán előterjesztéseket és határozatokat készítettek és fogadtak el a tagosításokról és a termelőszövetkezetek szervezéséről.⁵⁷⁷ A kollektivizálással összefüggő földbirtokpolitikai intézkedések tekintetében a földrendező apparátus valamelyest okult a múlt hibáiból és a Rákosi-éra első négy-öt évének a tapasztalataiból. Az állami végrehajtó szervek óvatosabban avatkoztak bele a földbirtokviszonyokba, és megpróbálták ügyelni a földtulajdon és földhasználat stabilitására is. A Földművelésügyi Minisztérium az 1955. június 27-i határozati előterjesztésében az 1955. évi földrendezésekről (általános tagosítás) és tagosításokról (részleges tagosítás) javasolta a Minisztertanács számára, hogy a tagosítás fő formája az általános tagosítás legyen.⁵⁷⁸

A jogszabályalkotó rugalmasabb lehetett a földfelajánlások szabályozása terén, bár 1953-tól elvileg még mindig hatályban volt a felajánlások elfogadásának az átmeneti tiltása. Mivel az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek nagyüzemi tábláinak a kialakításával függött szorosan össze a földfelajánlás kérdése, ezért ekkor a tagosítási rendelkezésekben kapott helyet a felajánlások szabályozása is. A rendelkezések szerint földfelajánlást nem lehetett a tagosítások során elfogadni, az állami tartalékföldre kötött kishaszonbérleti szerződéseket pedig nem lehetett felbontani, hanem megfelelő csereingatlant kellett az érintett föld helyett adni az állami tartalékföldből, amelyre a haszonbérlet tovább szólt.⁵⁷⁹ Az 1956. július 19-én megjelent 1956. évi 15. számú törvényerejű rendelet a földrendezésekről és tagosításokról a földfelajánlások elfogadását általában tiltotta. Kivételesen a földrendezés és a tagosítás során a magángazdaktól öregség vagy betegség esetén, mezőgazdasággal nem élethivatásszerűen foglalkozóktól és állami gazdaságok

⁵⁷⁷ NÁDASDI 1996: 156, 158.

⁵⁷⁸ MNL OL XIX-E-1-c 287. ö.e. 003/66/1955. szigorúan titkos sz. az 1955. évi földrendezés és tagosítás, ezen belül: Földművelésügyi Minisztérium, 001/79/1955. szigorúan titkos sz. előterjesztés a Minisztertanácshoz az 1955. évi földrendezésekről és tagosításokról, határozati javaslat, 1955. június 27.

⁵⁷⁹ Az irányelvekről külön értesítették a járási tanácsok mezőgazdasági osztályait. Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML) XXIII. 61.d. f. 57. ö.e. T-611-2/2/1955. sz. Ezen belül 00132/1/1955. szigorúan titkos sz. a Vas Megyei Végrehajtó Bizottság Mezőgazdasági Igazgatóság körlevele a járási tanácsok mezőgazdasági osztályai számára, a földművelésügyi miniszter 00132/1/1955. szigorúan titkos sz. a 120/B/1955. F.M. számú utasítás közlése, 1955. augusztus 12.

dolgozóitól a föld felajánlását elfogadhatták, ha a községben a termelészövetkezet vagy az állami gazdaság a földet művelésre átvette.⁵⁸⁰

A kulákbirtokok egy része 1953-ra megszűnt a likvidálás eredményeként.⁵⁸¹ Pár százezer hold, különböző művelési ágú földterület maradt a kulákok tulajdonában és használatában. Az ötvenes évek közepétől Romániában és az NDK-ban is beléphettek a szövetkezetekbe a kulákok, Bulgáriában pedig ezt már korábban lehetővé tették a számukra. Annak ellenére, hogy a resztalinizáció több szempontból is a régi kollektivizálási kampányokat idézte, az osztályharc keretében végrehajtott kulákhajszva valamelyest csitult 1955-ben és 1956-ban. A represszió és a radikális módszerek oda vezettek, hogy a földeket elhagyták az emberek ahelyett, hogy a földdel léptek volna be a termelészövetkezetekbe. Az agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitika célja nem az volt, hogy minél több állami tartalékföld keletkezzen, hanem az, hogy a föld megművelésének a biztosításával bővítsék a termelészövetkezeteket. Ez a koncepció azonban túl lassú szövetkezeti fejlődést kínált a sztálinista pártvezetés számára. A dogmatikus felfogás újbóli előretörését szemlélteti az, hogy a Politikai Bizottság elutasította az FM által tett javaslatot 1955 márciusában egyes állami földek eladásáról. A javaslat szerint majdnem 70 000 kh, részben külterületi, szétszórt, nagyüzemi használatba nem vehető, zártkertekben is lévő mezőgazdaságilag hasznosítható földterület, szőlős és gyümölcsös eladását tervezték magánszemélyek részére.⁵⁸²

1955 áprilisára az állami tartalékföldek hasznosítása a következőképpen alakult.⁵⁸³

Hasznosítás módja, hasznosítók száma	Terület (kh.)
25.135 gazdának visszaadva	73.200
Tsz-ek használatába adva	60.600
Állami és célgazdaságok használatában	88.500
274.267 kishaszonbérlőnek adva	567.700
57.963 veteményeskert bérlőnek adva	44.700

⁵⁸⁰ *Magyar Közlöny*, 61. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. évi 15. számú törvényerejű rendelete a földrendezésekről és tagosításokról, 1956. július 19.

⁵⁸¹ Lásd az 5. és 7. számú mellékletet a kulákok földterületének alakulásáról és a kulákok megoszlásáról a földterület nagysága szerint 1948-ban és 1952-ben.

⁵⁸² MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 221. ö.e. 1955. március 10. 6. Javaslat egyes állami tartalékföldek eladására. Földművelésügyi Minisztérium, szigorúan titkos sz. előterjesztés a Politikai Bizottsághoz egyes állami tartalékföldek eladásáról, 1955. március 1.

⁵⁸³ MNL OL XIX-K-1-c 89. ö.e. T-626/37/1955. sz. mappa, Földművelésügyi Minisztérium Földrendezési Önálló Osztály, országos összesítés az állami tartalékingatlanok állományáról és hasznosításáról (1955. évi április hó végi adatok), 1955. június 14.

Községi tanácsok kezelésében van (ebből apaállatok takarmányozására kb. 59.000 kh)	101.700
Mezőgazdasági művelésre alkalmatlan	62.400
Összesen:	998.900

A tanácsok átmeneti kezelésében volt az adatok szerint valamivel több, mint 41 000 kh, a hasznosítatlan terület nagysága elvileg minimális volt. Az 1955. novemberi adatok szerint az állami gazdaságok és célgazdaságok 90 100 kh-t, míg a termelészövetkezetek 102 600 kh-t használtak a tartalékföldekből. Ezzel szemben a kishaszonbérletben lévő földek területe 516 400 kh-ra, a veteményeskertek területe pedig 39 400 kh-ra csökkent. Az FM Földrendezési Osztályán 1956 márciusában úgy vélték, hogy a földhasznosítás szabályozásán a nagyobb arányú szövetkezetesítésig nem szükséges változtatni, és hogy a hasznosítás fő formája továbbra is a haszonbérbe adás kell, hogy maradjon. Megállapították azonban azt is, hogy az adatok pontatlanok voltak, mivel a földnyilvántartások rendezése során jött elő számos még nyilvántartásba nem vett föld. A földnyilvántartás átalakítása is szinte folyamatosan napirenden volt a negyvenes évek végétől.⁵⁸⁴

Az állami tartalékföldekhez több esetben is hozzászámították az elhagyott és a kényszerhasznosított ingatlanokat. 1955-től a tagosítások végrehajtásakor pedig ismét az 1949 utáni gyakorlathoz hasonlóan, a tanácsok elkezdték egyoldalúan felbontani a kishaszonbérleti szerződéseket és a földeket átadták a termelészövetkezetek használatába. A földrendezések, vagyis földösszevonások során a termelészövetkezetek 1956 márciusáig a tartalékföldekből 102 600 kh területet vettek át közös használatba.⁵⁸⁵

A földhasználati viszonyok rendkívül rendezetlenek voltak, 1956 közepén körülbelül 500 000 kh-ra nem tudták kivetni az adókat és a beadási kötelezettséget. Jelentős területen folyt jogtalanul minősített földhasználat. A bérbe adott földek után a bérlők egy része nem fizetett bérleti díjat sem. A központi állami szervek földnyilvántartás állapotát jelölték meg a kaotikus viszonyok fő okának. A Minisztertanács Titkárságán az 1956 júniusában készült egyik javaslat szerint a

⁵⁸⁴ LUKA 2020b: 94–99.

⁵⁸⁵ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 656. ö.e. 8/f/20/1956. sz. Földművelésügyi Minisztérium Földrendezési Főosztály, tájékoztató jelentés és javaslat a tartalékingatlanok hasznosításáról és nyilvántartási rendszerének rendezéséről, 1956. március 10.

földhasználók egyáltalán nem használták rendeltetésszerűen a kishaszonbérletbe vett tartalékföldeket, s így e földek termőereje romlott. Ezért azt javasolta a titkárság, hogy vagy a községi tanácsok, vagy pedig a már Földművelésügyi Minisztériumba beintegrált földnyilvántartási szervezet legyen megbízva a tartalékföldek hasznosításával. A javaslat még azt is tartalmazta, hogy a kishaszonbérleti szerződéseket csak azokban a községekben lehetett volna felbontani, ahol a község szántóterületének 80%-a a termelészövetkezet használatába került. Lehetővé kívánták tenni a bérből és a fizetésből élők számára az állami tartalékföldekből történő vásárlást.⁵⁸⁶

1956 közepén időszerűnek látták a tartalékföldek hasznosításának az újraszabályozását és országos szintű rendezését. A Földművelésügyi Minisztérium Földrendezési Főosztálya 1956 októberének elejére el is készített egy feljegyzést, amelynek a javaslatai szerint a községek átmeneti kezelésében lévő több mint 100 000 kh földterületet továbbra is elsősorban kishaszonbérletbe kellett adni, további kedvezmények garantálásával. A bérleti idő első két évében a bérlőnek sem adó, sem pedig bérleti díjat nem kellett volna fizetnie, és beadási kötelezettsége sem lett volna a földekre. A bérleti idő 5–10 évre szólt volna. A tanácsok felbonthatták volna a bérleti szerződést az előírt kötelezettségek nem teljesítése esetén, a bérlő pedig csak öregség, betegség vagy egyéb okok miatt bonthatta fel, de akkor is csak úgy, hogy ha a bérelt földet termelészövetkezet vagy állami gazdaság át tudta venni tőle.⁵⁸⁷ A Minisztertanács Titkársága Tanácsszervek Osztálya a véleményezésében egyetértett azzal, hogy a 100 000 kh nem maradhatott községi kezelésben, viszont a földeket nem magángazdák bérletébe, hanem a termelészövetkezetek és termelési társulások vagy szakcsoportok használatába kívánták adni, lehetőleg összevonva önkéntes földcserék által.⁵⁸⁸

1956 októberében felgyorsultak az események, a vidék megmozdult, termelészövetkezetek bomlottak fel, és a magángazdák elkezdték visszavenni a betagosított földeket is.⁵⁸⁹ Felszínre kerültek a korábbi tagosításokból eredő sérelmek és

⁵⁸⁶ MNL OL XIX-K-16-b 5. ö.e. Minisztertanács Titkársága, 002/13/1956. szigorúan titkos sz. javaslat a tartalékföldek hasznosítására, a földrendezés és földnyilvántartás szervezetének egyszerűsítésére, 1956. június.

⁵⁸⁷ MNL OL XIX-A-2-1 6. ö.e. V-755/1956. sz. Földművelésügyi Minisztérium Földrendezési Főosztály, feljegyzés az állami tartalékföldek hasznosításával kapcsolatban egyes kérdések szabályozásáról, 1956. október 4.

⁵⁸⁸ Uo. Minisztertanács Titkársága Tanácsszervek Osztálya, 6-68/1956. sz. az állami tartalékföldek hasznosítása, 1956. október 11.

⁵⁸⁹ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 654. ö.e. Feljegyzés a Győr-Sopron megyei termelészövetkezetekben tapasztalt kilépési hullámról, 1956. szeptember 24. Szigorúan bizalmas sz. jelentés a Politikai Bizottság részére Vas, Győr, Zala, Somogy, Baranya megyék egyes termelészövetkezeteiben tapasztalható kilépési

panaszok, és a más módszerekkel jogtalanul elvett földeket érintő jogviták. Egyértelművé vált, hogy a földkártalanítást folytatni kell. Az MDP KV Mezőgazdasági Osztályán, a forradalom előestéjén készült el egy előterjesztés a Politikai Bizottság számára a mezőgazdasági politikában szükséges főbb változásokról. Az előterjesztés tartalmazta, hogy az állami tartalékföldekből, a jogtalanul visszatartott csereföldekből és a nagyüzemi táblák széléből további földkártalanítást kell végrehajtani.⁵⁹⁰ A földkártalanítási igényt a rákosista diktatúra újabb kollektivizálási hulláma 1955-ben és 1956-ban csak még jobban felerősítette. A radikalizmust támogató pártkáderek közül még ekkor is volt olyan, aki a földmagántulajdonba történő markáns beavatkozást sürgetett. Hegedüs András 1956 októberében kidolgoztatott egy törvényerejű rendeletervezetet, amely lehetővé tette volna a földfelajánlások elfogadását a földrendezések és tagosítások végrehajtásának az időszakán kívül is. A dokumentumok egyikén a következő mondat olvasható: „*A tervezett rendelet időszerűtlenné vált a forradalmi események következtében.*”⁵⁹¹

A forradalom után a Kádár János által vezetett kormány felhívásainak és programtervezeteinek az egyik fő pontjává vált a paraszti sérelmek orvoslása és a földkártalanítás a betagosítatlan tartalékföldekből. Az FM Földrendezési Főosztályának az értékelése szerint a földhasználat túlzott korlátozása meglazította a parasztság kötődését a földtulajdonhoz és ez zavarokat idézett elő a termelésben. Az 1956. decemberi, földbirtokpolitikai vonatkozású törvényerejű rendeletervezetek túlmutattak az 1953-as szabályozáson, mivel azok fő tárgya a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak a rendezése lett. Az erről rendelkező jogszabály törvényerejű rendelet formájában 1957. február 3-án jelent meg, és az 1953-as tapasztalatok alapján immár a földbirtokpolitika több részterületét is érintette, így például az ingatlanforgalmat, a földhaszonbérleteket és a közérdekű igénybevételeket.

tőrekvésről, 1956. szeptember 27. MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 304. ö.e. 1956. szeptember 28. 2. A KV Mezőgazdasági Osztályának jelentése Vas, Győr, Zala, Somogy és Baranya megyék egyes termelőszövetkezeteiben tapasztalható kilépési törekvésről. Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. jelentés a Politikai Bizottság részére Vas, Győr, Zala, Somogy, Baranya megyék egyes termelőszövetkezeteiben tapasztalható kilépési törekvésről, 1956. szeptember 27.

⁵⁹⁰ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1957. 5. ö.e. Szigorúan bizalmas sz. előterjesztés a Politikai Bizottsághoz a mezőgazdasági politikában szükséges főbb változtatásokra, 1956. október 22.

⁵⁹¹ MNL OL XIX-K-1-y 1300. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium Földrendezési Osztály, 611-ált-36/1956. sz. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. évi ... számú törvényerejű rendelete egyes földfelajánlások elfogadásának engedélyezéséről, 1956. október 18.

A forradalom során a Nagy Imre kormány megszüntette a kötelező beszolgáltatás rendszerét, amit a Kádár kormány november közepén megismételt. Ez az intézkedés, ha még nem is volt egyedülálló a tömbön belül, jelentős változást jelentett a magángazdák számára. A tömeges kollektivizálás kezdetéig, majdnem két éven át úgy folyt a gazdálkodás, hogy nem írták elő a mezőgazdasági termékek egy részének kötött áron történő kötelező állami átvételét. A begyűjtés megszüntetése kedvező hatással volt a termelésre és az ország élelmiszerellátására. A központi tervezéses gazdaságban azonban továbbra is szükség volt valamiképpen az állami készletek feltöltése. 1956. november 30-án a keletnémet Külkereskedelmi Minisztérium delegációja megbeszéléseket folytatott a magyar kormány képviselőivel. A jegyzőkönyv szerint a német fél a begyűjtés eltörlése felől érdeklődött, pontosabban a begyűjtés helyettesítésének a módjáról. A válasz az volt, hogy az állami felvásárlás kiterjesztésével és a magánkereskedelem korlátozásával kívánják majd ezt a kérdést megoldani.⁵⁹² A mezőgazdasági termékek exportja létfontosságú volt a magyar gazdaság számára. Az 1956-os intézkedések ellenére feltételezhető, hogy a kötelező begyűjtési rendszert minimum a tömeges kollektivizálás befejezéséig fenntartották volna. 1956-tól kezdődően a szerződéses termelés és az állami felvásárlás által pótolták volna részben azt, ami a beszolgáltatás nélkül az állami készletekből hiányzott.

A mezőgazdasági termelést volt hivatott előmozdítani a földek tulajdoni és használati viszonyainak a rendezése is. Az 1957. évi 10. számú törvényerejű rendelet alapján a kulákokon kívül minden olyan személy, akinek a földjét csereingatlan nélkül vették igénybe 1949. szeptember 1. után tagosítás, földrendezés vagy közérdekű igénybevétel során, földkártalanítást kérhetett. A mezőgazdasággal élethivatásszerűen foglalkozók maximum 10 kh földterület kaphattak vissza kárpótlás vagy kártalanítás címén a 20–25 kh-s birtokmaximumig. A jogszabály a termelőszövetkezetekből kilépők földkiadásáról is rendelkezett. Kártalanításra elsősorban a községi tanácsok kezelésében lévő vagy a kishaszonbérletek által hasznosított, 25 kh-nál kisebb, szétszórt állami tartalékföldeket lehetett felhasználni.

⁵⁹² BArch DL 2/1057, S. 1–5. Protokoll der Sitzung der Delegation des Ministeriums für Außenhandel und Innerdeutschen Handel am 30. November 1956 in Budapest und dem stellvertretenden ungarischen Wirtschaftsminister Földes. <https://www.bundesarchiv.de/DE/Content/Virtuelle-Ausstellungen/Reaktionen-In-Der-Ddr-Auf-Den-Volksaufstand-In-Ungarn-1956/reaktionen-in-der-ddr-auf-den-volksaufstand-in-ungarn-1956.html> (Letöltés ideje: 2021.12.16.)

Az 1953-as rendelkezésekhez hasonlóan kártalanítást kaphattak azok is, akik földjüket 1951. augusztus 1. után elhagyták vagy felajánlották, hogy ha maradt 25 kh-nál kisebb szétszórt állami tartalékföld erre a célra. A rendelet a visszaigénylési kérelmek beadási határidejének 1957. február 28-át jelölte meg. A haszonbérleti rendelkezések szinte azonosak voltak az 1953. évi szabályozással, viszont az újabb haszonbérbe vétellel az egy háztartásban élők tulajdonában és használatában lévő földterület nem haladhatta meg a 20–25 kh-s birtokmaximumot.⁵⁹³ A törvényerejű rendelet előírta a termelőszövetkezetek haszonbér fizetési kötelezettségét a bevitt haszonbérelt földek után.⁵⁹⁴ A rendelkezések a földkártalanítást több ponton is korlátozták:

- határidő a visszaadási kérelmek benyújtására,
- kártalanítás az újonnan meghatározott birtokmaximumon belül,
- kérelmezők köre korlátozott volt,
- kártalanítás maximális mértékének a megállapítása (10 kh),
- a kártalanításra felhasználható földterület megállapítása (25 katasztrális holdon aluli, szétszórt tartalékföldekből).

A zilált földbirtokviszonyokat a jogszabály végrehajtása által 1957. október 1-ig kellett rendezni. A földvisszaadások és a földkárptótlások további korlátozását az jelentette, hogy a vissza nem kért földeket államosították vagy pedig állami tulajdonban tartották. Mindemellett nem rendelkeztek a földreform során elvett és szétszórt földek tulajdonosainak a kárptótlásáról, az elkobzott földek visszaadásáról, az erdőkártalanításról, sem pedig a házhelyek céljára közérdekű igénybevétel címén elvett és kisajátított ingatlanok tulajdonosainak a kárptótlásáról sem. A levéltári források között azonban fellelhetőek azok a tervezetek, amelyek az említett és felsorolt tulajdonosok kárptótlását irányozták elő (erdőkártalanítás, házhely igénybevétel). Továbbá több forrás utal arra, hogy megfontolták bizonyos esetekben a földek visszaadásának vagy a kárptótlás lehetőségét (földreform, földelkobzás). 1957-ben a

⁵⁹³ 1955 októberétől a haszonbérleti szerződéseket a községi tanácsok végrehajtó bizottságának a jóváhagyásához kötötték. A haszonbérleti szerződést csak akkor hagyhatták jóvá, ha a bérlet nem volt kizsákmányoló jellegű és ahhoz termelési érdek fűződött. *Magyar Közlöny*, 112. szám, 64/1955. (X.25.) M.T. számú rendelet a földhasználók személyében és a földek művelési ágában bekövetkezett változásokról, 1955. október 25. Vagyis 1957-ben visszaállították az 1953-as rendelkezést, amely szerint a haszonbérleti szerződés megkötését csak be kellett jelenteni a tanácsnál.

⁵⁹⁴ *Magyar Közlöny*, 15. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 10. számú törvényerejű rendelete a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezéséről, 1957. február 3.

belpolitikai erőviszonyok dönthették el részben azt, hogy milyen mértékű a visszarendeződés a földmagántulajdon és földmagánhasználat irányába.

1957 során készültek további tervezetek a rendezés befejezése előtt például a 10. számú törvényerejű rendelet kiegészítésére és az állami tartalékföldek hasznosítására, s ezek 1957-ben meg is jelentek és hatályba is léptek. Az 1956-os forradalom után átmenetileg ismét beszüntették a tagosításokat és a földfelajánlások elfogadását, a korábbi jogszabályok azonban ekkor is hatályban maradtak.

Az 1957. évi 10. számú törvényerejű rendelet alapján a földmagántulajdon és a földmagánhasználat ismét megerősödött, a földbirtokviszonyok rendezése ekkor nagyobb területet érintett, mint 1953-ban. A termelészövetkezetek felbomlása és az így érintett földterületek, továbbá a kártalanításként visszaigényelt földterületek megyénként a következőképpen alakultak:⁵⁹⁵

Neve	A megye területe		Rendezendő terület (kh.)		
	összesen (kh.)	szántó (kh.)	A tsz/cs/-ék területi csökkenése folytán (1956.XI.1.-1957.II.20.)	A kártalanítási és a visszaigénylési kérelmekben megjelölt területi adatok alapján	Összesen
Baranya	762.000	440.000	92.000	15.000	107.000
Bács-Kiskun	1.474.000	810.000	43.000	40.000	83.000
Békés	977.000	770.000	67.000	45.000	112.000
Borsod	1.215.000	590.000	85.000	18.000	103.000
Csongrád	756.000	510.000	28.000	25.000	53.000
Fejér	756.000	500.000	72.000	15.000	87.000
Győr	715.000	450.000	68.000	8.000	76.000
Hajdú	1.089.000	670.000	82.000	35.000	117.000
Heves	662.000	340.000	20.000	15.000	35.000
Komárom	395.000	210.000	14.000	8.000	22.000
Nógrád	454.000	210.000	10.000	15.000	25.000
Pest	1.106.000	610.000	56.000	48.000	104.000
Somogy	1.042.000	530.000	127.000	15.000	142.000
Szabolcs	1.038.000	730.000	84.000	30.000	114.000
Szolnok	959.000	690.000	103.000	35.000	138.000
Tolna	620.000	410.000	47.000	12.000	59.000

⁵⁹⁵ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1957. 7. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium Földrendezési Főosztály, jelentés a Földrendezési Főosztály feladatainak végrehajtásáról az 1957. év I. negyedében, 1957. április 12. II. számú kimutatás.

Vas	577.000	330.000	69.000	8.000	77.000
Veszprém	903.000	366.000	37.000	6.000	43.000
Zala	575.000	260.000	43.000	4.000	47.000
Főváros	91.000	24.000	3.000	3.000	6.000
Összesen:	16.166.000	9.450.000	1.150.000	400.000	1.550.000

1953. február végéig több mint 165 150 földkértalanítási és föld visszaigénylési kérelmet nyújtottak be a tanácsokhoz, összesen 577 231 kh földterületre. Pest, Békés és Szabolcs megyében adták be a legtöbb kérelmet.⁵⁹⁶ A földek tulajdoni és használati viszonyainak a rendezése az országnak körülbelül a 16,4%-át érintette. A visszaigényelt földekből hozzávetőlegesen 400 000 kh-t terveztek visszaadni volt tulajdonosaik számára, mivel a kérelmek 20–30%-át a jogszabály alapján nem lehetett elintézni.⁵⁹⁷ A földbirtokviszonyokban bekövetkezett változásokat az FM összesítő táblázatai részletesen szemléltetik. Birtokviszonyok 1948-ban:

Birtokkategória	Birtokok száma	Birtokok területe
Törpebirtok (0–5 kh-ig)	1.400.000 (68.%)	2.870.000 (18%)
Középparaszti birtok (5–25 kh-ig)	578.479 (28%)	7.364.000 (45%)
Kulákbirtok (25–200 kh-ig)	70.000 (3%)	2.600.000 (16%)
200 kh-n felüli egyéni birtok	21	6.000
Állami és közületi birtokok	17.500 (1%)	3.320.000 (21%)
Összesen:	2.600.000 (100%)	16.160.000 (100%)

Birtokviszonyok 1957. március 1-én:⁵⁹⁸

Birtok/földhasználó	Száma	Területe (kh.)
Termelőszövetkezetek	2.439	1.132.479

⁵⁹⁶ MNL OL XIX-K-1-y 1478. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium, tájékoztató az MSZMP Központi Bizottsága részére a mezőgazdasági ingatlanok vitás tulajdoni és használati kérdéseinek rendezésére folyamatban lévő munkálatok eddigi végrehajtásáról, 1957. március 25.

⁵⁹⁷ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1957. 7. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium Földrendezési Főosztály, tájékoztató a földrendezési feladatokról, 1957. május 4.

⁵⁹⁸ Uo. Földművelésügyi Minisztérium Földrendezési Főosztály, jelentés a Földrendezési Főosztály feladatainak végrehajtásáról az 1957. év I. negyedében, 1957. április 12. I. számú kimutatás.

Termelőszövetkezeti csoportok	796	221.069
Összesen:	3.235	1.353.548
Egyéni gazdaság 0–5 kh-ig	1.090.000	2.320.000
Egyéni gazdaság 5–25 kh-ig	568.000	5.580.000
Egyéni gazdaság 25 kh-n felül	6.000	220.000

A földtulajdoni és földhasználati viszonyok rendezetlenségét többek között az 1949 és 1956 között végrehajtott földösszevonások idézték elő, amelyek összesen 8 265 000 kh-t érintettek, vagyis az ország összterületének az 51%-át. Az 1957 folyamán az állami tartalékföldként nyilvántartott 500 000 kh-t a szocialista szektor táblásított területeibe kívánták bent tartani vagy bevonni. Az ötvenes években nem csak a mezőgazdaságilag hasznosítható földterületek hasznosításával voltak problémák, hanem például a földreform során juttatott házhelyek hasznosításával is. Az „új szakaszban” szabályozták a be nem épített házhelyek újrajuttatását. Valószínűsíthető, hogy az ötvenes évek elején a magántulajdonú beltelki ingatlanok forgalma is jelentősen csökkent. A magángazdák házépítését lassította az építőanyag hiány és az építési kölcsönök hiánya is. Mindeközben ház- és lakásállamosításokra került sor. 1957-ben szabályozták az államosított lakóházak egy részének a mentesítését, illetve megszüntették a beltelki ingatlanok juttatási rendszerét. Az állami tulajdonban lévő beltelki ingatlant magánszemély ez után vásárlás által szerezhette meg, a megvett ingatlan pedig személyi tulajdonba került.⁵⁹⁹

1956 után a magyar mezőgazdaság kollektivizálásának további folytatása belpolitikai, nemzetközi tényezőktől függött. Mindeközben az agrárpolitikában két fő irányzat bontakozott ki, a reformpártiak, akik az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályán tömörültek, illetve a dogmatikus irányzat hívei, akik a Dögei Imre vezette Földművelésügyi Minisztériumban munkálkodtak.⁶⁰⁰ Utóbbiak 1957-ben az agrárpolitikai csatározások közepette elérték, hogy olyan földbirtokpolitikai intézkedéseket hajthassanak végre, amelyek által növelhetik a szocialista szektor

⁵⁹⁹ LUKA 2019: 97–102.

⁶⁰⁰ Előbbiek közül megemlítendő Fehér Lajos és Keserü János, míg utóbbiak közül Márczis Antal és Keresztes Mihály.

használatában lévő földterületet, és növelhetik az állami tulajdonban lévő terület nagyságát.

Az országból disszidáltak földterületének egy részét bizonyos feltételek teljesülése esetén állami tulajdonba vehették. 1957 közepére készítettek egy előterjesztést az 1957. évi 10. számú törvényerejű rendelet kiegészítéséről. A jogszabály alapján a szomszédos községben lévő tartalékföldek és a nagyüzemi gazdálkodásra nem alkalmas 25 kh-n felüli földek is felhasználhatóak voltak földkártalanításra. A dolgozó parasztnak vagy kisembernek nem tekinthető személyek (kulákok) tulajdonában lévő, de 1957. február 3-a előtt hatósági intézkedés (beleértve az állami előhasznóbérletet és a hasznóbérbe történő felajánlást is) által a szocialista szektorhoz tartozó gazdaság használatába került földterületeket kárpótlás nélkül állami tulajdonba vették. A jogszabály egyik tervezete szerint a 25 kh alatti szétszórt földekből még ők is kártalanítást igényelhettek volna, de a megjelent rendelet ezt már nem tartalmazta. Ugyancsak kárpótlás nélkül államosították a dolgozó parasztoknak és kisembereknek a szocialista szektor használatában lévő földjeit, amelyeket földelhagyás, felajánlás vagy más hatósági intézkedés által vettek korábban igénybe, vagyis azokat az állami tartalékföldként kezelt földeket, amelyeket a tulajdonos vagy korábbi tulajdonos nem igényelt vissza.⁶⁰¹

Nem áll rendelkezésre pontos adat az államosítás mértékéről, de a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok használatában lévő ilyen földterület több százezer kh volt: előhasznóbérelt 250–300 000 kh, 1949-től 1951 áprilisáig hasznóbérbe felajánlott körülbelül 201 000 kh, elhagyott és egyéb földek szintén több tízezer kh. Ezek a földek csak részben voltak kulákok tulajdonában.⁶⁰² Az állami tulajdonba vétel az 1957. évi 52. számú törvényerejű rendelet alapján a hatvanas évek második feléig folytatódott, mivel a rendelet hatálya alá eső földek felderítése és nyilvántartásba vétele évekig elhúzódott. Miért is kerülhetett sor 1957-ben az 1953-as szabályozásnál is radikálisabb lépésekre? A következő okok miatt volt rá valószínűleg lehetőség:

⁶⁰¹ MNL OL XIX-K-16-b 6. ö.e. 007/2957. sz. a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni viszonyainak rendezéséről szóló törvényerejű rendelet kiegészítése, 1957. július 27. *Magyar Közlöny*, 94. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 52. számú törvényerejű rendelete a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezéséről szóló 1957. évi 10. számú törvényerejű rendelet kiegészítéséről, 1957. szeptember 3. *Magyar Közlöny*, 94. szám, 13/1957. (IX.3.) F.M. számú rendelet a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezéséről szóló 1957. évi 10. számú törvényerejű rendelet kiegészítése tárgyában kiadott 1957. évi 52. számú törvényerejű rendelet végrehajtásáról, 1957. szeptember 3.

⁶⁰² NÁDASDI 1996: 129.

- az agrárpolitikai erőviszonyok alakulása,
- a forradalom utáni körülmények,
- a földkártalanítások rövid időn belüli befejezése,
- a még kérdéses „maradék” földek tulajdoni és használati viszonyainak végleges rendezése,
- a földmagántulajdon és földmagánhasználat felszámolásának a folytatása miatt.

Ezért történhetett meg 1957-ben, hogy a kényszerhasznosított és a jogszabály alapján haszonbérletként átvett, magántulajdonban lévő, de a szocialista szektor vagy a község kezelésében, hasznosításában lévő ingatlanokat kárpótlás nélkül állami tulajdonba vették. A termelőszövetkezetekből kilépett tagok számára kiadott földeket nem számítva, az állam minden valószínűség szerint több földet vett állami tulajdonba 1957-ben, mint amennyit visszaadtak többek között csere formájában a volt tulajdonosoknak. A földtulajdonosok egy része, beleértve a kulákokat is, követelte 1957-ben és 1958-ban az előhaszonbérleti jog által létrejött haszonbérleti jogviszony megszüntetését, függetlenül attól, hogy a földek szövetkezet vagy kishaszonbérlet által voltak hasznosítva. Az 1953-ban meghosszabbított haszonbérletek (5 év) 1958-ban jártak volna le. Valószínűsíthető, hogy ezért 1958-ban még többen követelték volna vissza földjüket.⁶⁰³ Az előhaszonbérlet és a haszonbérletre történő felajánlás nem csak a kuláknak minősített személyeket érintette, s így komoly agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitikai megfontolást igényelhetett ezeknek a bérleteknek a kérdése. Végül az államosítás mellett döntöttek.

Készült olyan jogszabálytervezet is, amely alapján fel lehetett volna bontani az állami tartalékföldre kötött kishaszonbérleti szerződést még a szerződés lejárta előtt, ha a földre a szocialista szektornak szüksége volt. Az erről készült törvényerejű rendeletervezet egyik példánya 1957. szeptember 7-i keltezésű.⁶⁰⁴ Az állami tartalékföldek hasznosításáról 1957 októberében jelent meg egy kormányrendelet, s ezt követte novemberben a végrehajtási rendelet. Az új szabályozás a korábbi földhasznosítási jogszabályokat, így például az 1953. augusztusi rendeleteket is,

⁶⁰³ MNL OL XIX-K-1-y 1470. ö.e. 154.668/1957. sz. V.K. földügye, 1957. július 19. MNL OL XIX-K-1-y 1487. ö.e. 6-31.756. sz. előhaszonbérlet ingatlanok állami tulajdonba vétele Szamosszeg községben, 1958. március 24.

⁶⁰⁴ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1957. 8. ö.e. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi ... számú törvényerejű rendelete egyes állami tartalékföldeknek a mezőgazdasági termelőszövetkezetek részére történő használatbaadásáról, 1957. szeptember 17.

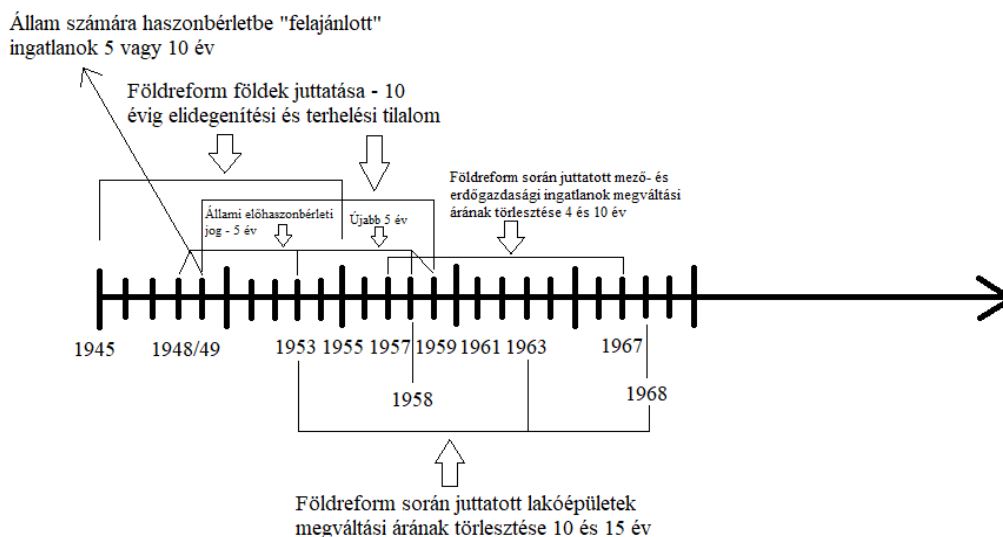
hatályon kívül helyezte.⁶⁰⁵ Az állami tartalékföldekre kötött kishaszonbérleteknek a szerződés lejárt előtti felbontásáról nem jelentettek meg külön rendeletet, mivel azok többsége 1958. október 1-én járt le. Az 1957. októberi rendelet azonban lehetőséget adott arra, hogy a szerződés felbontható legyen abban az esetben, ha a tartalékföldet az állam más célra kívánta felhasználni.⁶⁰⁶

1957-ben nem csak a vissza nem adott vagy kárpótlásra fel nem használt, de a feloszlott termelészövetkezetek utáni megmaradó, részben 25 kh feletti és alatti állami tartalékföldek (300–500 000 kh közöttire becsülték az ilyen földterületek kiterjedését) hasznosításáról is gondoskodni kellett. Nem változtattak az 1949-es földhasznosítási alapelveken, az állami tartalékföldek hasznosítása során a használatba adás sorrendje a következő volt: állami gazdaság, mezőgazdasági termelészövetkezet, termelészövetkezeti csoport, iskola, földművesszövetkezetek termelői csoportja, mezőgazdasági társulás, s végül dolgozó paraszt. Az FM egyértelműen a szocialista szektort részesítette előnyben, miközben a termelészövetkezeti mozgalom jövőbeni fejlődésére hivatkozott. A földmágnahasználat szűkítésére és korlátozására irányuló jogszabályalkotás és jogalkalmazás könnyen okozhatott volna újabb és súlyosabb problémákat a földhasznosítás terén. A kényszerkollektivizálás a földhasználat biztonságát alapjaiban rendítette meg, szinte függetlenül attól, hogy a gazdálkodó saját földet használt vagy másét bérelte.

A mezőgazdaságilag hasznosítható földterületeket érintő, különböző jogviszonyok alapján létrejött tulajdonjogi és használati jogi korlátozások időtartamát a következő idővonalon szemléltetem:

⁶⁰⁵ *Magyar Közlöny*, 112. szám, 63/1957. (X.19.) Korm. számú rendelet az állami tartalékföldek hasznosításáról, 1957. október 19. *Magyar Közlöny*, 117. szám, 16/1957. (XI.3.) F.M. számú rendelet az állami tartalékföldek hasznosításáról szóló 63/1957. (X.19.) Korm. számú rendelet végrehajtásáról, 1957. november 3.

⁶⁰⁶ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1957. 8. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium Földrendezési Főosztály, feljegyzés az állami tartalékföldek hasznosításáról, 1957. június 12. MNL OL XIX-K-1-y 1479. ő.e. 157.246/1957. sz. állami tartalékföldek hasznosítása, 1957. szeptember. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi ... számú törvényerejű rendelete egyes állami tartalékföldeknek a mezőgazdasági termelészövetkezetek részére történő használatbaadásáról, tervezet, 1957. szeptember 7. A tervezet folytatása lett volna az 1957. évi 52. számú törvényerejű rendelet azon rendelkezésének, amely az 1957. február 3-a után állami tartalékföldre kötött lejáró kishaszonbérleteket csak akkor engedélyezte meghosszabbítani, ha arra a szocialista szektornak nem volt szüksége.

Készítette: Luka Dániel

Az állami tartalékföldek hasznosítása során a felbontott kishasznóbérletek számáról nem áll rendelkezésre pontos adat, de valószínűsíthetően több ezer holdat vettek át ezzel a módszerrel a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok. 1957/1958-tól kezdődően alkalmazták újra az önkéntes földcserét a földek összevonása céljából, ezt az eljárást kombinálhatták a tartalékföldek hasznosításával összefüggő intézkedésekkel.⁶⁰⁷ A jogszabály ekkor még mindig a parlagföldek kényszerhasznosításáról rendelkezett, vagyis az 1957 októbere után műveletlenül hagyott földeket nem vették állami tulajdonba. A negyvenes évek második felétől vált gyakorlattá az, hogy a községekben külön szemlebizottságot szerveztek tavasszal, és hogy a tavaszi határszamlék során derítették fel a parlagföldeket, hogy azok hasznosításáról még a mezőgazdasági munkák kezdetekor gondoskodni tudjanak. A szemlebizottságok jegyzőkönyvei értékes források, mert betekintést nyújtanak egy adott falu életébe.

1956 után számos jogvita is felmerült a hasznóbérletekkel kapcsolatban, nem csak az állam és a hasznóbérlő, hanem a földtulajdonos és a magánhasznóbérlők között is. A jogviták egy része államigazgatási szerv, másik része pedig bíróság illetékességébe

⁶⁰⁷ A lejáró kishasznóbérleti szerződéseket a magángazdák legszívesebben meghosszabbították volna. A tanácsszervek felsőbb utasításra még a hasznóbérbe nem adott tartalékföldet sem adhatták hasznóbérbe, amíg a termelőszövetkezetek földigényét meg nem vizsgálták. A 25 kh feletti állami tartalékföldet egyáltalán nem lehetett hasznóbérbe adni még akkor sem, ha arra a termelőszövetkezet nem tartott igényt. MNL GyMSMGyL XXIII. 9.a. 19. ö.e. 21.416-1/1958. sz. Győr-Sopron megyei Tanács VB. Mezőgazdasági Osztálya a városi és járási tanácsok VB. mezőgazdasági osztályai számára, az állami ingatlanok hasznosítása, 1958. július 30.

tartozott.⁶⁰⁸ A földművelésügyi miniszter 1958 elején 1953 őszéhez hasonlóan kiadott egy utasítást, amely a termelőszövetkezetekből 1957. február 3. után kilépő tagok földkiadását szabályozta. Az utasításban hangsúlyozták, hogy a termelőszövetkezetből csak a belépést követő három év eltelte után lehetett kilépni. Tagosított területből földet nem lehetett kiadni, csak a tagosítatlan földből, vagy a 25 holdon aluli, kisebb, szétszórt állami tartalékföldről, amelyek nem voltak kishaszonbérlet által hasznosítva. Ha a kilépő tag bérelt állami tartalékföldet vitt közös használatba, akkor a kilépéskor nem kaphatta vissza a bérelt földet, mert a jogszabály szerint azt az államtól a termelőszövetkezet ingyenes örök használatra vette át.⁶⁰⁹

1958/1959 telén kezdetét vette az utolsó kollektivizálási hullám. 1961 tavaszáig három nagyobb szakaszban zajlott le a tömeges szövetkezetesítés Magyarországon. A tömeges szövetkezetesítés és kollektivizálás alapjaiban változtatta meg a földek használati és haszonbérleti viszonyait.

II.2.4.9. A forradalmi 1953, a termelőszövetkezeti földtörvény tervezete 1956–1957

1956 folyamán előtérbe kerültek olyan gazdaságpolitikai kérdések, amelyek az „új szakasz” idején vetődtek fel, és amelyek visszanyúltak egészen a sztálinista gazdasági modell tapasztalataihoz. Először az „új szakaszban”, majd pedig 1956-tól kezdve ismét elemezték a gazdaságirányítás rendszerét és tervezték annak megváltoztatását, megreformálását. Ezek az elképzelések több ponton is kapcsolódtak az agrárszerkezetben bekövetkező változásokhoz, illetve az agrárpolitikához. Újra vizsgálni kezdték a termelőszövetkezetek önállóságának és állami irányításának a kérdését. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek számára 1953 novemberében adtak ki új alapszabálymintát, amit 1955-ben módosítottak. A rákosista hatalmi restauráció lehetett az egyik oka annak, hogy a termelőszövetkezetek szabályozása terén nem következett be átütő siker. A változásra azonban volt igény már 1952-től, mind a

⁶⁰⁸ MNL OL XIX-E-1-c 198. ö.e. 10.240/1958. sz. állami tartalékföldrök hasznosítása során felmerült viták elintézése, 1958. június 19.

⁶⁰⁹ MNL OL XIX-K-1-y 1491. ö.e. A földművelésügyi miniszter 4/B/1958. számú utasítása a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nagyüzemű gazdálkodási területének védelméről, 1958. január 22. Az utasítás kiegészítése: a földművelésügyi miniszter 32/B/1958. számú utasítása a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nagyüzemű gazdálkodási területének védelméről szóló 4/B/1958. számú utasítás kiegészítéséről, 1958. augusztus 18.

szakapparátus, mind pedig a parasztság részéről. 1956-ban a folyamatokat felgyorsította és előrelendítette a szovjet belpolitikai változás és az ezzel összefüggő desztalinizáció. A reformszellemű szövetkezetpolitikai irányzathoz sorolható Erdei Ferenc is a szövetkezeti modell átalakításán fáradozott. 1956-ban sokan elkerülhetetlennek tartották a szövetkezeti keretek újraszabályozását.⁶¹⁰

Az MDP Központi Vezetősége 1956. július 18–21-e között hozott határozatot a „Pártegységgel a szocialista demokráciáért” címmel, amelyben a Minisztertanácsra háruló feladatok között a következők találhatók:

- 2./ A földműves szövetkezetek keretében egyszerű társulási formák kialakításának elősegítése,
- 3./ Újonnan alakult, vagy gazdaságilag gyenge termelőszövetkezetek támogatása és megerősítése,
- 4./ Mezőgazdasági termelőszövetkezetek önállóságát gátló jogszabályok felülvizsgálata,
- 5./ Egyéni gazdálkodók termelési lehetőségei jobb kihasználását elősegítő intézkedések.⁶¹¹

Ilyen előzmények után és ilyen körülmények között született meg a minisztertanácsi határozat egy új szövetkezeti törvény elkészítéséről 1956. szeptember 4-én. A törvény előkészítése meg is kezdődött 1956 őszén, majd pedig a forradalom után összeülő kodifikációs bizottság folytatta a munkálatokat.⁶¹²

A szövetkezeti törvény vázlata 1956 decemberére készült el, s kidolgozása 1957 szeptemberéig folytatódott, viszont ekkor a Földművelésügyi Minisztérium Dögei Imre vezetésével a reformszellemű szövetkezeti törvényt levetette a napirendről. Pál József szerint 1957 második felében a minisztériumon belül készült egy törvénytervezet a „mezőgazdasági szövetkezetekről”, amelyet 1957 szeptemberére-októberére ki is dolgoztak. Feltehetőleg ez volt a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről és a

⁶¹⁰ 1956. március 6-án jelent meg a Szovjetunió Kommunista Pártjának és a Szovjetunió Minisztertanácsának határozata a mezőgazdasági artelek alapszabályáról és a kolhozparasztok kezdeményezéseinek további fejlesztéséről a kolhozgazdaságok termelésében és az artelek igazgatásában. ARLT 1959: 69.

⁶¹¹ MNL OL XIX-A-2-gg 4. ő.e. Feljegyzés, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1956. július 18–21-e közötti ülésén hozott „Pártegységgel a szocialista demokráciáért” című határozatából a Minisztertanácsra háruló feladatok.

⁶¹² A kodifikációs bizottság tagja volt például: Nagy László, Medve Zsigmond, Sylvester Domokos, Földes Iván és Seres Imre.

termelőszövetkezeti csoportokról szóló 1959. évi 7. számú törvényerejű rendelet első tervezete.⁶¹³ Pál József a szövetkezeti törvény megalkotásának a kísérletéről szóló 1997-ben megjelent tanulmányában megemlítette azt a termelőszövetkezeti földjogi törvénytervezetet, amelyet 1957 májusára az Igazságügyminisztérium készített el.⁶¹⁴ A készülőben lévő általános szövetkezeti törvényről és a termelőszövetkezeti földjogi törvényről ekkor még újságcikkekben is lehetett olvasni 1957 közepén, illetve Seres Imre említette utóbbi törvénytervezetet egy írásában.⁶¹⁵ Miután a két törvény elkészítése lekerült a napirendről, sem a közvélemény, sem pedig a tudományos élet számára nem publikáltak róla semmit sem.

A tervek szerint a termelőszövetkezeti földjogi törvény a szövetkezeti törvénnyel egy időben jelent volna meg és a termelőszövetkezetek földjogi viszonyainak a szabályozását foglalta volna magában. Ebből a szempontból ez a kodifikáció az 1953/1954-ben kezdődő jogszabály előkészítés folytatása volt részben, mivel a polgári törvénykönyv 1957-ben szintén még készülőben volt. 1954-ben is úgy tervezhették, hogy a különböző jogághoz kapcsolódó törvényeknek egy időben kellene megjelenüniük. A termelőszövetkezetek földjogi viszonyainak a szabályozása azt jelentette, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezeti joghoz kapcsolódó mezőgazdasági földjog termelőszövetkezeti részét nagyrészt külön kodifikálták volna.⁶¹⁶ Véleményem szerint a kodifikáció nem jelentette volna külön „termelőszövetkezeti földjog” kialakítását vagy kialakulását, viszont hátráltathatta volna a későbbiekben egy általános földjogi törvénykönyv elkészítését és megjelenését.

A termelőszövetkezeti földjogi törvény tervezete szerint lehetővé tették volna a termelőszövetkezetek számára a földszerzést, ez a gondolat lehetséges, hogy Seres Imrétől származott, vagy legalábbis ő is a kezdeményezők között lehetett.⁶¹⁷ Mivel a tömbön belül szinte mindenhol létezett termelőszövetkezeti földtulajdon, ezért Seres is

⁶¹³ PÁL 1997: 231–238.

⁶¹⁴ Uo. 237.

⁶¹⁵ *Esti Hírlap*, 1957, 2. évfolyam, 127. sz. 1957. június 2. 1. oldal. Fontos törvényjavaslatokat, rendeleteket jelentett be ma az igazságügyminiszter. *Esti Hírlap*, 1957, 2. évfolyam, 136. sz. 1957. június 13. 1. oldal. Új szövetkezeti és földjogi törvény készül. *Magyar Ifjúság*, 1957, 1. évfolyam, 22. sz. 1957. június 1. 1. oldal. Fontos törvényjavaslatokat vitat meg az országgyűlés. *Csongrád megyei Hírlap*, 1957, 2. évfolyam, 127. sz. 1957. június 2. 1. oldal. Milyen igazságügyi vonatkozású törvényjavaslatok kerülnek az országgyűlés elé? SERES 1957: 126–134.

⁶¹⁶ Vagy másképp megfogalmazva a földjog mezőgazdasági termelőszövetkezeti joghoz kapcsolódó egy részét külön kodifikálták volna.

⁶¹⁷ Seres Imre részt vett a kodifikációs munkákban, a termelőszövetkezeti földtulajdonról pedig 1957-ben közölt is egy tanulmányt a Jogtudományi Közlöny április-júniusi számában. SERES 1957.

amellett érvelt, hogy Magyarországon is hozzák létre ezt a tulajdonformát. A termelészövetkezetek a következő módokon szerezhettek volna földet:

- a polgári jog általános szabályai szerint,
- földfelajánlás által,
- elővételi jog által,
- az alapszabály előírása szerint a tagsági jogviszonyhoz kapcsolódóan a magántulajdon kötelező átadásával termelészövetkezeti tulajdonba.

A tervezetben alkalmazott terminológia (például termelészövetkezeti földalap) alapján feltételezhető, hogy a készítők tanulmányozták a szocialista tömb országainak a jogi szabályozását, így például a keletnémet termelészövetkezeti jogot.⁶¹⁸ A földalap a termelészövetkezet által használt és a tulajdonában lévő összes ingatlant felölelte. A tervezet tartalmazott jogi szabályozást a földcserére, a tagosításra, az állami tulajdonban lévő földek használatára, a termelészövetkezeti tulajdonra, a termelészövetkezeti földhasználatra, a háztáji gazdaságra és a termelészövetkezeti földek nyilvántartására vonatkozóan. Az öt fejezetből álló tervezet így összetetten módon kívánta rendezni a termelészövetkezetek földtulajdoni és földhasználati viszonyait, s ezért is nevezhető a jogszabály előkészítése a földjog egy részterületét érintő kodifikációs kísérletnek is.⁶¹⁹ A termelészövetkezeti földtulajdon már egy évtizede olyan elméleti kérdést képezett, amelyről minden valószínűség szerint a szövetkezeti reformirányzatban sem volt egységes álláspont. Mindemellett Seres Imre ennek a földtulajdonformának elsősorban a földmagántulajdon felszámolását elősegítő funkcióját hangsúlyozta.⁶²⁰

Az Igazságügyminisztériumnak a földjogi törvény vázlatáról fennmaradt egy feljegyzése, amely szerint készült egy másik vázlat a törvényről 1957. július 3-án. A főbb észrevételezett pontok alapján feltételezhető, hogy a szövegen csak kisebb

⁶¹⁸ Vizsgálták például a lengyel jogi helyzetet: MNL OL XIX-E-1-c 187. ö.e. SWIATKOWSKI–FIEMA–IGNATOWICZ–KALETA 1954: Własność gruntów wnieionych do spółdzielni produkcyjnej. Nowe Prawo, 1954. évfolyam, 2. szám, 3–14. A termelészövetkezetbe bevitt földek tulajdonjoga.

⁶¹⁹ MNL OL XIX-K-1-y 1479. ö.e. 153.834/1957 sz. a termelészövetkezeti földjogi törvény tematika vázlata, 1957. május 27. A tervezetet az Igazságügyminisztérium Törvényelőkészítő Főosztálya készítette, a dokumentumokon, mint előadó, Nagy László neve szerepel. A Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztályának az Igazságügyminisztériumhoz küldött átirata szerint a főosztály a tematika vázlatát elfogadhatónak találta.

⁶²⁰ Lásd Seres Imre már említett 1957-es tanulmányát a Jogtudományi Közlönyben. SERES 1957. Seres tanulmányozta a szocialista tömb országainak a földtulajdoni viszonyait, és amellett érvelt, hogy a parasztság földmagántulajdoni kötődése és az eltérő gazdasági körülmények nem tették volna lehetővé Magyarországon, hogy egységesen a tagsági jogviszonyhoz kapcsolódóan kerüljön a magántulajdon termelészövetkezeti tulajdonba úgy, mint Romániában a kollektív gazdaságokban. SERES 1957: 127–129.

módosításokat hajtottak végre. Az Igazságügyminisztérium munkatársai a következő szerkezeti felépítést javasolták: I. A termelőszövetkezeti földalap, II. A termelőszövetkezeti földhasználat, III. Állami földjuttatás, IV. Háztáji gazdaság, V. Nyilvántartás, záró rendelkezések.⁶²¹

1957 őszén a szövetkezeti törvény előkészítésének a beszüntetésével párhuzamosan lekerült a napirendről a különálló termelőszövetkezeti földjogi törvény. A Termelőszövetkezeti Tanácsban még kidolgozták 1957 szeptemberében-októberében a mezőgazdasági szövetkezeti törvény tematikáját, amelybe beillesztették a föld című részt, átvéve a földjogi törvény tematika nagy részét. A 12 oldalas és részletes dokumentumot Nagy László és Seres Imre készítette el, és számos új elemmel bővítették ezt az előző tematikákhoz képest, például a kívülálló földtulajdonos eladhatta volna a földjét a termelőszövetkezetnek, az államnak vagy egy termelőszövetkezeti tagnak, továbbá szabályozták volna benne az öröklést is.

A föld című fejezet a következő fő részeket tartalmazta:

1. A termelőszövetkezeti földhasználat forrásai
2. A termelőszövetkezet földtulajdona
3. A termelőszövetkezeti tagok és a velük közös háztartásban élő személyek földtulajdona
4. Nem termelőszövetkezeti tagok földtulajdona
5. A termelőszövetkezetek földhasználata
6. A háztáji gazdaság földje
7. A földek termelőszövetkezeti nyilvántartása⁶²²

A legújabb elem a termelőszövetkezeti jogszabályalkotásban a földek tulajdonviszonyait érintően egyértelműen a termelőszövetkezeti földtulajdon létrehozásának a gondolata volt 1957-ben. A termelőszövetkezetek földvásárlása vagy egyéb módon történő földszerzése korlátolt mértékű lett volna, viszont figyelemreméltó, hogy a tagsági jogviszonyból eredő termelőszövetkezeti ingyenes földszerzés a föld társadalmasításának a lehetséges módszereként, mechanizmusaként és konstrukciójaként merült fel. Érdekesség ehhez kapcsolódóan, hogy a Rákosi-érában a

⁶²¹ MNL OL XIX-E-1-c 187. ő.e. Igazságügyminisztérium, észrevételek a termelőszövetkezeti földjogi törvény 1957. VII. 3-i vázlatához, 1957. augusztus 15.

⁶²² Uo. A föld. 1957. szeptember 2.

földjáraadék megszüntetésének a gondolatával nem kapcsolták össze a termelőszövetkezeti földtulajdon létrejöttét vagy létrehozását, legalábbis a források nem utalnak erre. A tagok belépésekor a földmagántulajdon megszüntetése szempontjából az eredmény majdhogynem azonos lett volna.

A termelőszövetkezeti földtulajdon létrehozásának a gondolata az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának az 1958. szeptemberi javaslatában is fellelhető, amelyben felsorolták a termelőszövetkezetek működése továbbfejlesztésének a főbb pontjait. Valószínűsíthető, hogy a szűkös anyagi eszközöket nem kívánták földvásárlásra fordítani, ezért a javaslatban inkább az ingyenes földszerzési lehetőségekre helyezték a hangsúlyt.⁶²³ A Mezőgazdasági Szervezési Intézet 1958 októberében küldte meg a Mezőgazdasági Osztály számára „*A mezőgazdasági termelőszövetkezetek mintaalapszabálya és az attól eltérő rendszerek, valamint az egyszerűbb szövetkezeti formák üzemi vizsgálata*” című témabeszámolóját.⁶²⁴ A beszámoló VIII. pontjában a földtulajdonnal kapcsolatos kezdeményezéseket taglalták. Kifejtették többek között azt, hogy a földjáraadékot a jövőben majd meg kell szüntetni. A termelőszövetkezet földszerzését meghatározott esetekben támogatták, azonban általában véve elutasították az anyagi eszközök földvásárlásra történő felhasználását. A magántulajdonban lévő földek öröklését az adott fejlődési szakaszban elfogadhatónak találták, azonban az öröklés kérdését is rendezendőnek tartották a jövőben. Mindemellett engedélyezték volna a távoli termelőszövetkezeti földek haszonbérbeadását.⁶²⁵

1958 végére a termelőszövetkezetek szervezéséhez kapcsolódó jogszabályok, mint például egy új tagosítási jogszabály és egy kormányrendelet/törvényerejű rendelet a mezőgazdasági szövetkezetekről, illetve egy új alapszabály előkészítése jelentősen előrehaladt. A törvényerejű rendelet a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről és a termelőszövetkezeti csoportokról lényegében a „szövetkezeti törvény” mezőgazdasági jogi megfelelőjének számított. A készülő termelőszövetkezeti kormányrendelet/törvényerejű rendelet mellett még ekkor is tervezték egy külön törvényerejű rendelet kiadását, amelyben külön rendezték volna a termelőszövetkezetek

⁶²³ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1958. 14. ő.e. Javaslat a termelőszövetkezetek működésének továbbfejlesztésére, 1958. szeptember 11.

⁶²⁴ Uo. Mezőgazdasági Szervezési Intézet, A mezőgazdasági termelőszövetkezetek mintaalapszabálya és az attól eltérő rendszerek, valamint az egyszerűbb szövetkezeti formák üzemi vizsgálata című témabeszámoló. Egyszerűbb szövetkezeti formák üzemi vizsgálata. Szervezési Intézet, A mezőgazdasági termelőszövetkezetek mintaalapszabálya és az attól eltérő rendszerek üzemi vizsgálata, 1958. április 30.

⁶²⁵ Uo.

kapcsán felmerülő földtulajdoni és földhasználati kérdéseket. Ennél fogva ez a jogszabály szűkebb keretek között szabályozta volna a termelőszövetkezetek földjogi kérdéseit, és ezért nem is lehetett volna a törvényerejű rendeletet egy általánosabb jellegű termelőszövetkezeti földjogi törvénynek tekinteni. A termelőszövetkezeti kodifikáció földjogi részletkodifikációjának nevezhető lett volna.

A tervezet szerint a termelőszövetkezet bármilyen érvényes jogcím alapján szerezhette volna földet, s így létrehozta volna a termelőszövetkezeti földtulajdont. Ha a termelőszövetkezet által használt föld tulajdonosának nem lett volna örököse, a föld automatikusan termelőszövetkezeti tulajdonba került volna.⁶²⁶ Amennyiben az örökös nem foglalkozott volna mezőgazdasággal élethivatásszerűen, közte és a termelőszövetkezet között tartós és határidő nélküli haszonbérletnek kellett volna létrejönnie.⁶²⁷ A közös használatba vont földek egyben tartásához kapcsolódó földtulajdoni kérdések megoldására különböző módszerek vetődtek fel, s ezek közé tartozott a termelőszövetkezeti földtulajdon is, mint lehetséges alternatíva.

A termelőszövetkezeti földjogi törvényerejű rendelet azonban nem jelent meg, a tervezetet elvetették. 1958/1959 fordulóján voltak agrárpolitikai ellentétek és nézetkülönbségek a termelőszövetkezetek szabályozásáról. A Földművelésügyi Minisztérium készített egy kormányrendelet tervezetet a mezőgazdasági szövetkezetekről, amiből aztán később törvényerejű rendelet lett. A Földművelésügyi Minisztérium felvetette a kérdést, hogy szükséges-e az alapszabályminta mellett külön törvényerejű rendelet a mezőgazdasági termelésre alakult szövetkezetekről? A jogszabály előkészítés mindenesetre az 1957-es szövetkezeti/általános szövetkezeti törvény előkészítés folytatásának volt tekinthető. Időközben, valószínűleg az FM szándékával szöges ellentétben, az alapszabálymintát is átnevezték mintaalapszabályra. A mezőgazdasági szövetkezetekről szóló rendelet/törvényerejű rendelet is elkészült a már említett földjogi kérdésekről szóló törvényerejű rendelettel egy időben. Ugyanekkor készült el egy tervezet a földcseréről is. A szövetkezeti

⁶²⁶ Ezt a rendelkezést már az 1957-ben kidolgozott tervezet is tartalmazta. MNL OL XIX-E-1-c 187. ö.e. A föld. 1957. szeptember 2.

⁶²⁷ MNL OL XIX-E-1-z 98. ö.e. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának ... 1958. számú törvényerejű rendelete a termelőszövetkezetek egyes földjogi kérdéseiről, 1958. december.

rendelettervezetben ekkor a legszükségesebben szabályozandó termelőszövetkezeti földjogi kérdésekre tértek ki, így például a földbevitelre és a földjáradékra.⁶²⁸

Az 1959 márciusában megjelenő 1959. évi 7. számú törvényerejű rendelet szabályozta a termelőszövetkezetekbe bevitt földek tulajdoni és használati viszonyait, de csak az adott körülményeknek megfelelően és átmeneti jelleggel. A termelőszövetkezetek földhasználata terén a föld öröklése, haszonbérlete és kiadása okozta később a legtöbb problémát, ezért a hatvanas évek elején a termelőszövetkezeti jog kodifikációs munkálatainak az újbóli beindulásával a figyelem ismét a tulajdonjog felé irányult. Feltételezhető, hogy 1958/1959 fordulóján és a tömeges kollektivizálás során a dogmatikus FM vezetés miatt nem került bevezetésre a termelőszövetkezeti földtulajdon. Seres Imre az ötvenes évek végi vitákhoz kapcsolódóan több írásában is utalt a dogmatistákra, ami szintén ezt a feltételezést erősíti meg. A hatvanas évek során keletkezett forrásokban nem utaltak agrárpolitikai vitákra a termelőszövetkezeti földtulajdonról, csak arra, hogy az akkori viszonyoknak megfelelő szabályozásra volt szükség.

A tömeges kollektivizálás közben és után a földtulajdonos magángazdák számára az 1959. évi 7. számú törvényerejű rendelet és az 1959-ben megjelenő Polgári Törvénykönyv lett a földtulajdoni és földhasználati viszonyokat szabályozó legalapvetőbb rendelkezés.⁶²⁹ Ezek a jogszabályok tartalmazták és határozták meg a földjog alapvető normáit, s így a parasztság földügyeinek az intézésekor az állami szervek sűrűn hivatkoztak ezekre a jogi rendelkezésekre. Bár a Dimitrov-tézis teljesítette a szövetkezetesítésben betöltött szerepét, mégis aktuális maradt a tömeges kollektivizálás után is. A földmagántulajdon további lazítása és feloldása a termelőszövetkezetek keretei között kellett, hogy végbemenjen. Ez lehetett az oka annak is, hogy a Dimitrov-tézis szellemében a tömeges kollektivizálás előtt is felmerült a földjáradék megszüntetése vagy a termelőszövetkezeti földtulajdon létrehozása és gyarapítása, mint az államosítással szembeni alternatíva. Nem meglepő, hogy a kérdés a hatvanas évek elejétől a felszín alatt, de napirenden maradt. A földjáradék fizetését

⁶²⁸ MNL OL XIX-E-1-z 98. ő.e. Igazságügyminisztérium Törvényelőkészítő Főosztály, feljegyzés, 1959. január 5. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának .../1958. számú törvényerejű rendelete a termelésre alakult mezőgazdasági szövetkezetekről. 1958. december. Az 1959. évi 7. számú törvényerejű rendelet nem rendelkezett a termelőszövetkezeti földtulajdonról.

⁶²⁹ *Magyar Közlöny*, 29. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1959. évi 7. számú törvényerejű rendelete a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről és a termelőszövetkezeti csoportokról, 1959. március 19. *Magyar Közlöny*, 82. szám, 1959. évi IV. törvény a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvéről, 1959. augusztus 11.

fokozatosan vagy gyorsabb ütemben, de megszüntették a bolgár, román és az észak-koreai termelőszövetkezetekben.

II.2.4.10. Földvédelem és földhasználat 1959 után

1959 és 1961 között a magángazdaságok tömeges felszámolásával és a földtulajdonosok nagy részének a termelőszövetkezetekbe kényszerítésével társadalmásították a földhasználatot. Általános földösszevonásokkal és táblásításokkal megvalósították a nagyüzemi közös földhasználatot, ami a földhasználat kényszermodernizációjaként is értelmezhető. A mezőgazdaságilag hasznosítható földterületek védelmének az igénye az irracionális mértékű földigénybevételek idején, az ötvenes évek elején került egyre jobban előtérbe. A földvédelemre irányuló intézkedések elsősorban a termelésből történő kivonás szigorítását, a föld kötelező megművelésének az előírását, a talajművelésnek és használatnak, továbbá a talajerő növelésének a biztosítását fogták át. A cél az volt, hogy jó minőségű termőföldet ne vonjanak ki a művelésből, a földhasználók pedig a mezőgazdasági ingatlanokon hajtsanak végre beruházásokat és tegyék még intenzívebbé a termelést.

A sztálinista szovjet típusú gazdasági rendszer egyre mélyülő válságakor, 1952 közepén és második felében hoztak döntést arról, hogy a többi földbirtokpolitikai kérdéssel összefüggésben elő kell írni a földek kötelező megművelését. Az első jogszabálytervezetek 1953 első felére el is készültek. Nem csak a különböző igénybevételek miatt, hanem a növekvő parlagterületek miatt is szükségesnek mutatkozott egy ilyen rendelkezés hatályba léptetése. Az intézkedés azonban egy jóval szerteágazóbb, szélesebb korrekció része volt. A földek kötelező megművelését az 1942. évi XVI. számú törvény kötelezővé tette, viszont nem rendelkezett büntetőjogi szankciókról. Az Igazságügyminisztérium 1953 februárjára elkészített egy törvényerejű rendelettervezetet, amely előírta a földek kötelező megművelését, továbbá azt is, hogy a hagyaték visszautasításakor az örökös az egész hagyatékról le kellett volna, hogy mondjon. A tervezet szerint az örökös köteles lett volna az örökölt földet addig művelni, amíg az állam át nem vette volna azt tőle. A haszonbérlet a haszonbérleti szerződés lejártakor csak akkor hagyhatta volna abba a föld művelését, ha a föld további megművelése biztosítva lett volna. Ha a járási tanács nem engedélyezte a haszonbérlet

megszűnését, a haszonbérlet egy évvel automatikusan meghosszabbodott. Ha egyik módon sem volt biztosítható a föld megmunkálása, a községi tanácsot kötelezték volna a kezelésre.⁶³⁰ A törvényerejű rendelet eddig ismeretlen oknál fogva 1953 februárjában nem jelent meg, helyette azonban új tervezetek körvonalazódtak.

A Földművelésügyi Minisztérium április közepére készített el egy minisztertanácsi rendelettervezetet a földek kötelező megműveléséről, a földfelajánlásról és az állami tartalékföldek hasznosításáról. A tervezetben megjelölték a művelésre kötelezhetőek körét és előírták, hogy a földek használatában, művelési ágában beálló bármiféle változást a földhasználó köteles lett volna 15 napon belül bejelenteni. A termelősövetkezet földterületét csak engedéllyel lehetett volna csökkenteni, tagosított táblát megbontani pedig egyáltalán nem lett volna szabad. A mezőgazdasági művelésre alkalmas földeket nem lehetett volna parlagfölddé nyilvánítani.⁶³¹ Bár az 1953 tavaszi rendelettervezetek egyike sem jelent meg, egyes részeik később külön-külön más jogszabályokba bele lettek dolgozva.⁶³² 1952/1953-ban számos legelőt vettek szántóföldi művelésbe, például Békés megyében 12 000 kh-t, ezeknek a földeknek egy részét később újra visszaalakították legelővé.

A földvédelemről szóló kezdetleges jogszabály előkészítése az „új szakaszban” is folytatódott. Az FM Üzemszervezési és Földrendező Osztály 1953 októberére tovább formált minisztertanácsi rendelete az FM áprilisi tervezetén alapult. A szövegen kisebb módosításokat hajtottak végre és ki is egészítették azt. A tervezet szerint a szocialista szektor használatába ingyenesen felajánlott vagy átadott földeket állami tulajdonná nyilvánították volna, ha gazdaságok már egy éve használták ezeket az ingatlanokat.⁶³³

⁶³⁰ MNL OL XIX-E-1-c 265. ö.e. Igazságügyminisztérium, feljegyzés, a mezőgazdasági ingatlanok megművelésének biztosítására szükséges intézkedések, 1953. február 13. MNL OL XIX-A-2-ee 184. ö.e. D/479, Igazságügyminisztérium, titkos sz. feljegyzés a minisztertanácsi határozattervezetbe, a mezőgazdasági ingatlanok megművelésének biztosításához szükséges intézkedések, 1953. február 13. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1953. évi ... törvényerejű rendelete a mezőgazdasági ingatlanok kötelező megműveléséről.

⁶³¹ MNL OL XIX-A-2-ee 179. ö.e. D/TÜK, 1953, 9. dosszié, Földművelésügyi Minisztérium, D/1330/Po/1953. szigorúan titkos sz. A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának ... 1953. M.T. számú rendelete a mezőgazdasági területek kötelező megműveléséről, a földek felajánlásáról és átvételéről, valamint az állami tartalékföldek hasznosításáról, 1953. április 10.

⁶³² Lásd például a már említett I.M. és FM utasítást 1954-ben: *Mezőgazdasági Értesítő*, 12. szám, 17/1954. számú I.M. és F.M. együttes utasítás a hagyaték visszautasítása következtében állami tulajdonba került földek átvételéről és hasznosításáról, 1954. március 24.

⁶³³ MNL OL XIX-E-1-c 276. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium, 005/82/1953. szigorúan titkos sz. a mezőgazdasági területek kötelező megművelése. A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának ... 1953. M.T. számú rendelete a mező- és erdőgazdasági művelési területekkel kapcsolatos egyes kérdésekről, 1953. október 19. A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának ... 1953. M.T. számú rendelete a mezőgazdasági területek kötelező megműveléséről, 1953. október.

Ez az intézkedés 1957-ben, a földbirtokviszonyok részleges lett megvalósítva. Az 1953-as tervezet nem jelent meg rendeletként, viszont az FM az ötvenes évek közepén tovább dolgozott a földvédelmi jogszabályon. Az előterjesztés kiindulópontja az volt, hogy az ország szántóterülete a felelőtlen kisajátítások és közérdekű igénybevételek következtében folyamatosan csökkent. A rendeltetésszerű használat biztosítására a földvédelem szabályozása jelenthetett csak megoldást.

Az 1955. október 25-én megjelenő minisztertanácsi rendelet a földhasználók személyében és a földek művelési ágában bekövetkezett változásokról előírta, hogy szántót vagy rétet más művelési ágba venni csakis a járási tanács mezőgazdasági osztályának az engedélyével volt lehetséges.⁶³⁴ Az 1957-ben kiadott ideiglenes mezőgazdasági szakigazgatási ügyrend változtatott a művelési ágváltozás engedélyezésének a hatáskörén. Az engedélyezés 1 kh-ig a község, 25 kh-ig a járás, 25 kh felett pedig a megye feladatává vált.⁶³⁵

Az FM által készített 1956. október közepi minisztertanácsi rendelettervezet előírta volna a földek kötelező megművelését és a művelési ágváltozás engedélyhez kötését. A tervezetben részletesen taglalták a kisajátításkor követendő eljárást, előírták a földhasználók számára az ingatlanok megfelelő karbantartását és a parlagföldek újbóli művelésbe vételét. Az újonnan mezőgazdasági művelésbe vett földek után a földhasználó két évre mentesült volna a beadási kötelezettség, a jövedelemadó és a földadó alól.⁶³⁶ A forradalom után a jogszabály kiadása lekerült a napirendről. Készültek a földvédelemhez is kapcsolódó tervezetek. Például a Földművelésügyi

⁶³⁴ *Magyar Közlöny*, 112. szám, 64/1955. (X.25.) M.T. számú rendelet a földhasználók személyében és a földek művelési ágában bekövetkezett változásokról, 1955. október 25.

⁶³⁵ MNL OL XIX-K-1-y 1499. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium Titkársága Ellenőrzési Osztály, 12/1959. sz. jelentés az állami- és erdőgazdaságoknál, valamint a tanácsi szektorban átvezetett művelési ág változásokról, különös tekintettel a szántóterületeken végrehajtott gyümölcsös-, szőlő- és erdőtelepítésekre, 1959. március 26.

⁶³⁶ MNL OL XIX-E-1-c 185. ö.e. 105/1957. sz. szántóterületek védelméről és növeléséről szóló minisztertanácsi előterjesztés, 1956. október 15. A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának .../1956./...../ M.T. számú rendelete a szántóterületek védelméről és növeléséről, 1956. október 15. Németország szovjet megszállási zónájában a szántóföldek területének a növelése érdekében a feltört földek után a gazdák számára hasonló kedvezményeket irányoztak elő jóval korábban, 1949-ben. A feltört földet például nem terheltek volna meg beszolgáltatási kötelezettséggel és nem számították volna hozzá a földhasználó többi földjéhez, így a művelésbe vétel nem okozott volna változást a birtokkategóriában. BArch DY 30/IV 2/2/18 Protokoll Nr. 18 der Sitzung des Politbüros am 26. April 1949, Verordnung der DWK über die Maßnahmen zur Erweiterung der landwirtschaftlichen Nutzfläche.

http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/dy30pbpr/mets/dy30pbpr_IV2_2_018/index.htm?target=midosaFraContent&backlink=/dy30pbpr/index.htm-kid-72eae79-6319-4a54-bd55-0d809989b821&sign=DY%2030/IV%202/2/18#21 (Letöltés ideje: 2020.02.23.)

Minisztérium Növénytermesztési Főigazgatósága 1957-ben kidolgozott egy vázlatos tervezetet a talajvédelmi törvényről, ami kódex formájába öntötte volna e szerteágazó szabályozás különböző elemeit.⁶³⁷

A földvédelem alapelveinek a meghatározására és jogi szabályozására 1960-ban tettek újabb kísérletet, immár sikerrel. Ennek háttérében az állhatott, hogy a tömeges kollektivizálás miatt radikálisan megváltozott az agrárrendszer. A nagyüzemi keretek között történő földművelés miatt szükségesnek látszott az, hogy rendezzék a földvédelem kérdését, és hogy meghatározzák az irányelveket. Ezzel elkerülhetővé vált az is, hogy a földek művelését és használatát az átalakulás folyamán biztosítsák. Mindemellert pedig szerepet játszhatott a földvédelem előtérbe kerülésében az agrárreform párti politikusok térnyerése a Földművelésügyi Minisztériumban.

A földvédelemről szóló előterjesztés és a földvédelmi alapelvek kidolgozása 1960 tavaszán vehette kezdetét. Az előterjesztést a Földművelésügyi Minisztérium készítette, majd pedig az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályán nyert végső formát 1960 szeptemberében.⁶³⁸ A Politikai Bizottság számára benyújtandó előterjesztés szerint 1935 és 1959 között a mezőgazdaságilag hasznosítható földterület 777 000 kh-val csökkent. Ennek a tendenciának a fő okát abban látták, hogy jó minőségű földeket vettek igénybe és vontak ki a mezőgazdasági hasznosításból, illetve abban, hogy nem fordítottak figyelmet a talajvédelem növelésére. A földvédelmi jogszabályt 1961. március 31-ig kellett volna kiadni. Az alapelvek szerint a földhasználót kötelezni kellett a rendeltetésszerű földművelésre, a talaj termelékenységének a fokozására és a talajvédelemre. Kisajátítás esetén a legrosszabb minőségű földeket kellett volna igénybe venni.⁶³⁹

A földvédelem kérdésének az egységes jogszabályi rendezésére Jugoszláviában (1959), Csehszlovákiában (1959) és Észak-Koreában (1960) is sor került.⁶⁴⁰ A földek

⁶³⁷ MNL OL XIX-K-14-b 1. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium Növénytermesztési Főigazgatóság, 0030/1957. szigorúan titkos sz. a talajvédelmi törvény vázlata, 1957. szeptember 21.

⁶³⁸ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1961. 5. ő.e. Irányelvek a mezőgazdasági földterületek védelméről szóló törvény elkészítéséhez, 1960. május 20. MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1960. 1. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium, 2119/1960. sz. előterjesztés a Politikai Bizottsághoz a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelméről, 1960. szeptember 10. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, előterjesztés a Politikai Bizottság számára a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelméről, 1960. szeptember 22.

⁶³⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 202. ő.e. 1960. szeptember 27. 1. Előterjesztés a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelméről. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, előterjesztés a Politikai Bizottság számára a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelméről.

⁶⁴⁰ Észak-Koreában már 1953-ban megjelent egy határozat a földek műveléséről, a földvédelemről és a földek rendeltetésszerű hasznosításáról. MNL OL XIX-K-1-zz 2. ő.e.

rendeltetésszerű használatának a biztosítása és védelme előtérbe került a huszadik század második felében a szocialista tömbön kívül Európa többi országában is. A hatvanas években pedig mind a Szovjetunióban, mind pedig a tömb többi országában is megjelentek a komplex földvédelmi rendelkezések: az NDK-ban (1964), Lengyelországban (1966), Bulgáriában (1967), Romániában (1968) és a Szovjetunióban (1968).⁶⁴¹ Mindezzel összefüggésben lehetett az is, hogy a KGST keretén belül az ötvenes évek közepén megalakított Mezőgazdasági Állandó Bizottság tudományos kooperációs témái között a hatvanas évek második feléig megtalálható a földértékelés kérdése, ami szoros kapcsolatban volt a földek igénybevételével és hasznosításával.

A jogszabály előkészítése során, a Mezőgazdasági Osztályon elemezték a csehszlovák 1959. évi 48. számú törvényt a földvédelemről. 1961 márciusára készült el az előterjesztés és a törvényerejű rendelettervezet a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelmének a szabályozására.⁶⁴² A földvédelem fontosságát nyomatékosította az, hogy nem kormányrendeletként, hanem törvényerejű rendeletként kívánták a jogszabályt megjelentetni és hatályba léptetni. A jogszabály csak sokkal később, 1961. december 24-én jelent meg, a végrehajtási rendelete pedig 1962 márciusában.⁶⁴³ A mezőgazdasági rendeltetésű földek felkutatásának a céljából földfelülvizsgáló bizottságokat kellett szervezni, amelyek 1965. december 31-ig kötelesek voltak a felülvizsgálatot befejezni. A törvényerejű rendelet a termőtalaj megóvását a földhasználó feladatává és kötelességévé tette. Különböző célokra és beruházásokra csak a legsilányabb minőségű földet lehetett a termelésből kivonni. Ha az igénybe venni kívánt mezőgazdasági földterület mértéke a 20 kh-t meghaladta, akkor az igénybevételhez nem csak a járási tanács mezőgazdasági osztályának az engedélyére, hanem a földművelésügyi miniszter hozzájárulására is szükség volt.

A hatvanas években is készült javaslat a földvédelem hatékonyabbá tétele számára, és 1964-ben egy kormányhatározat például hatályba is lépett. Szigorítottak a

⁶⁴¹ PRYDE 1972: 184–199.

⁶⁴² MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1961. 5. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium 0010/11/1961. szigorúan titkos sz. előterjesztés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt kormányhoz a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelmének szabályozására, 1961. március. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1961. évi ... számú törvényerejű rendelete a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelméről, 1961. március.

⁶⁴³ *Magyar Közlöny*, 99. szám, 1961. évi VI. törvény a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelméről, 1961. december 24. *Magyar Közlöny*, 16. szám, 7/1962. (III.13.) Korm. számú rendelet a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelméről szóló 1961. évi VI. törvény végrehajtásáról, 1962. március 13. MNL OL XIX-K-1-y 1520. ö.e. 44.707/1962. sz. a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelméről szóló 1961. évi VI. számú törvény végrehajtási jogszabályai.

mezőgazdasági rendeltetésű földek igénybevételének az engedélyezésén és a jogszabály megsértőivel szemben alkalmazható szankciókon.⁶⁴⁴ A termőföld védelmével párhuzamosan növelni is kívánták a szántóföldek területét. Szántóföldi művelés alá vettek például erdőterületeket is, ha azok tartós nagyüzemi használatra alkalmasak voltak.⁶⁴⁵ Előtérbe került a földértékelés módszerének a vizsgálata, mivel a föld értékének a megállapítása szorosan kapcsolódott a beruházásokhoz és a mezőgazdaságilag hasznosítható földterületek igénybevételéhez. 1956-tól 1966-ig a szántóterület 563 414 katasztrális holddal, míg a mezőgazdasági művelésben lévő terület 610 530 katasztrális holddal csökkent. Rendkívül fontossá vált az, hogy mi alapján és milyen módon számítják ki a földek értékét, és hogy hogyan döntenek el azt, hogy mely földeket vonják ki a mezőgazdasági művelésből. Lényeges szempont volt az is, hogy az állami tulajdonú földek használói, nagyrészt a termelészövetkezetek és az állami gazdaságok, a földeket ingyen és tartósan használták.⁶⁴⁶ 1961 után a földvédelem még időszerűbbé vált, mivel több ezer új majort és épületet kellett elhelyezni és megépíteni a vidéken. A tömeges kollektivizálásnak azonban több hatása is volt a földvédelemhez kapcsolódó jogszabályalkotásra, a hatvanas években újraszabályozták mind a kisajátítási eljárást, mint pedig a beruházások tervezését és végrehajtását.

A hatvanas évek elejétől kétirányú folyamat jellemezte a földhasználatot a mezőgazdaságban. A termelészövetkezetek állandósítani akarták a nagyüzemi táblákat, amelyek a közös használatba vont földekből tevődtek össze. A bekényszerített földtulajdonosok egy része kilépés, önkényes kilépés vagy kizárás után követelte a földjének a kiadását, míg a nem termelészövetkezeti tag földtulajdonosok az örökölt föld kiadását, vagy pedig a haszonbérleti szerződések felbontását követelve szerezte volna vissza magánhasználatba földtulajdonát. Az 1959. évi 7. számú törvényerejű rendelet a mezőgazdasági termelészövetkezetről és termelészövetkezeti csoportról számos földjogi rendelkezést tartalmazott, amelyek a már korábban kiadott jogszabályokra épültek. Az állami tulajdonú földet a termelészövetkezet ingyenes és tartós használatába adták. A termelészövetkezetbe belépő földtulajdonos közösbe vitt

⁶⁴⁴ MNL OL XIX-K-1-y 1528. ö.e. 85.441/1963. sz. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály, a mezőgazdasági rendeltetésű földek hatékonyabb védelméről készült tervezet megküldése, 1963. november. *Magyar Közlöny*, 12. szám, 1.003/1964. (II.22.) számú Kormányhatározat a mezőgazdasági művelésre alkalmas földterületek hatékonyabb védelméről, 1964. február 22.

⁶⁴⁵ *Magyar Közlöny*, 60. szám, 21/1965. (X.24.) Korm. számú rendelet egyes erdőterületek felülvizsgálatáról és szántóföldi művelésbe adásáról, 1965. október 24.

⁶⁴⁶ MNL OL XIX-K-1-y 1612. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium, beruházások telepítéséhez gazdaságossági számítási módszer kidolgozása a föld értékelésével kapcsolatban, 1966.

földje magántulajdonban maradhatott. A kívülálló földtulajdonosok földjének egy részét haszonbérletként, másik részét pedig ingyenesen használta a termelősövetkezet.

A hatályos jogszabályok szerint a kilépő tagoknak ki kellett volna adni a nagyüzemi táblák szélén a bevitt földeket. Kívülálló örökös számára csak akkor volt kiadható a föld, ha az örökös mezőgazdasággal élethivatásszerűen foglalkozott. A termelősövetkezet és a kívülálló földtulajdonosok között a haszonbérleti jogviszony általánosan határozatlan időre szólt.⁶⁴⁷ Ez a három főbb pont is összefoglalja azt, hogy a jogszabályok alapján a termelősövetkezetek földhasználata viszonylag stabilnak volt mondható, annak ellenére, hogy a tagok néhol tömegesen léptek ki a hároméves kilépési tilalom után és követelték vissza földjük egy részét. Sok esetben a haszonbérbe adó földtulajdonosok egy része is fel akarta bontani a haszonbérleti szerződést, és a földet öröklők is kérték a földek kiadását. Bár pontos adat nem áll rendelkezésre a földek visszakövetelésének a mértékéről, a források arra utalnak, hogy a hatvanas évek közepén sem csökkent a földkiadási kérvények száma. Az állami szervek és a pártapparátus megakadályozta a földek kiadását és számos esetben a termelősövetkezetből történő kilépést is. Belső utasításokat és rendelkezéseket adtak ki, mivel féltek egy esetleges láncreakciótól, ami a kollektivizált földhasználat végét jelenthette volna.⁶⁴⁸

⁶⁴⁷ Az alapvető haszonbérleti rendelkezések: 1959. évi 7. számú törvényerejű rendelet és az 1959-es Polgári Törvénykönyv haszonbérleti része (XXXVIII. fejezet). MNL GyMSMGyL XXIII. 9.a. 36. ö.e. 21.157/1961. sz. Győr Megyei Bíróság, tsz tagok öröklésével kapcsolatos eljárás, 1961. június 14. MNL GyMSMSL XXIII. 211. 3. ö.e. 4097-1/1961. sz. a Csornai Járási Végrehajtó Bizottság Mezőgazdasági Osztály utasítása a bősárkányi tsz elnökének a kilépések és földkiadások megtiltásáról, 1961. december 21. 1962 tájéknán a kilépések és a földkiadások megakadályozására különböző ötletek merültek fel: a kilépési tilalom meghosszabbítása, vagy annak előírása, hogy a tagsági viszony csak kivételes esetben és csak a közgyűlés határozata alapján szüntethető meg. MNL OL XIX-K-1-bb 263. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium, 68.065/1962. bizalmas sz. előterjesztés az MSZMP KB Mezőgazdasági Bizottságához a termelősövetkezetek működésére vonatkozó egyes rendelkezések módosításáról, 1962. január 20. MNL OL XIX-K-1-y 1518. ö.e. 44.277/1962. sz. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály, 44.277/1962. számú tájékoztató egyes földbirtokpolitikai vonatkozású jogszabályi rendelkezések értelmezéséről, 1962. január 30. MNL OL XIX-K-1-b 382. ö.e. 609/1963. sz. termelősövetkezetbe és termelősövetkezeti csoportba bevitt földek öröklése, 1963. május 21.

⁶⁴⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 263. ö.e. 1962. április 19. 6. Jelentés a tsz-ekből való kilépési törekvések vizsgálatáról. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, MSZMP KB Párt- és Tömegszervezetek Osztálya, MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály, szigorúan bizalmas sz. jelentés a Politikai Bizottság számára a termelősövetkezetekből való kilépési törekvések vizsgálatáról, 1962. április 13. MNL OL XIX-K-1-b 484. ö.e. 2.604/1963. sz. Földművelésügyi Minisztérium Minisztériumi Titkárság Jogi Osztály, Termelősövetkezeti Tanács Titkárság, Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály, termelősövetkezetekből való kilépéssel és a haszonbérletek felmondásával kapcsolatos földjogi kérdések, 1963. szeptember, november, december. MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1964. 2. ö.e. 002/6/1963. sz. Termelősövetkezeti Tanács Titkársága, feljegyzés a mezőgazdasági termelősövetkezetekből való kilépéssel és a haszonbérletek felmondásával kapcsolatos földjogi problémákról, 1963. november 20. MNL VaML XXIII. 356.a. 27. ö.e. 3.469/1965. sz. a Legfelsőbb

Győr-Sopron megyében több százra tehető az 1961 utáni években azoknak a száma, akik nem csak kiléptek, de földet is követeltek vissza. Voltak olyan termelőszövetkezetek, amelyekből egyszerre többen is kiléptek és sokan az összes földet visszavették volna magánhasználatba. 1963 elején a soproni Haladás termelőszövetkezetből például 20 fő lépett ki. Az összes bevitt földet általában ott követelték vissza, ahol az ipari létesítmények közel voltak.⁶⁴⁹ A földkiadás iránti kérelemről a termelőszövetkezet közgyűlése döntött, azonban az állami szervek megakadályozták, hogy a közgyűléseken engedélyezzék a földkiadást. A közgyűléseken több esetben engedélyezték a földek kiadását, azonban csak 20 vagy 30 év múlva.

A kollektivizálás és a földelvétele kapcsolata markánsan jelenik meg több földkiadási ügyben is, így például a sopronkövesdi id. M.J. esetében. 1963 októberében a következő levelet küldte a soproni járási tanács vb. mezőgazdasági osztályához:

„A Sopronkövesdi Béke TSz. 1963-ban kizárt tagjai sorából, ugyanakkor földvisszaadási kötelezettségének, amelyre az 1959. évi 7. sz. tvr. 31.§. /1/ bekezdése alapján kötelezett, nem tett eleget és ezirányú kérésemet az 1963. szeptember 30-án megtartott közgyűlés elutasította. Én ezen határozat ellen a törvényben megszabott 15 napos határidőn belül

fellebbezéssel

élek és kérem a fellebbezéssel megtámadott határozatot az alábbi indokok alapján hatályon kívül helyezni szíveskedjék és kérem a Járási Tanácsot, hogy kötelezze a Sopronkövesdi Béke TSz-t a föld visszaadási kötelezettség teljesítésére.

Indoklás:

1959-ben 22 hold ingatlannal léptem a TSz. tagjainak sorába. 1959-ben szeptember 8-ig 2/2. munkaegységet teljesítettem. Ezen a napon azonban állatgondozás közben üzemi balesetet szenvedtem, mert az egyik TSz ló fejberugott és koponyaalapi töréssel a soproni kórházba szállítottak. Itt több heti kezelés után megállapították, hogy üzemi

Bíróság Polgári Kollégiumának 860. számú állásfoglalása a tsz. közös vagyonához tartozó föld kiadása és az azzal összefüggő kérdések tárgyában, 1964. MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1964. 2. ő.e. 623/98/1964. sz. Termelőszövetkezeti Tanács Titkársága, körlevél a Termelőszövetkezeti Tanács Megyei Megbízottjának, a földkiadásokkal kapcsolatos problémák lerendezése, 1964. június 6. MNL GyMSMGyL XXIII. 9.a. 79. ő.e. 21.827/1966. sz. Földművelésügyi Minisztérium, a termelőszövetkezeti földkiadások kérdése, 1966. szeptember 9.

⁶⁴⁹ MNL GyMSMGyL XXIII. 9.a. 43. ő.e. 20.492-1/1963. sz. Győr-Sopron megyei Tanács VB. Mezőgazdasági Osztály a Földművelésügyi Minisztérium számára küldött jelentés, A mezőgazdasági termelőszövetkezetekről és termelőszövetkezeti csoportokról szóló 1959. évi 7. sz. tvr. és a végrehajtására kiadott FM. rendelet egyes rendelkezéseinek módosítására javaslat, 1963. február 27.

rokkantságom nem muló, és ezért rokkantsági nyugellátásom iránt javaslatot terjesztettek elő. A rokkantsági leszázalékolásom megtörtént és megállapítást nyert, hogy 50%-os munkaképességcsökkenésem van.

1960-ban a tsz. akkori elnökénél M.F.-nél háromszor kértem könnyebb munkát és ő mindannyiszor elutasított, ugyszintén M.G. alelnök is. Annak ellenére, hogy a tsz.-nél szenvedtem üzemi balesetet és rokkantam meg, és annak ellenére hogy felépülesem után több ízben kértem olyan munkát, amit rokkantságom után is el tudok végezni, a TSZ. vezetősége 1963-ban kizárt a TSz. tagjai sorából azzal az indoklással, hogy a TSz. munkájában nem vettem részt. Ezt állította B. TSz. elnök az 1963. szeptember 30-án megtartott közgyűlésen is, annak ellenére, hogy egy ízben a Soproni Járási Pártbizottság kiküldöttje előtt is kijelentette, hogy nem tud részemre munkát adni.

[...]

Fentiek ellenére a TSZ kizárási határozatát tudomásul vettem, de egyuttal kértem, hogy az 1959. évi 7. sz. törvényerejű rendelet 31.§. 1. bek. értelmében bevitt ingatlanomból 4 hold földet részemre az 1963. gazdasági év végén megélhetésem biztosítására a TSz. adjon vissza.

A tsz. ezen minimális kérésemnek sem tett eleget és így megélhetésem nem biztosított, tekintve hogy 135,-Ft rokkantsági nyugdíjból megélni nem tudok.

Kérelmem támogatására még felhozom, hogy lehetetlen állapotnak tartom azt, hogy 1963-ban Magyarországon a Sopronkövesdi Béke TSz., illetve annak elnöke a fent említett törvényerejű rendelettel szembeszegülhet és megakadályozhatja azt, hogy egy munkában eltöltött élet után és azután, hogy a TSz-ben baleset következtében rokkanttá váltam és hogy 22 hold ingatlannal léptem a TSz-be, megélhetésem ne legyen biztosítva.

Ismételten le kívánom szögezni, hogy nem alamizsnát kérek a TSz-től, hanem a bevitt 22 hold ingatlanból 4 hold visszaadását. Ha szükséges az Elnöki Tanácsig és a Pártközpontig megyek, mert a Párt és a Kormány álláspontja nem az, hogy ha valaki megrokkann munka közben, azt megélhetésének biztosítása nélkül a fennálló törvényekkel szembeszegülve megfosszák létalapjától.”⁶⁵⁰

⁶⁵⁰ MNL GyMSMGyL XXIII. 9.a. 48. ö.e. 21.882-1/1963. sz. id. M.J. sopronkövesdi lakos fellebbezése, 1963. október 30.

Az ügyben a megyei tanács mezőgazdasági osztálya 1964. február 5-én határozatot hozott, és megállapította, hogy a közgyűlés elutasította a földkiadási kérelmet. Id. M.J. a bírósághoz fordulhatott keresettel.⁶⁵¹ A bíróságok azonban szintén utasítva voltak arra, hogy a földkiadásokat akadályozzák meg. Volt, aki olyan földet kért vissza, amelyet 1957 után a tömeges kollektivizálás idején ajánlottak fel vele.⁶⁵² Nem csupán a megyei mezőgazdasági osztályok, hanem a járási mezőgazdasági osztályok iratai között is több száz földkiadási ügy lelhető fel, amelyek betekintést nyújtanak a hatvanas évek vidéki életvilágába.

A dunántúli vizsgálódás is alátámasztotta azt a feltevést, hogy a bekényszerített emberek egy része a hároméves kilépési tilalom után elhagyta a termelészövetkezetet és többször is jelentős földterületet követelt vissza. A kollektivizálás 1959 elején Győr-Sopron megyében kezdődött és folytatódott a Dunántúlon, így a „teljesen szövetkezetesített” megyékben a három év 1963-ra letelt. Többen csak 1 holdat kértek a termelészövetkezettől visszaadni, viszont mások jóval több földet vettek volna vissza magánhasználatba.⁶⁵³ A kutatás során a jelzett megyék és járások mellett Győr-Sopron megye soproni, kapuvári és győri járásaiban, illetve a Komárom megye területén lévő járásokban tártam fel jelentős számú földkiadási ügyet a levéltári iratanyagban.

A termelészövetkezetek közös használatú, nagyüzemi tábláit nem lehetett megbontani földkiadás miatt, ez volt az oka annak, hogy a földek kimérése lényegében minden esetben csereingatlan kiadását jelentette volna. 1959, illetve 1960/1961 után történtek földkiadások, szórványosan adtak ki méltányosságból például beltelekben

⁶⁵¹ MNL GyMSMGyL XXIII. 9.a. 48. ö.e. Győr-Sopron megyei Tanács VB. Mezőgazdasági Osztály, 19.414-1/1964. sz. id. M.J. sopronkövesdi lakos volt tsz. tag föld kiadása iránti kérelme, 1964. február 5.

⁶⁵² MNL GyMSMGyL XXIII. 9.a. 52. ö.e. Győr-Sopron megyei Tanács VB. Mezőgazdasági Osztály, 19.842-2/1964. sz. B.M. földügye, 1964. március 20. 19.842-2/1964. sz. B.M. győrszentiváni lakos panasza, 1964. június 15.

⁶⁵³ Vas megye: MNL VaML XXIII. 356.a. 17. ö.e. Járási Tanács VB. Mezőgazdasági Osztály Vasvár, 3525/1963. sz. S.Gy. oszkoí lakos földkiadási ügye 1 kh-ról, 1963. március 5. 3532/1963. sz. É.L. vasvári lakos földbérleti ügye, 8,5 kh föld visszaadása a bérleti szerződés megszüntetésével, 1963. március 5. Vasvári Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága, 243/1963. sz. H.J. gersekaráti lakos földkiadási kérelme 1 kh-ról öröklés címén, 1963. március 30. Zala megye: MNL ZML XIII. 9. 100. ö.e. Zala megyei Végrehajtó Bizottság Mezőgazdasági Osztály, 33.600-1/1963. sz. özv. M.G. földkiadási ügye, 1963. június 1. 33.905-1/1963. sz. E.S. földöröklési ügye 3 kh 670 négyszögöl és 1133 négyszögöl zártkert, 1963. június 28. Baranya megye: XXIII. 286 Sásdi Járási Tanács Végrehajtó Bizottság Mezőgazdasági Osztály 1964. évi mutató I. 7901/1964. sz. B.M. kapospulai lakos tsz földkiadási ügye, 7001-315/1964. sz. K.M. kaposszekcsői lakos földkiadási ügye. Győr-Sopron megye csornai járás: MNL GyMSMSL XXIII. 211. 5. ö.e. Csornai Járási Tanács VB. Mezőgazdasági Osztály, 4282-1/1962. sz. Sz.L. földügye, 2 kh visszakérése a haszonbérlet felbontása által, 1963. január 29. 4337-2/1962. sz. özv. M.Gy. földügye, fél kh visszakérése a termelészövetkezettől, 1963. január 4. 4377-1/1962. sz. S.J. földügye, 1885 négyszögöl kiadása iránti kérelme, 1962. december 25.

meghatározott nagyságú területet. A kilépő termelészövetkezeti tagok korábbi háztáji földje, általában 1 kh-ig szintén kiadás címén maradhatott magánhasználatban.

A járási szervek közvetlenül avatkoztak be a földkiadási ügyekbe, függetlenül a belső utasításoktól és rendeletektől. A következő mórighidai eset 1964-ből ezt illusztrálja, az üzenetet a Csornai Járási Tanács Végrehajtó Bizottság Mezőgazdasági Osztálya küldte a mórighidai termelészövetkezet számára:

„Tárgybeli megkeresésre a következőket közlöm:

Minden földkiadás a termelészövetkezet érdeke ellen van, ezért G.L., M.J. és neje, S.L., Sz.É. és G.L. részére sem lehet földet kiadni, hanem a termelészövetkezet kösse meg velük a bérleti szerződést. A felsőbb szervek ilyen értelmű utasítását már korábban közölte a termelészövetkezetek elnökeivel a mezőgazdasági osztály is, a jár. tan. vb. elnöke is az értekezleteken, azok megtartása kötelező és a földkiadást tiltó rendelkezések most is érvényben vannak.

Amennyiben a földet kiadta volna részükre a tsz, gondoskodni kell azok azonnali visszavonásáról, s ezzel kapcsolatban várom jelentését.”⁶⁵⁴

Számos esetben kérték a hatvanas évek közepén is több hold (néha 8–9 kh) föld kiadását.⁶⁵⁵ Sokszor a közgyűlés és a termelészövetkezet vezetése is engedélyezte volna a földek kiadását, viszont a közgyűlés engedélyező határozatát a járási tanács végrehajtó bizottsága megsemmisíthette, ahogy azt a következő esetben is történt 1964-ben, Öttevényben:

„D.K. tsz. tag, Öttevény, ... alatti lakos kilépési kérelmével az ötvevényi "Kossuth" termelészövetkezet 1964. évi február hó 1-én tartott zárszámadó közgyűlésén foglalkozott és a kilépéshez hozzájárult anélkül, hogy ezen döntését megindokolta volna.

A termelészövetkezeti közgyűlés ezen határozatát a győri járási tanács v.b. 97/1964. V.B. számú határozatával az 1959. évi 7. tvr. 52.§-a alapján megsemmisítette.

⁶⁵⁴ MNL GyMSMSL, XXIII. 211. 7. ö.e. 3843/1963. sz. földkiadás a mórighidai Kossuth Tsz-ből, 1964. február 20.

⁶⁵⁵ MNL GyMSMGyL, XXIII. 9.a. 53. ö.e. 20.960-4/1964. sz. M.M. osli lakos kilépési és földkiadási kérelme, 1964. június 22. MNL GyMSMGyL, XXIII. 9.a. 62. ö.e. 19.543-2/1965. sz. K.J. mosonszentjánosi lakos panasza, 1965. március 15. MNL GyMSMSL, XXIII. 211. 16. ö.e. özv. Cs.L. földkiadás iránti kérelme, 1965. március 3. MNL GyMSMSL, XXIII. 211. 22. ö.e. 3400-2/1966. sz. J.J. szili lakos földkiadási ügye.

A termelőszövetkezeti tagok kilépésével kapcsolatos rendelkezések alkalmazása tekintetében a Földművelésügyi Minisztérium Tsz. Üzemgazdasági Főosztálya az iratoknál elfekvő 4108/1963. szám alatti állásfoglalását közölte.

E szerint, valamint a termelőszövetkezeti törvényerejű rendelet célja helyes magyarázatából megállapítható, hogy a tsz. tagnak megvan a lehetőség arra, hogy a termelőszövetkezetből kilépjen, azonban ezen kilépés elfogadása tekintetében a közgyűlésnek kell a tagság és a termelőszövetkezeti mozgalom érdekében megfelelő határozatot hozni.

Miután jelen esetben a termelőszövetkezeti közgyűlés kellő indokolás nélkül döntött, nem vizsgálta a kilépéshez való hozzájárulásának a termelőszövetkezeti gazdaságot érintő kihatásait, helyesen járt el a győri járási tanács végrehajtó bizottsága, amidőn a már hivatkozott határozatával a termelőszövetkezeti közgyűlés ezen határozatát megsemmisítette.

*Az előadottak alapján a panaszt, mint megalapozatlant el kellett utasítani.*⁶⁵⁶

A helyi állami és pártszervek földkiadási láncreakciótól tartottak, amit számos, a hatvanas évek első felétől keletkezett forrás megerősít. Így például a következő forrásrészlet B.K. sopronkövesdi lakos földkiadási kérelméhez kapcsolódóan. B.K. 1 kh föld kiadását kérte, és a járási tanács mezőgazdasági osztálya utasította a termelőszövetkezet elnökét, hogy a földkiadás ügyét tűzze a legközelebbi közgyűlésen napirendre. A földkiadást tiltó gyakorlattal ellentétben az üzenetet úgy értelmezheték, hogy lehetséges lett volna a földet kiadni, s ez egyértelműen megzavarta a termelőszövetkezet vezetését. Az elnök a megyei földrendező számára a következő üzenetet küldte:

*„Légy szíves a másolatot áttanulmányozás után szerinted ez lehetséges-e, mert hiszen legalább ha ezt kiadjuk akkor kb. 70 kh. földet kell kiadni, mert ilyen emberek akik követelőknek az nagyon sok van a községben. Nagyon kíváncsi lennék arra, hogy ilyen utasítást egyáltalán adhatnak-e.”*⁶⁵⁷

⁶⁵⁶ MNL GyMSMGyL, XXIII. 9.a. 52. ö.e. 21.134-3/1964. sz. D.K. ötvenévi lakos tsz tagnak a tsz-ből való kilépési kérelme ügyében hozott megyei tanács vb. határozat megküldése, 1964. augusztus 5.

⁶⁵⁷ MNL GyMSMGyL, XXIII. 9.a. 63. ö.e. 20.667-3/1964. sz. B.K. sopronkövesi lakos termelőszövetkezeti használatban lévő földjének kiadási kérelme, 1964. június 8.

Az iratok alapján levonható az a következtetés, hogy 1961 után nem csak a korábban önállóan gazdálkodó parasztok ragaszkodtak a föld magántulajdonához, hanem azok is, akik a társadalom különböző rétegeinek a tagjaként földtulajdonosok voltak. Az 1959-től végrehajtott általános földrendezések, földösszevonások tovább fokozták a földnyilvántartási káoszt. A hatvanas években ezért tömegesen jelentkeztek a földtulajdonosok az állami szerveknél, hogy a termelészövetkezetek földkönyveiben és részarány kimutatásaiban a földtulajdonosi részarányukat helyesen rögzítsék és tartsák nyilván. A rendezett nyilvántartás biztosítékot jelentett a számukra arra, hogy a termelészövetkezettől a megfelelő összegű földjáradékban és haszonbérben fognak részesülni.

A termelészövetkezetek által nyilvántartott földekben folyamatosan következett be változás. A hatvanas években sokan lemondtak a juttatott földről, mivel a fizetett bérleti díjból vagy földjáradékból nem tudták fizetni a megváltási árat. Sokan épp a haszonbér és a földjáradék miatt követelték a termelészövetkezetek által vezetett részarány kimutatások kiigazítását. A földbirtokviszonyok rendezetlenségéhez a tömeges kollektivizálás során alkalmazott módszerek is hozzájárultak, így például a termelészövetkezeti szervezők a földtulajdonosokkal sokszor csak egy üres lapot íratnak alá, amelyet aztán vagy belépésre, vagy pedig földfelajánlásra módosítottak.

A részarányok pontos nyilvántartásának fontosságát szemlélteti a következő panaszlevél:

„Igen tisztelt H. Ur!

Megkaptam egy ügyemben hozott határozatot, valamint kedves levelét. A határozatnak megörültem, azonban levele nagyon lehangolt, sőt a múlt emlékeit kezdi feleleveníteni. Csak azt nem értem, hogy Ön állapította meg a 3 kh 694 öl területet s ugyancsak Ön állapít meg később három holdnál kevesebb területet. Így nem lehet "packázni" még az én ügyemben sem, akit eddig talán még emberszámban sem vettek. Én a határozatot nem felebezem meg, azt – tekintve, hogy a valóságot tartalmazza nagyjából, – elfogadom. Így az én részemről jogerőre emelkedhet. Azonban kifogást teszek leveléven foglalt újabb területi megállapítás ellen és kérem, hogy a részarány kimutatást a határozatnak megfelelően szíveskedjék kijavítani. Nekem három és fél hold földem volt, amit az említett határozat is nagyjából megállapít. Hogy Ön honnan vette a három holdnál kisebb területet, nem tudom. Kataszteri adatokra

hivatkozik. Ön nagyon jól tudja, hogy a kataszter nem jogi állapot, s mégkevésbé "szentírás". S nagyon jól tudja Ön azt is, hogy ma a kataszter egyenlő a nullával. Ezt nem kell bizonyítani remélem. Ha mégis a kataszterre támaszkodnék, nagyon jól kell tudnia, hogy abban annyi változás, annyi törlés javítása, apadás, szaporodást vezettek be, hogy ma a kataszter talán a legmegbízhatatlanabb valami. De ettől eltekintve, a határozatnak kell érvényre jutnia. Ehez annyival is inkább ragaszkodom, mivel erre az idő nagyon megtanított. Nem bizhatok senkiben és semiben. Ez így van. Tíz éve folytattam küzdelmet Isten s ember előtt ismert jogaimért s a megyei tanács egyes kiváltságosai sárbatiportak, súlyos költségeket okoztak, s a legegyszerűbb jogaimtól is eltiltottak. Őszintén szólva, leveléből is azt látom kicsendülni, hogy örüljek a "szerencsémnek" mert valamit mégis kapok, ha nem is azt, amit a határozat megállapított. Nem hinném, hogy azonosítaná Magát a megyei tanács azon "dolgozóival", akik azt az embertelenséget velem elkövették, de kissé furcsának találok levelét. Nem, én nem fogadom el az Ön szíves ajánlatát, én a határozat maradéktalan végrehajtását kérem, a 3 kh 694 öl terület érvényesítést. Azért nagyon kérem, hogy a részarány kimutatás illetően való helyesbítésében eljárni szíveskedjék. Ha ma elfogadom a 2 kh néhány ölet, egy év múlva esetleg azt is eltagadják. Meg kell jegyezni, hogy én eleget vesztettem, tíz évi haszonbért, egy csomó perköltséget és rengeteget szenvedtem. Így érthető, ha azt mondom, hogy nekem veszteni valóm nincsen, csak nyerhetek.

Ismét kérem H. Urat, szíveskedjék a határozat szellemében eljárni. Ha a határozat ennek dacára sem jutna érvényre, úgy abban az esetben újból a dolog csűrészavarását látom, a tíz év előtti torturám újra kezdését, azért ügyem érdekében újból kényszerülve lennék lépéseket tenni, de nem csak az ügyészséghez fordulnék újból vissza, hanem a legnagyobb nyilvánossághoz, a sajtóhoz és rádióhoz folyamodnék. De remélem erre nem lesz szükség, ügyem egyszer végre rendes kerékvágásba kerülhet. Arra kérem H. Urat még egyszer is, hogy ügyemet kedvezően rendezni szíveskedjék, amiért is köszönetet mondva maradtam tisztelettel: Á.F.”⁶⁵⁸

A földhöz való ragaszkodás és ez által megélhetés biztosítása szintén jól kivehető a következő forrásból:

⁶⁵⁸ MNL GyMSMSL, XXIII. 211. 6. ö.e. 3413-3/1963. sz. Á.F. mihályi lakos panasza, 1963. február 11.

„Alulírott azzal a kérelemmel fordulok Címhez, hogy az alábbi problémánkat kivizsgálni és orvosolni szíveskedjenek.

Édesapám, néhai M.J. /nős volt Cz.E.-tel/ volt Farád ... alatti lakos, ez év jul. 11-én meghalt. Hagyatéki tárgyalásán kiderült, hogy a farádi 2472 számú tsz. betétben nem szerepel tulajdonosként.

Ezzel szemben a Tszcs-be való belépésekor 10 kh 1579 nöl saját tulajdonu földjét vitte be a farádi Tszcs-be.

Nyilván, valami tévedés folytán maradt ki édesapám, illetve földtulajdona a fent említett tkv-i betétből, hiszen mind a belépési nyilatkozaton, mind pedig a korábbi adónyilvántartásokban is eképpen szerepel.

Kérem, hogy ezen adminisztratív tévedést korigáltatni szíveskedjenek, hogy özvegyen maradt édesanyám /aki 63 éves/ és jelenleg úgy gondolja, hogy becsapták és kinullázták, legalább a földjáraadékat ezen föld után is megkapja mint haszonélvező.

Megjegyzem, hogy szüleim 1964-ben 1094.-Ft földjáraadékat kaptak, amely úgy gondolom a még most is nevükön lévő 741/1 és 742/1 helyrajzi számú 3 kh 133 nöl beltelek földjáraadéka melyet szintén a Tszcs használ.

Kérem és szeretném ha jóakarattal rövid uton elintéznék az ügyet úgy, hogy édesanyám megkapja a földjáraadékat és így megnyugodna, miszerint nem dolgozott egész életében hiába.

A Csornai Közjegyző tanácsára fordulok kérelemmel Önökhöz és várom értesítésüket.”⁶⁵⁹

A gyorsított földrendezés eljárások során a termelőszövetkezet használatába került földek nyilvántartása még kaotikusabbá vált, nem volt pontos, ezért később a földtulajdonosok, így például a termelőszövetkezeti tagok tömegesen követelték a részarány kimutatás kiigazítását, illetve a földcserék miatt a nem tag földtulajdonosok a telekkönyvi igazítást a telekkönyvi betétekben.⁶⁶⁰ A sopronkövesdi és a szakonyi

⁶⁵⁹ MNL GyMSMSL, XXIII. 211. 19. ö.e. 4083-1/1965. sz. M.J. farádi lakos földügye, 1965. augusztus 18.

⁶⁶⁰ MNL GyMSMSL, XXIII. 410. 22. ö.e. 7366-1/1962. sz. a sopronharpácsi Béke termelőszövetkezet részaránykimutatás kiigazítási ügye, 1962. február 1. MNL GyMSMSL, XXIII. 410. 23. ö.e. 4482-1/1962. sz. részaránykimutatásból kimaradt földterületek a lövői Dózsa Népe Tsz-ben, 1962. február 23. MNL

mezőgazdasági termelőszövetkezet 1962-ben keletkezett dokumentumai szintén a rendezetlen állapotokat érzékelteti:

„Mellékelve megküldjük a részaránykimutatásban felvett földek ismertetése alkalmával felvett folyamatos jegyzőkönyvet azzal, hogy ahhoz az alábbi javaslatunk lenne a további menet megjavításához:

Sopronkövesd községben a földrendezés 1959, 1960, 1961-ben mindig ment és a földek rendezése a tagsággal mégsem történt meg. A részaránykimutatás előtt a rendezés folyamán igazán be lehetett volna hivatni a tagokat és már ott helyszínen kellett volna vele rendezni amennyiben az nem egyező. Most azonban dupla munkával azt érzük el, hogy a kimutatás nem jó és van 100 tag feliratkozva a jegyzőkönyvben ami arra vezet, hogy végső soron mégis minden tagot be kell hivatni és a hivatalos papírok alapján vele együtt kell megállapítani, hogy mennyi a földje. Itt most a tsz vezetősége van szembe állítva a tagsággal, hogy a földjeik hova lettek mert aligha hiszik el, hogy ez azért nem jó mert mi csináltuk. Kérjük a Mezőgazdasági Osztályt, hogy a jövőben hasson oda, hogy ne ilyen dupla munkával lehessen a földeknek gazdát találni hanem egyszerre melegebben a helyszínen egy munkával tisztára lehessen valamit rendezni.”⁶⁶¹

A szakonyi termelőszövetkezet nyilvántartásának állapotáról:

„[...] Fentiekkel kapcsolatban a termelőszövetkezet a következőket tartja szükségesnek közölni:

A Részaránykimutatásban lévő hibák kiigazítási kérelmének felterjesztését ezideig azért nem tudta végrehajtani, mivel annak adatai – amint a kifizetések során felmerülő reklamációk szerint kiderült – csaknem teljes egészében hiányosak, és így a mintegy 250 tsz-tag beadott földterületeinek rendezése is hosszú időt vett igénybe /mivel a Részarányban a földek nem tételesen, hrsz. szerint szerepelnek/, annak ellenére, hogy az erre vonatkozó adatokat viszonylag könnyen megszerezhetette a tsz.”⁶⁶²

GyMSMSL, XXIII. 310. 19. ö.e. 8329/1962. sz. a mihályi Tánicsics M.T.Sz. ingatlanainak tkvi kiigazítása, 1962. december 21.

⁶⁶¹ MNL GyMSMSL, XXIII. 410. 22. ö.e. a sopronkövesdi Béke mezőgazdasági termelőszövetkezet, részaránykimutatásban közzétett földterületek reklamálásáról felvett jegyzőkönyv megküldése, 1962. május 23.

⁶⁶² MNL GyMSMSL, XXIII. 410. 22. ö.e. a szakonyi Első Ötéves Terv M.T.Sz. földjára- és bérletkifizetéssel kapcsolatos panaszok intézése, 1962. június 21.

A földmágánhasználat felszámolása tovább folytatódott azokon a területeken, ahol a tömeges szövetkezetesítést 1959-től kezdődően befejezték. A földrendezések, mint azt a tagosításokról szóló alfejezetben részletesebben kifejttem, folytatódtak, illetve összekapcsolódtak a belterületek felülvizsgálatával, a háztáji területek rendezésével, a zártkertek rendezésével, a tanyarendezéssel és a többi művelési ágú terület (legelő, erdő) nagyüzemi használatba vételével. A nagyüzemileg nem hasznosítható területekre koncentrálták a „személyi földhasználatot”, amit a háztáji területével megegyező terjedelemben kívántak maximalizálni. Mivel a kilépési és földkiadási ügyek száma a hatvanas évek közepén sem csökkent olyan mértékben, ahogy azt várták, a pártvezetés számára kétségtelenné vált az, hogy termelőség-szövetkezeti földhasználat biztosítását teljes mértékben csak a földmagántulajdon felszámolásával lehetséges elérni.

1961 második felére konkretizálódtak azok a földhasználati kérdések, amelyeket a tömeges kollektivizálás után kívántak megoldani: a nagyüzemek közötti területrendezések, a földhasználati cserék, a zárkerti és háztáji földhasználat rendezése, az illetményföldek használata, a kétlakiak földfelajánlása, az állami tartalékföldek használata és a tanyák rendezése.⁶⁶³ A felvetett földhasználati kérdések rendezése részben szükségesen érintette a földtulajdoni viszonyokat is.

1962 elején 2 500 000 kh volt az úgynevezett elaprózott földterületek kiterjedése. Ez a két és fél millió kh a földhasználók és a terület nagysága szerint a következőképpen oszlott meg:⁶⁶⁴

Földhasználó	Terület (kh.)
Egyénileg gazdálkodók területe	600.000
Pedagógus konyhakertek	40.000
Illetményföldek használói	84.000
Hegyközségek, szakszövetkezetek, termelőség-szövetkezeti csoportok tagjainak közös művelésbe nem adott földterülete	600.000
Tsz. tagok háztáji földterülete	1.156.000

⁶⁶³ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1961. 8. ő.e. Fe/1145. sz. Földművelésügyi Minisztérium, feljegyzés egyes földhasználati kérdésekről, 1961. augusztus 8.

⁶⁶⁴ MNL OL XIX-K-1-y 1518. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály, 44.204/1962. szigorúan titkos sz. előterjesztés egyes földbirtokpolitikai kérdésekről. Előterjesztés a MSZMP Mezőgazdasági Bizottsághoz egyes földhasználati kérdésekről, 1962. január 19.

Különböző községi vállalatok területe	20.000
Összesen:	2.500.000

A Földművelésügyi Minisztériumnak az egyes földhasználati kérdésekről szóló előterjesztésében az elemzők körülbelül 500 000 kh-ra becsülték az olyan elaprózott földhasználatú területek terjedelmét, amelyen magángazdálkodás folyt. A területek rendezését az tette szükségessé, hogy ezeken a területeken nem lehetett úgy belterjes földművelést folytatni, hogy az megfeleljen a földvédelmi rendelkezéseknek. Ebből az okból kifolyólag azt tervezték, hogy állami földeken, belterületen vagy pedig zártkertekben veteményeskert övezeteket hoznak létre úgy, hogy azokon belül 400 négyszögölíg a földeket bérbe adták volna. Azokat a felaprózott használatú földeket, amelyeket felszámoltak és nagyüzemileg lehetett hasznosítani, nagyüzemi használatba tervezték venni.

Az FM előterjesztése az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának az 1962. február 12-i ülésén is napirendre került.⁶⁶⁵ Elkezdődtek a földfelülvizsgálatok és 1964-ig bezárólag mintegy 60 400 kh műveletlenül hagyott földet is találtak, amelynek egy része szántó és szőlő volt a zártkertekben, másik része pedig teljesen művelhetetlen terület volt.⁶⁶⁶ 1964-ben 33 463 kh-t találtak parlagon, ebből 13 000 kh volt termelősövetkezet és 14 000 kh magángazdák használatában. 15 203 kh-t vettek kényszerhasznosításba, amelyből 11 000 kh-t adtak át termelősövetkezeti használatba.⁶⁶⁷

A földtulajdonhoz és a földhasználathoz kapcsolódó kérdések egy részét különböző földbirtokpolitikai intézkedések által próbálták megoldani. A műveletlenül hagyott földeket a hatvanas évek közepéig kényszerhasznosításba vették. 1964 második felében vetették fel ismét a parlagföldek állami tulajdonba vételének a lehetőségét. A földfelajánlást is újraszabályozták volna, mivel az 1959-es korlátozás szerint magángazdálkodó nem ajánlhatta fel a földjét az államnak. A tömeges kollektivizálás

⁶⁶⁵ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1961. 1. ő.e. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. feljegyzés az osztály 1962. február 12-i üléséről. Napirendi pontok: 1. Előterjesztés egyes földhasználati kérdésekről.

⁶⁶⁶ MNL OL XIX-K-1-ae 32. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály, tájékoztató jelentés a Földművelésügyi Minisztérium Kollégiumának tagjai részére a parlagon maradt szántóterületek megműveléséről és a határszémle eredményéről, 1964. július 16.

⁶⁶⁷ Uo. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály, kimutatás az 1964. évi határszémle számszerű adatairól, 1964. július 15.

során ezt sokszor nem tartották be a termelőszövetkezetet szervezők, és felajánlásra kényszerítettek magángazdákat is. Az MSZMP Politikai Bizottsága elé 1965. január 26-án került javaslat formájában a földhasználat és kisajátítás egyes kérdéseinek rendezésére vonatkozó irányelvek című anyag. A Politikai Bizottság úgy döntött, hogy a felvetett kérdéseket 1965. június 30-ig jogszabályi úton kell rendezni.⁶⁶⁸

A jogszabályok 1965 októberében jelentek meg. A Földművelésügyi Minisztériumnak a földfelajánlásokra vonatkozó javaslata lényegében az volt, hogy a tömeges kollektivizálás után a korlátozás idejét múlt, s ezért lehetővé kell tenni a földműves foglalkozású személyek számára azt, hogy a földjeiket ingyenesen vagy megvételre felajánlhassák olyan esetben, ha a földek nem voltak a termelőszövetkezet vagy az állami gazdaság használatában.⁶⁶⁹ A mezőgazdasági termelőszövetkezet a földet ingyenes és állandó, tartós használatba kapta.⁶⁷⁰ A földreformos földeket ez után minden olyan esetben megvonás címén vették vissza állami tulajdonba, amikor a földeket úgy ajánlották volna fel az államnak, hogy azok már termelőszövetkezeti használatban voltak.

A földvédelmi törvény végrehajtási rendelete, amely 1962. március 13-án jelent meg, továbbra is úgy rendelkezett a parlagon hagyott területek megműveléséről, hogy azokat az állami tartalékföldekkel megegyező módon kellett hasznosítani. Ez azt jelentette, hogy a parlagföldeket mindenekelőtt a szocialista szektor használatába kellett átadni úgy, mint korábban.⁶⁷¹ Az ilyen módon termelőszövetkezeti használatba és összevonásra kerülő ingatlanokat elvileg a földkiadás szabályai szerint kellett volna kiadni a földtulajdonosoknak. A földtulajdonos azonban a földet már nem vehette újra birtokba és használatba, esetleg csereingatlant kaphatott.

⁶⁶⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 357. ö.e. 1965. január 26. 7. Javaslat a földhasználat és a kisajátítás egyes kérdéseinek rendezésére vonatkozó irányelvekre. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, MSZMP KB Adminisztratív Osztály, szigorúan bizalmas sz. javaslat a Politikai Bizottság számára a földhasználat és a kisajátítás egyes kérdéseinek rendezésére vonatkozó irányelvekről, 1965. január 16.

⁶⁶⁹ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1964. 14. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium, előterjesztés az MSZMP Politikai Bizottsága számára a földtulajdon és földhasználat egyes kérdéseinek rendezésére vonatkozó irányelvekről, 1964. december 30. MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1965. 14. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály, a földtulajdoni és a földhasználati viszonyok továbbfejlesztésének útjai, feltételei, módszerei, 1965. szeptember 30.

⁶⁷⁰ *Magyar Közlöny*, 60. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1965. évi 20. számú törvényerejű rendelete a földfelajánlás szabályainak módosításáról, 1965. október 24.

⁶⁷¹ *Magyar Közlöny*, 16. szám, 7/1962. (III.13.) Korm. számú rendelet az 1961. évi VI. törvény végrehajtásáról, 1962. március 13. A végrehajtási jogszabály előkészítése: MNL OL XIX-K-1-y 1520. ö.e. 44.707/1962. sz. a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelméről szóló 1961. évi VI. számú törvény végrehajtási jogszabályai.

A földvédelmi törvényt 1965-ben egészítették ki egy törvényerejű rendelettel. Az 1965. évi 19. számú törvényerejű rendelet az 1957. évi 52. számú törvényerejű rendelet folytatásának is tekinthető. Az 1965. évi 19. számú törvényerejű rendelet alapján a már korábban és a jövőben parlagon lévő földterület kárpótlás nélküli állami tulajdonba vételét írta elő, ha a földtulajdonos nem tett eleget a jogszabályban meghatározott feltételeknek. Az államosított földeket a szocialista szektor ingyenes használatába adták át. Az állami tulajdonba vételről szóló rendelkezés 1961/1962-ben valószínűleg a termelőségcsökkenés munkaerő szükséglete és a gazdasági, pénzügyi helyzete miatt nem került kiadásra. A tömeges kollektivizálás során a földfelajánlás és a földhasznosítás ebből a szempontból kapcsolódhatott össze, mivel mindkettő esetben elsődleges tényezőként vehették figyelembe a földterületek megművelésének a biztosítását. Minden bizonnyal nem akarták, hogy a földbirtokpolitikai intézkedéseknek újra az legyen a következménye, mint ami 1952/1953 fordulóján volt.

Az 1965. évi 19. számú törvényerejű rendelet azért is tekinthető az 1957. évi 52. számú törvényerejű rendelet folytatásának, mert az 1962. január 1. előtt műveletlenül hagyott, hatósági intézkedéssel a szocialista szektor használatába vagy tanácsi kezelésbe került földeket is kárpótlás nélkül állami tulajdonba veendőnek nyilvánította. Ez az intézkedés elsősorban az 1958 és 1962 közötti földrendezések során csereingatlanoként adott, de birtokba nem vett földeket érinthette. Mindemellett az 1962. évi földvédelmi törvény végrehajtási rendeletének a megjelenése óta kényszerhasznosításba vett ingatlanok esetében a föld visszaadására vonatkozó igény bejelentését meghatározott időben nem érvényesítő földtulajdonos földjeit is állami tulajdonba vették.⁶⁷²

1948/1949 és 1967 között a termelőségcsökkenés számára az állami földeket használatba „juttatták”, ez a kifejezés számos jogszabályban megtalálható. Függetlenül a jogi elnevezéstől, az ingyenes használatba adás a földfelajánlás jogcímei között is szerepelt. A tartós, határozatlan időre szóló haszonbérleti jogviszonyt pedig több esetben örökbérletnek nevezték, ami külön jogintézményként már korábban is része volt különböző országok jogrendszerének. A termelőségcsökkenés használatába kényszerhaszonbérletként kerülő földek az esetek egy részében gyakorlatilag termelőségcsökkenési előhaszonbérleti jog által lettek közös használatba vonva.

⁶⁷² *Magyar Közlöny*, 60. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1965. évi 19. számú törvényerejű rendelete a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelméről szóló 1961. évi VI. törvény kiegészítéséről, 1965. október 24. A jogszabály ekkor állami gazdaság számára tartós kezelésbe adásról, mezőgazdasági termelőségcsökkenés számára pedig ingyenes és állandó használatba adásról rendelkezett.

Gyakran előfordult az 1960-as évek első felétől, hogy a földtulajdonosok fel akarták mondani a termelőszövetkezettel kötött határozatlan vagy határozott idejű haszonbérleti szerződést, hogy ez által földjüket vagy annak egy részét újra magánhasználatba vehessék.⁶⁷³ Volt olyan eset, amikor a kilépés után tagadta meg a földtulajdonos a közös használatban lévő földekre a haszonbérleti szerződés megkötését, illetve a haszonbérleti díj elfogadását.⁶⁷⁴ A haszonbérletek megkötésére kényszerítették az embereket, amit a következő forrásrészlet szemléltet:

„Alulírott özv. L.I. Zsira ... lakós fellebbezéssel élek a Zsirai Tanácson 1964. év január 20án készült jegyzőkönyv tartalmával kapcsolatban, mert a Járási Tanács V.B Mgsági osztályától kiküldött T.Gy. elvtárs azt mondta a jegyzőkönyvbe, vagyis diktálta, hogy én a földeimet örökbérletbe adtam a termelőszövetkezetnek. Én felszóltam, hogy örökbérletről szóse volt soha és én nem adtam örökbérbe. Abban azonban nem vagyok biztos, hogy törölvelette a jegyzőkönyvből.

Amennyiben nem volna törölve felkérem a címet, hogy szíveskedjék a jegyzőkönyvből törölni mert én ilyen szerződést nem kötöttem és nem is mondtam, szósem volt róla soha.

Ez a bemondás nem fedi a valóságot, ez téves állítás, nem tudom, hogy az elvtárs honnét vette ezt, mert ilyen örök szerződést én nem kötöttem, és nem is fogok kötni. [...]

Én a földről le nem mondok mert öregségem és anyagi körülményeim miatt rávagyok szorulva és így jogot tartok a földhöz mert más keresetem nincs.”⁶⁷⁵

L.I. nem volt termelőszövetkezeti tag, 5 és fél kh földje volt közös használatban, ebből fél hold földet saját használatba vett volna. A termelőszövetkezet a külterületen 1961-ben vont egybe földeket földcserék által. A termelőszövetkezet használatba vette L.I. beltelki 1 holdnál kisebb földjét, amit L.I. vissza akart szerezni. Ezért azzal érvelt

⁶⁷³ MNL VaML, XXIII. 356.a. 17. ö.e. 3132/1963. sz. E.L. vasvári lakos kérelme, 1963. március 5. MNL VaML, XXIII. 356.a. 18. ö.e. 3988/1963. sz. G.Gy. földkiadási kérelme, 1963. április 2. MNL GyMSMGyL, XXIII. 9.a. 63. ö.e. 20.667-1/1964. sz. B.G. sopronkövesdi lakos kérelme, 1964. április 16. MNL GyMSMGyL, XXIII. 9.a. 65. ö.e. 20.580-2/1965. sz. H.M. osli lakos kérelme a termelőszövetkezet által bérelt földjéből 1 kh kiadása iránt, 1965. május 18. MNL GyMSMSL, XXIII. 211. 19. ö.e. 4096-1/1965. sz. M.J. kérelme, 1965. augusztus 25.

⁶⁷⁴ MNL GyMSMSL, XXIII. 410. 21. ö.e. 4960-1/1961. sz. B.I. soproni lakos föld kiadása iránti kérelme, 1961. december 19. MNL GyMSMSL, XXIII. 410. 21. ö.e. 4538-1/1961. sz. özv. T.M. kópházi lakos földkiadás iránti kérelme, 1961. április 14. MNL GyMSMGyL, XXIII. 9.a. 67. ö.e. 6871-2/1965. sz. N.B. cikolaszigeti lakos fellebbezése, 1965. június 29.

⁶⁷⁵ MNL GyMSMGyL, XXIII. 9.a. 48. ö.e. 19.036-2/1964. sz. L.I. kérvénye, 1964. január 22.

L.I., hogy a földjeit nem örökbérletbe adta át a termelészövetkezetnek, vagyis abból az elvett föld erejéig magánhasználatba vett volna földet. A földcserékre azért volt szükség, mivel többen kiléptek a termelészövetkezetből, és a háztáji földjeiket (körülbelül 1 kh) a beltelekben adták ki a számukra. Ez által a termelészövetkezet a kültelken földeket vonhatott egybe.

L.I. 65 évesen sem fejadagot, sem pedig a földbérletet sem adtak neki. A földek minimum egy része juttatott föld volt, vagyis L.I. megváltási árat fizetett utánuk. 1959-ben azonban nem fogadta el kültelki csereingatlanait a földrendezéskor, így azokat a termelészövetkezet kényszerhasznosításba vette, de a termelészövetkezet elnöke mégis megkötötte L.I.-vel a haszonbérleti szerződést. A járási tanács szerint azonban az már lejárt, így a kényszerhasznosított ingatlan után nem is kellett volna a termelészövetkezetnek haszonbérletet fizetni, s így L.I. sem követelhetett volna földet később, bár a felvett jegyzőkönyv szerint korábban a földet „örökbérletbe” vette át a termelészövetkezet. Ez az eset is rámutat azokra az ellentmondásokra, amelyeket a folyamatos változások generáltak, s amelyek keretei között a pártállami szervek a saját tevékenységük értelmezését, a termelészövetkezetek érdekeihez igazodva, alakították.

Volt olyan, aki utólag kívánt haszonbérleti szerződést kötni a termelészövetkezettel azokra a földekre, amiket elvettek.⁶⁷⁶ P.F. földjeit állami tartalékká nyilvánították és a termelészövetkezet használatába adták. 14 kh helyett 1957-ben csak 5 kh földet adtak neki kártalanításként. A többi 9 kh-ra akart haszonbérleti szerződést kötni, úgy, hogy tulajdonába adják vissza. P.F. a bírósághoz és a járási mezőgazdasági osztályhoz fordult, de földet nem adtak neki vissza.

„Alulírott P.F. Várbalogi lakós felebezek a 6628-4 számú határozat ellen, mert a földet kértem sőt több esetben kértem, de hangsújazzom, hogy nem a föld kell, hanem csak annyi szüntessék meg a tartalék jellegét és a Várbalogi t.sz.cs. fizessen törvényes haszonbért 66 éves ember vagyok nem a föld kell hanem a bérlet ami ugy tudom, hogy jár, hogy mi módon került hozzájuk de ott van ők használják ők fizessenek meg indokolom a fellebezésemet, hogy 1957ben kaptam 5 holdat tiszta kavicsosat hogy meg fellebeztem most 14 járt volna, de az nem jelenti azt, hogy le mondtam rólla, nem lettem

⁶⁷⁶ MNL VaML, XXIII. 356.a. 23. ö.e. 4083/2/1964. sz. V.M. fertőszentmiklósi lakos földbérleti ügye, 1964. november 11.

kártalanítva, mert a 14 kat hold helyet csak 5 holdat akartak adni mér nem mind a 14 holdat nékem anyi van a t.sz.cs.

Kérem szépen nem akarok én semmi mást csak annyit, hogy törvényes haszonbért fizessen a t-sz és most Ők használják nem kérhetem mástól csak aki használja annak kell fizetni és még legyenek szívesek engem be hívni mindég az nélkül határoznak, hogy engem meg sem kérdeznek.

Maradtam tisztelettel: P.F. Várbalog⁶⁷⁷

A bérbeadó és bérlő között sok esetben nem kölcsönös megegyezéssel történt a haszonbér megállapítása, és a termelőszövetkezet sokszor a helyben szokásos haszonbérnél is kevesebbet állapított meg önkényes módon:

„Alulírott kéréssel fordulok a Megyei Tanácshoz, kérve hogy ügyemet megvizsgálni és abban érdemlegesen intézkedni szíveskedjenek.

Darnózseli községben van 1 kh. 500 négyszögöl földtulajdonom amit öröklés címén kaptam. A földterületet a tsz-be belépése előtt nagybátyám T.F. Darnózseli-i lakos használta, így a tsz.-be belépése alkalmával a saját földjével együtt a tsz-használatába került. A termelőszövetkezet használta is illetve használja a mai napig is, nekem azonban soha semmilyen címen egy fityinget sem adott. A nyár folyamán személyesen felkerestem a Darnózseli-i Béke tsz-t és érdeklődtem miért nem kapok én földjáraadékat vagy bérletet. Ott azt a választ kaptam, hogy nem tudták hol lakom, ez azonban nem igaz, mert a birtokívről kétséget kizáróan megállapítható címem. Természetesen visszamenőleg nem hajlandók semmit sem fizetni. Köthetek ugyan haszonbérleti szerződést a tsz. által diktált kh-kint 60. – forintért. Én kijelentettem hogy ilyen áron nem kívánok haszonbérleti szerződést kötni, mert ez a nevetséges összeg a kataszteri tiszta jövedelem után megállapított földjáraadék összegének csupán töredéke. Így került ügyem a Mosonmagyaróvári Járási Tanácshoz, ahonnan szintén elutasító levelet kaptam. Időközben elmentem a járásunk jogi előadójához, ahonnan azt a választ kaptam, hogy az elmaradt bért a tsz. köteles két évre visszamenőleg kifizetni, és nem vagyok köteles azt diktált bérért a tsz. örökös használatára bocsátani. Ezt a tényt közöltem a Mosonmagyaróvári Mg. osztállyal ahonnan most már olyan levél érkezett, hogy a tsz-t felhívták az 1963. évi bér kifizetésére. Földemet azonban vissza nem

⁶⁷⁷ MNL GyMSMGyL, XXIII. 9.a. 57. ö.e. 6628-4/1964. sz. P.F. kérelme, 1964. december 16.

kaphatom, mert az be van tagosítva. Tekintve hogy nekem a tsz-szel soha semmilyen jogviszonyom nem állt fenn, és én a földterületemről a tsz-javára nem mondtam le kérem szíveskedjenek velem közölni milyen törvény kényszerít engem arra hogy a földterületet köteles vagyok a tsz. által diktált bérért bérbeadni és mi az akadálya annak hogy azt visszaadják, illetve helyette földterülettel kártalanítsanak. Szíveskedjenek közölni azt is, hogy a tsz.-nek mit kell az eddigi használatért megtéríteni, nem hiszem ugyanis, hogy van olyan rendelkezés hogy azért nem kell semmit sem fizetni. Nem akarok ugyanis ilyen nevetséges összeggel a bírósághoz fordulni, ha az nem feltétlenül szükséges. Megjegyezni kívánom még hogy nem vagyok termelőszövetkezeti tag a földterületemet magam akarom használni. Ha olyan rendelkezés volna amit én nem ismerek arra vonatkozólag hogy a földterületemet elkobozták, vagy államosították vagy egyéb címen nem kaphatom vissza úgy kérem a rendelet számát és megjelenési idejét, ha ilyen nincsen akkor kérem földterületem illetve csereingatlan kiadatását.

*Szíves intézkedésüket és válaszukat várom.*⁶⁷⁸

F.I. vajszlói lakos földje úgy került a termelőszövetkezetbe 1959-ben, hogy a használó belépett tagnak (1 kh 409 négyszögöl földet bérelt tőle). F.I. 1963-ban követelte a haszonbért.

Volt olyan eset, amikor a termelőszövetkezet nem akarta megkötni a haszonbérleti szerződést, és a földet inkább kiadta volna a közös használatból, viszont a föld tulajdonosa nem akart földkiadást. A termelőszövetkezet a földet el is cserélte volna. Az ilyen esetekben a termelőszövetkezetek valószínűleg nem tudták megfelelően hasznosítani a kérdéses ingatlanokat.⁶⁷⁹

Az 1965. évi földbirtokpolitikai jogszabályok alapján 1967-ig vettek ingatlanokat állami tulajdonba, az így államosított területekről azonban nem áll rendelkezésre pontos adat. A hatvanas évek közepén számos földjogi kérdés volt még nyitott, így például a termelőszövetkezeti földkiadás, a földöröklés, a földhaszonbérletek és a zártkertek rendezése. A földmagántulajdont és földmágnahasználatot is érintő földjogi szabályozás ekkor, a hatvanas évek közepén fonódott össze és került az új termelőszövetkezeti törvény előkészítésének középpontjába, majd pedig a termelőszövetkezeti földtulajdon létrehozásával kivált

⁶⁷⁸ MNL GyMSMGyL, XXIII. 9.a. 50. ö.e. 20.217-1/1964. sz.

⁶⁷⁹ MNL GyMSMSL, XXIII. 310. 17. ö.e. 9276/1960. sz. F.Gy. soproni lakos földügye, 1960. június 9.

belőle és külön földjogi törvény keletkezett belőle. Többek között ez volt az oka annak, hogy a tömeges kollektivizálás után 1967-ig, illetve 1967 után sem jelent meg általános földjogi törvénykönyv Magyarországon. Egy kísérletet azonban tettek a kodifikációra a hatvanas évek első felében, illetve még egyet a második felében.

II.2.4.11. Az 1962/1963. évi mezőgazdasági keretjogszabályalkotás, az általános földjogi kódex tervezete

A pártvezetésnek nem volt szándékában a földmagántulajdont teljes mértékben elismerni és így a termelőszövetkezeti keretek között azt konzerválni, ezt jól érzékelteti a Polgári Törvénykönyv tulajdonformákat részletező részének az 1959. március 3-i megvitatása a Politikai Bizottságban. Az ülésen a következő határozat született:

„[...] - a különböző jellegű tulajdonformáknál csak az elkerülhetetlenül szükséges megkülönböztetés szerepeljen annak hangsúlyozásával, hogy a törvény a különböző tulajdonformákat – amennyiben az közérdeket nem veszélyeztet – védelemben részesíti.”⁶⁸⁰

A szocialista tömbön belüli folyamatok, hatások és kölcsönhatások hozzájárulhattak ahhoz, hogy milyen irányban haladt az MSZMP agrárpolitikája. A belpolitikai változások a nemzetközi eseményekhez és folyamatokhoz történő igazodást is szimbolizálhatták. Sokkal meghatározóbbak lehettek azonban az országon belüli társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok. 1960-ban új földművelésügyi minisztere lett az országnak Losonczy Pál személyében, aki a keményvonalas, dogmatikus Dögei Imrét váltotta a miniszteri székben. Az agrárreformer irányzat tagjai számára a sztálinista éra első éveinek tapasztalatai meghatározóak lehettek. A dogmatikustól eltérő agrár- és szövetkezetpolitikai irányvonal kiindulópontja valahol az ötvenes évek első felében keresendő. Valószínűleg Nagy Imre személye miatt tabusították az 1956-ig terjedő időszak számos elemét.

A primer levéltári írott források nem tartalmazzak közvetlen vagy közvetett információt arról, hogy Nagy Imre pontosan mit is gondolt a földbirtokpolitikáról 1953-

⁶⁸⁰ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 120. ő.e. 2. Jelentés a Polgári Törvénykönyv tervezet legfontosabb elvi kérdéseiről. Igazságügyminiszter, szigorúan bizalmas sz. előterjesztés a MSZMP Politikai Bizottságához a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyv Tervezetének néhány elvi kérdéséről, 1959. február 20.

ban, vagy később, 1956-ban. Arról sem áll rendelkezésre forrás, hogy mi volt a véleménye az 1954-es kodifikációs munkálatokról, illetve a termelőszövetkezeti földtulajdonról. Az adminisztráció által keletkeztetett források arra utalnak, hogy Nagy Imre és kollégáinak egy része sokkal puhább jogszabályi kereteket alakítottak volna ki például az ingatlanforgalom és a földhasznosítás terén. Ezt alátámasztja például az, hogy folytatták volna a földosztást, és szabadabbá tették volna az ingatlanforgalmat. Az általános földjogi kódex elkészülte pedig hosszabb távon biztosította volna a földmagántulajdont és a földmágánhasználatot. Szinte biztosnak tűnik, hogy az 1954. augusztusi Politikai Bizottsági döntés a rákosista keményvonalas álláspontot tükrözte azzal, hogy az általános földjogi törvény megalkotását gyakorlatilag levetette a napirendről és ezzel el is halasztotta a kódex elkészítését. Ebben az összefüggésben nem lehet véletlen az sem, hogy épp 1956 nyarán, Rákosi távozása után került mind a földjog, mind pedig egy új szövetkezeti törvénykönyv elkészítése újra a napirendre.

Az 1956 utáni agrárreformerek, kimondatlanul is, részben Nagy Imre politikai örökségét vették át és folytatták. A reformirányzat olyan földjogi problémákkal is szembesült, amelyek a termelőszövetkezetek működéséből adódtak, és amelyekre már az ötvenes évek első éveiben megoldást kerestek. A termelőszövetkezeti földtulajdon létrehozása több problémára is alternatívát kínált. Ez jelezte azt is, hogy változott a szemléletmód, mivel már nem csak a nyers államosítást tekintették az egyetlen lehetséges módszernek arra, hogy felszámolják a földmagántulajdont. A térségben és így Magyarországon is a gazdasági és társadalmi sajátosságoknak is jobban megfelelhettek a termelőszövetkezeti földtulajdon, mint a fokozatosságot kiemelő tulajdonforma.

Földbirtokpolitikai szempontból a földhasználat kérdése került a legelső helyre, mivel nagyüzemi gazdálkodásnak a feltétele volt a földösszevonás és a közös földhasználat biztosítása. Mindemellett a termelőszövetkezetek gazdálkodási nehézségeinek nem csak földbirtokpolitikai, hanem üzemgazdasági okai is voltak. Az 1950-es években kibontakozó reformirányzat számára az 1960-as években végrehajtott gazdasági reform bizonyos szinten kényszerű és szükségszerű is volt. A tömeges szövetkezetesítés és kollektivizálás 1959 és 1961 között új helyzetet teremtett. A termelőszövetkezeteket működőképessé kellett tenni.

A korábban kiadott és hatályba lépő jogszabályok érintették mind a magángazdaságokat, mind pedig a szocialista szektort, beleértve a termelészövetkezeteket is.⁶⁸¹ Az ország községeinek nagy része termelészövetkezeti községgé alakult át és a magángazdálkodók száma minimálisra csökkent. Ebből adódóan a jogalkotás terén elérkezettnek látták az időt arra, hogy a mezőgazdasági termelést érintő alapvető szabályozásokat a kollektív nagyüzemi keretekhez szabályák. Az úgynevezett mezőgazdasági keretjogszabályok részben meg is jelenhettek a gazdasági mechanizmus reformjának az előkészítése közben, mivel a mezőgazdaság volt a reformkísérletek elsődleges terepe.

Az 1960-as évek reformmunkálatait kutató Varga Zsuzsanna a következő párthatározatokat emelte ki a hatvanas évek elejéről: 1961. szeptember 26-án határozatot hoztak az új mezőgazdasági ár-, adó- és pénzügyi rendszer kidolgozásáról, 1962 februárjában a mezőgazdasági irányítás felülvizsgálatáról, majd pedig a március 28. és 30. közötti Központi Bizottsági ülés elhatározta egy új termelészövetkezeti törvény elkészítését. A törvényt 1964 első felében tervezték kiadni.⁶⁸² A 2.061/1960. (IX.4.) számú kormányhatározat a tanácsi szervek feladat- és hatáskörének a rendezését irányozta elő, ami összekapcsolódott a „mezőgazdasági jogalkotás új feladataival” a tömeges szövetkezetesítés után.⁶⁸³ A mezőgazdaság területén a nagyüzemi termelés irányításával és szervezésével összefüggő hatásköröket úgy kívánták átalakítani és részben decentralizálni, hogy a mezőgazdasági szakágakat keretjogszabályok által kodifikálják. Ezek a keretjogszabályok csak az alapelveket rögzítették volna, mivel a részletszabályokat gyakran módosították és kiegészítették. A korábbi joganyagok felülvizsgálatára a kormány elnöke 1962. június 20-án adott meghatalmazást. A jogi rendezésre 1963. december 31-ig kellett volna sor kerülnie. E jogszabályokkal párhuzamosan rendezték volna a tanácsi szervek mezőgazdasági vonatkozású feladat- és hatáskörét.

A földművelésügyi miniszter, Losonczy Pál minisztériumon kívüli szakembereket kért fel a mezőgazdasági szakágazatok kodifikációjára. Az általános földjogi kódex elkészítésére a megbízást Seres Imre kapta. A megbízásokra 1962

⁶⁸¹ Így például a földadó, a beszolgáltatási kötelezettség vagy a mezőgazdasági munkák végrehajtásának a jogi szabályozása.

⁶⁸² VARGA 2000: 257–258.; VARGA 2001: 79.

⁶⁸³ MNL OL XIX-K-1-b 579. ö.e. 2.442/1963. sz. a mezőgazdaság szakágazatait érintő keretjogszabályok kiadása.

augusztusában került sor, s a jogszabályok tervezeteit 1962. december 31-ig kellett volna elkészíteni. A határidőre négy tervezet készült el, többek között a földjogi kódex tervezete.⁶⁸⁴

Mindeközben számos javaslat és tervezet készült el olyan szabályozási irányelveket tartalmazva, amelyek a földbirtokviszonyokon további változást idézhettek volna elő. A jogszabályok előkészítése szervesen illeszkedhetett a földmagántulajdon és a földmagánhasználat fokozatosabb felszámolásának a koncepciójához. Ezek közé a javaslatok közé tartozott például a már említett előterjesztés az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályához egyes földhasználati kérdésekről, illetve az 1959. évi 7. számú törvényerejű rendelet módosítása, illetve egy új termelészövetkezeti törvény előkészítése.⁶⁸⁵ Utóbbi kettő összefüggésben volt a kilépések és a földkiadások kérdésével is.⁶⁸⁶

Az általános földjogi kódex előkészítéséről semmi sem jelent meg a nyilvánosság számára. Az 1957-es termelészövetkezeti földjogi kodifikáció idején az említett újságcikkek mellett Seres Imre egyik tanulmányában olvashattak az érdeklődők a termelészövetkezeti földtulajdonról. Seres volt az, aki akkor a jogszabály előkészítés során a termelészövetkezeti földjogi törvény által lehetőséget adott volna a termelészövetkezetek számára földtulajdon szerzésére. Az 1957-ben megjelent tanulmányában is amellet érvelt, hogy a termelészövetkezeti földtulajdon létrehozása indokolt lett volna. Kandidátusi értekezését, amelynek címe *A föld tulajdonjoga a magyar mezőgazdasági termelészövetkezetekben* volt, 1957-ben védte meg, s az könyv formájában 1958-ban jelent meg.⁶⁸⁷ Az 1958-as termelészövetkezeti földjogi törvényerejű rendeletervezetben szintén megtalálható a termelészövetkezeti földtulajdon, mint tulajdonforma. Miután eldőlt, hogy külön földjogi törvény vagy törvényerejű rendelet nem jelenik meg, a termelészövetkezeti földtulajdon kérdése is

⁶⁸⁴ MNL OL XIX-K-1-b 579. ö.e. 2.442/1963. sz. a mezőgazdaság szakágazatait érintő keretjogszabályok kiadása.

⁶⁸⁵ MNL OL XIX-K-1-y 1518. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály, 44.204/1962. szigorúan titkos sz. előterjesztés az MSZMP Mezőgazdasági Bizottságához egyes földhasználati kérdésekről, 1962. január 19.

⁶⁸⁶ MNL OL XIX-K-1-bb 263. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium, 68.065/1962. bizalmas sz. előterjesztés az MSZMP KB Mezőgazdasági Bizottságához a termelészövetkezetek működésére vonatkozó egyes rendelkezések módosításáról, 1962. január 20. MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1962. 1. ö.e. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. feljegyzés az osztály 1962. február 12-i üléséről. Napirendi pontok: 2. Előterjesztés a termelészövetkezetek működésére vonatkozó egyes rendelkezések módosítására.

⁶⁸⁷ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/s-778D5/seres-imre-77AB6/> (Letöltés ideje: 2021.12.18.)

lekerült a napirendről. Seres későbbi tanulmányaiban is utalt arra, hogy a termelészövetkezeti földtulajdont ellenzők többsége dogmatikus volt.⁶⁸⁸ Valószínűleg azokra a jogászokra és agrárpolitikusokra használta ezt a jelzőt, akik nem kívánták bevezetni ezt az új tulajdonformát Magyarországon. Medve Zsigmond, aki az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a Szovjetjogi Tanszéket vezette, úgy vélte, hogy nincs szükség termelészövetkezeti földtulajdonra a magyar viszonyok között.⁶⁸⁹ A többi dogmatikusnak nevezett ellenző feltehetőleg a Földművelésügyi Minisztérium vezetésének volt a tagja.

Seres 1959-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mezőgazdasági Jogi Tanszékének a vezetője lett. A tömeges kollektivizálás hivatalos befejezése hatással volt a jogrendszer átalakítására is, mivel többen is úgy vélték, hogy a szövetkezetesítéssel mind a földjog, mind pedig a termelészövetkezeti jog kialakulnak és önálló jogágaknak voltak tekinthetők. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy a földjog kodifikációja ismét előtérbe került. Ennek ellenére sem hozták nyilvánosságra a földjogi törvénykönyv előkészítését. A termelészövetkezeti földtulajdon bevezetésének a gondolatát szinte biztos, hogy még mindig sokan ellenezték a pártapparátuson belül, továbbá nem biztos, hogy az agrárreformerek egységes állásponton voltak. Az új tulajdonforma ekkor még valószínűleg nem képezett központi kérdést a jogszabályalkotás során, mivel a tömeges kollektivizálás utáni körülmények sem voltak megfelelőek a termelészövetkezeti földtulajdon bevezetésére. A földmegváltási mechanizmus konkrét formában újra csak a hatvanas évek közepén merülhetett fel a földmagántulajdon felszámolásának az alternatívájaként. Seres az 1959, illetve 1961 után megjelenő tanulmányait a termelészövetkezetek vagyoni jogi és tulajdonjogi kérdéseiről írta, amelyekben többször is kitért földjogra, s ezen belül a földhasználat különböző elemeire és sajátosságaira.⁶⁹⁰ 1962-ben és 1963-ban is érvelt tanulmányaiban Seres a termelészövetkezeti földtulajdon bevezetése mellett.⁶⁹¹ 1963 után a hatvanas évek második feléig azonban erről nemigen történt említés az írásaiban.⁶⁹² 1967-ben azonban már egy egész tanulmányt közölt a termelészövetkezeti földtulajdon kialakulásáról.⁶⁹³

⁶⁸⁸ SERES 1957: 128.; SÁRÁNDI 1959: 692.; SERES 1963: 74–75.; SERES 1967: 151–153.

⁶⁸⁹ MEDVE 1959: 215.

⁶⁹⁰ SERES 1961: 108–111.; SERES 1962.; SERES 1963.; SERES 1964.; SERES 1966.

⁶⁹¹ DOMÉ 1962: 349–350.; SERES 1963: 75–76.

⁶⁹² SERES 1963.; SERES 1966.

⁶⁹³ SERES 1967.

A Földművelésügyi Minisztérium Titkárságának az Igazgatási Osztálya véleményezte az 1963 elejére csak részben elkészült általános földjogi kódex tervezetet. A tervezet szövege nem volt a véleményezéshez csatolva, és azt a kutatókban sem találtam meg. Ebből adódóan ez a rövid elemzés a szöveg teljes ismeret nélkül csak a véleményezésre hagyatkozik. A földjogi kódex tervezete lehetővé tette volna a termelészövetkezetek számára a földszerzést, vagyis létrejöhetett volna a termelészövetkezeti földtulajdon. Seres Imre így újra a kodifikáció részévé tette volna ezt a gondolatot, mint ahogyan az 1956 után többször is felmerült a jogszabályalkotás közben. Az Igazgatási Osztály véleményezéséből megtudható az is, hogy Seres a földtulajdoni és a földhasználati viszonyok általános szabályozását kívánta egybefoglalni, és több részterületre nem tért ki behatóan, így például a tagosításra, a kisajátításra és a földnyilvántartásra sem. Feltételezhető, hogy Seres a mezőgazdaságilag hasznosítható földekhez kapcsolódó jogviszonyoknak a szabályozását dolgozta fel a kódexben. Az Igazgatási Osztály véleménye az volt, hogy mivel (1) a készülőben lévő termelészövetkezeti törvény számos földhasználati kérdésre kiterjedt, (2) a földjog általános kodifikációja több szerv hatáskörét is érintette, (3) a földtulajdonviszonyok átalakítása továbbra is előtérben volt, halasszák el a kódex kiadását, s így az új termelészövetkezeti törvény megjelenése után jelenjen csak meg.⁶⁹⁴ Ez a koncepció logikusan az „új szakaszban” is tervezett kodifikációhoz nyúlhatott vissza. Pontosan nem derül ki a forrásokból, de valószínűleg Seres valamilyen szinten elismerte volna a földmagántulajdont és törvényes kereteket biztosított volna a magántulajdonban lévő földeket érintő jogviszonyoknak. A kommunista földbirtokpolitika kontextusában mindez azonban azzal a veszéllyel járt, hogy a termelészövetkezetek közös használatába vont földek magántulajdonban lévő része még hosszabb távon is magántulajdonban marad, és az adott helyzet konszolidálódik. Annak ellenére, hogy 1963 első felében a kódex előkészítése megrekedt, megállapítható, hogy 1962-ben nem csak kezdeményezték, hanem elhatározás is született egy általános földjogi kódex összeállítására.

⁶⁹⁴ MNL OL XIX-K-1-b 579. ö.e. 2.442/1963. sz. a mezőgazdaság szakágazatait érintő keretjogszabályok kiadása. Földművelésügyi Minisztérium Titkársága, Igazgatási Osztály, észrevételek a földjogi törvénytervezetre, 1963. február 1. Földművelésügyi Minisztérium Igazgatási Osztály, feljegyzés a földjogi törvény tervezetéről, 1963. február 21. Földművelésügyi Minisztérium Titkársága, Igazgatási Osztály, feljegyzés a mezőgazdasági szakágazatok kodifikálására adott megbízások eddigi teljesítéséről, pontos dátum nélküli, valószínűleg 1963. első fele.

1963-ban készült el a termelőszövetkezeti törvény valószínűleg teljesen kidolgozott tervezete. Varga Zsuzsanna a termelőszövetkezeti törvény vitaanyagából rekonstruálta a tervezet tartalmát. A földkiadás kérdését a termelőszövetkezeti törvényben kívánták szabályozni. A termelőszövetkezetek használatában lévő földeknek a kiadását a kilépések közgyűlés általi megakadályozásával szorították volna vissza a lehető legszűkebb keretek közé.⁶⁹⁵ A jogszabály ekkor sem írta volna elő a földkiadás megtiltását, ami nyilvánvalóan az önkéntesség látszatán ejtett volna csorbát. Az új termelőszövetkezeti törvény lehetővé tette volna a termelőszövetkezetek számára a föld termelőszövetkezeti tulajdonba történő megszerzését és kötelezően előírta a földjáradék fizetését.

Varga Zsuzsanna az elemzésében kitért arra is, hogy ekkor vetődött fel egy önálló földjogi kódex megalkotásának a szükségessége.⁶⁹⁶ Ez a koncepció már tíz éve, 1953/1954 óta érlelődött, viszont a földjogi kódex jellege változott. Az első egy általános földjogi kódex lett volna, amely tartalmazta volna a termelőszövetkezeti földhasználatot és egyéb szabályozásokat is. 1957-ben és 1958-ban is felmerült egy külön termelőszövetkezeti földjogi kódex és egy termelőszövetkezeti földtörvény, utóbbi törvényerejű rendelet formájában, kiadása a tervezett termelőszövetkezeti/szövetkezeti törvénnyel egy időben, amelyek szintén a termelőszövetkezeteket érintő mezőgazdasági jogi rendelkezéseket voltak hivatottak szabályozni. 1963-ban, miután ismét elvetették az általános földjogi kódex megalkotásának és kiadásának a tervét, újra az 1959 előtti volt a helyzet. Készülőben volt a termelőszövetkezeti törvény, és újra felvetődött, hogy külön földtörvény rendezze a termelőszövetkezetek földjogi kérdéseit, így például a földkiadást és a termelőszövetkezeti földtulajdon kérdését. Mindez a hatvanas évek közepén és második felében teljesen összekapcsolódott a földmagántulajdon társadalmisításának, vagyis felszámolásának a kérdésével, amit a II.2.6. számú alfejezetben részletezek majd.

⁶⁹⁵ VARGA 2000: 272.

⁶⁹⁶ Uo. 275. Az ötlet Földes Ivántól származott, aki ekkor a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Mezőgazdasági Jogi Tanszékét vezette. Földes valószínűleg a kodifikáció korábbi tapasztalataihoz is visszanyúlt ezzel a javaslatával. MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1963. 5. ö.e. A termelőszövetkezeti törvény tervezetének a véleményezése, Földes Iván, 1963. december 2.

II.2.5. Földösszevonások 1945–1967

A mezőgazdasági termelés módja gyökeres átalakuláson ment keresztül a 18. és a 21. század között. A földhasználat és a földhasznosítás a transzformáció szerves részeként kisebb vagy nagyobb mértékben, de a modernizációs kísérletek középpontjában állt. Az állami beavatkozás mértékét többek között a földbirtokpolitikai intézkedések elemzése által becsülhetjük meg úgy, hogy a vizsgált folyamatot társadalmi- és gazdasági kontextusba helyezzük. A kommunista diktatúrában a tradicionális parasztságot és a vidéki életet egy új, szovjet mintán alapuló üzemforma zúzta szét, a mezőgazdasági termelőszövetkezet.

A termelőszövetkezetek nagyüzemi jellegét a földgazdálkodás szempontjából az adta, hogy (1) a magángazdák földmagánhasználatát megszüntették és különböző módon termelőszövetkezeti használatba vonták, és hogy (2) a kollektív használatú földeket a megművelés céljából egybevonták, táblásították. Milyen módon vontak össze földeket 1945 után? Milyen módszereket alkalmaztak a kommunista diktatúrában ebből a célból? Hogyan értelmezték át a tagosítás fogalmát és mik voltak a földösszevonási eljárások fő elemei? Mikor és milyen földösszevonás folyt a vizsgált időszakban? Az eddig még feltáratlan és épp ezért a szakirodalomban még nem említett primer források mellett olyan új szempontokra helyeznek hangsúlyt, amelyek által a földösszevonások és a földhasználat kapcsolatának a történetéből új következtetéseket lehet levonni.⁶⁹⁷

⁶⁹⁷ Viszonylag sok helytörténeti feldolgozás íródott a tagosításokról, mint a jobbágyfelszabadítás utáni földbirtokrendezések részeleméről. Lásd például: SZÍJ 1966.; SIMONFFI 1971. A 19. század közepe és a 20. század közepe közötti földbirtokpolitikáról, s ebben röviden a tagosításról lásd: TAKÁCS 1976. Ugyancsak az előbbi időintervallumban a tagosítások történetére, illetve az 1948 és 1956 közötti évek földösszevonásaira fókuszálva számos tanulmányt és egy könyvet írt Nádasi József: NÁDASDI 1990.; NÁDASDI 1992.; NÁDASDI 1993.; NÁDASDI 1996. Nagy József külön részt szentelt a tagosításnak az 1949 és 1956 között a szántóföldi művelés állami irányítását és a gazdálkodás feltételeit taglaló tanulmányában. NAGY 2001. Az átfogó agrártörténeti munkákban található adatsorok a tagosításokról általában a kommunista diktatúra 1948 és 1953 közötti időszakára vonatkoznak. Ezekben általános az a megállapítás, hogy a tagosítás a szövetkezetesítést/kollektivizálást elősegítő intézkedéssé vált, amellyel termelőszövetkezetekbe kényszerítették a parasztságot, s amely előidézője lett a földfelajánlásoknak és a termelési bizonytalanságnak. SIPOS 1994: 496.; HONVÁRI 1996: 539–541.; VARGA 2006b: 231.; ESTÓK–GUNST–FEHÉR–VARGA 2008: 292.; NAGY 2009: 140–153.; Ö. KOVÁCS 2012: 120–123, 168.; GYARMATI 2013: 186–187. A szakirodalomból leginkább Nádasi József munkáit emelném ki, aki az 1948 utáni földösszevonásokat összetett módon vizsgálta, s rámutatott arra, hogy a tagosítás a nagyüzemi földhasználat kialakításának és a földmagántulajdon felszámolásának az eszköze is volt. A szerző mindennek ellenére nem fejtette ki a földösszevonások módszereit teljesen, és a tagosítások történetét csak 1956-ig ismerteti. Nagy József szerint 1956 ősze volt az, amikor a tagosítások jelentéktelen mértékben folytak és befejeződtek. NAGY 2001: 1117.; NAGY 2009: 153. Surányi Béla és Laczka Sándorné tanulmányaikban a földhasználat 20. századi főbb tendenciáit tekintik át, s röviden

A földösszevonás a kommunista diktatúrában a mezőgazdaság átalakításának, a szövetkezetesítésnek és a kollektivizálásnak a szerves részét képezte. További hipotézisem, hogy Magyarországon a régi értelemben véve tagosítás 1948/1949-től nem történt, és hogy 1967-ig, illetve utána is, folyamatosan történtek földösszevonások a vidéken. Ebben az alfejezetben a földösszevonást a földbirtokpolitikai intézkedések szövevényes, viszont logikusan összefüggő hálózatában helyezem el. Rámutatok arra, hogy (1) 1948/1949-től változó ütemben, folyamatosan történtek földösszevonások az ötvenes és a hatvanas éveken át a mezőgazdaság átalakításának a részeként, és (2) a magyar jogtól és mezőgazdaságtól idegen, jórészt földcsere nélküli földrendezéssel, részben a földtulajdon és a földhasználat alapján valósították meg az összevont földeken a nagyüzemi földhasználatot. A földek racionális használatát előmozdító egybevonására a földösszevonás fogalmat használom, évszázadokon és korszakokon átnyúlóan.

II.2.5.1. Földbirtokpolitika és földösszevonások 1945 előtt

Milyen tényezők voltak hatással a földhasználat alakulására és fejlődésére? Például az államszerkezetben és a jogrendszerben bekövetkező változások, különösen a tulajdoni és a használati jogot érintő szabályozások, s nem kevésbé mindezek hatásaként a társadalom és a gazdaság átformálódása. A nagyobb, mezőgazdaságilag hasznosítható földterületek összevonás által történő kialakításának a gondolata évszázadokkal ezelőttre nyúlik vissza. A cél az volt, hogy a gazdálkodás ez által is effektívebb és racionálisabb legyen. A gazdálkodás fejlesztését azonban gátolta a földaprózódás és a nyomáskényszer. A birtokok szétaprózódása öröklés és adásvétel által egyre nagyobb méreteket öltött, ezért először a földesúri majorsági földeket kezdték összevonni, tagosítani, majd pedig a jobbágytelkeket is. A jobbágyfelszabadítás után a szabad parasztbirtokok meglévő kötöttségei 1871-ben szűntek meg teljesen, s ettől kezdve az aprózódás mindinkább felgyorsult.⁶⁹⁸ Léteztek kötött, védett birtokok, amelyeket nem lehetett elidegeníteni és megterhelni, s amelyek örökösödés által sem osztódtak fel. A kibontakozó kapitalista gazdaságban a birtokaprózódás megakadályozására felvetett tervekben sokan annak a liberális nézeten nyugvó alapelvnek a megtámadását látták,

olyan tényezőkre is kitértek, mint például az üzemforma és a földek tagoltsága. SURÁNYI 1994: 389–390, 398.; LACZKA 1998: 119–120.

⁶⁹⁸ NÁDASDI 1996: 25.

amely szerint az új gazdasági rend sarokköve a magántulajdonon alapuló polgári tulajdon, amellyel a tulajdonos szabadon rendelkezhetett.

Milyen ötletek és tervek születtek a szétaprózódás megakadályozására? A birtok- és/vagy parcellaminimum, az örökösödési és/vagy ingatlanforgalmi korlátozás bevezetése, kombinálva még egyéb intézkedésekkel.⁶⁹⁹ A vita a huszadik század közepéig tartott, s eközben a hangsúly mindinkább egy szükséges földreformra helyeződött, míg a problémára időleges megoldásként a magántulajdonon alapuló tagosítás, vagyis a hatósági közreműködéssel végrehajtott földösszevonás kínálkozott. A parasztság azonban a kényszerintézkedéseket ellenségesen fogadta, így a tagosítások, amelyek gyakran vélt vagy valós sérelmekhez vezettek, csak lassan és vontatottan haladtak. Bár olyan általános és radikálisabb jellegű jogszabály nem jelent meg 1945-ig, amely hosszú távon megakadályozta volna az amőbaként osztódó birtokok további aprózódását, különböző tervezetek készültek, amelyek jogi úton előmozdították volna a földek összevonását és egyben maradását. 1894-ben megjelent egy jogszabály, amely lendített a szabad földhasználat terjedésén, a huszadik század elejétől kezdődően pedig lehetővé vált a községek határának részleges vagy teljes, általános tagosítása is.⁷⁰⁰ Az 1920. évi földreformban is helyet kapott a tagosítás, amit az Országos Földbirtokrendező Bíróság a juttatott földekre közérdekből is elrendelhetett. Mindezek ellenére az 1930-as évek közepére körülbelül 15 millió apró parcellából tevődött össze a mezőgazdasági földterület Magyarországon.

II.2.5.2. Kommunista földreform és tagosítások 1945–1948/1949

Mielőtt ennek az elsőre talán nem túl érdekfeszítőnek hangzó témának az érdekesebbnek vélhető részét jobban „megkapargatná” az ember, szükségesnek mutatkozik a második világháború és a radikális kommunista agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitikai irányváltás kezdete közötti időszakot és a tagosításokat röviden felvázolni. A földreform által több százezer új gazdaság és birtoktest jött létre.⁷⁰¹ A

⁶⁹⁹ HÁRSFALVI 1972.

⁷⁰⁰ 1894. évi XII. törvénycikk a mezőgazdaságról és mezőrendőrségről. NÁDASDI 1996: 41.

⁷⁰¹ Uo. 103.; NAGY 2001: 1108. Pontos adat nem áll rendelkezésre a parcellák számát illetően. Az 1949. évi népszámlálás mezőgazdasági adatai sem tartalmaznak ilyen információt, csupán a következő található

szétszórt parcellák száma drasztikusan emelkedett, a magángazdaságok területének a tagosítása azonban nem vált prioritássá.⁷⁰² A földreform végrehajtása kiváló lehetőséget nyújtott volna több birtoktípus számára is a racionálisabb földhasználat kialakítására. Bár pontos statisztikai adat nem áll rendelkezésre, valószínűsíthető, hogy a nagyobb parasztbirtokok tagosítottsági állapota sokkal kedvezőbb volt, mint a többi birtoktípusé. A földreform során juttatott földeket először egyáltalán nem, később pedig csakis miniszteri engedéllyel lehetett tagosítási eljárásba bevonni. 1946-ban újraindították a második világháborúban félbeszakadt tagosításokat.⁷⁰³ A Földművelésügyi Minisztérium egyik ügyiratában 42 olyan községet soroltak fel, amelyekből tagosítási kérvényt nyújtottak be a háború idején, azonban azokat a minisztériumban még nem tárgyalták.⁷⁰⁴ A parasztság sok helyen ellenezte az eljárások folytatását, az érintett birtokosok kérvényeket írtak, hogy a földjeiket ne vonják be a földösszevonásba.

A gazdaságok felaprózódását gátolta a földreformos földek tulajdonjogi korlátozása és a már említett ingatlanforgalmi korlátozások. 1945 szeptemberében a földek adásvételének a szabaddá tételekor azonban nem a birtokok szétdarabolódásának a lehetősége tette aggályossá az 1944. májusi ingatlanforgalmi jogszabály hatályon kívül helyezését.⁷⁰⁵ Elsősorban a törpe- és kisbirtokosok ingatlanszerzését kívánták előmozdítani, de sokan inkább földet adtak el azért, hogy gazdasági felszereléshez juthassanak vagy, hogy állatállományukat gyarapítsák. A nagyobb birtokkal rendelkező gazdák földvásárlása olyan földkoncentrációt idézhetett elő, ami önmagában is a földek összevonását eredményezhette.

A földek adásvétele mellett a birtokok elaprózódásának egy másik oka az öröklési rend volt, amely az egyenlő osztály elvét követte. A Magyar Jogászegylet magánjogi szakosztálya és civiljogi szemináriuma közös ülést tartott 1946. május 31-én és elemezték a fennálló törvényes öröklési rendnek a hatását a mezőgazdasági

erről: „[...] a szántóterület elaprózottsága igen nagyarányú, részben a racionális gazdálkodás lehetőségén aluli.” 1949. évi népszámlálás. 2. Mezőgazdasági eredmények 1949: 22.

⁷⁰² NÁDASDI 1996: 101–103.; NAGY 2001: 1108.

⁷⁰³ *Magyar Közlöny*, 194. szám, 25.000/1946. (VIII.28.) I.M. számú rendelet a háború következtében félbeszakadt vagy felfüggesztett tagosítási ügyek folytatása tárgyában, 1946. augusztus 28. *Magyar Közlöny*, 43. szám, 16.000/1948. (II.21.) I.M. számú rendelet a tagosítási és birtokrendezési ügyekben követendő eljárásról szóló 34.700/1935. I.M. számú rendelet módosítása és kiegészítése tárgyában, 1948. február 21.

⁷⁰⁴ MNL OL XIX-K-1-y 398. ö.e. 179.788/1946. sz. a hadi események következtében eddig még le nem tárgyalt tagosítási kérvények, 1946. június.

⁷⁰⁵ MNL OL XIX-E-1-c 4. ö.e. 1.148/1946. sz. rendelettervezet a mező- és erdőgazdasági ingatlanforgalom szabaddá tétele tárgyában, 1946. augusztus-szeptember.

kisbirtokokra.⁷⁰⁶ A következő években az öröklési jogi reform előkészítése során szintén felmerült a mezőgazdasági birtokok öröklésének a külön történő szabályozása abból a célból, hogy megakadályozzák a felaprózódást.⁷⁰⁷ 1949-ben azonban kezdetét vette a kampányszerű szövetkezetesítés és kollektivizálás, aminek elengedhetetlen része volt a földek összevonása a szocialista szektor, vagyis a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok számára. A parasztgazdák magántulajdonában lévő földek tagosításának a története részben 1948 telén fejeződött be, mivel ekkor megtiltották újabb tagosítási eljárások megindítását és a már folyamatba tett eljárásokat ettől kezdve szüneteltették.⁷⁰⁸

II.2.5.3. Földösszevonás, mint földbirtokpolitikai eszköz 1948/1949 után

1948 ősztől a pártvezetés számára egyértelmű volt, hogy a szövetkezetesítéssel együtt fog járni a földek nagyüzemi táblákba történő összevonása is. Az új követelményeknek megfelelő jogszabály előkészítése 1948 végén vette kezdetét, s a szabályozás 1949 tavaszán tovább formálódott. A „tagosítás” célja azonban nem csak a megalakuló termelőszövetkezeti csoportok földjeinek az összevonása volt az 1949 nyarán beinduló kampányszerű szövetkezetesítés során, hanem az is, hogy a kulák és uri földeket elfoglalják és felajánltassák. Később még a dolgozó parasztok csereföldjeit is távolabb jelölték ki és rosszabb minőségben az eredetinel. A tagosítás a kollektivizálás része és eszköze lett.

⁷⁰⁶ MNL OL XIX-E-1-c 46. ö.e. 1.800/1946. sz. a Magyar Jogászegylet átirata az Igazságügyminisztériumhoz, 1946. június 3.

⁷⁰⁷ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 64. ö.e. 1949. szeptember 28. Az Igazságügyminisztérium feljegyzése öröklési jogunk reformjáról, 1949. augusztus 25.

⁷⁰⁸ MNL OL XIX-K-1-y 767. ö.e. 8.132/23/1949. sz. Z.J. hajdúnánási lakos érdeklődése tagosítás tárgyában, 1949. június 8. Z.J. tagosítási tájékoztató füzetet kért a Földművelésügyi Minisztériumtól. A minisztérium válasza a következő volt: „Értesítem, hogy a tagosítási eljárás az egész ország területén 1948. december 11. óta szünetel.”

II.2.5.4. Az új földösszevonási jogszabályok kiformalódása és a jogszabályalkotás fő pontjai 1949–1959

Az 1948 augusztusában hatályba lépett ingatlanforgalmi és haszonbérleti rendelet fő célja a pártpropaganda szerint a kulákok földspekulációjának, földszerzésének és földbérlésének a megakadályozása volt.⁷⁰⁹ 1948 őszén a pártvezetés egyértelművé tette az ország lakossága számára, hogy kezdetét veszi a kollektivizálás. A szovjet mintán létrehozandó kollektív nagyüzemek táblás földhasználatának a kialakítása érdekében pedig szükséges volt a közös használatba került/kerülő földek összevonása. A földek összevonása el is kezdődött, még hozzá a régi jogszabályok alapján.⁷¹⁰ Miután a kommunista párt agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitikai intézkedései még radikálisabbá váltak 1949-ben, a tagosítás elő kellett, hogy segítse a termelőszövetkezetek földgyarapodását is, s ezzel együtt a földhasználat társadalmasítását.

A földösszevonásokat „birtokrendezésnek” vagy „tagosításnak” nevező új jogszabály 1949 közepére kezdett formát öltetni.⁷¹¹ Milyen földeket vontak össze hatósági közreműködéssel a szocialista szektor számára? Részben magántulajdonban és részben állami tulajdonban lévő földeket. A földtulajdonosok egy része belépés által vitte közös használatba a tulajdonában lévő vagy bérelt földjét, a földek egy másik része pedig földfelajánlás által haszonbérlet vagy ingyenes használat jogcímen, illetve magántulajdonban lévő, de kényszerhasznosított ingatlanként került közös használatba. A kampányszerű tagosítások során a kulákok jó minőségű és nagyobb tagokban lévő földjeit vették igénybe nagyobb táblák kialakítása céljából, vagyis a jó tagosítottági állapotban lévő magánüzemeket számolták fel legelőször. Ez ad magyarázatot arra is,

⁷⁰⁹ *Magyar Közlöny*, 193. szám, 8.990/1948. (VIII.28.) Korm. számú rendelet a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozása tárgyában, 1948. augusztus 28. *Magyar Közlöny*, 194. szám, 9.000/1948. (VIII.29.) Korm. számú rendelet a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről, 1948. augusztus 29.

⁷¹⁰ Így például a telepés községekben. MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 55. ö.e. 1949. július 27. Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály, javaslat a Titkárság számára a sváb ingatlanok problémáinak rendezésére, 1949. július 25. 472 telepés községben folyt ekkor már a szocialista szektor számára a 25.000/1946. I.M. számú rendelet alapján földösszevonás.

⁷¹¹ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 99. ö.e. A Magyar Népköztársaság ... 1949. számú rendelete a közületi és szövetkezeti mezőgazdasági ingatlanok általános és részleges birtokrendezéséről, 1949. május 20. MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 45. ö.e. 1949. május 25. MDP Mezőgazdasági és Szövetkezeti Bizottság javaslata az MDP Központi Bizottság Titkársága számára az őszi tagosítás tervének elkészítéséhez, 1949. május 25. MNL OL M-KS 276. f. 85. cs. 28. ö.e. Törvénytervezet a tagosításról, 1949. július 12. Törvénytervezet a részleges tagosításról, 1949. július 17. MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 81. ö.e.

hogy miért akadályozták meg a párt- és állami szervek a kulákbirtokok eladását, haszonbérbe adását, elajándékozását vagy természetbeni megosztását amellet, hogy ne kerülhessenek a kulákok kisebb birtokkategóriába.

1949-ben úgy döntött a pártvezetés, hogy még nincs szükség a községek majdnem teljes területét érintő általános birtokrendezésre/általános tagosításra, s így csak részleges tagosításra fog egy ideig sor kerülni.⁷¹² Ennek az volt az oka, hogy a szövetkezetesítés elején a földeknek csak egy részét vonták közös művelésbe. A részleges földösszevonások által elkerülhették a magángazdaságok teljes tagosítását, ami ekkor már egyáltalán nem volt a kommunista agrárpolitika célja. Az első tagosítási jogszabálytervezetek még tartalmazták az általános tagosítás lehetőségét és módot adtak volna a termelőség szövetkezetek közös használatában lévő földek mellett a magángazdák használatában maradt földeknek az összevonására is, főleg azért, hogy azokat később a nagyüzemi táblákhoz könnyebben hozzácsatolhassák.

A tagosítás immár nem a régi értelemben vett tagosítást jelentette, hanem csakis a szocialista szektor számára, részben a magántulajdonon és részben a földhasználaton alapuló földösszevonást abból a célból, hogy megteremtsék a nagyüzemi földhasználatot. A Rákosi korszak első éveiben a részleges tagosítások során a tulajdonjogi változást előidéző földcserékkel a gazdák földtulajdonosi tudatán akartak lazítani. A cserék azonban tömeges földelhagyáshoz és földfelajánláshoz vezettek, mindez pedig, mint ahogy már részleteztem korábban, 1952/1953 fordulójára egyre több föld hasznosítását veszélyeztette. Az 1950-es évek elejétől a részleges tagosításokat korlátozni kezdték, irányelvvé vált, hogy a községekben a többszöri részleges tagosítások és az azzal járó földcserék számát redukálni kell.⁷¹³ A hangsúly az általános tagosításra helyeződött. Kérdéses, hogy 1950-ben mennyi ilyen földösszevonási eljárást hajtottak végre, 1951-től azonban már kampányszerűen folytak általános tagosítások.⁷¹⁴

⁷¹² Egészen pontosan az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti (Szövetkezetpolitikai) Bizottsága határozott erről, mint az MDP agrárügyekben illetékes döntéshozó szerve. MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 45. ő.e. 1949. május 25. MNL OL M-KS 276. f. 85. cs. 28. ő.e. 1949. július 12. *Magyar Közlöny*, 180–181. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1949. évi 3. számú törvényerejű rendelete a mező- és erdőgazdasági ingatlanok részleges tagosításáról, 1949. augusztus 30.

⁷¹³ Erről először az MDP Politikai Bizottság 1951. április 6-i ülésének az anyagában olvashatunk, majd pedig ezt követően a Titkárság többi ülésének az anyagában, amelyeken a termelőség szövetkezeti mozgalom továbbfejlesztéséről vagy a tagosításról határoztak. MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 71. ő.e. 1951. április 6.

⁷¹⁴ A telepese községekben 1949-ben és 1950-ben részleges birtokrendezés címszó alatt folytak a szocialista szektor számára részleges földrendezések és egyéb földbirtokpolitikai intézkedések.

A Minisztertanács az 1951. február 9-i ülésén határozatot hozott és engedélyezte, hogy a földművelésügyi miniszter felhatalmazást adhasson arra, hogy a mező- és erdőgazdasági ingatlanok részleges tagosításáról szóló 1949. évi 3. törvényerejű rendelet alapján általános tagosítást lehessen elrendelni olyan községekben, ahol az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek területe, a kulákok birtokainak a leszámításával, a 75%-ot eléri vagy meghaladja. Általános tagosítások során minimális földcserével alakíthatták ki a nagyüzemi táblákat, az önállóan tovább gazdálkodó parasztok földjeit pedig egybevonhatták az úgynevezett egyéni táblákba.⁷¹⁵ A tornyosuló agrárproblémák egyre inkább kiszélesítették a válságot 1952/1953-ra. Ekkor még folytak részleges tagosítások, főként a szőlő- és öntözéses területek, illetve 1953 első felében már csak az állami tartalékföldek betagosítását tervezték ilyen módon. 1953 közepe előtt már világossá vált a mezőgazdaságot irányító felsőbb szervekben, hogy a részleges tagosításokat lehetőleg teljesen be kell szüntetni. Még a Hegedüs-féle 1952 közepi tervezet a tömeges kollektivizálásról is azt tartalmazta, hogy általános tagosításokra lett volna csak szükség, ily módon pedig úgy felgyorsították volna a folyamatot, hogy részleges tagosításra nem is került volna sor. Ezzel gyakorlatilag elébe mentek volna a részleges földösszevonások során a földcserék által okozott negatív társadalmi és gazdasági hatásoknak. 1949 augusztusától 1953 márciusáig a következőképpen alakult a tagosítások száma és a tagosított földek területe:⁷¹⁶

Részleges és általános tagosítások száma	Települések száma
Egyszer	1.106
Kétszer	840
Háromszor	263
Négyszer	52
Ötször	6
Összesen	2.280

Valószínűsíthető, hogy már 1950-ben is történtek általános tagosítások/földrendezések, Nádasi József szerint az első ilyen földösszevonási eljárásokat 1951-ben hajtották végre. NÁDASDI 1996: 126. Található a szakirodalomban olyan adatsor is, amely szerint 1950-ben már 352 általános tagosítás történt. HONVÁRI 1996: 540. MNL OL XIX-K-1-y 1286. ö.e. 00120/1951. sz. MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 132. ö.e. 1951. február 21. *Magyar Közlöny*, 110. szám, 145/1951. (VII.24.) M.T. számú rendelet a termelőszövetkezeti községekben (városokban) a mező- és erdőgazdasági ingatlanok tagosításáról, 1951. július 24.

⁷¹⁵ MNL OL XIX-A-2-ee 184. ö.e. 1.094/Po/1953. sz. Földművelésügyi Minisztérium, tervezet, bizalmas sz. jelentés a Minisztertanácsnak az 1949-től végrehajtott tagosításokról, 1953. március 11.

⁷¹⁶ Uo.

Földterület használója	Összes tagosított földterület (kh.)	Ebből szántó (kh.)
Tsz/cs/-k részére	2.447.000	2.075.000
Állami gazdaságok, célgazdaságok részére	1.513.000	1.166.000
A hasznosítás elősegítésére összevont állami tartalékföld	73.000	61.000
Összesen	4.033.000	3.302.000

Az ország szántóterületének 34%-át vonták össze a szocialista szektor számára. A földösszevonások során a dolgozó parasztok 1 086 000 katasztrális holdnyi, illetve a kulákok 508 000 katasztrális holdnyi földterületét kellett kicserélni. A megyék szántóterületének a tagosíthatósága a következőképpen alakult 1953-ra:⁷¹⁷

Megye	Tagosított szántóterület (%)
Békés	33
Baranya	26
Szabolcs	28
Szolnok	28
Vas	25
Borsod	20
Bács-Kiskun	4
Nógrád	7
Veszprém	6
Komárom	10
Csongrád	12
Zala	6
Tolna	12
Pest	13

⁷¹⁷ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 441.d. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium, bizalmas sz. jelentés a Minisztertanácsnak a tagosításokról, 1953. április 25. Statisztikai melléklettel. Részleges tagosítást 1949-ben 463, 1950-ben 1 013, 1951-ben 714, 1952-ben 834, 1953-ban pedig 104 községben hajtottak végre. Összesen 761 községben volt általános tagosítás.

Bár határoztak a kollektivizálás lassításáról, minden bizonnyal a részleges tagosítások megszüntetését is jelezte az, hogy 1953 júniusára elkészült egy jogszabálytervezet, amely csakis a nyári általános tagosítások végrehajtását szabályozta.⁷¹⁸ A tagosításokat, amelyek során parasztokat kényszerítettek földfelajánlásra, földcserére vagy belépésre a termelőszövetkezetbe, nyilvánosan is elítélték, és átmenetileg be is szüntették a Nagy Imre vezette „új szakaszban”.⁷¹⁹ Az új földösszevonási jogszabályok kidolgozásának a szükségességét már 1953 második felében felvetették, és azok előkészítése 1954-ben kezdetét is vette az általános földjogi kódex elkészítésével párhuzamosan. Ezek szerint az általános tagosítást átnevezték földrendezésre, a részleges tagosítást pedig egyszerűen csak tagosításra.⁷²⁰ Véleményem szerint az 1949-től alkalmazott új földösszevonási módszerek legmegfelelőbb megnevezése az általános földrendezés és a részleges földrendezés lenne. A kicserélt földek nagy része kényszerrel igénybe vett föld volt és sok esetben maga a termelőszövetkezeti tagság sem akart földösszevonást, amit felülről szerveztek és irányítottak.

Az „új szakasz” idején, 1954 októberében lépett hatályba az önkéntes földcserékről szóló jogszabály, amely októberben lehetővé tette a szocialista szektor és a magángazdák számára területük megfelelőbb kialakítása érdekében az önkéntes földcserék lebonyolítását.⁷²¹ Valószínűleg a termelőszövetkezetek és a pártszervek mozdították leginkább elő a tagosítás ügyét 1954 folyamán, de a magángazdák részéről is volt igény ekkor arra, hogy kölcsönös megegyezéssel földcserét hajtsanak végre a szocialista szektorhoz tartozó gazdaságokkal. 1955 áprilisában módosítottak a jogszabályon, és így lehetővé tették azt, hogy egész évben lehessen földcsere megállapodást kötni.⁷²²

Az önkéntes földcserék kötése később egyre inkább kampány jellegűvé vált, amelyben a hatóságok is közreműködtek. A kényszercserék során elsősorban a

⁷¹⁸ MNL OL XIX-K-1-y 1234. ö.e. 612/Vegy/23-4. számú iratok között. Utasítástervezet a termelőszövetkezeti községekben a mező- és erdőgazdasági ingatlanok tagosításáról, 1953. június.

⁷¹⁹ Nagy Imre beszélt erről 1953. május 1-én kaposvári választási nagygyűlési beszédében, a Központi Vezetőség június 27–28-i ülésén és a július 4-i miniszterelnöki expozéjában.

⁷²⁰ MNL OL XIX-K-16-a 42. ö.e. 9.640-8/1954. sz. a földjogi törvény rendszerének (tematikájának) tervezete, 1954. május 19.

⁷²¹ *Magyar Közlöny*, 78. szám, 11/1954. (X.9.) F.M. számú rendelet az önkéntes földcserék és földátadások szabályozásáról, 1954. október 9.

⁷²² *Magyar Közlöny*, 39. szám, 7/1955. (IV.3.) F.M. számú rendelet az önkéntes földcserék és földátadások szabályozásáról szóló 11/1954. (X.9.) F.M. számú rendelet kiegészítéséről és módosításáról, 1955. április 3.

szocialista szektor érdekeit vették figyelembe. 1955-ben, miután Rákosi és köre ismét magához ragadta a hatalmat, napirendre került a kollektivizálás ütemének a felgyorsítása és ezzel együtt a tagosítások/földrendezések folytatása is. A földösszevonás fő formája elvileg az általános földrendezés lett.⁷²³ A pártvezetés számára a középbirtokos parasztek bekényszerítése a termelőszövetkezetbe azért is volt kulcsfontosságú, mert ez által a tagság magántulajdonában lévő/maradó földet még egyszerűbben, teljes földrendezés által, cserék nélkül lehetett összevonni a nagyüzemi táblákba.

Mivel az volt a cél, hogy a dolgozó parasztság a földdel együtt lépjen be a termelőszövetkezetekbe, a részleges földrendezések által érintett paraszti földek számát is csökkenteni próbálták. 1956 nyarán és őszén még nagyobb lendületet vett a tagosítási kampány, amely során igyekeztek a földrendezéseket meggyorsítani. Az 1956 nyarán megjelent új tagosítási jogszabály szerint pedig már kiegészítő földrendezést is végre lehetett hajtani olyan községekben, amelyekben általánosra már sor került.⁷²⁴ Szeptemberre/októberre a parasztság elégedetlensége a tetőfokára hágott, a pártvezetés kilátásba helyezte a tagosítási kártalanítások szabályozását, a panaszok tömegére pedig a tagosítások teljes, újbóli beszüntetését. Ennek ellenére egyes helyeken 1956. október közepéig folytak a földrendezések.⁷²⁵

A forradalom és szabadságharc után, azokban a községekben, amelyekben teljesen felbomlott a termelőszövetkezet, ott a parasztság az „ősi földet” vette újra birtokba, amelyekben pedig továbbra is működött termelőszövetkezet, azokban a tagosított táblákat egyben tartották. A jogszabályok szerint a meglévő táblákat tilos volt

⁷²³ A földösszevonások idején a földfelajánlások elfogadását és az állami tartalékföldekre kötött kishaszonbérletek felbontását megtiltották.

⁷²⁴ *Magyar Közlöny*, 61. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. évi 15. számú törvényerejű rendelete a földrendezésekről és tagosításokról, 1956. július 19. 1956. szeptember 10-ig 39 földrendezést és 1 150 tagosítást engedélyeztek. Bár néhol az olvasható (TÓTH 2010: 875), hogy e jogszabály alapján nem vagy alig engedélyeztek és hajtottak végre földösszevonást, 1956 őszén újabb tagosítási hullámra került sor. Mivel a jogszabályt a forradalom és szabadságharc után nem hatálytalanították, ugyancsak e szabályozás alapján hajtották végre 1959-ben az általános földrendezéseket a tömeges kollektivizálás első hónapjaiban.

⁷²⁵ *Magyar Közlöny*, 71. szám, 10/1956. (VIII.18.) F.M. számú rendelet a földrendezések és tagosítások végrehajtásáról szóló 8/1956. (VIII.5.) F.M. számú rendelet módosításáról, 1956. augusztus 18. MNL OL XIX-A-2-1 6. ö.e. V-755/1956. sz. Földművelésügyi Minisztérium Földrendezési Főosztály, tájékoztató a földrendezési és tagosítási kártalanításokról, 1956. október 4. Minisztertanács Titkársága Tanácsszervek Osztálya, feljegyzések, észrevételek, 1956. október 11. MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 654. ö.e. K/8/f/132/1956. bizalmas sz. jelentés a tagosítások és földrendezések végrehajtásáról, 1956. szeptember 19. K/8/f/140/1956. bizalmas sz. jelentés a tagosítások és földrendezések végrehajtásáról, 1956. október 1. MNL GyMSMGyL XXIII. 9.b. 128. ö.e. 6.121/X/62/1956. sz. Földművelésügyi Minisztérium, a tagosítások és földrendezések során keletkezett panaszok elintézéséről, 1956. október 23.

megbontani, csak a nem hasznosított állami tartalékföldről lehetett kártalanítást adni, vagy esetleg a táblák széléről. A Kádár-féle pártvezetés elítélte az erőszakos tagosításokat, és átmenetileg be is szüntetett mindenféle földösszevonást.⁷²⁶ Bár tervezték a tagosítási jogszabályok hatályon kívül helyezését, és hogy nem hajtanak végre többé ilyen módszerekkel földösszevonást, ezt végül jogszabály vagy párthatározat nem tartalmazta.⁷²⁷

1956 után a Földművelésügyi Minisztérium és az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztálya között valószínűleg nem volt egyetértés a tagosítások módszereit illetően. Mindazonáltal már 1957-ben két fontos földbirtokpolitikai jogszabály is tartalmazta azt, hogy a szocialista szektor számára a megfelelőbb területkialakítás érdekében önkéntes földcserék végrehajtása továbbra is lehetséges.⁷²⁸ A levéltári források szerint már 1957 második felében elkezdtek kidolgozni az új tagosítási/földrendezési jogszabályokat.⁷²⁹ A földösszevonások üteme és módszere függött a szövetkezetesítés és kollektivizálás menetétől.

1958 májusára el is készült egy tervezet, amelyben felvetették a részleges tagosítás/földrendezés, az általános tagosítás/földrendezés, az önkéntes földcsere és a dűlön belüli földcserék lehetőségét is.⁷³⁰ A Földművelésügyi Minisztérium kérte az általános és a részleges földrendezések folytatását, azonban a pártvezetés jobbnak látta azt, hogy erről és a szövetkezetesítés folytatásáról lehetőleg egy időben, az 1958. decemberi Központi Bizottsági ülésen szülessen döntés.⁷³¹ Decemberre el is készült egy

⁷²⁶ Felhívás a magyar néphez! Megalakult a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány! *Szabad Nép*, 1956. november 6. 1. oldal. *Magyar Közlöny*, 96. szám, a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány felhívása a parasztsághoz! 1956. november 27.

⁷²⁷ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1957. 5. ö.e. szigorúan bizalmas sz. előterjesztés a Politikai Bizottsághoz a mezőgazdasági politikában szükséges főbb változtatásokra, 1956. október 22. MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1957. 6. ö.e. A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány programja (mezőgazdasági rész), 1956. november. A mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezéséről szóló jogszabály előkészítése. MNL OL XIX-K-1-y 1478. ö.e. 0013/82/1956. szigorúan titkos sz. és 0013/82/1957. szigorúan titkos sz. iratok között a 40-150750. sz. mappában.

⁷²⁸ *Magyar Közlöny*, 15. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 10. számú törvényerejű rendelete a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezéséről, 1957. február 3. *Magyar Közlöny*, 112. szám, 63/1957. (X.19.) Korm. számú rendelet az állami tartalékföldrök hasznosításáról, 1957. október 19.

⁷²⁹ Például: MNL OL XIX-K-1-y 1486. ö.e.; 1487. ö.e.; 1492. ö.e. 42-34.336/1957. számú ügyirat hátoldalán.

⁷³⁰ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1958. 13. ö.e. Fsz/604. sz. tervezet a nagyüzemű gazdálkodási területek kialakításáról és a községek szocialista nagyüzemű fejlesztésének távlati tervéről, 1958. május 27. 1958 folyamán körülbelül 40 000 kh földet vontak össze önkéntes földcserék által.

⁷³¹ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1958. 6. ö.e. 1958. augusztus 12. MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 90. ö.e. 1958. augusztus 12. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. határozati javaslat a

jogszabálytervezet a földcserékről és a tagosításokról, amely 1959 első hónapjaiban tovább formálódott.⁷³²

II.2.5.5. Földrendezés 1959–1961 és táblásítás

1959 tavaszáig sem a pártvezetés, sem pedig a Minisztertanács nem döntött a földösszevonások ügyében, valószínűleg azért, mert majd a szövetkezetesítés menetéhez akarták igazítani a szükséges földbirtokpolitikai intézkedéseket, így a már bemutatott ingatlanforgalommal kapcsolatos kérdéseket, illetve a tagosítások kérdését is. Utóbbiak közül a részleges tagosítás/földrendezés volt az egyik kérdéses részelem. 1959 májusáig, míg meg nem jelent az új tagosítási jogszabály, az 1956. évi 15. számú törvényerejű rendelet alapján folyt az általános földrendezés. Részleges tagosításra/földrendezésre nem került sor, holott erről 1959 közepére elkészült egy jogszabálytervezet.⁷³³

Ekkor azonban úgy vélték a pártvezetésben, hogy részleges tagosításra/földrendezésre nem lesz szükség a tömeges kollektivizálás során.⁷³⁴ 1959 májusában jelent meg az új tagosítási jogszabály, amely a földcseréket és az általános földrendezéseket szabályozta, s amely alapján így tovább folytak a földösszevonások.⁷³⁵

Titkárság számára a termelőszövetkezeti fejlesztéssel kapcsolatban a nyári, őszi hónapokra, 1958. augusztus 6.

⁷³² MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1959. 6. ő.e. MNL OL XIX-K-1-ad 15. ő.e.

⁷³³ Az 1956. évi 15. sz. törvényerejű rendelet alapján 726 községben hajtottak végre földrendezést, 3 326 000 kh-at érintően. MNL OL XIX-K-1-y 1499. ő.e. 75.697/1959. sz. tájékoztató a földrendezési munkálatokról. Tájékoztató a Földművelésügyi Minisztérium Kollégiumának tagjai részére az 1959. évi földrendezési munkálatokról, 1959. november 20. Kimutatás az 1959. évi földrendezésekről (1959. október hó végi adatok). MNL OL XIX-K-13-b 2. ő.e. 002/11/1959. sz. MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 150. ő.e. 1959. szeptember 29. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. határozati javaslat a Politikai Bizottság számára a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztésére az új gazdasági évben, 1959. szeptember 21.

⁷³⁴ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1959. 9. ő.e. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, tájékoztató jelentés a most folyó földrendezési munkákról, 1959. augusztus 17. MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 150. ő.e. 1959. szeptember 29. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. határozati javaslat a Politikai Bizottság számára a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztésére az új gazdasági évben, 1959. szeptember 21.

⁷³⁵ Valószínűleg nem teljesen pontos Ö. Kovács József azon megállapítása, amely szerint a tömeges kollektivizálás idején automatikusan önkéntes földcserékre és részleges tagosításokra került sor abban az esetben, ha az általános földrendezés előfeltételei még nem voltak meg. Ö. KOVÁCS 2012: 316. Források nem támasztják alá, de lehetséges, hogy néhol részleges tagosítás/földrendezés is történt. A Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztálya 1959 decemberében az egyik feljegyzésében javasolta a nagyhatárú községek, amelyek határa meghaladta a 20 000 kh-at, olyan határreszein a részleges földrendezést, amelyek területe nagyobb volt 4 000 kh-nál és 80%-át a szocialista

Kiegészítő földrendezésekre az általános földrendezések után került sor, az ilyen eljárások alkalmával a határ egy részén a nagyüzemi földhasználatot lehetőleg földcserék nélkül igyekeztek kialakítani. A részleges tagosítás/földrendezés így „típusváltáson” és funkcióváltáson ment át, mivel a földterületek kisebb részére kiterjedő, folyamatos részleges összevonása helyett a magánhasználatban maradt, de később közös használatba vont kisebb területek végleges és egyszeri összevonásával kiegészítették az általános földrendezéseket.

A hatvanas években egyre csökkentették a kiegészítő földrendezések területi követelményeit, hogy ez által minél kisebb területeket is betagosíthassanak a nagyüzemi táblákba.⁷³⁶ Ezek a kiegészítő földrendezések a hatvanas évek második feléig folytak különböző intenzitással.⁷³⁷ A mezőgazdaság tömeges szövetkezetesítése és kollektivizálása 1961 tavaszán hivatalosan befejeződött, azonban még az úgynevezett gyorsított földrendezési eljárások ellenére sem történt meg több községben az általános földrendezés végrehajtása.⁷³⁸ Azokban a községekben, amelyekben az általános földrendezés párhuzamosan a parasztság termelőszövetkezetekbe kényszerítésével megtörtént, ott a továbbra is önállóan gazdálkodók földjeit egyéni táblákban helyezték el. Azokat a külterületen lévő szőlősöket és gyümölcsösöket, amelyeket nem vontak táblákba és magánhasználatban maradtak, nagyrészt zártkertekké minősítették. A jogszabály szerint belterületet nem érinthetett az általános földrendezés, azonban már 1959-től több községben is módosították a belterület- külterület határvonalát, hogy ez által mezőgazdaságilag hasznosítható földterületeket vonhassanak össze a szocialista szektor számára.⁷³⁹

szektor használta. MNL OL XIX-K-1-ad 15. ő.e. Feljegyzés a nagyhatárú községek meghatározott határrészein szükséges földrendezésekről, 1959. december 8.

⁷³⁶ 1960-ban úgy rendelkeztek, hogy a nagyüzemi táblákon kívüli szétszórt területnek a 100 katasztrális holdat meg kellett haladnia, 1965-től pedig már akkor is végrehajthattak kiegészítő földrendezést, ha ez a terület kevesebb volt 100 katasztrális holdnál. *Magyar Közlöny*, 76. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1960. évi 22. számú törvényerejű rendelete a mezőgazdasági nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas területek kialakításáról szóló 1959. évi 24. számú törvényerejű rendelet kiegészítéséről és módosításáról, 1960. szeptember 2. *Magyar Közlöny*, 60. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1965. évi 21. számú törvényerejű rendelete az 1960. évi 22. számú törvényerejű rendelet kiegészítéséről, 1965. október 24.

⁷³⁷ A kiegészítő földrendezést gyakran pótföldrendezésnek is nevezték.

⁷³⁸ MNL VeML XXIII. 16. f. 1. 109. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály, tájékoztató az u.n. gyorsított eljárás alkalmazásáról a földrendezés során, 1960. január 29.

⁷³⁹ „A belterület módosítása folytán azok a mezőgazdasági művelés alatt álló földek is rendezés alá kerülhettek, amelyeket a módosítás előtt nem lehetett volna a földrendezési eljárásba bevonni.” MNL OL XIX-K-1-y 1514. ő.e. 42-12.183/1960. sz. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály, tájékoztató jelentés a Földművelésügyi Minisztérium Kollégiumának tagjai részére az 1959/1960. évi téli időszakban végrehajtott földrendezésekről, 1960. március 22. A jelentés összesített adatai szerint az

Az MSZMP Központi Bizottságának az 1961. február 17-i ülésén bejelentették, hogy a mezőgazdaság tömeges számszerű átszervezése befejeződött, ekkor a szántók 90%-a a szocialista szektor használatában volt.⁷⁴⁰ Az általános földrendezések valószínűleg 1962 folyamán, de legkésőbb 1963 első felében fejeződtek be. A tradicionális vidék számára az egyik legnagyobb változást egyrészt a termelészövetkezetek létrehozása, másrészt a falu határában lévő földek lehető legteljesebb összevonása jelenthette. Az általános földrendezés után átalakíthatták a vetésszerkezetet és a földnyilvántartást is. A földeket egybeszántották, azonban a helyi adottságoknak megfelelő nagyüzemi táblakialakítás, vagyis táblásítás még hosszú évekig tartott. Ahol az általános földrendezés megtörtént, két éven belül ki kellett dolgozni a táblásítási tervet. 1962 novemberében körülbelül ezer termelészövetkezet gazdálkodott a megadott irányelvek szerint kialakított táblákon.⁷⁴¹

II.2.5.6. Földösszevonások 1961 után

A kaotikus földbirtokviszonyokon és földnyilvántartási állapotokon tovább rontott a tömeges szövetkezetesítés során végrehajtott általános földrendezés. A kollektivizálás közben új Polgári Törvénykönyv és telekkönyvi eljárás lépett hatályba, továbbá 1961-ben a földvédelmi törvény és egy új erdőtörvény, 1963-ban pedig egy jogszabály az állami földnyilvántartásról.⁷⁴² A tömeges kollektivizálás után folytatódó földösszevonásokhoz ezekből a jogszabályokból kettő közvetlenül kapcsolódott. Az erdőtörvény az erdők összevonásához adott legális keretet, míg a földvédelmi törvény, mint már az előzőekben kifejtésre került, a mezőgazdaságilag hasznosítható földek

ország összterületéből (16 166 000 kh) 11 633 000 kh-t érintett az általános földrendezés 1960 márciusáig, a szántóterületből (9 331 000 kh) pedig 7 304 000 kh-t.

⁷⁴⁰ MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 40. ő.e. 1961. február 17. 1. Jelentés a Központi Bizottság 1960. október 29-i határozatának végrehajtásáról, a termelészövetkezeti mozgalom helyzetéről. Nem elhanyagolható szempont, hogy a tagság sok helyen átmeneti jelleggel jelentős földterületet használt továbbra is egyénileg.

⁷⁴¹ MNL OL XIX-K-1-y 1522. ő.e. 47.331/1962. sz. tájékoztató jelentés a táblásításról, 1962. november 26. Kimutatás a táblásítási terv elkészítésének évenkénti ütemezéséről a 40/B/F.M. számú utasításra figyelemmel, 1962. november 1-i állapot szerint. A kimutatás alapján 71 községben nem hajtották végre 1962 novemberéig a földrendezést. MNL OL XIX-K-1-y 1514. ő.e. 14.847/1960. sz. a mezőgazdasági termelészövetkezetek táblásításával kapcsolatos feladatok. A Földművelésügyi Minisztérium 40/B/1960. számú utasítása a mezőgazdasági termelészövetkezetek nagyüzemi gazdálkodási területének táblásításáról, 1960. október 3.

⁷⁴² Az erdőbirtokossági társulatokat felszámolták, az erdők egy része államerdészeti kezelésbe került/kezelésben maradt, egy részét pedig termelészövetkezetek használatába adták át.

védelmén túl előírta a községek külterületének és be nem épített belterületének a felülvizsgálatát.⁷⁴³

A termelőszövetkezetek a nagyüzemi táblák további kialakítását és kiegészítését a kisebb, magánhasználatban maradt földekkel úgy próbálták előmozdítani, hogy a gazdálkodókkal önkéntes földcserét igyekeztek kötni. Eközben folytatódott az emberek beléptetése a termelőszövetkezetekbe. A Legfőbb Ügyészség egyik 1960. évi állásfoglalása szerint a földcserék érinthettek belterületeket is.⁷⁴⁴ Mindemellert a földvédelmi törvény végrehajtása által folytatódott a belterületek módosítása a külterület javára, s így még több földet vonhattak nagyüzemi használatba. Az „erdőrendezések” és a földfelülvizsgálatok a hatvanas évek közepére fejeződtek be. Erre volt időzítve a telekkönyv átalakítása. A belterület felülvizsgálata összefüggött a háztáji felülvizsgálatokkal, vagyis ezeknek a területeknek a pontos megállapításával és felmérésével. A belterületek felülvizsgálata 1965 után tovább folytatódott.⁷⁴⁵

További földmozgást idézhetett elő a termelőszövetkezetbe történő belépés, átlépés, az üzemek közötti földrendezés, az üzemen belüli földrendezés, a termelőszövetkezetek egyesülése és a termelőszövetkezeti csoportok átalakítása mezőgazdasági termelőszövetkezetekké. Folyamatosan az összes művelési ágra kiterjedő földösszevonások történtek, amelyek túlnyúltak a tömeges kollektivizálás hivatalos befejezésének az időpontján. A zártkertek „rendezése” a földösszevonás és táblásítás céljából szintén a tömeges kollektivizálás idején vette kezdetét és folytatódott a hatvanas években. Többek között ezek a területek tartoztak a „felaprózódott földhasználat” kategóriájába.⁷⁴⁶ Külön kategóriába tartozott az úgynevezett tanyarendezés. A helyi termelőszövetkezetek, a párt- és állami szervek a közös

⁷⁴³ *Magyar Közlöny*, 99. szám, 1961. évi VI. törvény a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelméről, 1961. december 24.

⁷⁴⁴ *Tanácsok Közlönye*, 9. szám, a Legfőbb Ügyészség állásfoglalása, a mezőgazdasági jog, 6. az önkéntes földcsere belterületi ingatlant is érinthet, 1960. február 6.

⁷⁴⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 357. ö.e. 1965. január 26. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, MSZMP KB Adminisztratív Osztály, szigorúan bizalmas sz. javaslat a Politikai Bizottság számára a földhasználat és a kisajátítás egyes kérdéseinek rendezésére vonatkozó irányelvekről, 1965. január 16.

⁷⁴⁶ MNL OL XIX-K-1-y 1518. ö.e. 44.204/1962. sz. előterjesztés egyes földbirtokpolitikai/földhasználati kérdésekről, 1962. január 19. MNL ZML XXIII. 9. 98. ö.e. Zala Megyei Tanács Végrehajtó Bizottság Mezőgazdasági Osztály 34.766-1/1962. sz. körirata a járási tanácsok végrehajtó bizottságai mezőgazdasági osztályai részére a zártkertek rendezéséről, 1962. december 28. MNL GyMSMGyL XXIII. 9.a. 44. ö.e. 20.915-3/1963. sz. zártkertek vizsgálata, 1963. szeptember 7. MNL GyMSMGyL XXIII. 9.a. 52. ö.e. 20.748-3/1964. sz. a kapuvári járás területén lévő zártkertek rendezése, 1964. szeptember 29. MNL VaML XXIII. 356.a. 20. ö.e. 4.528/2/1963. sz. gyümölcsstelepítési terv, 1963. november 28. MNL OL XIX-K-1-y 1516. ö.e. 53.084/1961. sz. ki- és bebírók földjeinek, valamint a zártkertek rendezésének kérdése, 1961. július 25.

használatú nagyüzemi szőlő- és gyümölcsstelepek létrehozására több helyen a zártkertek egy részét szemelték ki. A zártkertek rendezése részben a tulajdoni és használati viszonyok rendezését jelentette, részben pedig ezeknek a területeknek a nagyüzemi táblába vonását. Egy 1962 eleji előterjesztésben merült fel a nagyobb volumenű zártkertrendezés gondolata, ami aztán az 1960-as évek közepéig tovább formálódott.⁷⁴⁷ Mindeközben folytak a felülvizsgálatok és zártkerteket számoltak fel úgy, hogy sem párthatározat, sem pedig hivatalos jogszabály nem adott hozzá legális keretet.

1965 elején döntöttek arról, hogy 10–12 községben 1966. június 30-ig kísérleti zártkertrendezéseket hajtanak végre.⁷⁴⁸ Mindez a hatvanas évek második felében összefonódott a termelészövetkezeti földjogi, a földtulajdont és a földhasználatot érintő szabályozással. Az új termelészövetkezeti törvénynek a mezőgazdasági földjogi része önálló földjogi törvényben lett egyesítve a zártkertrendezési, a belterületi, az illetményföldi és egyéb vegyes rendelkezések szabályozásával 1967-ben. Az 1967. évi IV. számú törvény a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről a földmagántulajdon és a földmagánhasználat visszafejlesztésében, tulajdonképpen felszámolásában egy újabb fázis nyitánya volt.⁷⁴⁹ Meghatározták a belterületen és a zártkertekben a magánszemélyek tulajdonában és használatában lévő földterület maximum mértékét, s mint a következő alfejezetben részletesen bemutatom, a termelészövetkezeti földtulajdon által fokozatosan társadalmisították a földmagántulajdont.

A dunántúli megyékben és az országos levéltárban feltárt források alapján arra lehet következtetni, hogy 1959-től kezdődően folyamatosan hajtottak végre az állami szervek kezdeményezésére és bevonásával önkéntes földcseréket és kiegészítő

⁷⁴⁷ MNL OL XIX-K-1-b 474. ö.e. 2.703/1963. sz. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály, jelentés a Földművelésügyi Minisztérium miniszterhelyetteseinek értekezletére a zártkertek rendezésével és a veteményeskert-övezetek kialakításával összefüggő kérdésekről, 1963. március 21. MNL OL XIX-K-1-b 473. ö.e. 527/1963. sz. iratok között, feljegyzés az 1963. április 1-én tartott miniszterhelyettesi értekezlet szóbeli határozatairól, 1963. április 5. 527/1963. sz. iratok között. Tervezet, a zártkerti területek és azokkal összefüggő tulajdoni és használati viszonyok rendezése, 1963. július 30. A tervezet szerint az 1963. évi adatok alapján 1 798 községben alakítottak ki zártkertet, összesen 294 743 kh földterülettel. Ebből 103 604 kh volt a szántó, 135 633 kh volt a szőlő és gyümölcsös, 55 506 kh pedig egyéb terület. MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1963. 22. ö.e. Fa/668/2/1963. sz. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, feljegyzés a zártkertek rendezéséről, 1963. október 21. Fa/668/3/1963. sz. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály, feljegyzés a zártkerti területek rendezésének szükségességéről, 1963. november 12.

⁷⁴⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 357. ö.e. 1965. január 26. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, MSZMP KB Adminisztratív Osztály, szigorúan bizalmas sz. javaslat a Politikai Bizottság számára a földhasználat és a kisajátítás egyes kérdéseinek rendezésére vonatkozó irányelvekről, 1965. január 16.

⁷⁴⁹ *Magyar Közlöny*, 68. szám, 1967. évi IV. törvény a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről, 1967. október 11.

földrendezéseket, zártkert rendezéseket, belterület-külterület módosításokat. A végrehajtott intézkedések típusa és intenzitása függött az adott megye, gazdasági terület és község helyi viszonyaitól, adottságaitól. A források egy részében rögzítették az eljárások körülményeit, így például azt, hogy a földcserék és a földek nagyüzemi használatba vétele továbbra is erőszak és kényszer hatására valósulhatott csak meg. A földösszevonás még több évvel a tömeges szövetkezetesítés után is riadalmat keltett a falvak lakosságában. A jelenség gyakorlatilag a kollektivizálás folytatására adott korábbi reakciók ismétlése volt. Pár eset Győr-Sopron megyéből jól szemlélteti ezt a folyamatot.

1962-ben Écsen földrendezés végrehajtását tervezték az állami hatóságok. Erre azért lett volna szükség, mert 358 katasztrális holddal csökkentették a belterületet, s ezt a földterületet nagyüzemi használatba kívánták vonni. Meg is alakult a földrendező bizottság az 1959. évi 24. számú törvényerejű rendelet alapján. A megyei tanács mezőgazdasági osztályának a megyei végrehajtó bizottsághoz küldött átiratában a következő olvasható:

„A bizottság a számbavételi munkák elvégzése után a rendezendő terület adottságait és a lakosság hangulatát figyelembe véve, olyan határozatot hozott, hogy a belsőségi határvonal módosítása után külsőséggé nyilvánított 358 k.h. területen nem alakít ki nagyüzemi táblát, hanem az egész területet zártkertté nyilvánítja.”⁷⁵⁰

A földrendező bizottság jegyzőkönyve szerint a földrendezés mind a termelőszövetkezeti tagok, mind pedig a magángazdák között nyugtalanságot okozott, s ezért nem tudták folytatni az eljárást. Volt olyan eset, amikor a gépállomás „tévedésből” felszántotta fel az egyéni táblát:

„Az 1961. év tavaszán az ebergőci határban a 067 helyrajzi számú táblában lévő egyéniek másutt kapták ki a részükre kiosztott csereingatlant, folytatólag. A gépállomás tévedésből az egész táblát közte az egyéniek részletét is felszántotta, s így az egész tábla a tsz. használatába került. Ezért volt szükség arra, hogy az egyéniek másutt kapják csereingatlanaikat használatra.

[...]

⁷⁵⁰ MNL OL GyMSMGyL, XXIII. 9.a. 40. ö.e. 20.104-2/1963. sz. földrendezés végrehajtása Écs községben, 1963. május 22.

A földrendező megállapítja, az egyéniek által használt ingatlanok a hegy dűlőben telekkönyvezés tárgyát nem képezhetik, mert szórványosan és nem egymást követően vannak elhelyezve, s a tsz. tábláját eként megbontani nem lehet, de miután a tsz. érdekei úgy kívánják, hogy az egyéniek a 67 helyrajzi számból máshova helyeztessenek így tudomásul veszik hogy a használati csere szerinti megállapodás alapján az egyénieket jogsérelem nem érte.”⁷⁵¹

A feltárt több száz, 1959 és 1961 utáni földrendezés és önkéntes földcsere a földelvételek folytatását jelentették. A körülményeket a legtöbb esetben nehéz rekonstruálni, mivel a hivatalosan fennmaradt iratok, jegyzőkönyvek többsége alig tartalmaz valamit az alkalmazott módszerekről. A földcsere kötelezés gyakorlatilag kényszerintézkedés volt, viszont az érintettek sok esetben ellenálltak.⁷⁵²

Több esetben azoknak a földeknek a tulajdonosai kérték földcserét, akiknek a földjeit a földrendezés során betagosították. A csereingatlant távol jelölték ki, és a tulajdonos immár ezt a csereingatlant cserélte volna ki a termelősövetkezet használatában lévő olyan földdel, amely számára közelebb lett volna. A kérelemben a földrendezés körülményeit részletezte a földcserét kérvényező földtulajdonos:

„[...] „Saját” 1200 négyszögöl földemet a községtől nagyon távol az ugynevezett Ferenc hegyen mérték ki 1961-ben. Az ekkori helyi Tsz vezetők azt mondták, hogy ez úgy sem sokat számít, mert a gyereknek nevet is kell adni. Te is mint más, kapsz földet a közelben. Így is történt a mai napig is. És most van a baj, ahogy a területek stabilizálódtak.”⁷⁵³

Bár nem áll rendelkezésre adat arról, hogy a termelősövetkezetek mennyi esetben fordultak bírósághoz birtokháborítás miatt, de több esetben is „önkéntes földfoglalásnak” tekintették a földtulajdonosok által a földek további használatát.

A hatvanas évek közepén a járási mezőgazdasági osztályok és még a rendőrség is segédkeztek az önkéntes földcserek megkötésében, amennyiben az

⁷⁵¹ MNL GyMSMSL, XXIII. 410. 21. ö.e. 4902-1/1961. sz. Ebergőc községben önkéntes földcsere, 1961. október 5.

⁷⁵² Győr-Sopron megyében a csornai járásban Bogyoszlón a községi tanács és a termelősövetkezet 1961 szeptemberében rendelt volna el földrendezést 7 kh-ra, azonban a jogszabályi előfeltételek nem voltak meg hozzá. A három tulajdonos pedig nem egyezett bele az önkéntes földcserebe, mert távoli és rossz minőségű csereingatlanokat adtak volna nekik. MNL GyMSMSL, XXIII. 211. 3. ö.e. 4516-1/1961. a bogyoszlói Békéért Tsz. kérelme földrendezés elrendelése tárgyában, 1961. szeptember 25.

⁷⁵³ MNL VaML, XXIII. 356.a. 25. ö.e. 4942/1964. sz. S.Á. bérbaltavári lakos földcsere iránti kérelme, 1964. november 12.

termelőszövetkezeti érdekből történt. Győr-Sopron megyében a csornai járásban például a mezőgazdasági osztály egyik irata szerint a járási szervek szervezték az önkéntes földcseréket:

„Önkéntes földcserére a termelőszövetkezeteket az osztály már korábban felhívta. Önkéntes földcsere lebonyolítását kérte a felhívásra a bágyogszováti, a dőri, a kónyi és a szanyi termelőszövetkezet. Kónyban és Bágyogszováton már megtörtént az önkéntes földcsere. Dörben nem lehetett lefolytatni, mert a tsz. elnökének közlése szerint az önkéntes földcserére az egyéniek nem hajlandók. Szanyban nem tudom mi történt.”⁷⁵⁴

A szocialista szektor számára végrehajtott további földösszevonások során a kényszer közvetlen módszereiről áttértek a közvetett módszerekre, az embereket igyekeztek „puha” módon rábírní a földek kicserélésére. Így például a fizikai kényszer helyett inkább kész helyzet elé állították a földek tulajdonosait, akiknek a „rossz választás” még mindig jobb volt, mint az annál rosszabb opció hallgatólagos elfogadása. K.J. panasza ezt illusztrálja 1963-ból:

„Megjelenik K.J. iváni /.../ lakos és előadja a következőket:

Iván községben 583 n.öl. ingatlana, amit 24 drb diófával ültettek be 1959 tavaszán. Már az elmúlt évben a tsz el akarta venni a földet, akkor hosszas utánjárásra sikerült visszakapnia. Most újból arra kényszerítették, hogy adják át a földet a tsz-nek, és helyette rossz, nyárfákkal teleültetett, vizes földet adtak az út szélén, ami 3 éve műveletlen, hasznavehetetlen. Közölték ekkor velem azt is, hogy 3 éves fákért fognak kártalanítást adni, pedig 4 éves diófái voltak ott.

Amikor 1963. február 21-én behívták a tanácshoz, a falufelölös rendőr is benn ült a padon, bár később az onnan eltávozott, bele nem szólt.

Amikor a földcserére vonatkozóan az egyes parcellákat megnevezték, V.F. boltvezető szólt oda helyettük, hogy ”elfogadják”. Én idegességemben, mert súlyos beteg vagyok, és a rendőr látása, valamint korábban az a kijelentés ”aki nem fogadja el a cserét, annak a szemerei határban jelöl ki a tsz területet”, annyira felzaklatott, hogy unszoltam férjemet, hogy fogadja el a felajánlott csereparcellát.

Végeredményben sérelmesnek tartom, hogy

⁷⁵⁴ MNL GyMSMSL, XXIII. 211. 3. ö.e. 4083-1/1962. sz. az önkéntes földcseréről, 1962. október 15.

- 1/ egyáltalán elvették a diófákkal betelepített földemet,
- 2/ nagyon rossz minőségű csereterületet kaptam,
- 3/ feltrágyázás nélkül adják a műveletlenül állott területet,
- 4./ a diófák értékénél 4 év helyett 3 évet vettek figyelembe.

*A fentt írt kényszerítés alatt nem úgy értem, hogy kényszerítettek volna az ingatlan átadására, hanem azt mondták, hogy nem vagyok köteles beleegyezni a cserébe, ha nem egyezek bele, akkor a szemerei határban ad a tsz földet.*⁷⁵⁵

További források szerint a rendőr teljesen véletlenül tartózkodott egy időben ott a panaszossal. A termelőszövetkezet nyolc emberrel kötött önkéntes földcserét, mivel ekkor belterületet alakítottak át külterületté. K.J. és több másik földtulajdonos számára végül új, szántott és trágyázott csereterületet adtak, a diófákért pedig kártalanítást fizettek.

A kiegészítő földrendezések okaira a következő forrásrészlet világít rá viszonylag részletesen:

„Elnök előadja, hogy Oszkó községben az 1960. évben megtartott földrendezéskor az egyénileg dolgozó parasztok, valamint a szomszédos és távoli bebíró egyéni földtulajdonosok ingatlanai a kataszteri községekben megfelelően a község négy különböző részén kerül kiadásra. Akkor még a községben 4 termelőszövetkezet működött. Jelenleg a termelőszövetkezetek egyesülése után, valamint az időközben tsz-be történt belépések és földfelajánlásokra való tekintettel a termelőszövetkezet ingatlanai rendkívüli szétszórt állapotban és az egyéniak között vannak. Továbbá a belterület módosítása folytán, az egyéni földtulajdonosok a tsz. ingatlanai közé vannak ékelődve. Feltétlenül szükség van ezen állapot megszüntetésére és a nagyüzemi gazdálkodás eredményessége érdekében a kiegészítő földrendezés végrehajtása indokolt. Mivel az ide vonatkozó és az 1960. évi 22. sz. tvr.ben előírt feltételek fennállnak, ezért javasolja a földrendezés kérését a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságától.

⁷⁵⁵ MNL GyMSMGyL, XXIII. 9.a. 43. ö.e. 20.592-2/1963. sz. K.J. és felesége iváni lakosok. B.F. szombathelyi lakos fellebbezése a kapuvári Járási Tanács VB. Mezőgazdasági Osztálya 7307/1963. sz. határozata ellen, 1963. április 16. 1963. február 28-i jegyzőkönyv a kapuvári járási tanács vb. mezőgazdasági osztályán, K.J. panasza.

A tagság a kiegészítő földrendezési kérelmet egyhanguan megszavazta. Megbízta a Vezetőséget, hogy a kiegészítő földrendezési kérelem ügyében illetékes felettes szervnél járjon el.

Megbízuk a Magyar Nemzeti Bank vasvári járási Fiókját az esetleges zöldleltári kártalanítások kifizetésére.”⁷⁵⁶

Oszkó község külterülete 3 163 kh kiterjedésű volt, amelyből 426 kh volt a szétszórt terület, beleértve az 1 kh alatti egyéni földhasználatot és a zártkerteket is. A kiegészítő földrendezést körülbelül 63 katasztrális holdon hajtották végre.

A magángazdálkodók számos esetben kérték a földjeik kicserélését az okszerű gazdálkodás elősegítése érdekében, mind a termelőszövetkezetektől, mind pedig más magángazdálkodóktól. Voltak esetek, amikor a lehetőségekhez mérten végrehajtották a cseréket a magángazdák kezdeményezésére, azonban a termelőszövetkezeti földeket általában nem cserélték ki, a termelőszövetkezetek nagyüzemi gazdálkodásának az érdekeire hivatkozva.⁷⁵⁷ I.Gy. például ilyen földcserére irányuló kérelmét a következő indokolással utasították el:

„Ingatlanának kicserélésére irányuló kérelme tárgyában értesítem, hogy ingatlancserét csak a termelőszövetkezettel végrehajtott önkéntes csere útján lehet eszközölni, de azt is csak akkor, ha ezáltal a termelőszövetkezet nem kerül hátrányos helyzetbe. Nem engedhető meg ugyanis az, hogy a csere következtében a termelőszövetkezet szétszórt ingatlan használatába jusson, mely hátrányos az okszerű nagyüzemi gazdálkodásra.”⁷⁵⁸

Az általános és kiegészítő földrendezések, illetve az önkéntes földcserék eredményeképp 1967/1968-ra a külterületi mezőgazdaságilag hasznosítható földterületek nagy részét nagyüzemi közös használatba vonták és táblásították. Ennek a folyamatnak a részeként folytatódtak az átalakítások a zártkerteket és a belterületeket érintő változások keretében úgy, hogy e földekből nagyobb területeket vontak össze, vagy ha erre nem került sor, ezek a földek termelőszövetkezeti tulajdonba és valamiképpen tagjainak a használatába kerültek. A mezőgazdaság átformálása kiterjedt

⁷⁵⁶ MNL VaML, XXIII. 356.a. 25. ö.e. 3.069/1964. sz. Oszkó községben kiegészítő földrendezés előkészítése, 1964. október 14. Jegyzőkönyv az oszkói Dózsa mezőgazdasági termelőszövetkezet közgyűléséről, pontos dátum nélküli.

⁷⁵⁷ MNL GyMSMSL, XXIII. 410. 21. ö.e. 4947-1/1961. sz. Újkér községben lévő egyéni gazdák terület csere iránti kérelme, 1961. november 1.

⁷⁵⁸ MNL GyMSMSL, XXIII. 211. 20. ö.e. I.Gy. csere ingatlan kérése, 1965. szeptember 20.

a kül- és belterületre, az összes művelési ágra, a földösszevonás pedig a földtől való megfosztást szimbolizálhatta, amely által a földmágnahasználat végérvényesen megszűnhetett.

II.2.5.7. Társadalmi és gazdasági gócpontok

Milyen hatásai voltak a földösszevonásoknak a mezőgazdaságra és az agrárnépességre? Hogyan függött össze mindez a kollektivizálás ütemével és a földösszevonás módszereivel? Miért volt ez jelentős a földbirtokrendszer és az agrárszerkezet átalakítása szempontjából? Milyen földeket, hol, hogyan és mikor vontak össze? A feltett kérdésekben felsorolt tényezők meghatározhatták azoknak a földbirtokosoknak a körét, akiket a földösszevonási eljárás érintett. Társadalomtörténeti szempontból azonban csakis birtokoskategóriákban gondolkodva túl szűkké válhat a látókör, amelyből a kutató a témát szemléli. Ha organikus egésként tekintünk a vidékre, egy adott társadalmi csoportra, közösségre, akkor abban reakciókat és kölcsönhatásokat fedezhetünk fel.

A hivatalos pártpropaganda és ideológia, amely az agrárpolitikához kapcsolódott, szintén nem hagyható figyelmen kívül. Ahogy ebben az alfejezetben kifejtésre került, a Rákosi-éra első éveiben a részleges tagosítási kampány a jó tagoltsági állapotban lévő, jó minőségű és egybefüggő kulákbirtokok felszámolásába torkollott. Kik kérvényezték hivatalosan a tagosítást? A termelészövetkezetekben lévő földnélküliek, törpe- és kisbirtokos parasztok, újjgazdák, akiket még ez által is a vidéki, a pártállam által konstruált osztályharc eszközévé tettek. Különösen érdekes társadalomtörténeti szempont az is, hogy 1948/1949 előtt a magántulajdon alapján történő tagosítás során leginkább a középbirtokos parasztság megnyerése és földjeik bevonása lehetett a döntő a tagosítások során. Ugyanígy a kollektivizálás idején az általános tagosítások/földrendezések végrehajtásakor szintén a középparasztok meggyőzése, beléptetése és földjeik ezáltal bevonása és táblásítása vált döntővé a termelészövetkezetek fejlesztésekor.

A gazdálkodási nehézségek azonban nem csak a kulákokat érintették, az adminisztratív rendszabályok egyre nagyobb terhet raktak a dolgozó parasztság vállára

is. A tagosítások mind több dolgozó paraszti földet érintettek, amelyeknek a tulajdonosai leginkább azt sérelmezték, hogy a csereföld túl távol volt, vagy, hogy nem volt ugyanolyan minőségű és területű, mint az eredeti ingatlanuk. A sérelem a földbirtokost érte, az egész családját, a közösség egyre több tagját és gyakorlatilag az ismeretségi körüket: rokonok, hozzátartozók, szomszédok, egy dűlőben gazdálkodók stb. A kényszer általi földcsere konfliktusforrás volt, többek között a szocialista szektor és a magángazdák között. A termelészövetkezeti tagság mellett ott volt a pártállam egész kaderserege, akiket bevethettek helyi szinten. A felülről titokban szervezett, hivatalosan alulról jövő kezdeményezés szempontjából és a társadalmi konfliktusok kiélézése vagy épp tompítása céljából volt lényeges, hogy a helyi népi szervek segédkezzenek a földösszevonás végrehajtásában. A népi szervezeteknek többféle megnevezése is volt a vizsgált korszakban, például földrendező bizottság vagy tagosító bizottság.

Számos forrás alátámasztja azt is, hogy sok esetben a termelészövetkezeti tagság sem akart semmilyen féle földösszevonást. Kérdéses, hogy mennyire volt igény a magángazdák részéről 1948/1949 és 1959 között földterületük összevonására. A nagyüzemi földhasználat a kényszermodernizáció beteljesülését szimbolizálta a kommunista pártvezetés számára. Mégis, voltak olyan országok a szocialista tömbben, ahol a nagyüzemi táblák és a szövetkezetek nélkül is modernizálódott a földvédelem, és folyhattak tagosítások a kisüzemek számára: Lengyelországban és Jugoszláviában. A tömb többi országában több ponton is eltérő földösszevonási eljárásokat alkalmaztak a nagyüzemi táblás földhasználat kialakítása céljából. Bulgáriában a magyarhoz hasonlóan végrehajtottak részleges vagy teljes tagosítást, földrendezést, részben az érintett földterületek tulajdonjogának a kicserélésével. A csehszlovák és keletnémet tagosítás nagyrészt a földhasználat cseréjéből állt, ami elfogadhatóbb lehetett a földtulajdonosok számára is, hiszen az nem érintette a földek tulajdonjogát.

A tömeges szövetkezetesítés és kollektivizálás 1959 és 1961 között és a párhuzamosan végrehajtott általános földrendezések azt az érzést kelthették a magángazdáknak, hogy földjeiket végérvényesen elvették. A kényszerű földcsere a részleges vagy az általános tagosítások/földrendezések során a panaszosokat érdekközösséggé alakíthatta, még a tömeges szövetkezetesítés közben és után is, mivel a trauma közös, kollektív volt, s az felerősíthette például a földmagántulajdon iránti ragaszkodást. A Rákosi korszak mindkét erőszakos kollektivizálási hullámát a magántulajdon átmeneti megerősödése követte. A csereingatlan birtokbaadásától való

távolmaradás, a föld felajánlása vagy műveletlenül hagyása, panaszlevél írása, mind valamilyen módon a párt földbirtokpolitikájával szembeni ellenállás kifejeződései voltak. A társadalmi ellenállás csúcspontja 1956 ősze volt és kétségtelen, hogy a vidék többek között az erőszakos földösszevonások hatására megmozdult és összefogott.

Feltételezhető, hogy az 1949-től 1956-ig folyó tagosítások sokkal inkább voltak társadalmi konfliktusforrások az agrártársadalmon belül, jórészt a két korlátozott és átmeneti földvisszaadás intermezzójával, mint a tömeges szövetkezetesítés és kollektivizálás, valamint az 1960-as évek földösszevonásai. Az agrártársadalom és az agrártermelés számára 1959-től kezdődően a termelőszövetkezetek létrehozásával vagy kibővítésével új, állandó helyszín keletkezett a vidéken. A termelőszövetkezet irodája, majorja új társadalmi és gazdasági terek lettek a falun, ahol a vitás ügyeket intézték. A földrendezési/földösszevonási, tagosítási panaszok mértéke a tisztázatlan tulajdonállapotokhoz köthető földügyekben, illetve a részarány kimutatás kiigazítási kérelmek ezreiben mérhető az 1960-as években.

A termelőszövetkezetek „felfogták” a tömeges panaszok átütő erejét már a helyi szinten, tompították azok hatását és a gazdák érdekeire hivatkozva a tőlük idegen termelőszövetkezet lépett saját maguk helyébe. A földviták tere kibővült és újabb dimenziókat ért el azáltal, hogy immár a szocialista szektoron belül folytak azok, termelőszövetkezetek és állami gazdaságok között. Az üzemek közötti földviták a konfliktusokat személytelenné, az azokban résztvevő személyeket pedig érdektelenné teheték. A kényszerű átalakulásból adódóan megváltoztak a helyhasználati szokások, az attitűd és a helyzethez való alkalmazkodás számos további hatással volt a parasztságra. A földek egyben tartása olyan eszközöket igényelt, amelyeket a magángazdaságokon alapuló agrárrendszerben hosszú távon csak nehezen vagy egyáltalán nem lehetett volna alkalmazni: az ingatlanforgalom, a magánhaszonbérletek lehető legteljesebb beszüntetése, a földöröklés és a földjáradék korlátozása, megszüntetése. A földbirtokrendszer átalakítása során mindehhez hozzájött még a földek magántulajdonba kerülésének a tiltása, továbbá a földek magánhasználatba vételének és birtoklásának a megakadályozása. A termelőszövetkezeti földtulajdon külön kategóriaként szintén érdekes ebből a szempontból, mivel arra ugyancsak hasonló vagy azonos korlátozások és tilalmak vonatkoztak. A korszakban a földhasználat kényszermodernizációs jellege a földösszevonások által tehát nem enyhült, hanem inkább felerősödött.

A kollektivizálás során kísérlet történt arra, hogy a sztálini szovjet kolhozmintára alapján hozzanak létre kollektív gazdaságokat, azonban ez sosem sikerült teljesen Magyarországon. Az 1953-ig létrehozott termelőszövetkezetek sem működtek teljes egészében a megszabott keretek között. Társadalomtörténeti aspektusból azonban volt egy hosszantartó hatása a kollektivizálás folyamatának. A magángazdák és sok esetben részben még a tagság érdekei is másodlagosak voltak a termelőszövetkezet érdekei mellett. A társadalom „átrétegződött”, a régi vidéki társadalmi csoportokat nagyrészt megszüntették, s habár a kommunista vezetés az egyenlő és kizsákmányolásmentes társadalmat kívánta létrehozni, ahogy Milovan Gyilas az új társadalmi berendezkedéshez kapcsolódóan fogalmazott, lényegében megalkottak egy „új osztályt”.

A termelőszövetkezetek vezetőinek a kiválasztásakor is kulcsfontosságú volt a párthoz való lojalitás. Az ideológiai-társadalompolitikai cél az volt, hogy a parasztság a termelőszövetkezetekben a „termelőszövetkezeti parasztosztályt” hozza létre, amely által létrejött volna az „új szocialista embertípus”. A szövetkezetesített mezőgazdaságban azonban megtalálható volt egy kiváltságosnak mondható társadalmi réteg vagy csoport, amely a „hierarchia” élén állt. A termelőszövetkezetek elnökei nem csak formális módon testesítették meg a vezetés csúcsát, hanem a gyakorlatban is széles jogkörrel bíró, a termelés ügyeiben döntő emberekként határozhatták meg a termelőszövetkezetek gazdálkodását. Általában jelentős és széles kapcsolatokkal rendelkeztek szinte minden szinten, viszont ebből adódóan „két tűz között” volt nagyrésztük. Némelyik elnök nagyon jól ellátta feladatát, némelyik azonban egyáltalán nem felelt meg sem a társadalmi, sem pedig a gazdasági követelményeknek. Az ötvenes évek végétől a tömeges kollektivizálás során és után, az országos agrárpolitikai irányvonalban bekövetkezett változások hatására is, alapvető szemponttá kezdett válni az, hogy szakképzett emberek kerüljenek vezető pozíciókba. Az esetek nagy részében ekkor a pártnak és az államigazgatási szerveknek központi szerep jutott abban, hogy kiket állítottak a termelőszövetkezetek élére. Az elnökök azonban alulról is és felülről is nyomás alatt voltak, és sokuk az 1960-as években el is hagyta posztját, mivel idegileg, mentálisan nem bírták a terhelést. A termelőszövetkezeti elnökök után következtek a „hierarchiában” a könyvelők és az agronómusok, majd pedig a brigádvezetők és egy darabig a traktorosok, gépkezelők. Már kezdetben is, de főként később egyre kevésbé megbecsült munkakörre vált az állattenyésztés és az egyéb kézi munkát igénylő tevékenységek, főként a növénytermelésben.

A források alapján jól érzékelhető és rekonstruálható, ahogyan nem csak új terek, hanem új társadalmi kapcsolatok keletkeztek és végbement az átrétegződés. A falusi életvilágban egyáltalán nem volt különös a kiterjedt rokonság, méghozzá egy falun vagy vidéken belül. Ebből adódóan a termelészövetkezetekben is nagyon sok rokon dolgozott együtt, viszont a sok elnök hatalmával visszaélve saját rokonát helyezte kiváltságos pozíciókba. Mindemellett a rendszer működésének a része maradt az, hogy a rendszerrel egyet nem értőket, vagy más véleményen lévőket ellehetetlenítettek, vagy nem kaptak szaktudásuknak megfelelő munkát, illetve elmozdították különböző módszerekkel az állásukból. A politikai rendszer jellegéből fakadó működési mechanizmusok mutatkoztak meg így például a hetvenes években akkor, amikor a keményvonalasabb irányvonal megerősödésekor a termelészövetkezetek elleni támadások célpontjaivá a vezetők váltak.⁷⁵⁹

A kommunista diktatúra a kollektívizmus előtérbe helyezésével torzított a magyar vidék polgárosodásának a folyamatán, ami a rendszer megszűnése után a „vadkapitalizmus” idején tovább deformálódott és azt eredményezte, hogy a társadalom „újabb átrétegződése” során a vagyon és a tőke a magyar vidék polgári átalakulásában újra ellentmondásos hatásokat okozott.

A kommunista diktatúra új társadalmi berendezkedése továbbá azt a célt volt hivatott elérni, hogy a korábbi, kissé paternalista „urambátyám” világot felszámolja. A társadalmi kapcsolatoknak természetesen számos pozitív hatása volt a mezőgazdaságban 1945 előtt és után is, viszont voltak árnyoldalai a különböző kapcsolatrendszereknek. Számos forrásban olvasható az, hogy a termelészövetkezetek vezetőinek a „sógorai és komái” előnyben részesültek. Volt, aki rokonizmusnak és borizmusnak nevezte az ilyen jelenséget. A hatvanas években azonban erősödött az a tendencia, hogy a rokoni kapcsolatokból származó visszaéléseket próbálták minimalizálni, illetve szakképzett, szakmai tudással rendelkező embereket helyeztek ki a termelészövetkezetekbe. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a föld rendkívüli jelentőséggel bírt a vidéki ember számára, s nem csak a magántulajdon miatt. Mivel a földből éltek az emberek, ezért a föld presztízst jelentett. A föld miatt sokan voltak irigyek, kárörvendők és rosszindulatúak. A föld kihatott a társadalom „reprodukciójára” is, mivel a házasodáskor jellemző volt az a nézet, hogy a „föld a

⁷⁵⁹ VARGA 2012: 599–621.

földhöz” megy hozzá. A földnek az emberek tulajdonságaira gyakorolt hatásait is meg akarták szüntetni az által, hogy fel akarták számolni a földek magánhasználatát és magántulajdonát.

A termelőszövetkezeti tagság és a vezetés között sok esetben keletkeztek konfliktusok, többek között az elnökök viselkedése miatt. A vezetőség megválasztása azonban általában nem a „termelőszövetkezeti demokrácia” jegyében zajlott, mivel a választást a helyi párt és állami szervek befolyásolták. Ezt illusztrálja a következő két forrásrészlet:

„[...] 3.) *Fertőhomoki Té-esz Elnöke egy valóságos kis király.*

Brigádvezetőknek néha-néha ágyból adja ki a parancsot regelenként.

Szembeszál az emberekkel durván, elküldi a jó édesanyába, és ara is van példa hogy az irodájába felpofozot egy fiatal Té-esz tagot.

Volt egy brigádvezető ki szívéen viselte a Termelőszövetkezet munkáját de nem félt az Elnöktől. Kérem mit csinált vele.

Egy szép napon elküldte a jó édesanyába durva szavakkal, és hogy fedve legyen a dolog, lázítónak könyveltette el a pártnál. Ijen emberre nem lehet bízni egy 1000 holdas gazdaság vezetését és a 250 embernek megélhetését.

Most már önökhöz fordulunk, mert már a Soproni járási mezőgazdasági osztályát is értesítetük ezekkel az ügyekkel és kiküldtek egy személyt ki ahelyet hogy a falu dolgozó nép ügyét intézze, bementek az elnökkel egy szobába és borozással eltelt a falu ügyintézése.

Kérjük önöket hogy szíveskedjenek kivizsgálni az ügyet minnél előbb, néptől kérjenek véleményt, nem szeretnék ha továbbra is az ő irányítása szerint kellene dolgozni.”⁷⁶⁰

A termelőszövetkezet elnöke egyszer olyan durva szavakkal szidott egy öreg termelőszövetkezeti tagot, hogy az sírva fakadt. Rokonságából egy vezetőségi tag, kettő brigádvezető, kettő pedig traktoros volt. A termelőszövetkezeti agronómussal állandó volt az ellentét. A járási tanács mezőgazdasági osztálya végül mindkettőjüket figyelmeztetésben részesítette.

⁷⁶⁰ MNL GyMSMSL, XXIII. 410. 22. ö.e. 4351-78/1962. sz. R.F. és S.L. figyelmeztetése, 1962. augusztus 25.

A termelősövetkezeti vezetőség megválasztása nem volt igazi választás, amit a következő forrásidézet érzékeltet:

„Tisztelt rádió szerkesztőség

Hogy tollat fogtam a kezemben és Önökhöz levelet írok enek egy igen fontos oka van. Először is a csoport vezetőségéről és helytelen munkájával szeretnék pár szót megemlíteni, levelemben amit ugyanis az egész tagság helytelennek lát. Ugyanis a tsz vezetőségének újra választása most lett volna, de ami azt illeti az minden volt csak nem választás, mert a mi nézetünk szerint nem lehet azt választásnak nevezni. A közgyűlés az meglett tartva és a gyűlés befejezése előtt a párttitkár feláll és egyszerűen kijelentette, hogy a vezetőség választása abból áll, hogy a régi vezetők maradnak csak ezeket kell kiegészíteni 4 új vezetőségi taggal.

Ezek után megkezdődött volna a szavazás a párttitkár felolvasta a régi és az új vezetőségi tagok nevét és kézfeltartással kellett volna szavazni de viszont a kézfeltartás elmaradt az ellenszavazásnál volt három, ezek ellenére is a jegyzőkönyv úgy készült el, hogy a tagság egyhangulag elfogadta.

Ezután került sor a többi javaslatok elfogadására vagyis a premizálások megszavazására a szavazás ekkor is kézfeltartással történt volna, de az ugyanugy elmaradt mint előtte.

*Tudomásunk szerint viszont csak akkor fogadhatta el a javaslatba a tagság kétharmad része megszavazza, de ha jól megnézzük a tagság kétharmadrésze nem is volt jelen a gyűlésen, ami szintén a vezetőség hibájából adódik mert ha valamelyik tag hozzászól és felveti a hibákat azt a vezetőség a rendőrséggel és a bírósággal fenyegeti, mert úgy mondják, hogy lázít és uszít ha pedít ezt nem mondják akkor pedig egyszerűen adnak neki rendes munkát és úgy akarják a tagságot elhallgattatni, hogy amit ők mondanak az ellen ne szóljon fel senki. [...]*⁷⁶¹

⁷⁶¹ MNL GyMSMGyL, XXIII. 9.a. 68. ö.e. 21.216-2/1965. sz. P.J. mosonmagyaróvári lakos bejelentése a tsz vezetősége ellen, 1965. július 14.

II.2.6. A földmagántulajdon fokozatos felszámolásának jogi eszközei

A tömeges kollektivizálás során a magángazdaságok nagy részét megszüntették. A külterületen a mezőgazdasági földek magánhasználata ezzel a lehető legteljesebb mértékben felszámolódott. A termelőszövetkezetek használatában lévő magántulajdonú földeket a tulajdonosok nem vehették birtokba, használatba, illetve rendelkezési joguk is erőteljesen korlátozva volt. A föld nem volt elidegeníthető, sem haszonbérbe adható. A földek tulajdonosai azonban földjáraadékból és haszonbérben részesültek, a föld örökölhető volt és a telekkönyvben magántulajdonként tartották nyilván. Ennek ellenére a földhasználat társadalmosítása egy további lépés volt a kommunista diktatúrában a földmagántulajdon felszámolása felé. A folyamat szerves része volt a közös földhasználat megvalósítása.

A Dimitrov-tézis ezzel nem csak elméleti, de gyakorlati bizonyítást is nyert és részben aktuális is maradt. Közép-Európában a földek előzetes nacionalizálása nélkül kollektivizálták a mezőgazdaságot. A tömbön belül azonban már egyáltalán nem volt közös irányvonal a felől, hogy a termelőszövetkezeti használatban lévő földek magántulajdonát milyen módon lehetne megszüntetni. Mégis, a tömeges szövetkezetesítés után a földmagántulajdon szövetkezetesítése/kollektivizálása került hol lassabban, hol gyorsabban napirendre. Az állami tulajdon 1967-ig elsődleges fontossággal bírt a földbirtokrendszer átalakítása során. Ebből az okból röviden felvázolom, hogy a földek államosításának milyen főbb jogi eszközeit és módszereit alkalmazták a vizsgált időszakban.

II.2.6.1. Kisajátítás, közérdekű igénybevétel, elkobzás, földfelajánlás, tagosítás

1945-től a kommunista földreform során a földterületek állami tulajdonba vételének a fő módjai a következők voltak: a földek megváltása, gyakorlatilag kárpótlás nélküli kisajátítása, a földek igénybevétele és elkobzása. A kommunista diktatúra 1948-tól kezdődő időszakában jelentős területeket vettek kisajátítás, elkobzás, közérdekű igénybevétel, földfelajánlás, hagyatékról történő lemondás és földjuttatásról történő lemondás címén állami tulajdonba.

Közérdekű igénybevétel címén körülbelül 120 000–150 000 kh-t vettek igénybe az ötvenes évek közepéig. Az 1955-ös kisajátításról szóló törvényerejű rendelet azonban megszüntette az ingatlan igénybevételnek ezt a formáját.⁷⁶² A kisajátítások mértékéről nem áll rendelkezésre adat, a földelkobzásokhoz viszont több forrás is kapcsolódik. A vagyonekobzásra jogerősen elítéltek száma 1952-től 1956-ig a következőképpen alakult:⁷⁶³

Év	Elítéltek	Ebből:		
		Kisparaszt	Középparaszt	Kulák
1952	3.550	256	304	2.223
1953	2.336	138	224	1.549
1954	84	24	11	9
1955	260			
1956	128			

A parasztok többségét közellátás rendjét veszélyeztető bűncselekmények miatt ítélték teljes vagy részleges vagyonekobzásra. Becslések szerint ez a vagyonekobzás minimum 50 000 kh-t érintett az ötvenes évek első felében.⁷⁶⁴

Az 1948-as állami előhaszonbérleti jog által igénybe vett 250 000–300 000 kh föld után sok esetben nem fizettek haszonbért egészen 1957-ig, amikor ezeket a földeket állami tulajdonba vették. A kárpótlás nélküli állami tulajdonba vétel ezzel külön jogcím lett arra, hogy földeket vehessenek állami tulajdonba. A hatvanas évek közepétől a parlagon hagyott földeket is ugyanezen a jogcímen vehették át az állam tulajdonába.

Nagyságrendekkel több föld került földfelajánlás címén 1949 és 1953 között állami tulajdonba, mint bármilyen más egyéb jogcímen. A közel 2 millió katasztrális holdnak csak egy részét igényelték vissza volt tulajdonosaik 1953 és 1958 között. 1954/1955 és 1957 között a kollektivizálás folytatása redukálta a földkártalanítások számát. A második visszarendeződés 1957-ben nagyobb mértékű volt, de a területek jelentős része, amit a kulákoktól vettek el, nem volt visszaigényelhető. 1956 után sem

⁷⁶² *Magyar Közlöny*, 81. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1955. évi 23. számú törvényerejű rendelete a kisajátításról, 1955. július 27.

⁷⁶³ MNL OL XIX-E-1-z 87. ö.e. 004/1958. sz. földvagyonekobzásra vonatkozó kegyelem.

⁷⁶⁴ Uo. 004/1958. sz. földvagyonekobzásra vonatkozó kegyelem, feljegyzés Timár elvtárs részére, 1957. november 19.

változtak sokat a módszerek, viszont nagyobb különbségek mutatkoztak az arányokban. A földfelajánlások 1956 és 1967 közötti mértékéről sem áll rendelkezésre adat, viszont feltételezhető, hogy több tízezer holdat adhattak át a tulajdonosok felajánlás címén az államnak, főként a tömeges kollektivizálás időszakában. 1967-ig lehetővé tették a juttatott földekről a lemondást, folytak kisajátítások és kárpótlás nélküli állami tulajdonba vételek.

Az 1956-ban disszidált személyek mezőgazdasági ingatlanait érintette az 1957. június 2-án kiadott törvényerejű rendelet az 1956. október 23. után jogellenesen külföldre távozott személyek vagyoni helyzetének a rendezéséről. A mezőgazdasági ingatlan tulajdonjoga az adott személy gyermekére, házastársára, szülőjére vagy testvérére szállt át. A feltétel az volt, hogy az ingatlant tulajdonjogilag megszerző személynek belföldön kellett laknia, mezőgazdasággal élethivatásszerűen kellett foglalkoznia és a hatályos szabályozás szerint szerezhette meg az ingatlant. A tulajdonjog megszerzésének az igényét a tanácsnál a jogszabály hatályba lépésétől számított 30 napon belül kellett bejelenteni.⁷⁶⁵ Ellenkező esetben a mezőgazdasági ingatlan tulajdonjogát az állam szerezte meg, ami egyenlő volt az elkobzással. Az elkobzás jogcímét a földreform végrehajtásán túl alkalmazták a kitelepített német nemzetiségűek vagyonának az igénybevételére, illetve később az országot törvényellenesen elhagyók vagyonának a megszerzésére.

1949-ben jelent meg az 1.310/1949. Korm. számú rendelet az ország területéről engedély nélkül eltávozott személyek bejelentése és visszahagyott vagyonuk kezelése tárgyában. A rendelet 3.§. (2) bekezdése szerint a visszahagyott erdő- és mezőgazdasági ingatlanokat zár alá vették, majd átadták a legközelebbi állami gazdaságnak vagy földművesszövetkezetnek. Ha a hatósági eljárás vagyoneklobzás kimondása nélkül zárult, a zárlatot feloldották. Aki külföldre távozott és a jogszabályban felsorolt esetek valamelyikével megvalósította az ország területének az engedély nélküli elhagyását, annak a vagyonát elkobozták. Mindez a jogalkotásban az 1951-ben megjelent rendeletekkel érte el csúcspontját.⁷⁶⁶ A jogi szabályozás az ország területét engedély

⁷⁶⁵ *Magyar Közlöny*, 62. szám, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 32. számú törvényerejű rendelete az 1956. évi október hó 23. napját követően jogellenesen külföldre távozott személyek vagyoni helyzetének rendezéséről, 1957. június 2.

⁷⁶⁶ Ezeket megelőzően az erre vonatkozó jogi szabályozást lásd: 1947. évi X. törvény a külföldön tartózkodó egyes személyeknek magyar állampolgárságtól való megfosztásáról, 1948. évi XXVI. törvény külföldön tartózkodó egyes személyeknek magyar állampolgárságuktól való megfosztása és vagyonuk elkobzása tárgyában. *Magyar Közlöny*, 65–66. szám, 2.660/1949. (III.25.) Korm. számú rendelet a

nélkül elhagyók és a kitelepített személyek vagyonát ugyanúgy állami tulajdonba vette, s mindkettő esetben zár alá vételt rendelt el az elkobzást megelőzően. Az állami tulajdonba vétel oka ezzel az ország területének az elhagyása lett. A szabályozás azonban kiterjedt arra, hogy akit kitelepítettek, és aki engedély nélkül ment el, szintén elveszítette magyar állampolgárságát, s így az állam hivatalosan már nem magyar állampolgárok magántulajdonát kobozta el. Ez által megteremtették a jogi alapot az elkobzás számára.⁷⁶⁷ Az 1956. október 23-a után az ország területét elhagyókkal szemben alkalmazott módszerek így tehát nagyon hasonlóak voltak a korábbi vagyonelkobzásokhoz. Az ország területét 1948 és 1958 között elhagyók elkobzott vagyonára vonatkozóan nem áll rendelkezésre adat.

A szocialista tömbön belül a negyvenes évek végétől mindinkább előtérbe kerültek az ingyenes állami földszerzésnek a különböző módszerei. Önkéntes földfelajánlás vagy földátadás címén vett át az állam tulajdonba földeket Romániában, Lengyelországban, Csehszlovákiában és az NDK-ban is.⁷⁶⁸ Jellemző volt a földek kisajátítása és művelési ágának a megváltoztatása a föld értékének a figyelembevétele nélkül. A beruházások számára történő igénybevételek tovább csökkentették a térség országaiban a mezőgazdaságilag hasznosítható földterületet, miközben előtérbe került a földhasznosítás és a földvédelem kérdése. 1953 első felében sorra jelentek meg például a földhasznosítási jogszabályok a tömb országaiban. Az ötvenes évek közepétől különböző művelési ágú földeket és szűzföldeket vontak szántóföldi művelésbe abból a célból, hogy növeljék a szántóterületet. Így indították el például a Szovjetunióban az ötvenes évek közepén a szűzföld akciót.

vagyonelkobzásnak hatósági zár alá vétellel való biztosítása tárgyában, 1949. március 25. *Magyar Közlöny*, 106–108. szám, 4.037/1949. (V.21.) Korm. számú rendelet az ország területéről engedély nélkül eltávozott személyek bejelentéséről és visszahagyott vagyonuk kezeléséről szóló 1.310/1949. Korm. számú rendelet kiegészítése tárgyában, 1949. május 21. *Magyar Közlöny*, 63. szám, 93/1951. (IV.17.) M.T. számú rendelet az ország területéről engedély nélkül eltávozott személyek bejelentésének újabb szabályozásáról, 1951. április 17. *Magyar Közlöny*, 63. szám, 94/1951. (IV.17.) M.T. számú rendelet a vagyonelkobzással kapcsolatos eljárás újabb szabályozásáról, 1951. április 17.

⁷⁶⁷ *Magyar Közlöny*, 158. szám, 7.970/1946. (VII.16.) M.E. számú rendelet a Németországba áttelepítettek magyar állampolgárságának elvesztése tárgyában, 1946. július 16. A rendelet hatálya kiterjedt azokra is, akiket a hatályba lépése előtt telepítettek át Németországba. A rendelet alapján az állampolgárság elvesztése az áttelepítés során az ország elhagyásával következett be.

⁷⁶⁸ LÁSZLÓ 2010. <http://lexikon.adatbank.transindex.ro/mobil/tematikus/szocikk.php?id=79> (Letöltés ideje: 2021.02.07.)

II.2.6.2. A földhasználat társadalmisítása

A tömeges kollektivizálással hivatalos lezárulásával 1961-ben azonban nem fejeződött be a földhasználat társadalmisítása sem. A különböző művelési ágú földterületek nagyüzemi táblába történő összevonása és különböző területek, például zártkertek és háztáji földek rendezése, összekapcsolódott a földmágnáhasználat további felszámolásával is. Az önkéntes földcserékkel parasztokat kényszerítettek be a termelőszövetkezetekbe, viszont a nagyüzemileg nem hasznosítható területekre koncentrálták a magántulajdonban és magánhasználatban lévő földeket. A háztáji állandó és szerves részévé vált a termelőszövetkezeti tagság életének, ezt sehol sem szüntették meg, megmaradt a Szovjetunióban, Észak-Koreában és Közép-Kelet-Európa kommunista diktatúráiban is.

A következő két táblázat jól szemlélteti a földhasználat társadalmisításának a folyamatát Magyarországon 1948-tól 1961-ig. Az 1948-ban előhaszonbérlet által igénybe vett és haszonbérletbe juttatott földterületek megoszlását mutatja a következő táblázat.⁷⁶⁹

Megnevezés	Juttatottak száma	Juttatott terület (ha.)
Földbérlet-szövetkezeti tagok	24.000	62.200
Földművesszövetkezetek földbérlet csoportjainak tagjai	10.600	22.600
Egyéni kishaszonbérlet	26.900	56.700
Összesen:	61.500	141.500

A termelőszövetkezetek taglétszáma és földterülete 1948-tól 1961-ig a következőképpen alakult:⁷⁷⁰

Időpont	Termelőszövetkezetek száma			Tagok száma	Összes terület (ha.)
	I., II. típusú	III. típusú és önálló	Összesen		

⁷⁶⁹ GULYÁS 1985: 36.

⁷⁷⁰ Uo. 45, 51, 57, 59, 74, 79.

1948. december	189	279	468	-	-
1949. június	140	444	584	12.900	54.900
1949. december 31.	77	1.290	1.367	36.400	182.100
1950. június 30.	50	1.738	1.788	67.600	277.600
1950. december 1.	36	2.149	2.185	119.500	444.000
1951. június 30.	1.640	2.406	4.046	260.000	846.000
1951. december 31.	1.999	2.626	4.625	311.000	1.002.000
1952. június 30.	1.565	3.098	4.663	322.000	1.186.000
1952. december 31.	1.478	3.632	5.110	369.000	1.501.000
1953. június 30.	1.456	3.768	5.224	376.000	1.620.000
1953. december 31.	1.220	3.307	4.536	250.000	1.143.000
1954. március 31.	1.208	3.274	4.482	249.000	1.128.000
1954. június 30.	1.194	3.266	4.460	247.000	1.141.000
1954. szeptember 30.	1.182	3.268	4.450	244.000	1.127.000
1954. december 31.	1.142	3.239	4.381	230.000	1.082.000
1955. december 31.	1.057	3.759	4.816	305.500	1.213.200
1956. június 30.	952	3.911	4.863	343.400	1.426.700
1956. december 31.	472	1.617	2.089	119.300	597.400
1957. június 30.	877	2.580	3.457	160.400	806.400
1957. december 31.	837	2.557	3.394	155.800	820.400
1958. június 30.	819	2.657	3.476	167.800	858.100
1958. december 31.	752	2.755	3.507	168.900	958.000
1959. január 1.	752	2.755	3.507	168.900	958.000
1959. január 31.	759	2.755	3.514	195.300	1.064.100
1959. február 28.	579	3.370	3.949	364.900	1.619.800
1959. március 31.	463	4.054	4.517	512.100	2.309.800
1959. június 30.	450	4.061	4.511	512.400	2.346.300
1959. szeptember 30.	429	4.045	4.474	503.400	2.364.100
1959. december 31.	331	4.158	4.489	564.600	2.620.000
1960. március 31.	143	4.283	4.426	864.600	2.628.500
1960. szeptember 30.	121	4.298	4.419	881.800	3.707.500
1960. december 31.	69	4.507	4.576	960.300	3.941.300
1961. március 31.	350	4.222	4.572	1.203.900	4.666.200

II.2.6.3. Az 1967. évi IV. számú törvény és a termelőszövetkezeti földtulajdon

A kommunista agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitika egyik állandóan felmerülő kérdése volt 1948-tól az, hogy engedélyezzék-e és intézményesítsék-e a termelőszövetkezeti földtulajdont. A termelőszövetkezeti tulajdon, mint szocialista tulajdonforma a magántulajdonban lévő termelőeszközök társadalmosításának, szocializálásának az eszközeként nagy jelentőséggel bírt a kollektivizálás idején. A kollektív vagyon, mint a termelőszövetkezet csoporttulajdona, erősen korlátozott volt. Nem csak a föld, hanem sokáig más eszközök, például mezőgazdasági nagygépek sem lehettek termelőszövetkezet tulajdonában. 1961-ben a földhasználat és a földtulajdon kollektivizálása nem fejeződött be teljesen. Bár a földhasználatot a lehető legnagyobb mértékben társadalmosították a termelőszövetkezeti használatba vétel által, a földek nagy része magántulajdonban maradt. Ezeknek a földeknek az államosítását vagy szövetkezeti tulajdonba vételét a tulajdonosok földmagántulajdonhoz való kötődése miatt nem tudták egyik napról a másikra elrendelni. A társadalmi okok mellett politikai, ideológiai és gazdasági okai is voltak annak, hogy ezt az újabb „földkérdést” halogatták. A pártban sokan a szovjet tételhez ragaszkodva az állami tulajdonban látták a legfejlettebb tulajdonformát. A földek átvétele termelőszövetkezeti tulajdonba előmozdította volna a termelőszövetkezetek önálló gazdálkodási tevékenységét is, ami a tervutasításos gazdasági rendszerben sokak számára elfogadhatatlannak tűnt.

A termelőszövetkezetek 1957-től szerezhettek földet, méghozzá építési telkeket. Az ilyen módon létrejött termelőszövetkezeti földtulajdon lehetett külterületen például a majorban, vagy belterületen. A belterületen vagy külterületen azonban mezőgazdaságilag hasznosítható földterületet nem szerezhettek 1967-es földtörvény hatályba lépéséig. A termelőszövetkezetek a jogszabályok szerint mind az állami, mind pedig a magántulajdonban lévő földeket korlátozott, de állandó/tartós használatra vették át. Mi korlátozta a termelőszövetkezetek földhasználatát? A tervutasítások, a vetéstervek, a kötelező szerződéses termelés és még számos rendelkezés, amely a földek hasznosítására vonatkozott. A termelőszövetkezet nem rendelkezhetett a földekkel, vagyis nem idegeníthette vagy adhatta el az ingatlanokat harmadik személynek. A termelőszövetkezeti használatban lévő földeket a földek tulajdonosai sem idegeníthették el vagy adhatták haszonbérbe. Szabályozva volt, hogy a termelőszövetkezetek milyen földeket cserélhetnek ki és vehetnek igénybe beruházások céljából.

A gazdasági mechanizmus reformja az agrárszféra nagyon sok elemére volt hatással. A mezőgazdaság volt az a gazdasági ágazat, amelyben talán a legszükségesebb volt a reform, s amelyből az ki is fejlődött, mivel még annak bevezetése előtt változások történtek a szovjet modellen alapuló termelészövetkezetek termelés-szervezésében és működésében. A termelészövetkezetek egyenjogúsítása az állami vállalatokkal és gazdaságokkal sokak szemében eretnekséggel volt egyenlő. A termelészövetkezeti földszerzéssel szemben az egyik fő ellenérv az volt, hogy a termelészövetkezetek a pénzeszközöket ne fordítsák olyasmire, ami kezdetben egyébként sem volt létfontosságú a működésük szempontjából. Később, a tömeges kollektivizálás azonban ugrásszerűen megnövelte a közös használatban és magántulajdonban lévő földek számát, így növekedett a kifizetendő földjáradék és haszonbér mértéke is. A földek állami felvásárlása is azért került le részben a napirendről, mivel az jelentősen megnövelte volna az állami kiadásokat. A Rákosi-érában a földfelajánlások kampányszerű szervezésekor éppen ezért is tértek át az ellenszolgáltatás nélküli, vagyis ingyenes földátvételekre.

1953/1954 fordulójától kezdődően a földjog különböző kodifikációs és szabályozási kérdései közt szinte mindig felmerült a termelészövetkezeti földtulajdon, de arról nem foglaltak állást. A termelészövetkezetek földszerzését jogszabály nem tiltotta, de nem is engedte meg.⁷⁷¹ Termelészövetkezeti földtulajdon létezett a tömbben mindenhol, kivéve a Szovjetuniót és 1957-ig Lengyelországot. A földmagántulajdon megszüntetése a román, bolgár és észak-koreai kollektív gazdaságokban sem volt teljes, mivel elvileg csak a földjáradék fizetését szüntették meg, a kilépő tag továbbra is földtulajdonos maradt. Magyarországon a Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztálya 1965 közepén nem tartotta időszerűnek nagyobb mérvű állami beavatkozást a földbirtokviszonyokba. A főosztály vezetése és dolgozói valószínűleg még ekkor is a korábbi ideológiai keretek között gondolkodtak, és ezért az állami tulajdont részesítették előnyben. A hatvanas évek közepén leginkább az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztálya és az agrárreformerek lehettek azok, akik kezdeményezhették a termelészövetkezeti földtulajdon létrehozását és intézményesítését. Ez által megoldódhattak a földkiadásokhoz, a haszonbérletekhez és a földörökléshez kapcsolódó „problémák”. Az 1967-ben bevezetett földmegváltási mechanizmus így teljesen szembe ment a földmagántulajdonosi érdekekkel.

⁷⁷¹ SERES 1967: 153–154.

Az első komoly tapogatózás 1965-ben kezdődhetett, amikor az Államgazdasági Bizottság egyik ülésén szóba került a termelőszövetkezetek és a gazdasági mechanizmus kapcsán a termelőszövetkezeti földtulajdon. 1965 tavaszán Dimény Imre, a Mezőgazdasági Osztály vezetője felkérte az ÁFTH vezetőjét, hogy készítsenek el egy összesítő kimutatást a termelőszövetkezetek használatában lévő földek földtulajdoni viszonyairól. A kimutatásnak tartalmaznia kellett azt, hogy mennyi föld volt az állam, a termelőszövetkezeti tagok és családtagok, illetve kívülállók tulajdonában. Az ÁFTH sokrétű munkálatai miatt az adatszolgáltatás későbbi időpontra tolódott, viszont már ekkor tájékoztatták például Nagy Lászlót a részadatokról, aki Seres Imrével már korábban is részt vett a termelőszövetkezetek földjogi szabályozásának az előkészítésében.⁷⁷²

Kétségtelennek tűnik, hogy a jogszabály előkészítése során az ÁFTH adatai alapján állapították meg a termelőszövetkezetek használatában lévő földek tulajdoni megoszlását. Az 1967. évi IV. számú törvény megszületése azonban még csak ekkor kezdődött. A törvényalapján a termelőszövetkezetek fokozatosan megváltották és így felszámolták a földek magántulajdonát. Mindezt többek között az tette lehetővé, hogy a hatvanas évek második felére a magánhasználatban lévő, különböző művelési ágú földeket nagyüzemi közös használatba vonták.

Nem mellékes szempont az sem, hogy a hatvanas években felülvizsgálták a földeket, létrehozták és rendezték az új állami földnyilvántartást és tervezték az új mezőgazdasági és földügyi szakigazgatás kialakítását és bevezetését is. Ezek az intézkedések és az új elképzelések összefüggésben lehettek azzal, hogy már tervezték a következő állami beavatkozást a földbirtokszerkezetben. A gazdasági reform és a mezőgazdaság terén tervezett változások a külpolitikai és a nemzetközi viszonyrendszerben is külön vizsgálat tárgyát képezhetnék. A magyar pártvezetésnek a mozgásterét a földtulajdon kérdésében jól érzékelteti az, hogy amikor szovjet delegáció érkezett Magyarországra 1967 szeptemberében, Brezsnyev nem teljesen értette a földtörvény lényegét.⁷⁷³

⁷⁷² MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1965. 3. ö.e. Mg/285/2. sz. Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal, feljegyzés Dimény Imre számára a termelőszövetkezetek adataira vonatkozóan, 1965. április 27.

⁷⁷³ FÖLDES 2015: 83–84.

II.2.6.4. Az 1967. évi földtörvény keletkezésének a története

A hatvanas évek közepén folytatódtak a termelőszövetkezetekből a kilépések és a kilépők egy része követelte vissza a közös használatba vitt földjének egy részét vagy teljes egészét. A földet haszonbérbe adó, illetve a földet öröklő tulajdonosok egy része is kérte a földek kiadását. A Földművelésügyi Minisztériumban mindeközben tovább dolgoztak a földhasználatot érintő egyes kérdésekről szóló anyagon, amely kiegészült a földtulajdon egyes kérdéseivel is, mivel azok a földbirtokpolitikai intézkedések, amelyeket előirányoztak, jórészt a termelőszövetkezeti földhasználathoz és a földmagántulajdonhoz kapcsolódtak.⁷⁷⁴ Az anyag címén történt módosítás jól illusztrálja, hogy a minisztériumban mennyire óvatosak voltak a földtulajdon kérdésében.⁷⁷⁵ 1965-ben ennek a jogszabály előkészítésnek az eredményeként jelent meg a fentebb bemutatott rendelkezés a földvédelmi törvény kiegészítéséről, ami a földfelajánlásokról, a kiegészítő földrendezésekről és a kisajátításokról tartalmazott rendelkezéseket. A belterületek további felülvizsgálatáról és a kísérleti zártkertrendezésekről is ekkor határoztak.

Annak ellenére, hogy már 1965-ben folyt a földtulajdoni problémákra az alternatíva keresése, amit az ÁFTH felmérése, illetve az Államgazdasági Bizottság egyik ülése is alátámaszt, az FM Földbirtokpolitikai Főosztályán 1965 szeptemberében a következőképpen látták a helyzetet:

„Hazánkban a földtulajdoni és használati viszonyok bonyolultak, elsősorban annak következtében, hogy nálunk a föld nincs egységes állami tulajdonban. A mezőgazdaság szocialista átszervezése után a földhasználati viszonyok általában szocialista jellegűvé váltak. Átalakulóban lévő földtulajdoni viszonyaink között a földek tulajdonjoga háttérbe szorult a földhasználat mögött.

Földtulajdoni viszonyaink elmaradottabbak, mint az egészében véve szocialista jellegűnek tekinthető földhasználati viszonyok. A földhasználati viszonyok szabályozása nagymértékben segíti elő a földtulajdoni viszonyok szocialista jellegűvé válását. A

⁷⁷⁴ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1964. 14. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium, előterjesztés az MSZMP Politikai Bizottságához a földtulajdon és földhasználat egyes kérdéseinek rendezésére vonatkozó irányelvekről, 1964. december 30.

⁷⁷⁵ Uo. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, MSZMP KB Adminisztratív Osztály, szigorúan bizalmas sz. javaslat a Politikai Bizottság számára a földhasználat és a kisajátítás egyes kérdéseinek rendezésére vonatkozó irányelvekről, 1965. január 16.

földhasználat fejlődésének útja az, hogy a még meglévő más – nem tipikus szocialista jellegű – földhasználat vagy éppen egyéni földhasználat távlatban szocialista jellegűvé alakuljon át, a személyi földhasználat pedig állandósuljon azokon a területeken, amelyek a szocialista földhasználat szempontjából távlatban sem jöhetnek figyelembe. A jelenlegi földtulajdoni viszonyok megváltoztatása sem politikai, sem mezőgazdasági szempontból nem időszerű, fenntartásuk hátránnyal nem jár. A szocialista földhasználati viszonyok továbbfejlesztése a legcélszerűbb útja annak, hogy a földtulajdonjogi kérdések a termelés veszélyeztetése nélkül fokozatosan elveszítsék jelentőségüket.

[...]

A termelőszövetkezetek földhasználatával kapcsolatban, továbbá földbirtokpolitikai vonatkozásokban különösen az alábbi kérdéseket szükséges megvizsgálni:

- 1. A termelőszövetkezetek földhaszonbérleti rendszere.*
- 2. A termelőszövetkezetbe bevitt földek kiadása.*
- 3. A zártkertekben lévő háztáji földek használata.*
- 4. A földek öröklése.*
- 5. A kényszerhasznosításba vett földek tulajdonjogának rendezése.*
- 6. A földek felajánlása.*
- 7. Az illetményföldek használata.”⁷⁷⁶*

Az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályán a feljegyzéshez és annak javaslataihoz számos megjegyzést fűztek hozzá, így például mind a földhaszonbérleti szabályozást, mind pedig a földek öröklésének a rendezését ideiglenes félmegoldásként értékelték. Egyértelműnek tűnik, hogy ekkor már a földmagántulajdonba történő nagyobb mérvű állami beavatkozás gondolatával kacérkodhattak. Olyan intézkedés végrehajtását tervezhették, amelyben egyszerre vegyült össze a radikális és a fokozatos átalakítás igénye és eleme, s amely által a kérdést egy „középutas” megoldás által rendezhették. Valószínűsíthető, hogy 1965 októberében ezért „csak” egy földhasználati

⁷⁷⁶ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1965. 14. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály, a földtulajdoni és a földhasználati viszonyok továbbfejlesztésének útjai, feltételei, módszerei, 1965. szeptember 30.

és részben a földtulajdoni viszonyokat is érintő földbirtokpolitikai csomag lett elfogadva és hatályba léptetve.⁷⁷⁷

Az MSZMP Politikai Bizottsága viszonylag rövid időn belül hozott döntést arról, hogy az illetékes szervek vizsgálják meg a termelőszövetkezeti földhasználati és földtulajdoni viszonyok helyzetét, és készítsenek javaslatot a földbirtokviszonyok „továbbfejlesztésének” a lehetőségeiről. A Politikai Bizottság 1966. január 4-i ülésén már a nem termelőszövetkezeti tagok, vagyis kívülálló földtulajdonosok földjeinek a termelőszövetkezeti megváltásáról és így termelőszövetkezeti tulajdonba vételéről, illetve állami megváltásáról és állami tulajdonba vételéről körvonalazódtak további elképzelések. Nyers Rezső például a következőket mondta ezzel kapcsolatban a jegyzőkönyv szerint:

„Az örökösödés- és földtulajdon kérdésével kapcsolatban: javasolom, hogy a Politikai Bizottság adja megbízatásként az osztály számára, folytasson vizsgálatokat, hogyan lehetne a termelőszövetkezetek földjét termelőszövetkezeti tulajdonná átváltoztatni, s ennek milyen konzekvenciái és milyen körülményei lennének. A kérdés már nagyon dörömböl az ajtón. Itt van az örökösödés, s előnyösebbnek tartanám, ha az állam nem váltaná meg a földeket. A mi álláspontunk a nacionalizálás, a szövetkezetesítés – bár látszólagos ellentmondás van – mégis közelebb visz bennünket. Adja ezt a Politikai Bizottság feladatul. Egyébként egyetértek azzal, ami itt van.”⁷⁷⁸

A Mezőgazdasági Osztály a jelentésében, amelynek címe *A termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről és irányelvek megszilárdításuk néhány feladatára* volt, felvázolta a Politikai Bizottság számára, hogy a termelőszövetkezeti használatban lévő földek 17%-a volt állami tulajdonú, 15–20%-a pedig nem termelőszövetkezeti tag, vagyis kívülálló tulajdonában volt. Az elhalálozások, kilépések és kizárások által nőtt a

⁷⁷⁷ MNL OL XIX-A-83-a Kállai Gyula kormánya 1965. június 30. – 1967. április 14. 325. számú jegyzőkönyv, 1965. október 14. 3./00347 A földtulajdon és földhasználat egyes kérdéseinek rendezéséről. 1965. évi 19. számú tvr. a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelméről szóló 1961. évi VI. törvény kiegészítéséről. 1965. évi 20. számú tvr. a földfelajánlás szabályainak módosításáról. 1965. évi 21. számú tvr. az 1960. évi 22. sz. törvényerejű rendelet kiegészítéséről. 19/1965. (X.24.) Korm. számú rendelet a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelméről szóló 1961. évi VI. törvény végrehajtása tárgyában kiadott 7/1962. (III.13.) Korm. sz. rendelet módosításáról. 20/1965. (X.24.) Korm. számú rendelet a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok lakóházépítése céljára rendelkezésre álló területek felhasználásáról. 21/1965. (X.24.) Korm. számú rendelet egyes erdőterületek felülvizsgálatáról és szántóföldi művelésbe adásáról. 2.031/1965. (X.24.) Korm. számú határozat a mezőgazdaságilag hasznosítható földek használatának és rendezésének egyes kérdéseiről.

⁷⁷⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 384. ö.e. 3. Jelentés a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről és irányelvek megszilárdításuk néhány feladatára, jegyzőkönyv.

kívülálló földtulajdonosok száma és az ő tulajdonukban lévő földek termelőszövetkezeti használatának az aránya. Ebből adódóan a termelőszövetkezeteknek egyre több haszonbérletet kellett fizetniük a kívülállók számára. A termelőszövetkezeti tagok tulajdonában volt a közösen használt földterületnek körülbelül a 65%-a, amely után a tagoknak földjáradékot kellett fizetni.⁷⁷⁹

A jelentésben meghatározott irányelvek szerint megtiltották volna a földkiadást a termelőszövetkezetekből az összes lehetséges esetben, vagyis kilépés, öröklés és haszonbérlet felbontása esetén. Az 1950-es évek végén felmerült szabályozás továbbfejlesztéseként (termelőszövetkezeti tag örökös nélküli elhalálozásakor a földje automatikusan termelőszövetkezeti tulajdonba kerül) előirányozták a mezőgazdasági termeléssel nem élethivatásszerűen foglalkozó örökösök földjeinek a megváltását. Bár ekkor még nem tartották célszerűnek a földek tulajdonjogi helyzetének a megváltoztatását, mégis ez a cél konkretizálódott az anyagokban és a javaslatokban. Úgy vélték, hogy a készülőben lévő termelőszövetkezeti törvényben az összes földjogi kérdést rendezhetik majd.

Az új termelőszövetkezeti törvény 1966 első felében elkészült vázlatának az V. fejezetében, amely a közös vagyonról szólt, már a tsz tulajdon címszó alatt tartalmazta a tulajdonszerzés esetei között a megváltást. A földmegváltás így szerves része lett volna a termelőszövetkezeti törvény földjogi rendelkezéseinek. A vázlatban azonban a következő is olvasható:

„Megjegyzés: A vázlat a földtulajdon és földhasználat rendezésével kapcsolatos kérdéseket is felöleli, párhuzamosan azonban javaslat készül a földjogi vonatkozású rendelkezések esetleg külön történő kodifikálásának tematikájára is.”⁷⁸⁰

A földjogi kérdésekről készülő anyag címe *A termelőszövetkezeti földek tulajdona és használata* volt, amelyben felsorolták azokat az okokat, amelyek miatt beavatkoztak a földbirtokviszonyokba, miközben elsősorban a termelőszövetkezetek érdekeit tartották szem előtt. A 9 millió holdnyi közös használatú földből 2 millió kh volt állami tulajdonban, 5,2 millió kh tagok tulajdonában, 1,8 millió kh pedig kívülállók

⁷⁷⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 384. ö.e. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. jelentés a Politikai Bizottság részére a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről és irányelvek megszilárdításuk néhány feladatára, 1965. december 10.

⁷⁸⁰ MNL OL XIX-K-1-b 619. ö.e. Az új termelőszövetkezeti törvény vázlata, 1966. április. Részlet. V. fejezet. A közös vagyon.

tulajdonában volt. Az egyik földbirtokpolitikai opció, a földkiadásnak a megtiltása mellett hosszasan sorolták a társadalmisítás lehetőségeit és verzióit. Felvetették a fokozatos társadalmisítást az öröklés korlátozása és a földfelajánlás által, az egyszeri aktussal történő azonnali megváltásos vagy pedig a fokozatos társadalmisítást. Ezekben belül további lehetőségek adódtak, így például a termelőszövetkezeti vagy az állami földmegváltás, illetve a felvetett módszerek kombinálása.⁷⁸¹ 1966 tavaszán lényegében el is dőlt, hogy a földmagántulajdon felszámolásának folytatásaként a kívülállók földjeit termelőszövetkezeti tulajdonba fogják venni.

A földkiadások és a földek örökléséből fakadó földjogi kérdések megoldásának a kulcsává a termelőszövetkezeti földtulajdon létrehozása és a földek fokozatos megváltása vált. Mindezt összekapcsolták az addig még jogszabályi úton nem rendezett földjogi kérdésekkel, amelyek egyébként a termelőszövetkezeti földhasználatot is érintették, így például az illetményföldek és a zártkertrendezések kérdésével. Ez is fontos érv volt egy különálló, ámde szorosan a termelőszövetkezeti törvényhez kapcsolódó földjogi törvény elkészítése mellett.⁷⁸² Ezzel részben ismét az 1953/1954 óta számos alkalommal tervezett, elkezdett és félbeszakított jogalkotási munka folytatódott 1966 folyamán. A tervezett földjogi törvény nem lehetett átfogó és általános földjogi kódex, viszont egységes földjogi szabályozásnak szánták a rendezendő kérdésekről.

Az MSZMP Politikai Bizottsága az 1966. szeptember 20-i ülésén vitatta meg a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztéséről szóló előterjesztést. A földtulajdon és a földhasználat egységének a létrehozására hivatkoztak és arra az érve helyeztek hangsúlyt, hogy a termelőszövetkezetek földhasználatának a biztosítása megkövetelte, hogy a földmagántulajdont fokozatosan társadalmisítsák. Ez azt jelentette, hogy a

⁷⁸¹ A földjogi kérdéseket taglaló anyag már 1966 májusára elkészült. MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1966. 3. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium Titkárság, a termelőszövetkezeti földek tulajdona és használata, 1966. május 23. MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1966. 2. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium, előterjesztés az MSZMP Politikai Bizottsághoz az új termelőszövetkezeti törvényről, 1966. május 25. MNL OL XIX-K-1-b 619. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium Titkárság, javaslat a termelőszövetkezetek működése és gazdálkodása néhány főbb kérdése szabályozásának irányelveire. 1966. július 6. Részlet. VI. A termelőszövetkezeti földek tulajdona és használata (az „Előterjesztés a miniszterhelyettesi értekezlethez az új termelőszövetkezeti törvény irányelveiről” részeként). MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1966. 8. ő.e. Földművelésügyi Minisztérium, javaslat a termelőszövetkezetek működése és gazdálkodása néhány főbb kérdése szabályozásának irányelveire, 1966. július 6. Utóbbin a Mezőgazdasági Osztály észrevételei olvashatók, ezek szerint a társadalmisítás lehetséges módozatai közül többet sem tartottak még időszerűnek.

⁷⁸² MNL OL XIX-K-1-b 620. ő.e. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek időszerű földjogi problémáinak megoldása, pontos dátum nélküli, valószínűleg 1966. július vagy szeptember.

kívülálló személyek földjeit a termelőszövetkezet megváltotta. A megváltási árat 5 évi egyenlő részletben kellett kifizetni. Értelemszerűen, ha egy termelőszövetkezeti tag elhunyt és az örököse nem volt a termelőszövetkezet tagja, és a haláleset után sem lépett be a termelőszövetkezetbe, akkor a földet megváltották. Ezzel a mechanizmussal hosszú távon fokozatosan felszámolhatták a földmagántulajdont.⁷⁸³ A szemléletbeli változást jól érzékelteti, hogy nem a termelőszövetkezetekbe bekényszerített földtulajdonosok földjeinek a társadalmasítását, hanem a kívülálló földtulajdonosokét rendelték el felülről jogszabály által. Lényegében az öröklést korlátozták úgy, hogy termelőszövetkezeti tag földjét csak termelőszövetkezeti tag örökölhette, mivel a kívülállónak a földje de facto a földöröklés után azonnal megváltás alá került.

A szeptember 20-i ülésen az előterjesztés a földtulajdont és a földhasználatot rendező új jogszabályok kidolgozását irányozta elő, és a javaslatok elfogadásával együtt úgy határoztak, hogy mind a termelőszövetkezeti törvény, mind pedig a földjogi törvény főbb szempontjait egyszerre kell majd a Központi Bizottság elé terjeszteni.⁷⁸⁴ A Mezőgazdasági Osztály még szeptember végére kidolgozta mind a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztésére, mind pedig a termelőszövetkezetek működésére vonatkozó főbb irányelveket és javaslatokat.⁷⁸⁵ Az elkészült előterjesztés szerint a földjogi törvényt 1967. augusztus 1-ig, míg a termelőszövetkezeti törvényt 1967. augusztus 31-ig kellett elkészíteni. 1966. október 4-én a Politikai Bizottság, majd pedig nem sokkal később, október 13-án az MSZMP Központi Bizottsága is napirendjére tűzte az előterjesztést, amelyben a földjogi kérdések a földtulajdon fokozatos szövetkezetesítése megjelölést kapták.⁷⁸⁶ A földtörvény első vázlatos szövegtervezetét a

⁷⁸³ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1966. 1. ö.e. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. előterjesztés az Államgazdasági Bizottság számára a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztésére, 1966. augusztus 29. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. előterjesztés a Politikai Bizottság számára a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztésére, 1966. szeptember 12. A KB külön készítette el a termelőszövetkezetekről szóló előterjesztést: MNL OL XIX-K-1-b 620. ö.e. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. előterjesztés (tervezet) a Politikai Bizottság számára a termelőszövetkezetek működésének főbb kérdéseire, 1966. szeptember 7.

⁷⁸⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 405. ö.e. 1966. szeptember 20. 11. Előterjesztés a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztésére. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. előterjesztés a Politikai Bizottság számára a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztésére, 1966. szeptember 10.

⁷⁸⁵ MNL OL M-KS 288. f. 28. cs. 1966. 3. ö.e. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály, szigorúan bizalmas sz. előterjesztés (tervezet) a Központi Bizottság számára a termelőszövetkezeti politikánk fejlesztésének főbb kérdéseire, 1966. szeptember 27.

⁷⁸⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 406. ö.e. Szigorúan bizalmas sz. jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1966. október 4-i üléséről. 6. napirendi pont: előterjesztés a termelőszövetkezeti politikánk fejlesztésének főbb kérdéseire. MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 83. ö.e. 1966. október 13. 3. Agrárpolitikai javaslatok. MSZMP Politikai Bizottság, K8/70 szigorúan bizalmas sz. a Központi Bizottság határozata agrárpolitikai intézkedésekről, tervezet, 1966. október 6. I. A földtulajdon fokozatos szövetkezetesítése.

Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztálya dolgozta ki, amelyet 1966. október 27-én a Kodifikációs Bizottság elé kívántak terjeszteni.⁷⁸⁷

A politikai döntés megszületett, azonban különösebb társadalmi egyeztetés, felvilágosítás vagy információközlés nélkül. Sem újságcikkekben, sem pedig tudományos írásokban nem közöltek 1965 folyamán, illetve 1966 végéig semmit sem arról, hogy a termelőszövetkezetek használatában lévő földek társadalmasítását tervezik. Mivel a termelőszövetkezetek nem csak a mezőgazdaságot is átalakító új üzemtípusként funkcionáltak, hanem a társadalmat is átformáló gazdasági egységként is, a földtulajdon kérdését összeköthették az új, szövetkezeti parasztosztály kialakításának a kérdésével. Az MSZMP IX. kongresszusán, 1966. november 28-a és december 3-a között hivatalosan is döntést hoztak a gazdasági reform bevezetéséről. A kongresszus előtt három nappal a Népszabadság első oldalán jelent meg egy cikk *Az új magyar falu* címmel. Ebben a következő olvasható:

„[...] Falvainkban megszűnt a kizsákmányolás. Új gazdálkodási rend alakult ki, és ennek megfelelő új társadalom, új, egységes parasztosztály születik. Az új falusi embertípus, a szövetkezeti gazda típusa most kovácsolódik a mindennapi közös munka és együttes erőfeszítés során. Azt viszont meg kell érteni, hogy ez lassú, hosszan tartó folyamat. Hiszen sok száz éves falusi szokások, beidegződések, hagyományok kerülnek most mérlegre. A földtulajdon varázsereje, tekintélye megszűnt. A parasztemberek megszabadultak a vagyonszerzés, a földimádat kínzó bővületéből, melynek persze mindig is kényszerítő gazdasági okai voltak. [...]”⁷⁸⁸

A kongresszust uralták az agrártémájú kérdések és ügyek. Ez az esemény volt a magyar agrárreformerek egyik legnagyobb eredménye.⁷⁸⁹ A pártvezetés ekkor közölte a nyilvánosság számára, hogy a termelőszövetkezeti földek tulajdoni rendezését a termelőszövetkezeti földtulajdon létrehozása által fogják megvalósítani.⁷⁹⁰ A jogszabály

⁷⁸⁷ MNL OL XIX-K-1-b 620. ő.e. Az új földjogi törvény problematikája, 1966. október. A földtörvény első tervezete a Kodifikációs Bizottság 1966. október 27-i ülésére. Az új termelőszövetkezeti törvény előkészítésére alakult Kodifikációs Bizottság összetétele a következő volt: Molnár Imre, Sylvester Domokos, Gábor Mátyás, Szemes Lajos, Fóris Imre, Tar Imre, Szép György, Géczy Kálmán, Lévy Tibor, Nagy László, Seres Imre.

⁷⁸⁸ *Népszabadság*, 24. évfolyam, 278. sz., 1966. november 25. Az új magyar falu. 1. oldal.

⁷⁸⁹ PAPP 2107: 316–319.

⁷⁹⁰ *Népszabadság*, 24. évfolyam, 281. sz., 1966. november 29. Kádár János elvtárs előadói beszéde. 5. oldal. *Népszabadság*, 24. évfolyam, 285. sz., 1966. december 3. Fehér Lajos: Szocialista alapokon fejlődik a magyar falu. 6–7. oldal.

ekkor már, mint részleteztem, előkészítés alatt volt. Kádár János a kongresszus vitázáró beszédében a következőket mondta:

„Megcsinálhattuk volna persze azt is, hogy még hallgatunk róla nyolc hónapig. De azt hiszem, pártunkban éppen azért bíznak a dolgozó tömegek – a parasztság is –, mert nem tartunk a hátsó zsebünkben titkos dolgokat, hanem egyenesen és felelősen megmondjuk a parasztságnak: ez az ország érdeke, ehhez fűződik az ő érdeke is, ez segíti egyéni boldogulását.”⁷⁹¹

A termelőszövetkezeti földtulajdon létrehozása lehetséges, hogy az ötvenes években is megtörtént már néhány esetben helyi szinten. A levéltári források azonban a kongresszuson tett megállapítások ellenkezőjét támasztják alá, a földtulajdonosok ragaszkodtak a magántulajdonhoz. Azok, akik a hatvanas években lemondtak a földjuttatásról vagy felajánlották földjüket, elsősorban a gazdasági és pénzügyi helyzetük miatt kényszerültek átadni a földet az állam számára. A magánérdekeket valóban figyelembe vették annyiban, hogy a földek társadalmosítása megváltás által történt, vagyis a termelőszövetkezet fizetett bizonyos összeget a tulajdonosoknak.⁷⁹² A gazdasági reformhoz kapcsolódóan pedig az is lényeges szempont, hogy a termelőszövetkezetek önálló gazdálkodását minden bizonnyal elősegítette az, hogy a tulajdonában lévő földeken folyhatott a termelés. A termelőszövetkezet érdeke volt a földhasználat biztosítása, a földgazdálkodás megerősítése és a termelési önállóság létrehozása.

1967 februárjára elkészült egy szövegtervezet, majd pedig tovább folyt a földjogi törvény szövegezése 1967 augusztusáig.⁷⁹³ Több vitatott pontot is még megtárgyaltak és egyeztettek 1967 nyarán.⁷⁹⁴ Mindeközben jelentek meg újságcikkek a

⁷⁹¹ *Népszabadság*, 24. évfolyam, 286. sz., 1966. december 4. Kádár János elvtárs vitázáró beszéde, 2. oldal.

⁷⁹² MNL GyMSMSL, XXIII. 310. 28. ö.e. 7.010/1967. sz. Irányelvek a termelőszövetkezeti kongresszuson részt vevő kommunisták számára, pontos dátum nélküli, valószínűleg 1967. február. A Termelőszövetkezetek I. Országos Kongresszusára 1967. április 20. és 22. között került sor. PAPP 2017: 323–325.

⁷⁹³ MNL OL XIX-K-1-y 1614. ö.e. Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztály, 35.342/1967. sz. a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztéséről szóló törvény előkészítése, tervezet, 1967. évi ... törvény a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről, 1967. február 17. MNL OL XIX-K-1-y 1624. ö.e. 36.500/1967. sz. előterjesztés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányhoz a földtulajdon és földhasználat egyes kérdéseiről, 1967. június 15. 1967. évi ... törvény a földtulajdon és a földhasználat egyes kérdéseiről, 1967. június 12.

⁷⁹⁴ MNL OL XIX-K-1-b 620. ö.e. Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, feljegyzés a termelőszövetkezeti és földjogi törvény és a végrehajtásokról szóló kormányrendeletek tervezetével kapcsolatos eldöntendő kérdésekről, 1967. június 23.

témában, illetve két olyan tanulmány, ami konkrétan a termelőszövetkezeti földtulajdon kérdéskörével foglalkozott. Az egyiket Tar Imre írta, és a Társadalmi Szemle 1967. évi 1. számában jelent meg, a másikat pedig a már többet is idézett Sere Imre, amely a Jogtudományi Közlöny 1967. évi 3–4. számában jelent meg.⁷⁹⁵

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekről és a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztéséről szóló törvényjavaslatokat a kormány az 1967. augusztus 31-i ülésén tűzte napirendre. Az Országgyűlés 1967 őszén megszavazta a törvényeket, amelyek 1967. október 11-én jelentek meg a Magyar Közlönyben.⁷⁹⁶ A földjogi törvény az említetteken kívül szabályozta a személyi földtulajdont és földhasználatot, s ez által maximalizálták a magánszemélyek tulajdonában és használatában lévő földterületet a zártkertekben és belterületen. Kezdetét vette ezzel a szisztematikus zártkertrendezés. A magyar jogalkotó a földjogi törvény elkészítésével egy rendkívül sajátos jogi szabályozást produkált, amelyhez hasonló jogi mechanizmust sem a szocialista tömbben, sem pedig a világon nem találhatunk. A földmagántulajdon fokozatos felszámolását úgy hajtották végre, hogy a tagság a saját földjükből felhalmozódó anyagi eszközökből saját földjük megváltását fizették ki később a termelőszövetkezet nevében. Ez valószínűleg valóban egyedülálló volt az egész világon.

A földjogi törvény nagyarányú változásokat idézett elő rövid és hosszú távon is a magyar földbirtokviszonyokban. Az említett földjogi tankönyvek is megerősítik azt, hogy ennek ellenére tervezték egy önálló, általános földjogi törvénykönyv elkészítését. Valószínűsíthető, hogy ez ekkor az agrárreformerek érdeke is volt, mivel az általános földjogi törvénykönyv megerősítette volna az új tulajdonforma jogi koncepcióját. Bár Seres Imre nem tért ki sem a földjogi tankönyvben, sem pedig más írásában rá, de több újságcikk is megerősíti, hogy 1967/1968-ban nem csak tervezték, hanem el is kezdték újra kodifikálni a földjogot, és a cél egy általános földjogi törvénykönyv kidolgozása volt. Mivel ez akkor ismét elmaradt, Seres az 1969-es tankönyvben erre reflektálhatott, amikor arra célzott, hogy a jövőben szükséges lesz a kódex elkészítése. Az, hogy Seres közvetlenül nem utalt a kódex előkészítésére, azt jelzi, hogy a földjog kodifikációja egy sokkal összetettebb politikai kérdés része lehetett. Lehetséges, hogy gazdaságpolitikai érdekek és nézetek ütköztek egymással a politikai döntéshozatal magasabb szintjein.

⁷⁹⁵ TAR 1967.; SERES 1967.

⁷⁹⁶ *Magyar Közlöny*, 68. szám, 1967. évi IV. törvény a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről, 1967. október 11. *Magyar Közlöny*, 68. szám, 1967. évi III. törvény a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről, 1967. október 11.

1967 szeptemberének végén, amikor elfogadta az Országgyűlés a termelészövetkezeti és a földjogi törvényt, Illés Dezső, Somogy megye friss képviselője a felszólalásában nem csak a földreformos ügyekre és földkártalanításokra tért ki, hanem arra is ezzel összefüggésben, hogy éppen a kifejtett földjogi kérdések miatt lett volna szükséges egy egységes földjogi törvénykönyv megalkotása.⁷⁹⁷

„Az országgyűlés mostani napirendjén levő törvényjavaslatnak természetesen nem lehet célja a földdel kapcsolatos valamennyi kérdés átfogó szabályozása. Később azonban mindenképpen szükség lesz megfelelő rendelkezésekre. Javaslom az országgyűlésnek, hogy szorgalmazza az egységes és általános földjogi kódex kiadását. Szükséges volna, hogy ez a kérdés egy éven belül a parlament elé kerüljön.”⁷⁹⁸

Az MSZMP Heves megyei Bizottságának és a Megyei Tanács napilapja, a Népújság 1967. szeptember 13-án közölt egy cikket *Kié a 60 négyszögöl* címmel. Ebben tényként említették azt, hogy készülöben volt egy földjogi kódex:

„A jó jogi döntésekhez fontos a mához alkalmazkodó jogszabály-gyűjtemény, vagyis a készülő földjogi kódex. Várják, hogy ez a korszerű törvény biztosítja a földtulajdon, a birtok, a használat, a jelen realitásához, a társadalom igényeihez szabott jogi szabályozást.

E törvény birtokában igyekeznek megoldani a földdel kapcsolatos valamennyi problémát, vagyis a földek a rendeltetésszerű használatának, védelmének biztosítását. A földhasználat megnyugtató rendezésével szolgálják majd a termelés biztonságát.”⁷⁹⁹

Nem csak újságcikke, hanem levéltári forrás is utal a földjogi kódex előkészítésére, egészen pontosan egy feljegyzés 1967 szeptemberéből. A feljegyzés az Országgyűlés Jogi, Igazgatási és Igazságügyi Bizottságának üléséről készült, amelyen felvetődött az, hogy a nagyüzemi közös használatban lévő földek és az 1 katasztrális holdon aluli magánhasználatú földek esetében ne legyen szükség hatósági engedélyre a művelési ágváltozáshoz. A bizottság a feljegyzés szerint egyetértett abban, hogy ennek a kérdésnek a vizsgálata nem a földjogi törvény feladata, hanem külön szabályozandó,

⁷⁹⁷ *Somogyi Néplap*, 1967, 24. évfolyam, 232. sz., 1967. szeptember 30. Illés Dezső: *A földjoggal összefüggő régi rendeleteket revízió alá kell venni*. 2. oldal.

⁷⁹⁸ *Somogyi Néplap*, 1967, 24. évfolyam, 232. sz., 1967. szeptember 30. Illés Dezső: *A földjoggal összefüggő régi rendeleteket revízió alá kell venni*. 2. oldal.

⁷⁹⁹ *Népújság*, 18. évfolyam, 216. sz., 1967. szeptember 13. *Kié a 60 négyszögöl?* 3. oldal.

vagy pedig a földjogi kódex keretében vizsgálják meg.⁸⁰⁰ Mindez alátámasztja azt a feltételezést, hogy már ekkor, az 1967. évi földjogi törvény kidolgozásakor és annak kidolgozása után is napirenden volt egy általános földjogi kódex elkészítése a közeljövőben. 1968 februárjában és júniusában is jelent meg olyan cikk, amelyben a közeljövőben megjelenő földjogi kódexet is említették.⁸⁰¹

Az 1967. évi IV. törvény alapján folytatódott a földbirtokviszonyok átalakítása, miközben a törvény egy későbbi általános földjogi kódex alapvető rendelkezéseit is tartalmazta, ez által a földtörvény is a földjogi kodifikáció részének tekinthető. A törvénnyel a földkiadás kérdését is rendezték, méghozzá úgy, hogy hivatalosan nem kellett azt megtiltaniuk. A termelőszövetkezeti földtulajdon létrehozása illeszkedett a gazdasági reform egészébe azzal, hogy megpróbálták egyenjogúsítani a termelőszövetkezeti tulajdont az állami tulajdonformával. A földmegváltás termelőszövetkezeti mechanizmusa valószínűleg Seres Imre és Nagy László korábbi jogszabály előkészítési munkálataiból eredt, amelyet ekkor fejlesztettek tovább. Valószínűsíthető, hogy Seres Imre az 1967/1968-as teljes földjogi kodifikációban is részt vett. 1990-re a termelőszövetkezetek használatában álló földek csupán 35%-a volt magántulajdonban.⁸⁰²

⁸⁰⁰ MNL OL XIX-K-1-b 619. ö.e. 9-636/1967. sz. feljegyzés az Országgyűlés Jogi, Igazgatási és Igazságügyi bizottságának üléséről, 1967. szeptember 22.

⁸⁰¹ *Petőfi Népe*, 23. évfolyam, 33. sz., 1968. február 9. Az új földtörvény és végrehajtása. 4. oldal. *Kelet-Magyarország*, 25. évfolyam, 142. sz., 1968. június 19. Háromszáz jogszabály helyett kettő. 3. oldal.

⁸⁰² ROMÁNY 2005: 101.

III. A kutatás összegzése és következtetések

III.1. Földbirtok és társadalom, összehasonlítás és trendek

A földbirtokviszonyokban 1944 és 1967 között bekövetkezett változások során végbement a parasztgazdaságok és az agrártársadalom felbomlása. Három rövidnek nevezhető időszakban (1945–1948, 1953–1954, 1957–1958) a magángazdálkodás állami szinten is elfogadott volt, de a szövetkezetesítés mély és nehezen gyógyuló sebeket okozott, amin a tömeges átalakítás traumája csak tovább súlyosbított.

Bármely kategóriába is soroljuk be a földbirtokosokat 1945-től kezdődően, szinte az összes társadalmi csoportban találni olyan gazdálkodót, akit negatívan érintett a kommunista párt földbirtokpolitikája. Az emberek elszakítását a földtől jól érzékeltetik azok a statisztikák, amelyek a mezőgazdasággal élethivatásszerűen foglalkozók és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számát mutatják be a korszakban. A termelőszövetkezeti tagokat nehezen lehetne a tradicionális paraszti földbirtokosokhoz hasonlítani. A földmagántulajdonhoz azonban ragaszkodtak az emberek, aminek a kommunista pártvezetés tudatában volt az egész vizsgált időszakban. A kutatási eredményeket a következő párt pontban foglalom össze:

- A földmagántulajdon felszámolása átnyúlt különböző politika- és gazdaságtörténeti korszakhatárokon
- A földek elvétele és szétosztása a kommunista párt által tervezett, kezdeményezett és végrehajtott földreform keretében valósult meg úgy, hogy a párt támogatta a radikális földosztás gondolatát és nem ellenezte az alulról kezdeményezett földelvételeket. A politikai irányvonal változásával a földreform több lépcsőben lett felszámolva
- A radikális földbirtokpolitika és a földbirtokviszonyokban bekövetkezett visszarendeződések szintúgy a tágabb értelemben vett agrár- és gazdaságpolitika keretei között módosultak
- A rákosista radikális agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitika azt eredményezte, hogy a korlátozásokat és a gazdaságok felszámolását az összes földbirtokra kiterjesztették, szinte különbségtétel nélkül. Ez a trend mérsékeltebben, de 1956 után is érvényesült

- A földmagántulajdon és a földmaganhasználat megerősítésével és a korlátozott visszarendeződéssel 1953-tól lehetőség lett volna egy hosszú távú, fokozatos átalakulásra a magyar mezőgazdaságban. A tömeges kollektivizálás után folytatódó földbirtokpolitikai tevékenység a korábban megfogalmazott célok elérése érdekében történt
- Bár a termelőségvetkezeti földtulajdon létrehozásának módja és menete unikum volt a térségben és ideológiai korlátokat tört át, az a földmagántulajdon felülről történő felszámolásának eszköze volt és a földmagántulajdonosi érdekek ellenében valósult meg

A kommunista párt agrárpolitikáját általában több időszakra bontják a szakirodalomban. A mezőgazdaság szövetkezetesítésére és kollektivizálására három hullámban tettek kampányszerűen kísérletet: 1948/1949 és 1953 nyara között, 1955 nyara és 1956 ősze között, illetve 1958 tele és 1961 tavasza között. Utóbbit tekintik a szakirodalomban a tömeges kollektivizálás időszakának, amely során három nagyobb hullámban, a mezőgazdasági munkákat és idényt figyelembe véve, hajtották végre Magyarországon a tömeges szövetkezetesítést. Az „új szakasz” idejére datálható a tervgazdálkodás megreformálásának első komoly elméleti kísérlete. A desztalinizáció ezt elősegítette, de a rákosista politikai-hatalmi restauráció átmenetileg meggátolta a reformirányzat kibontakozását. Nem könnyű meghatározni az agrárpolitikában a reformidőszak kezdetét, de már az ötvenes években elkezdett körvonalazódni a reformok számos eleme. A szovjet mintájú kényszerszövetkezet idegen volt a magyar mezőgazdaságtól, ezért a bekényszerítetteket nem, vagy csak nagy nehézségek árán tudták beintegrálni a megszabott keretek közé. A termelőségvetkezetek működésén történő kényszerű változtatás, a megreformálás gondolata a rendszer első válságának idején, 1952/1953 fordulójától kezdett megfogalmazódni.

A megmerevedett szovjet sztálini struktúrákon és azok adaptált elemein jelentősebb változás csak Sztálin halála után történhetett. A nemzetközi események és folyamatok alapvetően befolyásolták a tömbön belül a változások mértékét és lehetőségeit. A szovjet döntéshozatal meghatározó volt 1944/1945-ben, 1947/1948-ban, 1953-ban és 1956 után is. Ahogy Kádár János fogalmazott a Politikai Bizottság 1959. március 3-i ülésén: „[...] azonban az SZKP nagy erőfeszítéseket tesz olyan irányban, hogy általában ne szerepeltessék őt, mint aféle utmutató pártot, vagy csak minimálisan. [...] Tehát van olyan szó, hogy „utmutatásai alapján”. Ismétlem, ez elvileg helyes, de

*maga az SZKP kéri, hogy ezt lehetőleg kerüljük.*⁸⁰³ Magyarországon a sztálini szovjet állammodellt és annak tartozékait a mezőgazdaságban nem tudták teljesen adaptálni. A reformirányzat kapcsán rámutattam arra, hogy a folyamat szempontjából nem lehet pusztán kiindulópontnak tekinteni 1953-at, mivel a radikális sztálinista gazdaságpolitika és agrárpolitika 1948 és 1953 közötti tapasztalata nélkül nem lett volna gyökere a felülről, szovjet mintára bevezetett tervgazdálkodás megreformálásának. A rendszer válsága rávilágított a következő főbb pontokra:

- A termelőszövetkezetek működése, a termelés tervezése és irányítása, a szakigazgatás nem megfelelő és számos gazdasági jellegű probléma forrása (például a termelőszövetkezetek eladósodása, a helyi viszonyoknak nem megfelelő beruházások)
- Az agrárpolitika alapvető módszerei és eszközei (beszolgáltatás, kötelező vetésterv, szerződéses termeltetés rendszere) nem a fejlődést segítették elő, és a földbirtokpolitikai intézkedések (például a földfelajánltatás, tagosítás) számos ponton hozzájárultak a válság kiszélesedéséhez

A kényszerkollektivizálást az agrár-, szövetkezet- és földbirtokpolitika kellett, hogy előmozdítsa, a probléma megoldásának egyik kulcsa tehát a kényszerkollektivizálás lassítása vagy leállítás volt. Ez által nagyobb mértékben változtathattak volna az agrárpolitika keretrendszerén, új szövetkezeti koncepciót vezethettek volna be és felhagyhattak volna a kényszerítő módszerek alkalmazásával is. A tömeges szövetkezetesítés végrehajtása után azonban a rendszer alapelemei továbbra is fennmaradtak, immár a nagyüzemi mezőgazdaság keretei között. Az agrárreformer irányzat a hatvanas években a földbirtokpolitika terén is ideológiai és elméleti reformot ért el az által, hogy a földbirtokszerkezetben meghatározóvá kívánta tenni a termelőszövetkezeti földtulajdont. A reform azonban a földmagántulajdon felszámolását mozdította elő, s ez valószínűleg valamilyen szinten konszenzust jelentett a párton belüli különböző politikai erők számára.

A sztálinista pártállam krízise 1952/1953-ban nagy hatással lehetett számos, később az agrárpolitikában is jelentős személyre. A NEP, az új gazdaságpolitika lényegének, módszereinek és céljainak vegyítése a radikális transzformáció elemeivel

⁸⁰³ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 120. ö.e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1959. március 3-án megtartott üléséről.

nem volt képes valamiféle egyensúlyi állapot létrehozására. Egy „hibrid” gazdasági rendszer további formálásához egyszerűen adódhatott a Nagy Imre által is hangsúlyozott fokozatosság, és egy valódi új gazdaságpolitika, amit „új szakasz” néven ismerünk. Az „új szakaszhoz” vezető út meghatározásában Nagy Imrének és nézeteinek, irányvonalának döntő szerepe lehetett. Nagy Imre fokozatosan egyre nagyobb mozgástérrel rendelkezhetett és még ellensúlyként saját agrárpolitikai programot formálhatott 1953 júliusa előtt. Az agrárpolitika kettőssége már 1950/1951-ben egy olyan problémahalmazt képezett a pártvezetés számára, amit fel kellett valamilyen módon oldani, még hozzá valamikor a közeljövőben. Az 1952 ősztől tervezett korrekciók egy része tovább lett fejlesztve az „új szakaszban”. A Rákosi-éra 1953-ig tartó időszakának belső ellentéteiről kevés információ áll rendelkezésre, viszont az „új szakasz” NEP vitája is rámutat arra, hogy a gazdasági reformok gondolata és értelmezése hogyan bontakozhatott ki, és hogy mennyire hangsúlyos volt mindez a mezőgazdaságban.

A gazdasági reformok gyökerei részben NEP eredetűek lehetnek, de számos új vonással is gazdagodtak az ötvenes évek folyamán. 1953 júliusa egy pillanat volt egy folyamatban, azonban egy „új szakasz”, gazdaságpolitika kezdete, ami Nagy Imre politikájának a „terméke” lett, aki immár kibővíthette a korábbi korrekciókat és fordulatot vihetett az egész gazdaságpolitikába. Nagy 1952. november 14-től az általános agrárpolitikába is mind nagyobb beleszólással rendelkezett. Az „új szakasz” meghirdetése nélkül is lehettek volna Nagy Imre nevéhez fűződő változtatások. A korrekciókat tehát tervezték, a júliusi kormányprogram részben azokon alapult, és még a földreform folytatása is felmerült 1953-ban. Az átmenet új gazdaságpolitikájának elemei egy gazdasági reform állandó részévé válhattak később, mivel a kérdés nem csupán egy-egy ágazatot érintett, hanem közgazdaságilag a szocialista gazdasági modell, rendszer egészét.⁸⁰⁴

A Rákosi-féle pártvezetés Sztálin iránymutatásával a radikális átalakítást, a sztálini mintát, a gazdaság kettős alapjának a felszámolását tűzte ki célul. A magántermelés ilyen módon történő megszüntetése és a fokozatosság, az átmenet és az új gazdasági politika közötti ellentétek ütközőpontokat képeztek a célkitűzés elérése során. Az államelmélet ideológiai meghatározása során szintén előfordultak ambivalens

⁸⁰⁴ CSATÓ 2019: 72–73.

jellegű megnyilvánulások, így például a proletárdiktatúra és a népi demokrácia fogalmának a használatakor. Nagy Imre számára világos lehetett, hogy az agrárpolitikában a korrekciókon túlmenő változásokhoz nagyobb mértékű fordulat kell, az egész gazdaságpolitikai irányvonal megváltoztatása. Az 1952-es válság idején felszínre került a központi termelés és beruházás tervezésének, az állami irányításnak és igazgatásnak a problémája, továbbá a termelészövetkezetek önálló kezdeményezésének, gazdasági önállóságának és a tagok anyagi érdekeltiségének a fokozása, ezzel összefüggésben a munkaszervezet és a jövedelemelosztás továbbformálása. Ezek a gazdasághoz kapcsolódó részelemek az 1960-as évek reformirányzatában mind fellelhetők.

A magyar földbirtokszerkezet állandóan „mozgásban” volt 1945 és 1967 között. A földtulajdont és a földhasználatot folyamatosan változások sorozata érte, amelyekre társadalmi, politikai, gazdasági és jogi tényezők voltak hatással. A magángazdaságok felszámolása a hagyományos földbirtok és földbirtokos megszüntetését is jelentette. A termelészövetkezet nem a korábbi értelemben vett földbirtokos volt, illetve a termelészövetkezetnek nem földbirtoka volt. A termelészövetkezet a föld birtokosa lett a nagyüzemi táblák használatával. 1948 őszétől megélnékült az illegális föld adás-vétel, földhasználat és haszonbérlés, ami a földnyilvántartásokat még kaotikusabbá tette. A szovjet mintájú kollektivizálás és a termelészövetkezetek létrehozása alternatívát kínált nem csak az üzemszervezés és az élelmiszerellátás, hanem a földhasználat szempontjából is. A „fordulat éve” után az első ötéves terv nagyarányú iparosítást irányzott elő, közben azonban a mezőgazdasági beruházások működésképtelen termelészövetkezetekbe áramoltak, amelyek földgyarapodása olyan erőltetett mértékűvé vált, hogy 1953-ra már a termelészövetkezetek fordultak földleadási kérelmekkel a tanácsszervekhez.

Nagy Imre tisztában lehetett azokkal az okokkal, amelyek miatt földhasznosítási válság alakult ki 1953-ra. Az állami tartalékföldek területe bizonyos becslések szerint több mint 900 000 katasztrális hold volt. Jelentős mértékű földterület nem volt a tervekben adóval és begyűjtéssel megterhelve, míg a magángazdák és a termelészövetkezetek használatában lévő föld sem volt teljesen megművelve. Az okok közül a legfontosabbak: rosszul működő termelészövetkezetek, a magángazdák sanyargatása, kuláklizálás, és általában a kampányszerű erőszakos kollektivizálás. A földbirtokpolitika terén a következő okokra lehet hangsúlyt helyezni: a földfelajánlás

rendszere, az állami tartalékföldek hasznosításának módja, az ingatlanforgalom és a földhaszonbérlet túlzott mértékű korlátozása és megszüntetésének a kísérlete, a földösszevonások az állami gazdaságok és a termelészövetkezetek számára tagosítás, földrendezés és földcsere címszók alatt.

1952-ben határoztak a kollektivizálás ütemének a lassításáról, mivel a pártvezetés számára sem a tömeges kollektivizálás, sem pedig a kuláklíkvizálás nem tűnt végrehajthatónak a közeljövőben. Rákosi kormánya a válság kormánya lett. Határoztak arról is, hogy rendelkeznek a földek kötelező megműveléséről, a földfelajánlások és a részleges tagosítások korlátozásáról vagy teljes megszüntetéséről. Mindemellett napirenden maradt a kollektivizálás, elkezdték a szőlőterületeket is összevonni, és tervezték a legelők rendezését, összevonását is. A kulákság likvidálása oda vezetett, hogy a kulákgazdák egy része már nem tartozott a kulák birtokkategóriába. Egyre több középparasztot minősítettek volna törvényellenesen kulákká. Az egységes, végleges kuláklista elkészítése 1953-ban így paradox módon a törvényességet is előmozdíthatta volna, a bevezetésre javasolt „kulákkönyv” a kulákok és a hatóságok számára is egyértelműen tartalmazták volna a kulákok adatait és kötelezettségeit.

A Minisztertanács az állami tartalékföldek hasznosításáról 1953. február 27-én hozott határozatot, a kuláklistán, a kulákság elleni további intézkedésekről és a termelészövetkezetek működéséről pedig épp 1953. március 4-re készültek el az előterjesztések az MDP KV Mezőgazdasági Osztálya és a Földművelésügyi Minisztérium által, és részben ekkor pártszinten további módosításokat javasoltak. A kulákok likvidálása nem került napirendre, a határozatból ezt a részt kivették, míg szükségesnek látták a termelészövetkezetek önálló gazdálkodásának az előmozdítását és a tagok anyagi érdekeltségének a fokozását. Másnap meghalt Sztálin.⁸⁰⁵

1953-ban az „új szakasz”, 1956-ban a forradalom és szabadságharc utáni konszolidáció időszaka volt az az időszak, amelyben átmenetileg korlátozott mértékben megerősítették a földmagántulajdont és a földmagánhasználatot. Mindkettő ugyanannak a rendszernek a válságából eredt, és mindkettő hatással volt a rendszer megváltoztatására irányuló későbbi törekvésekre, reformokra. A tömeges kollektivizálás

⁸⁰⁵ Számos forrás utal arra, hogy 1953 tavaszán, részben Sztálin halála után és 1953 júniusa között, több más változást is előidéző, nagy horderejű döntést is hoztak: (1) elkészült egy tervezet/javaslat az amnesztiáról (ez volt az alapja az „új szakaszban” megjelent amnesztiának), és (2) valószínűleg tervezték a tervezés bizonyos fokú decentralizálását.

1959 és 1961 között a termelőszövetkezeti jog alapjain elvileg biztosította a földmagántulajdont a földjáradék fizetésének és a földek öröklésének a formájában. Kilépni és földet magánhasználatba venni azonban szinte lehetetlen volt, vagy csak korlátozott mértékben, például a háztájinak megfelelő területet. Az 1960-as évek kilépési tendenciáiról nincsen átfogó és részletes adat, sem pedig a földkiadási követelések mértékéről.

A földtulajdonosok ragaszkodtak a földmagántulajdonhoz, követelték a földek pontos nyilvántartását és a földjáradékot, illetve a földhaszonbérletet. A pártvezetés óvatos volt, és mérlegelte a helyzetet a hatvanas évek közepén, s úgy döntöttek, hogy a gazdasági rendszer és az irányítás megreformálása, az új termelőszövetkezeti modell létrehozása legitimálja a földmagántulajdon fokozatos további felszámolását. Bár tervezték, de a magángazdaságok és a kollektív nagyüzemek párhuzamos gazdálkodása idején mégsem vezettek be modern földvédelmi intézkedéseket. Az általános földjog kodifikálását 1953/1954-től tervezték. Ekkor a Nagy Imre által fémjelzett „új szakasz” egy hosszú távú perspektívát kínálhatott, amelyben a földmagántulajdon és a földmagánhasználat sokkal nagyobb mértékben lett volna biztosítva, mint a vizsgált korszak más időszakában. Az 1956-os forradalom és szabadságharc elérte vidéken a változást, de keményvonalas reakciókat is kiváltott. Sajátosnak nevezhető a termelőszövetkezeti földjogi viszonyoknak a magyar kodifikálási kísérlete az ötvenes évek második felében.

1949 és 1953 között összesen 2 280 községben történt a szocialista szektor számára tagosítás. Az ország összes szántóterülete körülbelül 9 750 000 kh volt a 16 000 000 kh összterületből. Ebből tagosítottak 4 010 000 kh-t. A betagosított terület mellett 1 500 000 katasztrális holdat cseréltek ki parasztbirtokosokkal. Több mint 1 700 000 katasztrális holdat haszonbérbe és tulajdonba ajánlottak fel az állam számára. Több százezer hold állt parlagon, az állami tartalékföld területe 900 000 és 1 000 000 kh körül mozgott. Közérdekű célra szintén történt igénybevétel, 1945-től több mint 100 000 kh. 1957-ig minimum 50 000 katasztrális holdat koboztak el magángazdáktól. 1953. július és 1954. eleje között majdnem 200 000 termelőszövetkezeti tag lépett ki a termelőszövetkezetekből több mint fél millió holddal. Az állami tartalékföldről magántulajdonba visszaadott terület 70 000 és 75 000 kh között mozgott. 1957-ben a termelőszövetkezeti felbomlások után ismét több mint 1 000 000 kh föld használatát

kellett rendezni, illetve több mint 160 000 fő több mint 577 000 kh földterületre nyújtott be földvisszaigénylési és földkárpótlási kérelmet.

1957 és 1959 között majdnem 300 000 kh terület cserélt gazdát a szabad ingatlanforgalom során. Az 1958 és 1962 közötti földrendezések során 248 321 kh zártkertet jelöltek ki, 1962 elején további 2 500 000 holdon folyt egyéni termelés. 1961-ben az összes szántóföld 78%-a termelészövetkezetek használatában volt, állami gazdaság használatában és kezelésében 12,4%, míg egyéni művelésben 4,5%. A termelészövetkezetek használatában lévő földterületek tulajdoni megoszlása 1966-ban a következőképpen alakult: a 9 500 000 kh területből becslés alapján állami tulajdonban 2 000 000 kh (22%), tagok tulajdonában 5 200 000 kh (58%), kívülállók tulajdonában pedig 1 800 000 kh (20%) volt. 500 000 kh háztáji területet alkotott. A nagyüzemileg közösen használt földek összesen 78% volt magántulajdonban 1966-ban, 1968-ban 72%-a, 1975-ben pedig már csak 51%-a.

Az értekezésben a kutatási témát érintő, viszont az elemzés keretein túlmutató tematikus részegységek nem kerültek feldolgozásra. Ilyen például az erdő, rét- és legelőterületek jogi szabályozása, vagy a néhány ponton csupán megemlített agrár- és földügyi szakigazgatás, a földnyilvántartás és a beltelki ingatlanok jogi szabályozása. Több olyan jogintézmény, illetve fogalom nem került bemutatásra, amelyek folyamatosan előkerültek a forrásokban, azonban részletezésük a földbirtokpolitika alakulásának vizsgálata során nem tűnt különösen fontosnak, így például a haszonélvezet, a feles bérlet, a részes művelés, a mozgótábla, a bebíró, a kettős birtokos, vagy éppen a „jogtalan földhasználat”. A ki-, át- és betelepítések a teljes vizsgált korszakban nagy jelentőséggel bírtak az agrárpolitika szempontjából. Ugyancsak fontos a tájegységenként változó nagyságú és ütemű elvándorlás a vidékről, illetve a kulákok üldözésével kapcsolatban a kitelepítések különböző mozzanatait.

A helyi szintű kutatás során az 1960-as évekre és Győr-Sopron, illetve Vas megyére fókuszáltam, s így több ezer különböző földügyet tárhattam fel a vizsgált időszakból. Az értekezésben ezért válogattam az esetek többségében ezekből a forrásokból. A kommunista földbirtokpolitika célja a hagyományos földbirtok felszámolásával olyan mértékű állami beavatkozás megvalósítása volt, amely a mezőgazdaságot a centralizált tervgazdaságba illesztette. A beavatkozás mértéke változott, az állami irányítás és a gazdasági reform kapcsolatát pedig több szempontból

is elemezték már. A nagyüzemek és a táblás földgazdálkodás a hatvanas évek második felére vált állandóvá, ekkor olvasztották össze a Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztályát több országos hatáskörű hivatallal, amely által létrehozták az Országos Földügyi és Térképészeti Hivatalt (OFTH). Az agrárirányításban bekövetkezett változások nem csak az agrárrendszerben, hanem a földbirtokszerkezetben végbement változásokat is jelezték. Az új földbirtokrendszer a megvalósulás útján haladt. A magánjogi viszonyokat felválthatta az állam és a termelősövetkezetek és a magánszemélyek közötti jogi kapcsolat.

A termelősövetkezetek az állami rendelkezés alá kerülő földeket ingyenes és örök használatba kapták, ami azonban valamilyen szinten kötöttséget jelenthetett az önálló gazdálkodásban. A termelősövetkezeti földtulajdon létrehozása ebben a tekintetben különösen érdekes kérdéseket vet fel, mivel összetett és részletes közgazdasági elemzésekre lenne szükség ahhoz, hogy megállapítható lehessen, hogy mennyire javult a termelősövetkezetek működése és önálló földgazdálkodása 1967 után.

Több olyan forrás sem került elő a kutatás során, amelyeknek az elemzése által számos kérdés megválaszolása lenne lehetséges. Az 1953 közepén elkészült előterjesztés a földfelajánlási rendszer megszüntetéséről betekintést nyújtana a jogalkotó szemléletmódjába az „új szakasz” kezdetén. Ugyancsak számos részlet lenne megismerhető az 1962/1963. évi és az 1967/1968. évi földjogi kódex tervezeteiből és előkészítéséből. A levéltári források kutatása több szempontból sem egyszerű. Mind a helyi szintű, mind pedig az országos szintű iratanyag feltárása nagy körültekintést és türelmet igényel. A vizsgált korszak alapforrásainak mondható tanácsiratait ajánlatos szálanként átkutatni, mivel az ügyiratkezelés rendje többször is változott 1945 és 1967 között.⁸⁰⁶

A fondképző szervek struktúrája ugyancsak sokat változott, mivel többször is átszervezték az agrár- és földügyi szakigazgatást. A földügyek intézését a tanácsrendszer bevezetésével az illetékes tanácsszervek végrehajtó bizottságainak a

⁸⁰⁶ A levéltári kutatás közben több helyen is olvastam az ügyiratok iktatásáról, többek között a megyékben a fondjegyzékek átböngészése során. Az ügyiratkezelésben bekövetkezett változások fontosságára történeti szempontból Hegedüs Zoltán hívta fel a figyelmemet a Győr-Moson-Sopron megye győri levéltárában, amiért ez úton is szeretném köszönetem kifejezni. 1948/1949-ben bevezették az úgynevezett közigazgatási számrendszert, 1951-ben a csoportszámok iktatását, majd pedig 1957-ben a keretszámok iktatását. KOMORÓCZY 1957: 373–381.; SCHNEIDER 1962: 96–101.; ERDMANN 1979: 166.

földbirtokrendezési csoportjai vették át. A csoportok megyei szinten elvileg a hatvanas évek elejéig működtek, de ami lényegesebb, hogy mind a járási, mind pedig a megyei szinten állandóan jelen voltak a földrendezők, még hozzá a mezőgazdasági osztály munkatársaiként. Több megyei levéltárban megtalálható a fondjegyzékben a mezőgazdasági osztály fondjában az említett csoport iratanyaga külön rendezve, általában földbirtokrendezési csoport/földbirtokrendezési iratok néven.⁸⁰⁷ Az osztály csoportjainak iktatott dokumentumai az iktatott iratok között vegyesen, ömlesztett módon következnek egymás után, függetlenül az ügyiratkezelés módszerétől és az iktatási rendszertől, illetve attól is, hogy a földbirtokrendezési iratok külön vannak-e dobozolva. Az iktatlan iratok között jócskán találni iktatott iratokat, mint ahogy az iktatott iratok között is számos olyan dokumentum előfordul, amelyeket hozzacsatoltak az iktatott iratokhoz. Ezek a részletek azért lehetnek lényegesek, mivel a hivatkozás néhol inkonzisztensnek tűnhet az olvasó számára. A levéltári berkekben már az ötvenes években diskuráltak azon, hogy vajon mennyire felel meg a kor követelményeinek az érvényben lévő ügyiratkezelés és iktatási rendszer. A levéltárak által átvett anyagok, iktatók és segédletek megbolygatása, átrendezése olyan nagyarányú változást jelentett volna/jelentene, ami egy teljes átrendezést eredményezett volna/eredményezne.⁸⁰⁸

Figyelembe kell venni azt is, hogy a pártiratok iktatása és kezelése szintén eltérő volt, a pártiratokat mind a helyi, mind az országos szinten külön laponként számozták az archívumban. Ennek ellenére rengeteg lapon nem található semmilyen számozás, illetve több esetben előfordul, hogy kettő vagy több különböző számozás is található egy lapon annak megjelölése nélkül, hogy melyiket gondolták épp az aktuális számozásnak. Ezért abból az okból, hogy egyöntetű legyen a hivatkozás, a lapszámokat nem tüntettem fel a pártiratok esetében. A korszak és a rendszer egyik „sajátossága” volt az, hogy a „kettős jogrendszer”, a túlbürokratizált tervezés és végrehajtás egyrészt

⁸⁰⁷ A különböző földügyi, illetve mezőgazdasággal kapcsolatos bizottságok iratanyaga is általában a tanácsszervek levéltári dokumentumai között lelhetőek fel 1950-től kezdődően. 1967-ben létrehozták a járási és a megyei földhivatalokat, amelyek nem tudtak teljesen kiszakadni a tanácsrendszerből. A földhivatalok a jogszabály szerint a területileg illetékes tanács végrehajtó bizottságának földügyi szakigazgatási intézményei voltak, amelyek felügyeletét a végrehajtó bizottság látta el, szakmai irányításáért pedig az országos hatáskörű szakszerv volt a felelős. Utóbbit a szakszerv ugyancsak az illetékes végrehajtó bizottságon keresztül látta el. *Mezőgazdasági Értesítő*, 26. szám, 5. számú melléklet a 14/1967. (MÉM. É. 26.) MÉM számú utasításhoz. A megyei (fővárosi, fővárosi kerületi) és járási földhivatalok ideiglenes szervezeti és működési szabályzata, 1967. július 5. A levéltári fondjegyzékekben mindenesetre a tanácsai fondtól különálló, XXIV. szám alatt találhatóak meg általában a földhivatalok anyagai 1967-től kezdődően, mint a közigazgatás területi szakszervei/az államigazgatás területi szervei, s ezen belül, mint a földművelésügyi igazgatás szakszervei.

⁸⁰⁸ A kutatott iratanyagok egy része valószínűleg a levéltári átvétel óta nem volt felbontva, illetve kutatva.

iratok tömkelegével árasztotta el az irodákat, másrészt olyan szintű titkolózást eredményezett, ami külön szabályozást igényelt. A titkos ügykezeléses (TÜK) iratok egy része szintén külön dobozolva fel van tüntetve a fondjegyzékekben. Az általánosan iktatott iratok között ennek ellenére is rengeteg titkos, szigorúan titkos és bizalmas irat lelhető fel. Más kérdés az, hogy az iratok egy része teljesen feleslegesen volt titkosítva, viszont olyan ügyiratokat nem titkosítottak, amelyeket azok tartalma miatt titkosíthattak volna.

Ugyancsak a hivatkozás kérdéséhez kapcsolódik az is, hogy sok esetben vegyesen találhatóak kicsi és nagy dobozok, illetve kicsi és nagy méretű iratcsomók egy fond anyagában. Ilyen esetekben kétséges, hogy vajon az őrizeti egység (ő.e.) megjelölés mit is takarhat, amennyiben több hivatkozás történik ugyanabból az anyagból.⁸⁰⁹ Az iktató- és mutatókönyvek egymással kombinálva egyébként sok esetben remekül használhatóak, ha konkrét ügyet vagy ügyeket keres a kutató. Az iktatás során azonban sokszor nem került minden iktatásra, illetve nem úgy iktatták az ügyiratot, mint ahogyan azt kellett volna. Ebből adódóan csakis ezekre a segédletekre támaszkodva nem is lehetett volna megtalálni a releváns anyagok többségét e kutatás során.⁸¹⁰ Csak egy példát felhozva, a földügy megjelölésből nem derül ki az, hogy mi is van az ügyiratban. Például egyetlen egy esetben sem találtam olyan ügyiratot, amely tárgya a földkiadás megakadályozása lett volna, nyilván azért, mert tudatában voltak a szervek annak, hogy alapvetően jogellenes volt az ilyen ügyeket érintő tevékenységük. A fent említett okok miatt korlátozott lehet a fondjegyzékek és a raktári jegyzékek kutatói használata is. Többek között ezért is igényel türelmet, határozottságot és elszántságot a levéltári kutatás.

⁸⁰⁹ Például a tanácsi iratanyag rendkívül nagy mennyiségű és ebből adódóan a különböző anyagú írott források tárolása sem egyszerű és megoldott. A papírok egy része zsúfoltan lett bedobozolva és sokszor össze is hajtották őket. Hosszú távon ezeknek az iratoknak a megmentése fontos levéltári feladat és kihívás lehet, hiszen száz év múlva már nem biztos, hogy az anyag egy része használható és olvasható állapotban lesz majd, függetlenül attól, hogy addig kutatják-e azt vagy sem.

⁸¹⁰ Ez egy további érv a szálsankénti kutatás mellett. Mindazonáltal lehetőségessé vált így az eredeti kutatási téma részletes és mélyreható feltárása is a képzés során.

III.2. A földbirtokpolitikai jogszabályalkotás és jogalkalmazás tendenciái

1945-ben a nagybirtokok felosztása által jelentősen megnőtt a törpe- és kisbirtokok száma. A földbirtok alapja a magántulajdon volt, azonban jelentős számban haszonbéreltek is földet Magyarországon.⁸¹¹ 1948-tól az ingatlanforgalmi és haszonbérleti intézkedések az összes földbirtokos kategóriát negatívan érintették. Mindemellett nem csak a földtulajdonosok, hanem a földek használói is erősen kötődtek a földbirtokhoz. A kollektivizálással megbontották a parasztgazdaság és az agrártársadalom kapcsolatát jogi, gazdasági, szociális és kulturális értelemben. A földbirtokpolitika állandó és ideiglenes elemei a következők voltak:

- Tagosítás, földösszevonás
- Földfelajánlás
- Ingatlanforgalom
- Földhaszonbérlet
- Háztáji gazdaság
- Földmegváltás
- Földjuttatás magántulajdonba
- Házhelyjuttatás
- Földelkobzás
- Földállamosítás

Válsághelyzetek okoztak változásokat a szovjet gazdasági modellen, például időlegesen a második világháború idején. Ezt követte a reorganizáció és az újabb kollektivizálás a vörös birodalom nyugati határterületein. 1948 és 1953 között Magyarországon a szovjet minta egyrészt kényszerűségből (harmadik világháborúra való felkészülés), másrészt a sztálinista radikalista irányzat törekvéseiből adódóan lett felgyorsított módon adaptálva, az ország sajátosságait kevésbé figyelembe véve. Pontosán nem ismert, hogy a szovjetek a mintaszerű adaptációt milyen mértékben írták elő, de ehhez képest a gazdasági és társadalmi realitások és az átalakítás kényszerűségéből adódó problémák észlelése végigkísérte a rendszert 1953-ig. A döntőbíró Moszkva volt, mint tudjuk 1953 júniusában. Kérdéses azonban, hogy Sztálin

⁸¹¹ Az 1949-es mezőgazdasági adatok szerint 174 704 fő bérelt összesen 792 337 kh földet. A részesbérletekkel együtt a bérelt földterület 1 178 292 kh volt. *1949. évi népszámlálás. 2. Mezőgazdasági eredmények 1949: 42.*

az 1952/1953-ra kialakult krízisben hogyan értékelte a végrehajtott politika és az átalakítás realitása között feszülő ellentéteket, és hogy milyen változtatásokat helyezhetett kilátásba.

A magyar földbirtokszerkezet meghatározó alapelvévé vált az, hogy 1949-től tiltották a földek magántulajdonba történő juttatását és magántulajdonba kerülését, mivel az állami tulajdon folyamatos növelését tűzték ki célul. A két visszarendeződés során bár ezt az elvet korlátozott módon időlegesen „hatályon kívül” helyezték a földkártalanítások miatt, a rendelkezés a vizsgált időszak egészében hatályban maradt. Csupán meghatározott esetekben és mértékben kerülhetett föld magántulajdonba/személyi tulajdonba. Nagyüzemileg nem hasznosítható állami tartalékföldet adtak el például háztájinak, illetve házhelyeket is 1957-től magánszemélyek számára.

A két véglet közötti mozgást érzékelteti az, hogy 1952 közepén távlati szabályozásként tervezték a földmagánhaszonbérletek teljes megszüntetését és az ingatlanforgalom további korlátozását és megszüntetését, továbbá például a háztáji eladásának a tiltását és a belterület maximalizálását. 1953 közepén és 1956 végén javaslatok készültek az ingatlanforgalmi korlátozások lazítására, megszüntetésére, és a haszonbérletek szabadabbá tételére. A szovjet modell módosulása és reformja az ötvenes és a hatvanas években a termelészövetkezetek szerkezetén és az agrárpolitikán további változásokat indukált a tömbön belül. Kérdéses, hogy vajon a szovjet modell milyen módon lépett kölcsönhatásba és interakcióba a közép-kelet-európai kommunista diktatúrák rendszereivel.

A keményvonalas irányzat számos ponton szemben állt a fokozatosság és önkéntesség mellett állást foglaló reformiránnyal. A hatvanas években a Földművelésügyi Minisztérium Földbirtokpolitikai Főosztálya úgy értékelte a helyzetet, hogy a földtulajdoni állapotokon nem javasolt a változtatást. Mégis, 1965-ben előtérbe került a termelészövetkezeti földtulajdon és a termelészövetkezeti földmegváltás mechanizmusa, amelyet a pártszervek az állami szervekkel közösen dolgoztak ki. A termelészövetkezeti földtulajdon létrehozása nélkül szilárdabb maradhatott volna a földmagántulajdon.

A következő táblázat a kollektivizálás, illetve az agrárpolitika időbeli változásaihoz kapcsolódóan szemlélteti a földbirtokrendszert és a földbirtokstruktúrát

érintő, a földmagántulajdon és a földmagánhasználat biztonságát érintő főbb intézkedéseket:

Agrárpolitika és kollektivizálás	A földmagántulajdon és földmagánhasználat biztonságát érintő intézkedések
1944/1945–1948/1949	A nagybirtokok felszámolása, földelkobzás, különböző birtokok igénybevétele
1948/1949–1953	A földhasználat társadalmosítása, kulákkorlátozás és likvidálás, az összes birtokos kategóriát érintő földtulajdoni korlátozás és felszámolás
1953–1954/1955	Korlátozott visszarendeződés, földkártalanítás, házhelyjuttatás, a tagosítások és a földfelajánlások átmeneti betiltása, ingatlanforgalom és magánhaszonbérlet fellendülése
1954/1955–1956/1957	Kollektivizálás, földrendezések, földfelajánlások
1956/1957–1958/1959	Házhelyjuttatás beszüntetése, korlátozott visszarendeződés, földkártalanítás, tagosítások átmeneti betiltása, földek állami tulajdonba vétele, ingatlanforgalom fellendülése
1958/1959–1961	Tömeges kollektivizálás, földfelajánlások, földösszevonások, földmagánhasználat korlátozása
1961–1967	Földfelajánlások, földösszevonások, kisajátítások, földek állami tulajdonba vétele, minimális ingatlanforgalom és földhaszonbérlet

Magyarországon az 1953/1954 és 1967 közötti időszakban, két rövidebb megszakítással 1955/1956-ban, illetve 1959–1961 között, folyamatosan napirenden volt a földjog egészének vagy egy részének a kodifikálása. A földjogi viszonyokat érintő jogszabályalkotás elsődleges célja a földmagántulajdon és a földmagánhasználat korlátozása és megszüntetése volt. Ez volt a legfőbb oka annak, hogy az általános földjogi kódex, amely a földjogi viszonyokat rögzítette volna, nem készült el a vizsgált időszakban. A pártállam egyik legfőbb célkitűzése volt 1967 előtt és után is a földbirtokszerkezet átalakítása. A földjogi kodifikáció középpontjában nem a termelészövetkezeti földtulajdon kérdése állt, amely tulajdonforma 1948/1949-től vita tárgyát képezte ideológiai és jogelméleti szinten, hanem a magántulajdon és az állami tulajdon, illetve a földhasználat.⁸¹² A hatvanas évek közepétől pedig a termelészövetkezeti földtulajdon úgy került a középpontba, hogy részben épp létrehozása miatt nem vált lehetségessé a földjog általános vagy részbeni kodifikációja. Ellentmondásos módon többen mégis lehetőséget láttak arra, hogy az általános földjogot egy egységes törvénykönyvbe foglalják. Az 1960-as évekre olyan jogággá vált a földjog, amelyet részben még mindig a mezőgazdasági jog részének tekintettek Magyarországon.

A földjog kodifikációjára minden valószínűség szerint nem történt kísérlet 1945 és 1953 között, 1955-ben, illetve 1959 és 1961 között. 1953/1954-ben a Nagy Imre vezette „új szakaszban” rövid ideig lehetőség volt rá, hogy a kisparaszti magángazdaságok megerősödjének. Ekkor történt az első kísérlet a földjog

⁸¹² Az ideológia egyáltalán nem csak másodlagos tényezőnek számított a döntéshozatal és jogalkotás során, s ez külön vizsgálódás tárgyát képezhetné. Az agrárpolitika egészét tekintve például a munkáspárti szövetség és a parasztság differenciálásának az alakulása külön téma lehetne. A földbirtokpolitika és a földjogi szabályozás szempontjából még összetettebb a kérdés. Az ideológiai aspektusra a már említett GyMSMGyL levéltáros, Hegedüs Zoltán hívta fel a figyelmemet, aki mindezzel rámutatott arra is, hogy mennyire fontos egy konkrét témát tágabb kontextusba helyezni és kifejezni abból a célból, hogy más számára is egyértelmű és érthető legyen a mondanivaló. A marxizmus-leninizmus ideológiai frázisai sok ponton torzultak az évtizedek alatt, azonban a szinte mindenki által betanult „lenini út” volt az, ami követendő volt elméleti téren. A sztálinisták is Leninre hivatkoztak, míg a puhább vagy enyhébb irányvonalat volt hivatott érzékeltetni 1953 után a desztalinizáció időszakában a „lenini-elvek” alkalmazása, amit természetesen az adott gazdasági- és társadalmi viszonyokhoz igyekeztek igazítani. Az értelmezési keret pedig szűkült-bővült többek között a gazdasági reformok, a bel- és a külpolitikai események és fordulatok hatására. A vizsgált korszakban ezt a vetületet a vidék tekintetében talán a falvakban, azokon belül is a pártszervezetekben lehetne megragadni. Ez által rekonstruálható lenne az is, hogy a helyi szinten mennyire értették az ideológiai premisszákat a különböző intézkedések végrehajtása közepette. A termelészövetkezeti pártszervezetek többsége azonban vagy nem, vagy pedig csak tessek-lássék módon működött, s ugyanez mondható el a falusi pártszervezetekről is. Ezeknek az esetleg fennmaradt forrásait egyáltalán nem lenne könnyű megtalálni. Az egykori NDK területén a levéltárakban a mezőgazdasági termelészövetkezeti pártszervezeteinek iratai alapvetően külön állagban találhatóak meg (például: SED-Grundorganisation LPG ...). Lipcsei kutatásaim során ilyen iratokat is kutattam (LPG „Neue Scholle” Mockzig), illetve a SED lipcsei kerületi párt dokumentumaiba is betekinhettem, amiért nagyon hálás vagyok a levéltár munkatársainak.

kodifikálására, ami stabilizálhatta és konszolidálhatta volna hosszú távon a magángazdálkodást, s annak alapját, a földbirtokot és a földjogi viszonyokat. Az 1956-os forradalom és szabadságharc után megalkotott termelészövetkezeti földtörvény a termelészövetkezetek földtulajdoni és földhasználati viszonyait szabályozta volna, s lehetővé tette volna a termelészövetkezetek számára a földszerzést. Seres Imre támogatta leginkább e tulajdonformát, ő volt az, aki évek óta tanulmányozta a szocialista tömb országainak a termelészövetkezeti tulajdoni viszonyait. Az 1960-as években mind az általános földjogi kódex tervezete, mind pedig a termelészövetkezetek földjogi viszonyainak a szabályozása Seres Imre nevéhez fűződik.

Az 1967. évi IV. törvény nem tekinthető a földjog kodifikációjának, mivel az további mélyreható változásokat idézett elő a földbirtokviszonyokban. Ezzel a törvénnyel a földreformos mezőgazdasági ingatlanok külön történő földjogi szabályozása is lezárult. A földreform során keletkezett földmagántulajdon felszámolása pedig így tovább folytatódhatott. A parasztság számára a földreform ezzel dicstelen véget ért.⁸¹³ Az átfogó általános földjogi kodifikáció, bár azt 1967/1968-ban újra elkezdték/folytatták, és Seres 1968/1969-ben úgy gondolta, belátható időn belül megtörténhet, részben csak két évtized múlva valósulhatott meg.⁸¹⁴ Az 1987. évi I. törvény a földről különböző földjogi szabályozások összességéként kódex jellegű volt, de mégsem olyan, mint amilyen törvénykönyvet 1953/1954-ben, vagy 1962/1963-ban terveztek.⁸¹⁵ A magyar földjogi szabályozás és a földjogi kodifikáció története talán az egyik legérdekesebb része a magyar jogtörténet ezen időszakaszának, amely minden bizonnyal még számos új forrásfeltárással, történeti és jogi feldolgozással fog bővülni a jövőben.

⁸¹³ Romány Pált idézve a földreform „[...] élt összesen huszonkét évet 1945–1967 között.” ROMÁNY 2005: 101. Fontos szempont, hogy a földreform során juttatott földek megváltási/juttatási árát a juttatottak egy része 1967-ig fizette.

⁸¹⁴ 1968-ban jelentek meg a Szovjetunióban a földjogi szabályozás alapelvei, majd pedig 1970-ben egy földjogi kódex, ami szintén ösztönzőleg hathatott a szocialista tömbön belül a földjogi kódex elkészítésére. SYRODOYEV 1975: 13–17.; SAWICKI 1977: 87.

⁸¹⁵ *Magyar Közlöny*, 12. szám, 1987. évi I. törvény a földről, 1987. április 3.

III.3. Földbirtokpolitika Közép-Kelet- és Délkelet-Európában. Egyezések és eltérések, következtetések

A magyar mezőgazdaság 1945-től egy olyan nemzetközi térbe került, amelyben a gazdasági kapcsolatokat a Szovjetunió nem csak befolyásolhatta, hanem irányíthatta is. Így például a Marshall-terv elfogadásának a kérdése, a jóvátétel ügye, a politikai, gazdasági, kulturális, katonai tömbösödés jól érzékeltetik Közép-Kelet- és Délkelet-Európa és a Nyugat közötti eltávolodást a negyvenes évek második és az ötvenes évek első felében. Az 1945 utáni magyar történelem feldolgozása során feltétlenül szükségesnek mutatkozik a nemzetközi kontextus és a magyar folyamatokat befolyásoló nemzetközi tényezők kutatása, feltárása, elemzése és összehasonlítása.

A nemzetközi szintű vizsgálódásnak is különböző szintű dimenziói, léptékei vannak, mint ahogy egy adott országon belül történő gazdaság-, társadalom- vagy jogtörténeti vizsgálódásnak is. Mennyire volt befolyásoló tényező a szovjet érdekszférába kerülés 1944/1945-től az ország politikai és gazdasági életében? Kezdetből célja volt-e a kommunista pártoknak a diktatórikus államszervezet kiépítése? Volt-e szovjet „kézi vezérlés” vagy irányelv minderre? Lett volna-e lehetőség a különutas fejlődésre, vagy a sztálini állammodell kódolva volt a népi demokráciák átalakulásában a kommunista diktatúrába, pártállamba? A téma egyik országtörténeteken átnyúló dimenziója a Szovjetunió koordinációjának, beavatkozásának, közös politika kialakításának, a szovjet minta követésének és adaptációjának a kérdéséhez kapcsolódik. Vajon a kommunista földreform kezdeti lépés volt-e a kollektivizálás felé, vagy talán része volt a folyamatnak? Vagy épp függetlenül a későbbi kollektivizálástól, a földreformok, a mezőgazdaság kollektivizálásának radikálisabb folytatása vagy elindítása 1948/1949-től, vagy a tömeges kollektivizálás 1957 után egy közös agrár- és földbirtokpolitika részét képezték-e? Ugyancsak a transznacionális elemzés témakörébe tartozhat a szovjet típusú állammodellen, gazdasági modellen, rendszeren belül történt változások, illetve a tömb országai között a kölcsönhatások, az összefüggések és a kapcsolatok feltárása.

Az előbb kifejtett okokból releváns az országos szinten történő elemzés és összevetés annak érdekében, hogy azonosságokat, sajátosságokat és hasonlóságokat, tendenciákat és összefüggéseket mutathassunk ki. Mindehhez szükséges

esettanulmányok és összehasonlítások kidolgozása és a folyamatok értékelése úgy, hogy interdiszciplináris módszerekkel és szemszögből is, a társadalomtudományok, jogtudomány, közgazdaságtan vagy a nemzetközi kapcsolatok diszciplínáinak bevonásával közelítünk a témához.

A transznacionális, komparatív vizsgálódás tárgyát képezi a szovjet felszabadítás és megszállás, a szovjet érdekszférába kerülés Közép-Kelet- és Délkelet-Európában. Az országok ebben a térségben egyáltalán nem voltak homogének gazdasági vagy társadalmi értelemben, viszont voltak alapvető egyezések, így számos országban az agrárszektorban voltak még mindig a legtöbben tevékenyek. A kommunista pártnak több országban is jelentős társadalmi bázisa volt, így például Jugoszláviában, Csehszlovákiában és részben Bulgáriában is. A szocialista tömb külön nemzetközi gazdasági, katonai, politikai és kulturális szervezeteket hozott létre (Kominform, KGST, Varsói Szerződés). A szovjet belpolitika és külpolitika szintén meghatározó volt a tömbön belüli politikai irányvonal alakulására.

Magyarországon 1945-től kezdődően a földreform a délkelet-európai államokhoz képest radikális volt, mivel Jugoszlávia, Románia és Bulgária területén a földreformok a két világháború között nagyobb változást idéztek elő a földbirtokszerkezetben, mint Magyarországon. A földreform mértéke és hatása Németország Szovjet Megszállási Zónájához és Lengyelországhoz volt hasonló. A német lakosság áttelepítése általában az érintett országokban összekapcsolódott a földkisajátítással és földosztással. A kommunista párt földbirtokpolitikája Magyarországon radikálissá vált 1948 után, így például az ingatlanforgalom és a haszonbérletek korlátozásának szabályozása és a jogszabályok végrehajtása terén. A földelkobzás, a kisajátítás és a közérdekű célra történő igénybevétel is hozzájárult a földtulajdoni és földhasználati viszonyok átformálásához. A többi kommunista diktatúrában is alkalmazták a földek állami tulajdonba vételéhez a magyar földfelajánláshoz hasonló vagy azzal megegyező módszereket (tulajdonról történő lemondás, földátadás, földleadás). Magyarországon a szocialista szektor számára történő földösszevonási és szövetkezetesítési kampányok során ezt a módszert tudatosan alkalmazták, a földbirtokosokat erőszakos módszerekkel önkéntes földfelajánlásra kényszerítették. Minden bizonnyal a sztálinista Rákosi-érában Magyarországon volt a legnagyobb változás a földtulajdonviszonyokban a tömbön belül. A földek állami tulajdonba vétele és nagyüzemi használatba vonása azonban sokszor egyáltalán nem

volt megvalósítható, mivel a földek elhagyottan és parlagon maradtak, s ezért földhasznosítási problémák jelentkeztek az ötvenes évek első éveiben például az NDK-ban, Csehszlovákiában és Magyarországon is.⁸¹⁶

A termelőszövetkezetek bomlása miatt földkiadásokra került sor Bulgáriában, Jugoszláviában, az NDK-ban, Lengyelországban és Magyarországon, de 1953-ban ezt a jelenséget valószínűleg a csehszlovák termelőszövetkezetek sem kerülhették el. A tömeges kollektivizálás után valószínű, hogy nem csak Magyarországon történtek kilépések a termelőszövetkezetből, de a földek kiadására irányuló követelések mértéke nem ismert.

A földreform által megszabott birtokmaximumot az 1950-es években módosították, mivel a kulákok birtokait vagy felszámolták, vagy olyannyira megnyirbálták, hogy a birtokmaximummá az az összterület vált, amelytől a birtokos kulákká minősült volna.⁸¹⁷ Bár a Német Demokratikus Köztársaságban is jelentősen csökkent a kulákbirtokok területe, a birtokmaximum 100 hektár maradt.⁸¹⁸ A tömbben a sztálinista éra következménye volt az, hogy a kulákbirtokok jelentős részét gyakorlatilag még a tömeges kollektivizálás előtt likvidálták, bár ez a tendencia országonként és régióként is különbözött. Magyarországon is állandósult a termelőszövetkezeti háztáji, maximalizálták a belterületi földtulajdont és a földhasználatot. Fizették a földjáraadékat és a földhasznóbérletet a közös használatba vett nagyüzemi földek után. Magyarországon azonban a földmagántulajdon nem a földjáraadék megszüntetésével lett fellazítva vagy megszüntetve, és ezért nem is ilyen módon történt meg a földek társadalmisítása, termelőszövetkezeti tulajdonba vétele.

⁸¹⁶ A földhasznosításhoz szorosan kapcsolódott a begyűjtés kérdése. A tömbön belül az 1950-es évek elején részben terület alapú beszolgáltatást alkalmaztak. A begyűjtési kvóták állandóbb, lehetőleg hosszabb időre történő meghatározására is történt kísérlet. Erről a tendenciáról számos forrásban olvasható információ Romániához, Csehszlovákiához és az NDK-hoz kötődően 1953 nyara előtt.

⁸¹⁷ WÄDEKIN 1974: 185, 200.; IORDACHI–BAUERKÄMPER 2014: 263.; SJÖBERG 2014: 387.

⁸¹⁸ RAEHSE–FÜGE 1980: 42.; HUMM 1999: 83–84.; BAUERKÄMPER 2002: 124.; STEINER 2007: 103.

IV. Mellékletek

1. A Központi Statisztikai Hivatal Mezőgazdasági Főosztálya által készített kimutatás az 1949. június 20. és 1951. december 31. között az állam részére felajánlott és az állam által átvett földterületekről (valószínűleg 1952 eleje)

Részletezés	A felajánlók száma	A felajánlott összes terület kat. hold	Az átvett összes terület	
			kat. hold	a felajánlott terület %-ban
Kulák	23.185	626.847	562.843	89,8
Uríbirtokos	8.548	246.195	217.901	88,5
Kulák és uríbirtokos	31.733	873.042	780.744	89,4
Jogi személyek	5.106	149.011	137.123	92,0
Dolgozó paraszt	9.796	82.414	67.890	82,4
Gyárimunkás és bányász	4.706	18.032	18.032	100,0
Kisiparos	717	6.004	4.879	81,3
Összesen:	52.058	1.128.503	1.008.668	89,4
Százalékos megoszlás				
Kulák	44,6	55,6	55,8	-
Uríbirtokos	16,4	21,8	21,6	-
Kulák és uríbirtokos	61,0	77,4	77,4	-
Jogi személyek	9,8	13,2	13,6	-
Dolgozó paraszt	18,8	7,3	6,7	-
Gyárimunkás és bányász	9,0	1,6	1,8	-
Kisiparos	1,4	0,5	0,5	-
Összesen:	100,0	100,0	100,0	-

Forrás: MNL OL XIX-A-19-b 46. ó.e.

2. A Központi Statisztikai Hivatal Mezőgazdasági Főosztálya által készített kimutatás az állam számára tett földfelajánlások időbeli százalékos megoszlásáról 1949. június 20. és 1951. december 31. között

Időszak	Kulák és uribirtokos		Jogi személyek		Dolgozó parasztok		Gyárimunkás és bányász	
	A mezőgazdasági területfelajánlások							
	számának	területének	számának	területének	számának	területének	számának	területének
	% -os megoszlása							
1949. III. negyedév	16,9	23,7	4,0	7,1	8,0	9,7	0,5	1,4
IV. negyedév	6,2	7,1	0,4	0,4	5,9	7,3	-	-
1949. összesen:	23,1	30,8	4,4	7,5	13,9	17,0	0,5	1,4
1950. I. negyedév	9,0	8,9	3,0	5,2	8,3	8,0	0,4	0,5
II. negyedév	4,6	4,7	3,0	4,8	3,9	3,7	0,1	0,4
III. negyedév	7,5	8,0	5,1	6,4	9,9	10,3	0,5	1,3
IV. negyedév	7,2	7,1	4,1	4,2	7,7	7,3	0,6	1,0
1950. összesen:	28,3	28,7	15,2	20,6	29,8	29,3	1,6	3,2
1951. I. negyedév	9,8	9,2	2,0	4,0	5,5	5,0	27,7	26,6
II. negyedév	11,4	10,2	1,9	2,7	5,6	5,7	21,6	19,9
III. negyedév	18,7	14,2	2,7	3,5	25,5	26,2	19,8	18,6
IV. negyedév	8,7	6,9	73,8	61,7	19,7	16,8	28,8	30,3
1951. összesen:	48,6	40,5	80,4	71,9	56,3	53,7	97,9	95,4

összesen:								
1949– 1951. összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: MNL OL XIX-A-19-b 46. ő.e.

3. A Központi Statisztikai Hivatal Mezőgazdasági Főosztálya által készített kimutatás a kulákok és uribirtokosok földfelajánlásának időbeli alakulásáról 1949. június 20. és 1951. december 31. között

Időpont	Felajánlást tett		Felajánlott terület	
	szám szerint	az 1949. VII. 1-i kulákgazdaságok %-ban	kat. hold	az 1949. VII. 1-i kulákgazdaságok területének %-ban
1949. szept. 30-ig	5.355	8,5	206.928	9,2
” dec. 31-ig	7.342	11,6	268.913	11,9
1950. márc. 31-ig	10.212	16,1	346.670	15,3
” jun. 30-ig	11.658	18,4	388.119	17,1
” szept. 30-ig	14.030	22,1	457.755	20,2
” dec. 31-ig	16.311	25,7	519.672	22,9
1951. márc. 31-ig	19.407	30,6	600.066	26,5
” jun. 30-ig	23.030	36,3	688.610	30,4
” szept. 30-ig	28.957	45,7	812.555	35,9
” dec. 31-ig	31.733	50,1	873.042	38,6

Forrás: MNL OL XIX-A-19-b 46. ő.e.

4. A kulákok száma megyénként (valószínűleg 1953 első fele)

Megye	Létszám fő	%-os megoszlás
Bács-Kiskun	9 379	13,5
Baranya	4 373	6,3
Békés	5 745	8,3
Borsod	3 605	5,2
Csongrád	5 897	8,5
Fejér	3 016	4,4
Győr	1 930	2,8
Hajdu-Bihar	4 883	7,1
Heves	2 522	3,6
Komárom	973	1,4
Nógrád	691	1,0
Pest	4 288	6,2
Somogy	2 336	3,4
Szabolcs-Szatmár	2 830	4,1
Szolnok	6 293	9,1
Tolna	2 609	3,8
Vas	2 283	3,3
Veszprém	2 208	3,2
Zala	1 195	1,7
Budapest	2 143	3,1
Összesen	69 199	100,0

Forrás: MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 442. ő.e.

5. A kulákok földterületének alakulása megyénként (valószínűleg 1953 eleje)

Megye	földterület		Index 1948=100
	1948	1952	
	kat. hold		
Bács-Kiskun	459 115	163 247	35,6
Baranya	147 802	27 782	18,8
Békés	195 040	37 114	19,0
Borsod	225 057	32 349	14,4
Csongrád	227 657	63 385	27,8
Fejér	176 524	30 364	17,2
Győr-Sopron	88 884	25 831	29,1
Hajdu-Bihar	241 133	49 016	20,3
Heves	82 230	21 827	26,6
Komárom	45 413	13 795	30,4
Nógrád	47 820	7 519	15,7
Pest	180 839	42 781	23,7
Somogy	86 549	22 385	25,9
Szabolcs-Szatmár	170 219	16 442	9,7
Szolnok	281 253	41 564	14,8
Tolna	104 439	27 453	26,3
Vas	108 187	25 566	23,6
Veszprém	88 520	26 842	30,3
Zala	61 615	10 734	17,4
Budapest	101 681	16 104	15,8
Összesen	3 119 977	702 100	22,5

Forrás: MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 442. ő.e.

6. A kulákokra vonatkozó összesített adatok (valószínűleg 1953 első fele)

Megye	Kulákok száma	lakhely		Foglalkozása			
		a községben lakók	nem lakik a községben	fm.	iparos	orvos ügyvéd alkalm. nyugd. feleségeik is	keresk. malomtul. kocsmáros hentes, egyéb
Bács-Kiskun	9 379	8 370	1 009	7 919	141	472	847
Baranya	4 373	3 220	1 153	3 175	105	228	865
Békés	5 745	5 206	539	4 901	113	281	450
Borsod-A.Z.	3 605	3 121	484	2 873	54	245	433
Csongrád	5 897	5 064	833	4 878	89	315	615
Fejér	3 016	2 407	609	2 080	125	217	594
Győr-Sopron	1 930	1 729	201	1 461	61	116	292
Hajdú-Bihar	4 883	4 335	548	3 783	173	245	682
Heves	2 522	2 041	481	1 701	136	215	470
Komárom	973	892	81	749	9	53	162
Nógrád	691	556	135	557	13	48	73
Pest	4 288	3 695	593	2 944	144	368	832
Somogy	2 336	1 662	674	1 996	23	78	239
Szabolcs-Szatmár	2 830	2 254	576	2 200	33	249	348
Szolnok	6 293	4 779	1 514	5 416	67	341	469
Tolna	2 609	2 267	342	2 089	47	92	381
Vas	2 283	1 880	403	1 671	38	105	469

Veszprém	2 208	1 914	294	1 659	107	144	298
Zala	1 195	879	316	848	59	82	206
Budapest	2 143	1 659	484	277	52	392	422
Összesen	69 199	57 930	11 269	53 177	1 589	4 286	10 147

Megye	1948. I. 1. előtt					A kulákoknál dolgozó volt alk. száma
	összes földterülete bérlettel együtt /k.h./	0–15	15–25	25 felül	földdel nem	
		kat. hold				
		rendelkező kulákok száma				
Bács-Kiskun	459 115	1 886	1 802	5 691	398	9 792
Baranya	147 802	1 387	1 074	1 912	304	5 497
Békés	195 040	549	1 953	3 243	36	6 580
Borsod-A.Z.	225 057	493	584	2 528	69	5 926
Csongrád	227 657	712	1 487	3 698	72	9 567
Fejér	176 524	636	823	1 557	94	7 046
Győr-Sopron	88 884	177	277	1 476	8	3 080
Hajdu-Bihar	241 133	331	812	3 740	62	10 165
Heves	82 230	922	532	1 068	53	2 539
Komárom	45 413	143	174	656	16	1 216
Nógrád	47 820	83	102	506	4	1 286
Pest	180 839	855	890	2 543	82	5 540
Somogy	86 549	353	625	1 358	66	2 734
Szabolcs-Szatmár	170 219	349	462	2 119	25	4 739
Szolnok	281 253	613	1 109	4 571	113	12 480
Tolna	104 439	368	626	1 615	42	3 326
Vas	108 187	370	463	1 450	22	4 220
Veszprém	88 520	408	391	1 409	58	2 949
Zala	61 615	285	297	613	22	2 405

Budapest	101 681	429	329	1 385	121	122
Összesen	3 119 977	11 249	14 812	43 138	1 667	101 209

Megye	1952.						A kulákoknál jelenleg dolgozó alk. száma					
	összes földterüle tek bérlettel együtt /k.h./	0–5	5–15	15– 25	25 felül	földdel nem						
								kat. hold				
								rendelkezők száma				
Bács-Kiskun	163 247	3 415	2 010	1 691	2 263	2 088	370					
Baranya	27 782	2 868	806	458	241	1 749	53					
Békés	37 114	3 916	755	633	441	3 230	17					
Borsod-A.Z.	32 349	1 946	742	534	383	1 180	46					
Csongrád	63 385	2 891	1 209	906	891	2 137	105					
Fejér	30 364	1 553	619	450	394	1 013	55					
Győr-Sopron	25 831	737	424	403	366	474	61					
Hajdu-Bihar	49 016	2 655	900	653	675	1 819	40					
Heves	21 827	1 291	681	368	182	780	29					
Komárom	13 795	359	226	215	173	198	34					
Nógrád	7 519	357	112	106	116	224	3					
Pest	42 781	2 233	877	581	597	1 301	226					
Somogy	22 385	1 254	436	370	276	831	29					
Szabolcs- Szatmár	16 442	1 951	455	254	170	993	30					
Szolnok	41 564	4 450	720	572	551	3 570	57					
Tolna	27 453	1 064	837	461	247	549	46					
Vas	25 566	1 092	443	395	353	675	47					
Veszprém	26 842	895	555	421	337	361	100					
Zala	10 734	679	290	148	78	369	65					

Budapest	16 104	1 606	194	111	232	1 396	6
Összesen	702 100	37 212	13 291	9 730	8 966	24 937	1 419

Forrás: MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 442. ő.e.

7. A kulákok megoszlása a földterület nagysága szerint megyénként (valószínűleg 1953 első fele)

Megye	0–15		15–25		25–	
	kat. hold földterülettel rendelkező kulákok száma					
	1948	1952	1948	1952	1948	1952
a./fő						
Bács-Kiskun	1 886	5 424	1 802	1 691	5 691	2 263
Baranya	1 387	3 674	1 074	458	1 912	241
Békés	549	4 671	1 953	633	3 243	441
Borsod-Abaúj-Zemplén	493	2 688	584	534	2 528	383
Csongrád	712	4 100	1 487	906	3 698	891
Fejér	636	2 172	823	450	1 557	394
Győr-Sopron	177	1 161	277	403	1 476	366
Hajdu-Bihar	331	3 555	812	653	3 740	675
Heves	922	1 972	532	368	1 068	182
Komárom	143	585	174	215	656	173
Nógrád	83	469	102	106	506	116
Pest	855	3 110	890	581	2 543	597
Somogy	353	1 690	625	370	1 358	276
Szabolcs-Szatmár	249	2 406	462	254	2 119	170
Szolnok	613	5 170	1 109	572	4 571	551
Tolna	368	1 901	626	461	1 615	247
Vas	370	1 535	463	395	1 450	353
Veszprém	408	1 450	391	421	1 409	337
Zala	285	969	297	148	613	78
Budapest	429	1 800	329	111	1 385	232

Összesen:	11 249	50 503	14 812	9 730	43 138	8 966
	b./ Az összes kulákok %-ban					
Bács-Kiskun	20,1	57,8	19,2	18,0	60,7	24,2
Baranya	31,7	84,2	24,6	10,6	43,7	5,2
Békés	9,6	81,2	34,0	11,0	56,4	7,8
Borsod-Abaúj-Zemplén	13,7	74,6	16,2	14,8	70,1	10,6
Csongrád	12,1	69,5	25,2	15,4	62,7	15,1
Fejér	21,3	77,0	27,3	14,9	51,6	13,1
Győr-Sopron	9,2	60,1	14,3	20,9	76,5	19,0
Hajdu-Bihar	6,8	72,8	16,6	13,4	76,6	13,8
Heves	36,6	78,2	21,1	14,6	42,3	7,2
Komárom	14,7	60,1	17,9	22,0	67,4	17,9
Nógrád	12,0	67,9	14,8	15,3	73,2	16,8
Pest	19,9	72,5	20,8	13,6	59,3	13,9
Somogy	15,1	72,4	26,8	15,8	58,1	11,8
Szabolcs-Szatmár	8,8	85,0	16,3	9,0	74,9	6,0
Szolnok	9,8	82,2	17,6	9,1	72,6	8,7
Tolna	14,1	72,9	24,0	17,7	61,9	9,4
Vas	16,2	67,2	20,3	17,3	63,5	15,5
Veszprém	18,5	65,7	17,7	19,1	63,8	15,2
Zala	23,9	81,1	24,8	12,4	51,3	6,5
Budapest	20,0	84,0	15,4	5,2	64,6	10,8
Összesen:	16,3	73,0	21,4	14,1	62,3	12,9

Forrás: MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 442. ő.e.

8. Szigorúan titkos sz. függelék az M.2. számú havi jelentéshez. I. Mezőgazdaság, területátvételek (1949. június – 1953. február)

1/a. Átvétel száma és területe

Időszak	Összes átvételek	Ebből				
		kulákok	dolgozó parasztok	kétlaki dolgozók	egyéb	
száma						
1949.VI.30. – 1952.VI.30-ig	102.332	34.816	43.381	17.120	7.015	
1952. III. negyedév	46.249	2.949	16.925	23.750	2.625	
1952. október	13.024	481	2.234	8.583	1.726	
1952. november	10.425	337	1.294	6.887	1.907	
1952. december	7.834	332	1.521	4.376	1.605	
1953. január	6.497	368	1.559	2.734	1.826	
1953. február	4.996	194	990	2.770	1.042	
1949.VI.30. – 1953.II.28-ig	191.347	39.477	67.901	66.220	17.746	
1953. februári átvétel az 1952. februári %-ában	119,3	17,8	65,3	225,9	293,5	
területe /kat.hold/						
1949.VI.30. – 1952.VI.30-ig	1.354.185	882.709	231.062	85.567	154.847	
1952. III. negyedév	237.264	44.975	78.121	100.807	13.361	
1952. október	68.793	9.164	11.860	38.322	9.447	
1952. november	51.780	5.497	6.675	28.686	10.922	
1952. december	42.314	6.322	7.814	19.605	8.573	
1953. január	39.178	8.309	8.921	11.440	10.508	
1953. február	26.728	3.981	5.435	11.241	6.071	
1949.VI.30. – 1953.II.28-ig	1.820.242	960.957	349.888	295.668	213.729	
1953. februári	77,1	23,6	61,2	180,8	224,4	

átvétel az 1952. február %-ában					
------------------------------------	--	--	--	--	--

2. Összehasonlítás az előző év azonos időszakával

Megnevezés	Átvételek száma		Átvett terület kh	
	1951.III.1. – 1952.II.29.	1952.III.1. – 1953.II.28.	1951.III.1. – 1952.II.29.	1952.III.1. – 1953.II.28.
Kulákok	16.452	8.789	313.402	141.871
Dolgozó parasztok	18.438	32.857	102.441	157.090
Kétlaki dolgozók	5.863	59.053	24.712	263.879
Egyéb	4.629	12.203	105.098	68.536
Összesen	45.382	112.902	545.653	631.376

Forrás: MNL OL XIX-A-2-ii 13. ő.e. G/1431/1953. TŰK sz. 1953. március 27.

V. Felhasznált/hivatkozott források

V.1. Nyomtatott és írott levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XX. A jogszolgáltatás felsőbb szervei (1945–1996) XX-5 Legfelsőbb Bíróság (1949–1999) XX-5-h 1956 utáni koncepciók periratai, Nagy Imre és társai: 8.; 9.; 10. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) XIX-A Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1944–2002) XIX-A-2-ii Gerő Ernő államminiszter és a Népgazdasági Tanács elnöke, majd a Minisztertanács elnökhelyettes titkársága (1949–1956): 1.; 13. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) – XIX.-E-1 Igazságügyi Minisztérium – XIX.-E-1-c Törvényelőkészítő Főosztály (1945–1988): 4.; 36.; 46.; 61.; 80.; 97.; 185.; 187.; 198.; 265.; 276.; 287. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XVII-1-a Országos Földbirtokrendező Tanács tárgyalótanácsi jegyzőkönyvek: 3. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) XIX-A Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1944–2002) XIX-A-2 Minisztertanács Titkársága XIX-A-2-az Nagy Imre személyes iratai: 1.; 2. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (MNL GyMSMSL), közellátási szakigazgatási szakszervek, XXIV. fondőcsoport, földművelésügyi szakszervek, 201. fond, Sopron Megyei Földhivatal iratai 1945–1950: 8. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-K. Mezőgazdaság és Élelmezésügy – XIX-K 16 Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal – XIX-K-16-a Általános iratok (1952–1967): 23.; 42. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) XIX-A A Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1944–2002) XIX-A-2 Minisztertanács Titkársága (1945–1990) XIX-A-2-1 Mezőgazdasági Osztály (1954–1957): 3.; 6. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-K. – Mezőgazdaság és Élelmezésügy – XIX-K 1 Földművelésügyi Minisztérium – XIX-K-1-y Földbirtokpolitikai (Földrendezési) Főosztály (1945–1967): 398.; 743.; 762.; 763.; 767.; 1234.; 1241.; 1284.; 1286.; 1300.; 1463.; 1470.; 1475.; 1478.; 1479.; 1486.; 1487.; 1491.; 1492.; 1494.; 1499.; 1514.; 1516.; 1518.; 1520.; 1522.; 1528.; 1611.; 1612.; 1614.; 1624. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) XIX-A Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1944–2002) XIX-A-2 Minisztertanács Titkársága (1945–1990) XIX-A-2-ee Minisztertanács Titkársága Központi TÜK iratkezelőség: 178.; 179.; 184. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (MNL GyMSMGyL), XXIII. fondfőcsoport, megyei tanács, 9. fond, Győr-Sopron megyei Tanács V.B. Mezőgazdasági Osztályának iratai 1950–1965, b) iktatlan: 3.; 128.; 174.; 188. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – M. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004) M Magyar Dolgozók Pártja M-KS 276 MDP központi szervei (1946–1958) M-KS 276. f. 85 Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság (1948–1951): 3.; 4.; 16.; 18.; 27.; 28.; 31.; 63. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) XIX-K Mezőgazdaság- és élelmezésügy (1944–1994) – XIX-K-5 Élelmezési Minisztérium (1951–1952) XIX-K-5-a Titkárság (1951–1952): 5. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – M Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004) – Magyar Dolgozók Pártja (1946–1958) – M-KS 276 MDP Központi szervei (1946–1958) – M-KS 276. f. 65. Rákosi Mátyás titkár iratai (1948–1956): 296.; 297.; 298.; 308.; 311.; 322. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – M Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004) – Magyar Dolgozók Pártja (1946–1958) – M-KS 276 MDP Központi szervei (1946–1958) – M-KS 276. f. 54. Titkárság (1948–1956): 4.; 8.; 17.; 21.; 33.; 35.; 45.; 48.; 55.; 64.; 132.; 136.; 204.; 208.; 210.; 221.; 240. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – M Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004) – Magyar Dolgozók Pártja (1946–1958) – M-KS 276 MDP Központi szervei (1946–1958) – M-KS 276. f. 53. Politikai Bizottság (1948–1956): 2.; 71.; 83.; 102.; 127.; 128.; 190.; 221.; 304. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (MNL GyMSMGyL), XXIV. fondfőcsoport, a földművelésügyi igazgatás szakszervei, 202. A Győr-Moson (1950-től Győr-Sopron) megyei Ingtatlanforgalmi Bizottság iratai 1949–1953: 3.; 4.; 7., 11.; 12. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – M. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004) M Magyar Dolgozók Pártja M-KS 276 MDP központi szervei (1946–1958) M-KS 276. f. 93. Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály (1948–1956): 81.; 99.; 298.; 407.; 415.; 418.; 441.d.; 441.e.; 442.; 472.; 654.; 656. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltár (VeML), XXIII. fondfőcsoport, tanácsok, 16. fond, a Veszprém Megyei Végrehajtó Bizottság Mezőgazdasági Osztálya, 1967-től Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Osztályának iratai (1950–1990), f. a Földbirtokrendezési Csoport iratai (1950–1960), XXIII. 16. f. 1. a Veszprém megyére vonatkozó iratok (1950–1956): 95.; 109. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-K. Mezőgazdaság és Élelmezésügy –XIX-K 1 Földművelésügyi Minisztérium – XIX-K-1-c TÜK iratok: 78.; 89. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-K. Mezőgazdaság és Élelmezésügy –XIX-K 1 Földművelésügyi Minisztérium – XIX-K-1-b Elnöki Főosztály (1945–1967): 245.; 321.; 382.; 473.; 474.; 484.; 579.; 619.; 620. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – M. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004) M-KS 288 MSZMP Központi Szervei M-KS 288. f. 28. MSZMP

Központi Bizottság Mezőgazdasági Osztály (1957–1966): 1957: 1.; 5.; 6.; 7.; 8. 1958: 3.; 6.; 13.; 14. 1959: 6.; 9. 1960: 1. 1961: 1.; 5.; 8. 1962: 1. 1963: 5.; 22. 1964: 2.; 14. 1965: 3.; 14. 1966: 1.; 2.; 3.; 8. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – M. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004) M-KS 288 MSZMP Központi Szervei M-KS 288. f. 6. Szervező Bizottság (1956–1957): 3. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – M. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004) M-KS 288 MSZMP Központi Szervei M-KS 288. f. 4. MSZMP Központi Bizottság (Ideiglenes Központi Bizottság) (1956–1989): 20.; 21.; 25.; 40.; 83. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – M. Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004) M-KS 288 MSZMP Központi Szervei M-KS 288. f. 5. MSZMP Politikai Bizottság (Intéző Bizottság) (1956–1989): 10.; 90.; 101.; 109.; 110.; 120.; 150.; 151.; 202.; 263.; 357.; 384.; 405.; 406. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (MNL GyMSMGyL), XXV. fondfőcsoport, a jogszolgáltatás területi szervei, 5. A Győri Állami Közjegyzői Iroda iratai 1952–1968: 5.; 7.; 9.; 10.; 16. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (MNL GyMSMSL), tanácsok, XXIII. fondfőcsoport, járási tanácsok, 211. fond, Csornai Járási Tanács Végrehajtó Bizottság Mezőgazdasági Osztály iratai 1950–1971: 43–57. i.cs., 1–29. ő.e. (11. i.cs.; 3.; 6.; 7.; 16.; 19.; 20.; 22. ő.e.)

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (MNL GyMSMSL), tanácsok, XXIII. fondfőcsoport, járási tanácsok, 310. fond, Kapuvári Járási Tanács Végrehajtó Bizottság Mezőgazdasági Osztály iratai 1950–1969: 8–28. ő.e. (5.; 17.; 19.; 28. ő.e.)

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (MNL GyMSMSL), tanácsok, XXIII. fondfőcsoport, járási tanácsok, 410. fond, Soproni Járási Tanács Végrehajtó Bizottság Mezőgazdasági Osztály iratai 1950–1973: 9–43. ő.e. (4.; 21.; 22.; 23. ő.e.)

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (MNL GyMSMGyL), XXIII. fondfőcsoport, megyei tanács, 9. fond, Győr-Sopron megyei Tanács V.B. Mezőgazdasági Osztályának iratai 1950–1965, a) iktatott: 5.; 10.; 13–100. ő.e. (19.; 36.; 40.; 43.; 44.; 48.; 50.; 52.; 53.; 57.; 62.; 63.; 65.; 67.; 68.; 79. ő.e.)

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (MNL GyMSMGyL), XXXV. fondfőcsoport, az MSZMP-archívumban kezelt iratok, 415. Az MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága iratai 1957–1989: 111. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) (1862–2014) XIX-A Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1944–2002) XIX-A-19 Népgazdasági Tanács (1949–1952) XIX-A-19-b Ülések jegyzőkönyvei, előterjesztések, határozatok (1949–1952): 46. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) XIX-K Mezőgazdaság- és élelmezésügy (1944–1994) – XIX-K-7 Begyűjtési Minisztérium (1952–1956) XIX-K-7-a Titkárság (1952–1956): 5. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) XIX-K Mezőgazdaság- és élelmezésügy (1944–1994) – XIX-K-7 Begyűjtési Minisztérium (1952–1956) – XIX-K-7-c Igazgatási (Szervezési) Főosztály (1952–1953): 1.; 2. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – M Az 1945 utáni munkáspártok iratai (1945–2004) – Magyar Dolgozók Pártja (1946–1958) – M-KS 276 MDP Központi szervei (1946–1958) – M-KS 276. f. 60. A KV, PB, Titkárság, SZB nyomtatott határozatai, körlevelei (1948–1956): 317.; 332. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) (1862–2014) XIX-A Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1944–2002) XIX-A-83 Minisztertanács (Testület) (1944–1990) XIX-A-83-a Jegyzőkönyvek és mellékleteik (1944–1990): Rákosi Mátyás kormánya 1952. augusztus 14. – 1953. július 4. – 478. számú jegyzőkönyv, 1953. február 27. Kállai Gyula kormánya 1965. június 30. – 1967. április 14. – 325. számú jegyzőkönyv, 1965. október 14.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár (MNL VaML), XXIII. fondfőcsoport, tanácsok, 61. fond, Vas Megyei Tanács Végrehajtó Bizottság Mezőgazdasági Osztály iratai (1950–1981), d. Földbirtokrendező Csoport iratai (1950–1956): 57. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-K. Mezőgazdaság és Élelmezésügy – XIX-K 16 Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal – XIX-K-16-b TÜK iratok: 5.; 6. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-K. Mezőgazdaság és Élelmezésügy – XIX-K 14 Állami Gazdaságok Főigazgatósága – XIX-K-14-b TÜK iratok (1949–1967): 1. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-K. – Mezőgazdaság és Élelmezésügy – XIX-K 1 Földművelésügyi Minisztérium – XIX-K-1-zz Matolcsi János miniszterhelyettes, miniszter iratai (1955–1957): 2. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-K. Mezőgazdaság és Élelmezésügy – XIX-K 1 Földművelésügyi Minisztérium – XIX-K-1-bb Termelőszövetkezeti Főosztály (1949–1967): 263. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár (MNL VaML), XXIII. fondfőcsoport, tanácsok, 356. fond, Vasvári Járási Tanács V.B. Mezőgazdasági Osztály iratai 1949/1950–1969, a) általános iratok (1950–1969): 17.; 18.; 20.; 23.; 25.; 26.; 27. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-K. Mezőgazdaság és Élelmezésügy – XIX-K-1 Földművelésügyi Minisztérium (1945–1967) XIX-K-1-ae Keserü János miniszterhelyettes iratai (1959–1967): 32. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) – XIX.-E-1 Igazságügyi Minisztérium – XIX.-E-1-z TÜK iratok: 75.; 87.; 98. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-K. Mezőgazdaság és Élelmezésügy – XIX-K 1 Földművelésügyi Minisztérium – XIX-K-1-ad Dögei Imre miniszter iratai: 15. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-K. Mezőgazdaság és Élelmezésügy – XIX-K-13-b 13 Országos Erdészeti Főigazgatóság – XIX-K-13-b TÜK iratok: 2. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltár (MNL ZML), XXIII. fondfőcsoport, Megyei Tanács, 9. fond, Zala Megyei Tanács Végrehajtó Bizottság Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Osztály iratai (1950–1989): 98.; 100. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. (45086) Az államigazgatás felsőbb szervei (VI. osztály) – XIX-D. – Építésügy – XIX-D 4 Város- és Községgazdálkodási Minisztérium – XIX-D-4-a Minisztériumi Titkárság (1954–1956): 16. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár – (1) Országos Levéltár – XIX. Az államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály) XIX-A A Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1944–2002) XIX-A-2 Minisztertanács Titkársága (1945–1990) XIX-A-2-gg Apró Antal miniszterelnök-helyettes (1952–1973): 4. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML), XXIV. fondfőcsoport, tanácsok, 201. fond, a) Baranya megyei Ingatlanforgalmi Bizottság iratai 1949–1953: 7.; 23. iratcsomó; 25. ő.e. (doboz)

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltár (MNL ZML), XXIV. fondfőcsoport, az államigazgatás területi szervei, földművelésügyi szakszervek, 202. fond, Zala Vármegyei Ingatlanforgalmi Bizottság iratai 1949–1950: 9. ő.e.

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML), XXIV. fondfőcsoport az államigazgatás területi szervei (1930) 1945–2008, földművelésügyi szakszervek, 201. Somogy Vármegyei Földhivatal iratai 1945–2000, ingatlanforgalmi bizottság iratai 1949–1950: 39. ő.e.

XXIII. 286 Sásdi Járási Tanács Végrehajtó Bizottság Mezőgazdasági Osztály 1964. évi mutató I.

Sächsisches Staatsarchiv Staatsarchiv Leipzig, SStAL (Szász Állami Levéltár Lipcsei Állami Levéltár) 20314 agra-Landwirtschaftsausstellung der DDR Markkleeberg 1949–1995, KfL Taucha 1.

Bundesarchiv, BArch DK 1/7608 Regelung der Landabgabe von Großbauern und der Rückgabe, Weiterverpachtung oder des Verkaufs landwirtschaftlicher Grundstücke, 1948–1949.

<http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/dk1/index.htm?kid=E303DDCDF4B54DA5AF938B087EA07D7C> (Letöltés ideje: 2021.12.14.)

Bundesarchiv, BArch DY 30/IV 2/2/176 Protokoll Nr. 76 der Sitzung des Politbüros des Zentralkomitees am 13. November 1951, Beschluß des Ministerrates vom ... zur Verbesserung der Lage der werktätigen Bauern.

http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/dy30pbpr/mets/dy30pbpr_IV2_2_176/index.htm?target=midosaFraContent&backlink=/dy30pbpr/index.htm-kid-4833a4e1-f137-4968-962e-1e88638888f1&sign=DY%2030/IV%202/2/176#65 (Letöltés ideje: 2020.02.23.)

Bundesarchiv, BArch DY 30/IV 2/2/18 Protokoll Nr. 18 der Sitzung des Politbüros am 26. April 1949, Verordnung der DWK über die Maßnahmen zur Erweiterung der landwirtschaftlichen Nutzfläche.

http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/dy30pbpr/mets/dy30pbpr_IV2_2_018/index.htm?target=midosaFraContent&backlink=/dy30pbpr/index.htm-kid-72eae79-6319-4a54-bd55-0d809989b821&sign=DY%2030/IV%202/2/18#21 (Letöltés ideje: 2020.02.23.)

Bundesarchiv, BArch DL 2/1057. <https://www.bundesarchiv.de/DE/Content/Virtuelle-Ausstellungen/Reaktionen-In-Der-Ddr-Auf-Den-Volksaufstand-In-Ungarn-1956/reaktionen-in-der-ddr-auf-den-volksaufstand-in-ungarn-1956.html> (Letöltés ideje: 2021.12.16.)

V.2. Nyomtatott források

1949. évi népszámlálás 2. Mezőgazdasági eredmények. 1949 = *1949. évi népszámlálás 2. Mezőgazdasági eredmények.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1949.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek működésének szabályai. 1959 = *A mezőgazdasági termelőszövetkezetek működésének szabályai.* Földművelésügyi Minisztérium Tájékoztatási és Propaganda Osztálya, Budapest, 1959.

BARÁTH–GECSÉNYI 2018 = BARÁTH Magdolna – GECSÉNYI Lajos (szerk.): *Nagy Imre első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei I. kötet. 1953. július 10. – 1954. január 15.* Nagy Imre Alapítvány – Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2018.

Belügyi Közlöny: 1952: 70. szám

Bestimmungen der DDR zu Eigentumsfragen und Enteignungen. 1971 = Bestimmungen der DDR zu Eigentumsfragen und Enteignungen. Herausgegeben vom Gesamtdeutschen Institut-Bundesanstalt für gesamtdeutsche Aufgaben, Bonn, 1971.

Bodenrecht. Textausgabe. 1979 = Bodenrecht. Textausgabe. 2. Auflage. Staatsverlag der DDR, Berlin, 1979.

Bodenrecht. Textausgabe. 1986 = Bodenrecht. Textausgabe. 3. überarbeitete Auflage. Staatsverlag der DDR, Berlin, 1986.

Das Recht der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften. 1967 = Das Recht der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften. Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik, Berlin, 1967.

Das Recht der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften. 1974 = Das Recht der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften. Überarbeitete und erweiterte Auflage. Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik, Berlin, 1974.

FELES 1974 = FELES Györgyné (szerk.): *A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programja.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1974.

Fővárosi Közlöny: 1946: 56. szám

Gesetzblatt der DDR: 1951: Nr. 16

Győr-Sopron megye fontosabb statisztikai adatai 1964. 1965 = Győr-Sopron megye fontosabb statisztikai adatai 1964. Központi Statisztikai Hivatal Győr-Sopron Megyei Igazgatósága, Győr, 1965.

Hatályos jogszabályok gyűjteménye 1945–1958. I. kötet. Törvények, országgyűlési határozatok, törvényerejű rendeletek, elnöki tanácsi határozatok. 1960 = Hatályos jogszabályok gyűjteménye 1945–1958. I. kötet. Törvények, országgyűlési határozatok,

törvényerejű rendeletek, elnöki tanácsi határozatok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1960.

Határozatok Tára: 1955: 74. szám

Helyi Tanácsok Közlönye: 1953: 3. szám

IZSÁK 1998 = IZSÁK Lajos (szerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956.* Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.

Magyar Közlöny: 1945: 10.; 165. számok, 1946: 158.; 194.; 275. számok, 1947: 271. szám, 1947: 73.; 169. számok, 1948: 43.; 111.; 144.; 193.; 194.; 236–237.; 247.; 278.; 281.; 283. számok, 1949: 17.; 18.; 23.; 50.; 65–66.; 91.; 106–108.; 122.; 125–126.; 172–173.; 180–181.; 194.; 246. számok, 1950: 78.; 136–137.; 166–168.; 1951: 12.; 63.; 110.; 164. számok, 1952: 69. szám, 1953: 3.; 26.; 36.; 39.; 44.; 60. számok, 1954: 23.; 50.; 78. számok, 1955: 39.; 81.; 112. számok, 1956: 61.; 71.; 77.; 93.; 96.; 102. számok, 1957: 15.; 62.; 94.; 112.; 117. számok, 1959: 29.; 82. számok, 1960: 21.; 76. számok, 1961: 99. szám, 1962: 16. szám, 1963: 4. szám, 1964: 12. szám, 1965: 60. szám, 1967: 68. szám, 1987: 12. szám

Mezőgazdasági adattár I–II. 1965 = *Mezőgazdasági adattár I–II.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1965.

Mezőgazdasági Értesítő: 1954: 12.; 43. számok, 1967: 26. szám

Rendeletek Tára: 1944: 219. szám, 1945: 526. szám

Statisztikai Évkönyv. 1964 = *Statisztikai Évkönyv.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1964.

Szervezni a földreform végrehajtását. Irányelvek a Magyar Kommunista Párt szervezetei számára. 1945 = *Szervezni a földreform végrehajtását. Irányelvek a Magyar Kommunista Párt szervezetei számára.* Debrecen, 1945.

Tanácsok Közlönye: 1960: 9. szám

VASS–SÁGVÁRI 1979 = VASS Henrik – SÁGVÁRI Ágnes (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979.

V.3. Dokumentumgyűjtemények

ALMA 1975 = ALMA, H.W. (Hrsg.): *Sammlung von ausgewählten Rechtsvorschriften zum LPG-Recht sozialistischer Länder. Band II. Polen, Rumänien, ČSSR.* Akademie für Staats- und Rechtswissenschaft der DDR Informationszentrum Staat und Recht, Potsdam-Babelsberg, 1975.

ARLT 1976 = ARLT, Rainer (Hrsg.): *Sammlung von ausgewählten Rechtsvorschriften zum LPG-Recht sozialistischer Länder. Band III. Neue Rechtsvorschriften der ČSSR.* Akademie für Staats- und Rechtswissenschaft der DDR Informationszentrum Staat und Recht, Potsdam-Babelsberg, 1976.

ARLT 1979 = ARLT, Rainer (Hrsg.): *Sammlung von ausgewählten Rechtsvorschriften zum LPG-Recht sozialistischer Länder. Band V. Neue Rechtsvorschriften der UdSSR.* Akademie für Staats- und Rechtswissenschaft der DDR Informationszentrum Staat und Recht, Potsdam-Babelsberg, 1979.

ARLT–ROSENAU 1980 = ARLT, Rainer – ROSENAU, Gerhard (Hrsg.): *Sammlung von ausgewählten Rechtsvorschriften zum LPG-Recht sozialistischer Länder. Band VI. Neue Rechtsvorschriften der UdSSR und der Volksrepublik Bulgarien und der Volksrepublik Polen.* Akademie für Staats- und Rechtswissenschaft der DDR Informationszentrum Staat und Recht, Potsdam-Babelsberg, 1980.

Az ezeréves jussért. 1955 = *Az ezeréves jussért.* Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1955.

FÓRIS 1968 = FÓRIS Imre (szerk.): *Mezőgazdasági termelészövetkezeti törvény/Földjogi törvény.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1968.

GRUHLE 2002 = GRUHLE, Jürgen: *Ohne Gott und Sonnenschein.* Band III. 2002.

HAZARD–SHAPIRO–MAGGS 1978 = HAZARD, John N. – SHAPIRO, Isaac – MAGGS, Peter B.: *The Soviet Legal System. Contemporary Documentation and Historical Commentary.* Parker School Studies in Foreign and Comparative Law, New York, 1978.

KAMPIS–SZÉP 1978 = KAMPIS György – SZÉP György (szerk.): *A mezőgazdasági termelészövetkezeti jogszabályok.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978.

M. SOMLYAI 1965 = M. SOMLYAI Magda (szerk.): *Földreform 1945*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965.

NEMES 1947 = NEMES Nagy József (szerk.): *A földreform végrehajtása során igénybevett és kiosztott ingatlanok telekkönyvezése és a vonatkozó jogszabályok gyűjteménye*. Országos Földhivatal, Budapest, 1947.

Ö. KOVÁCS 2015 = Ö. KOVÁCS József: *Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok a földről, hatalomról, emberi sorsokról*. Balassi–Korall, Budapest, 2015.

RÁKOSI–SZABÓ 1979 = RÁKOSI Sándor – SZABÓ Bálint (szerk.): *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai, 1944–1948*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979.

ROHDE 1989 = ROHDE, Günther (Hrsg.): *Bodenrecht*. Staatsverlag der DDR, Berlin, 1989.

ROSENAU 1975 = ROSENAU, Gerhard (Hrsg.): *Sammlung von ausgewählten Rechtsvorschriften zum LPG-Recht sozialistischer Länder. Band I. UdSSR, Bulgarien, Ungarn*. Akademie für Staats- und Rechtswissenschaft der DDR Informationszentrum Staat und Recht, Potsdam-Babelsberg, 1975.

ROSENAU 1979 = ROSENAU, Gerhard (Hrsg.): *Sammlung von ausgewählten Rechtsvorschriften zum LPG-Recht sozialistischer Länder. Band IV. Neue Rechtsvorschriften der Sozialistischen Republik Rumänien und der Ungarischen Volksrepublik*. Akademie für Staats- und Rechtswissenschaft der DDR Informationszentrum Staat und Recht, Potsdam-Babelsberg, 1979.

SHAOQI 1953 = SHAOQI, Liu (ed.): *The Agrarian Reform Law of the People's Republic of China*. Foreign Language Press, Peking, 1953.

SZIGETVÁRI 1959 = SZIGETVÁRI István (szerk.): *A szövetkezetek a Tanácsköztársaság idején*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1959.

VASS 1964 = VASS Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964.

VASS 1978 = VASS Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1978.

V.4. Sajtó

Csongrád megyei Hírlap: 1957: 127. szám

Debreceni Néplap: 1944: 25. szám, 1945: 9.; 50.; 53.; 56.; 58.; 66. számok

Esti Hírlap: 1957: 127.; 136. számok

Igazság: 1946: 49. szám

Kecskeméti Lapok: 1947: 38. szám

Kelet-Magyarország: 1968: 142. szám

Magyar Ifjúság: 1957: 22. szám

Népszabadság: 1966: 278.; 281.; 285.; 286. számok

Népújság: 1967: 216. szám

Petőfi Népe: 1968: 33. szám

Somogyi Néplap: 1967: 232. szám

Szabad Föld: 1945: 5. szám

Szabad Nép: 1946: 261.; 292. számok

V.5. Internetes források

<http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/422.pdf> (Letöltés ideje: 2018.05.14.)

http://www.1000dokumente.de/pdf/dok_0009_ant_de.pdf (Letöltés ideje: 2018.04.16.)

<http://www.huszaszad.hu/politika/a-magyar-fuggetlensegi-front-kialtvanya-a-magyar-nephez> (Letöltés ideje: 2018.04.16.)

http://www.koreatimes.co.kr/www/news/nation/2012/01/363_103451.html (Letöltés ideje: 2018.04.23.)

<http://www.pnn.de/brandenburg-berlin/718424/> (Letöltés ideje: 2018.06.01.)

<http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/dokument/ideiglenes.htm> (Letöltés ideje: 2018.04.16.)

<http://www.revolutionarydemocracy.org/archive/DimitCong5.htm> (Letöltés ideje: 2018.06.13.)

<https://mdf.brandenburg.de/cms/detail.php/bb1.c.231110.de> (Letöltés ideje: 2018.06.01.)

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/s-778D5/seres-imre-77AB6/> (Letöltés ideje: 2021.12.18.)

LÁSZLÓ 2010 =
<http://lexikon.adatbank.transindex.ro/mobil/tematikus/szocikk.php?id=79> (Letöltés ideje: 2021.02.07.)

Ö. KOVÁCS József: *A demokratikus földreform mítosza. A földelkobzás és földosztás új értelmezési kísérlete.*
http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/o_kovacs_jozsef_a_demokratikus_foldreform_mitosza_a_fodelkobzas_es_foldosztas_uj_ertelmezesi_kiserl/ (Letöltés ideje: 2021.01.31.)

V.6. Internetes adatbázisok

www.arcanum.hu

www.hungaricana.hu

VI. Felhasznált/hivatkozott szakirodalom

VI.1. Önálló könyvek, monográfiák

ARLT 1953 = ARLT, Rainer: *Das Wesen des Genossenschaftlichen Eigentums und der Genossenschaften im Kapitalismus und seine Widerspiegelung im Genossenschaftsrechts*. VEB, Berlin, 1953.

ARLT 1959 = ARLT, Rainer: *Grundriss des LPG-Rechts*. VEB Deutscher Zentralverlag, Berlin, 1959.

ARLT 1965 = ARLT, Rainer: *Rechte und Pflichten der Genossenschaftsbauern*. Staatsverlag der DDR, Berlin, 1965.

ARLT 1988 = ARLT, Rainer: *Theoretische Grundfragen der LPG- und Agrarrechts. Analyse und Tendenzen*. Staatsverlag der DDR, Berlin, 1988.

ARLT–ROHDE 1967 = ARLT, Rainer – ROHDE, Günther: *Bodenrecht. Ein Grundriss*. Staatsverlag der DDR, Berlin, 1967.

ARMSTRONG 2004 = ARMSTRONG, Charles K.: *The North Korean Revolution 1945–1950*. Cornell University Press, 2004.

BALOGH–PÖLÖSKEI 1979 = BALOGH Sándor – PÖLÖSKEI Ferenc (szerk.): *Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon: 1944–1962*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

BÁNDI 1987 = BÁNDI Gyula: *Mezőgazdasági jog. Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem*, Budapest, 1987.

BARLAI 1945 = BARLAI Ervin: *Erdőgazdaságpolitikai irányelvek*. Magyar Állami Erdőgazdasági Üzemek, Budapest, 1945.

BAUER 2003 = BAUER, Theresia: *Blockparteien und Agrarrevolution von oben. Die Demokratische Bauernpartei Deutschlands 1948–1963*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 2003.

BAUERKÄMPER 2002 = BAUERKÄMPER, Arnd: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur, Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963*. Böhlau Verlag, Köln, 2002.

BEREND T. 1976 = BEREND T. Iván: *A szocialista gazdaság története Magyarországon 1945–1968*. Második kiadás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976.

BEREND T.–RÁNKI 1972 = BEREND T. Iván – RÁNKI György: *A magyar gazdaság száz éve*. Kossuth Könyvkiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1972.

BEREND T.–RÁNKI 1976 = BEREND T. Iván – RÁNKI György: *Közép-Kelet Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976.

BERNÁT 1903 = BERNÁT István: *Agrárpolitika*. Budapest, 1903.

BÍRÓ 1987 = BÍRÓ Sándor: *A mezőgazdaság jogi szabályozása*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1987.

BOKOVOY 1998 = BOKOVOY, Melissa: *Peasants and Communist: Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941–1953*. University of Pittsburgh Press, 1998.

BOSÁNSZKY–SZÉP 1987 = BOSÁNSZKY Lajos – SZÉP György: *Földjog – Szövetkezeti jog*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1987.

BRADEANU–MARICA–STANGU 1968 = BRADEANU, Salvator – MARICA, Petre – STANGU, Lucian: *Tratat de drept cooperatist-agricol*. Vol. 1–2. Editura Academiei, Bucuresti, 1968.

BREIG 2009 = BREIG, Burkhard: *Eigentum und andere dingliche Rechte an Grundstücken in Russland unter besonderer Berücksichtigung der landwirtschaftlich genutzten Böden*. Berliner-Wissenschafts Verlag, Berlin, 2009.

BRUNNER 1975 = BRUNNER, Georg: *Einführung in das Recht der DDR*. Schriftenreihe der Juristischen Schulung, Heft 29. Verlag C.H. Beck, München, 1975.

BRUNNER 1977 = BRUNNER, Georg: *Zivilrecht der Deutschen Demokratischen Republik. Textsammlung*. Verlag C.H. Beck, München, 1977.

BRUNNER–WESTEN 1970 = BRUNNER, Georg – WESTEN, Klaus: *Die sowjetische Kolchosordnung*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, 1970.

BUDAY 1922 = BUDAY László: *Agrárpolitika*. Németh József Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1922.

CHARY 1972 = CHARY, Frederick: *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940–1944*. University of Pittsburgh Press, 1972.

COING 1996 = COING, Helmut: *A jogfilozófia alapjai*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.

CROLL 2008 = CROLL, Kirsteen Davina: *Soviet-Polish Relations, 1919–1921*. Dissertation, University of Glasgow, Department of Central and East European Studies, 2008.

CSÁK 2010 = CSÁK Csilla (szerk.): *Agrárjog*. Novotni Kiadó, Miskolc, 2010.

CSATÓ 2019 = CSATÓ Katalin: *Az akadémiai közgazdasági gondolkodás formálódása a politika „bordásfalán”*: *Időutazás az ötvenes és a hosszantartó hatvanas évekbe*. Közgazdasági- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaság- és Tudományi Intézet, Budapest, 2019.

CSIZMADIA 2010 = CZIZMADIA Andor: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, 2010.

CZETTLER 1932 = CZETTLER Jenő: *Agrárpolitika*. Kincsestár, Budapest, 1932.

DAMASCHKE 1912 = DAMASCHKE, Adolf: *Die Bodenreform. Grundsätzliches und Geschichtliches zur Erkenntnis und Überwindung der sozialen Not*. Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1912.

DASKALOV 2011 = DASKALOV, Roumen: *Debating the Past: Modern Bulgarian History*. CEU Press, Budapest-New York, 2011.

DAVIES 1982 = DAVIES 1982 = DAVIES, Norman: *God's Playground. A History of Poland. II*. Columbia University Press, New York, 1982.

DAVIES 1989 = DAVIES, Robert Williams: *The Industrialisation of Soviet Russia: The Socialist Offensive – The Collectivization of Soviet Agriculture*. Palgrave Macmillan, 1989.

DIMITROFF 1950 = DIMITROFF, Georgi: *Rolle und Bedeutung der Volksdemokratie. Referat auf dem V. Parteitag der Bulgarischen Arbeiterpartei am 19. Dezember 1948.* Internationale Schriftenreihe, Heft 2. Dietz Verlag, Berlin, 1950.

DIMITROV 1949 = DIMITROV, Georgi: *Bulgária a szocializmus útján. A Bolgár Munkás (Kommunista) Párt V. kongresszusán, 1948. december 19-én mondott beszéd.* Szikra Kiadó, Budapest, 1949.

DONÁTH 1969 = DONÁTH Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

DONÁTH 1977 = DONÁTH Ferenc: *Reform és forradalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

DONÁTH–NAGY–SIPOS 1946 = DONÁTH Ferenc – NAGY Ferenc – SIPOS Gyula: *A földreform mérlege.* Szikra Irodalmi Lapkiadó Vállalat és Nyomda Rt., Budapest, 1946.

DOVRING 1960 = DOVRING, Folke: *Land and Labour in Europe, 1900–1950.* Martinus Nijhoff, The Hague, 1960.

EASHVARAIAH 1993 = EASHVARAIAH, P.: *The Communist Parties in Power and Agrarian Reforms in India.* Academic Foundation, Delhi, 1993.

ESTÓK–GUNST–FEHÉR–VARGA 2008 = ESTÓK János – GUNST Péter – FEHÉR György – VARGA Zsuzsanna: *Agrárvilág Magyarországon 1848–2002.* Második kiadás. Argumentum Kiadó, Budapest, 2008.

FAZEKAS 1967 = FAZEKAS Béla: *Mezőgazdaságunk a felszabadulás után.* Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1967.

FAZEKAS 1976 = FAZEKAS Béla: *A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976.

FEEST 2007 = FEEST, David: *Zwangskollektivierung im Baltikum. Die Sowjetisierung des estnischen Dorfes 1944–1953.* Beiträge zur Geschichte Osteuropas (40). Böhlau Verlag, Köln, 2007.

- FÖLDES 2015 = FÖLDES György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1956–1988. I.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.
- FÖLDESI 2009 = FÖLDESI Margit: *A megszállók szabadsága.* Kairosz Kiadó, Budapest, 2009.
- FÖLDI 2014 = FÖLDI András (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2014.
- FRIEDMAN 1987 = FRIEDMAN, Lawrence M.: *The Legal System. A Social Science Perspective.* Russell Sage Foundation, New York, 1987.
- GERŐ 1950 = GERŐ Ernő: *Harcban a szocialista népgazdaságért.* Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1950.
- GRIBINCEA 1996 = GRIBINCEA, Mihai: *Agricultural Collectivization in Moldavia: Basarabia During Stalinism 1944–1950.* East European Monographs, 1996.
- GULYÁS 1985 = GULYÁS Pál (szerk.): *Mezőgazdasági szövetkezetek Magyarországon.* Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest, 1985.
- GYARMATI 2013 = GYARMATI György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956.* ÁBTL-Rubicon, Budapest, 2013.
- GYARMATI 2013 = GYARMATI György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956.* ÁBTL-Rubicon, Budapest, 2013.
- HAASE 1983 = HAASE, Herwig: *Das Wirtschaftssystem der DDR – eine Einführung.* Berlin Verlag, Berlin, 1983.
- HÄHNERT–RICHTER–ROHDE 1976 = HÄHNERT, Richard – RICHTER, Helmut – ROHDE, Günther (Hrsg.): *LPG-Recht. Lehrbuch.* Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik, Berlin, 1976.
- HAMEL 1979 = HAMEL, H.: *Bundesrepublik Deutschland – DDR. Die Wirtschaftssysteme: Soziale Marktwirtschaft und sozialistische Planwirtschaft im Systemvergleich.* C.H. Beck, München, 1979.
- HANN 1980 = HANN, Chris: *Tázlár: a village in Hungary.* Cambridge University Press, Cambridge, 1980.

HARDER 1998 = HARDER, Guido: *Das verliehene Nutzungsrecht Herausbildung und Entwicklung eines Rechtsinstituts des DDR-Bodenrechts*. Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin, 1998.

HAUPT–KOCKA 2012 = HAUPT, Heinz-Gerhard – KOCKA, Jürgen (ed.): *Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives*. Berghahn Books, New York – Oxford, 2012.

HÁY 1952 = HÁY László (szerk.): *A NEP és magyarországi alkalmazásának egyes kérdései*. MDP Központi Előadói Iroda, Budapest, 1952.

HAZARD 1939 = HAZARD, John N.: *Soviet Housing Law*. Yale University Press, New Haven, 1939.

HEUER 1991 = HEUER, Klaus: *Grundzüge des Bodenrechts der DDR 1949–1990*. Beck, München, 1991.

HIDASÍ (et al.) 2007 = HIDASÍ Gábor – HORVÁTH Gyula – KŐSZEGI Gábor – URBÁN András – SÁNDOR József: *Az ingatlanjog nagy kézikönyve*. Complex Kiadó, Budapest, 2007.

HOERNLE 1947 = HOERNLE, Edwin: *Die demokratische Bodenreform in der Bewährungsprobe*. Dietz Verlag, Berlin, 1947.

HOFFMANN 1977 = HOFFMANN, Manfred: *Instrumente zur Lenkung der landwirtschaftlichen Bodennutzung der DDR*. Duncker und Humblot, Berlin, 1977.

HOFFMANN 1978a = HOFFMANN, Manfred: *Das Schicksal der Bodenreformwirtschaften in der DDR. Ein Beitrag zur Analyse der Agrar- und Eigentumspolitik der SED*. Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1978.

HOFFMANN 1978b = HOFFMANN, Manfred: *Das Volkseigentum an Grund und Boden in der DDR: Ziele, Instrumente und Ergebnisse seiner Bewirtschaftung*. Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1978.

HONVÁRI 1996 = HONVÁRI János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Aula Kiadó, Budapest, 1996.

HORVÁTH 1974 = HORVÁTH Pál: *Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974.

HORVÁTH 1979 = HORVÁTH Pál: *Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979.

HORVÁTH–RÉVÉSZ–STIPTA–ZLINSZKY 1993 = HORVÁTH Pál – RÉVÉSZ T. Mihály – STIPTA István – ZLINSZKY János: *Összehasonlító jogtörténet II*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993.

HUMM 1999 = HUMM, Antonia Maria: *Auf dem Weg zum sozialistischen Dorf? Zum Wandel der dörflichen Lebenswelt in der DDR von 1952 bis 1969 mit vergleichenden Aspekten zur Bundesrepublik Deutschland*. Ruprecht Verlag, Göttingen, 1999.

JASTRZEŃSKI – PALIWODA 1977 = JASTRZEŃSKI, Bronisław – PALIWODA, Jozef: *Polityka rolna i prawo rolne w PRL*. Gdańsk, 1977.

JERMAKOWICZ–FOLLIS 1988 = JERMAKOWICZ, Wladyslw W. – FOLLIS, Jane Thompson: *Reform Cycles in Eastern Europe, 1944–1987. A Comparative Analysis from a Sample of Czechoslovakia, Poland, and the Soviet Union*. Duncker und Humblot, Berlin, 1988.

KAELBLE 1999 = KAELBLE, Hartmut: *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*. Campus, Frankfurt am Main, 1999.

KÁLLAI 1945 = KÁLLAI Gyula: *A földreform és a parasztság szerepe a gazdasági újjáépítésben*. Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége Propaganda Osztálya, Budapest, 1945.

KAPOSI 2001 = KAPOSI Zoltán: *A XX. század gazdaságtörténete II. 1945–1990*. Dialóg Campus, Budapest, 2001.

KAPOSI 2002 = KAPOSI Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2002.

KAPOSI 2012 = KAPOSI Zoltán: *Pécs agrárrendszerének változásai 1945–1968 között*. Pécsi Szemle, 2012, 15. évfolyam, 2. sz. 76–89.

KARPINSZKI 1945 = KARPINSZKI, V.: *A kolhozok a gyakorlatban*. Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1945.

KERÉK 1934 = KERÉK Mihály: *Földbirtokpolitika*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934.

KERÉK 1939 = KERÉK Mihály: *A magyar földkérdés*. Mefhosz Könyvkiadó, Budapest, 1939.

KERÉK 1941 = KERÉK Mihály: *A magyar föld*. Magyar Élet Kiadás, Budapest, 1941.

KERÉK 1942 = KERÉK Mihály: *A földreform útja*. Magyar Élet, Budapest, 1942.

KLIGMAN–VERDERY 2011 = KLIGMAN, Gail – VERDERY, Katherine: *Peasants under Siege. The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949–1962*. Princeton University Press, 2011.

KOLESÁR 1980 = KOLESÁR, Juraj (szerk.): *Československé pozemkové právo*. Vysokoškolská učebnice. Obzor, Bratislava, 1980.

KORBONSKI 1965 = KORBONSKI, Andrzej: *Politics of Socialist Agriculture in Poland: 1945–1960*. Columbia University Press, New York, 1965.

KOZUB-CIEMBRONIEWICZ–M. MAJCHROWSKI–KOZUB-CIEMBRONIEWICZ–MAJCHROWSKI 2014 = KOZUB-CIEMBRONIEWICZ, Wiesław – M. MAJCHROWSKI, Jacek – KOZUB-CIEMBRONIEWICZ, Konrad – MAJCHROWSKI, Wojciech: *Państwo i prawo Polski Ludowej (1944–1989). Wybór źródeł*. Księgarnia Akademicka, Kraków, 2014.

KULCSÁR 1982 = KULCSÁR Kálmán: *Gazdaság, társadalom, jog*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982.

KULCSÁR 1997 = KULCSÁR Kálmán: *Jogszociológia*. Kulturtrade Kiadó, Budapest, 1997.

LABSVIRS 1988 = LABSVIRS, Janis: *The Sovietization of the Baltic States: Collectivization of Latvian Agriculture 1944–1956*. Taurus, 1988.

LANKOV 2002 = LANKOV, Andrei: *From Stalin to Kim il Sung: The Formation of North Korea 1945–1960*. Rutgers University Press, 2002.

- LENINa 1950 = LENIN, Vlagyimir Iljics: *Az agrárkérdésről I.* Szikra Kiadó, Budapest, 1950.
- LENINb 1950 = LENIN, Vlagyimir Iljics: *Az agrárkérdésről II.* Szikra Kiadó, Budapest, 1950.
- LEWIN 1975 = LEWIN, Moshe: *Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization.* W. W. Norton & Company, 1975.
- LUPAN 1964 = LUPAN, Ernest: *Drept colectivist agricol.* Editura didactica si pedagogica, București, 1964.
- LUPAN 1977 = LUPAN, Ernest: *Drept cooperatist.* Didactica Si Pedagogica, București, 1977.
- LUPAN 1983 = LUPAN, Ernest: *Drept cooperatist, drept funciar.* Didactica Si Pedagogica, București, 1983.
- M. SOMLYAI 1961 = M. SOMLYAI Magda: *Szabadulás és magvetés. Az 1945-ös földreform történetéből.* MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1961.
- MEDVE 1955 = MEDVE Zsigmond: *Termelőszövetkezeti jog.* Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1955.
- MEZEY 1999 = MEZEY Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- MÖHLENBROCK 1997 = MÖHLENBROCK, Tim: *Kirche und Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands (SBZ) 1945–1949: Eine Untersuchung über das Verhalten der Evangelischen Landeskirchen und der Katholischen Kirche während der „Demokratischen Bodenreform“ in der SBZ unter Berücksichtigung der Auswirkungen der Bodenreform auf das kirchliche Vermögen.* Peter Gmbh Lang, 1997.
- MOLLNAU 2001 = MOLLNAU, Marcus: *Die Bodenrechtsentwicklung in der SBZ/DDR anhand der Akten des zentralen Parteiarchivs der SED.* Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin, 2001.
- NÁDASDI 1996 = NÁDASDI József: *Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon a XIX. század közepétől 1956-ig.* Stúdium Kiadó, Nyíregyháza, 1996.

NAGY 1950 = NAGY Imre: *Agrárpolitikai tanulmányok*. Szikra Kiadó, Budapest, 1950.

NAGY 1953 = NAGY Imre: *A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet néhány közgazdasági problémája a népi demokratikus országokban*. Szikra, Budapest, 1953.

NAGY 1954b = NAGY Imre: *Egy évtized. II.* Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1954.

NAGY 1993 = NAGY József: *A Nagyatádi-féle földreform 1920–1928*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Eger, 1993.

NAGY 2003 = NAGY József: *Földbirtok-politika Magyarországon a két világháború között*. EKF Líceum Kiadó, Eger, 2003.

NAGY 2009 = NAGY József: *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.

NAGY 2015 = NAGY Mariann: *Agrárregiók Magyarországon a 20. század elején*. PTE Történettudományi Intézet, Pécs, 2015.

NAGY–SERES 1966 = NAGY László – SERES Imre (szerk.): *Mezőgazdasági jog*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966.

Ö. KOVÁCS 2012 = Ö. KOVÁCS 2012 = Ö. KOVÁCS József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall Kiadó, Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 3, Budapest, 2012.

ORBÁN 1972 = ORBÁN Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.

ORWELL 2007 = ORWELL, George: *1984*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007.

PAÁL–RADÓ 1947 = PAÁL Jób – RADÓ Antal: *A debreceni feltámadás*. Debrecen, 1947.

PAPP 2017 = PAPP István: *Fehér Lajos – Egy népi kommunista politikus pályaképe*. Kronosz Kiadó, 2017.

PÉCSI (et al.) 1984 = PÉCSI Kálmán – BÖRÖCZFY Ferenc – APÁTI Sándor – PATAKI István – CZIBULA János – SZOMBATHELYI Ferenc: *Az európai KGST-országok gazdasága*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.

PETŐ–SZAKÁCS 1985 = PETŐ Iván – SZAKÁCS Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.

PFAFF 1965 = PFAFF, Dieter: *Das sozialistische Eigentum in der Sowjetunion*. Verlag Wissenschaft und Politik, Köln, 1965.

PRYDE 1972 = PRYDE, Philip: *Conservation in the Soviet Union*. Cambridge University Press, 1972.

RAEHSE–FÜGE 1980 = RAEHSE, Hans – FÜGE, Gerd: *Die Entwicklung und Organisation der Landwirtschaftsstatistik in der DDR*. Ministerrat der Deutschen Demokratischen Republik staatliche Zentralverwaltung für Statistik, Arbeitsgruppe Betriebsorganisation, Berlin, 1980.

RÁKOSI 1952 = RÁKOSI, Mátyás: *Népi demokráciánk útja*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1952.

RÁNKI 1983 = RÁNKI György: *Mozgásterek, kényszerpályák, válogatott tanulmányok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983.

ROHDE 1976 = ROHDE, Günther (Hrsg.): *Bodenrecht. Lehrbuch*. Staatsverlag der DDR, Berlin, 1976.

ROHDE 1981 = ROHDE, Günther: *Die Bereitstellung von Boden für Investitionen*. Staatsverlag der DDR, Berlin, 1981.

ROHDE–SCHIETSCH–ZÄNKER 1969 = ROHDE, Günther – SCHIETSCH, E. – ZÄNKER, S.: *Bodenrecht der DDR. Lehrmaterial für das Fernstudium*. Humboldt-Universität, Berlin, 1969.

SAJÓ 1979 = SAJÓ András (szerk.): *Jog és szociológia. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979.

ȘANDRU 2000 = ȘANDRU, Dumitru: *Reforma agrară din 1945 în România*. Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2000.

SAWICKI 1977 = SAWICKI, Stanislaw J.: *Soviet Land and Housing Law: A Historical and Comparative Study*. Praeger Publishers, 1977.

SCHEFOLD 2004 = SCHEFOLD, Bertram: *Wirtschaftssysteme in historischen Vergleich*. Franz Steiner Verlag, 2004.

SCHERSTJANOI 2007 = SCHERSTJANOI, Elke: *SED-Agrarpolitik unter sowjetischer Kontrolle 1949–1953*. Institut für Zeitgeschichte, Oldenbourg, 2007.

SCHIER 2001 = SCHIER, Barbara: *Alltagsleben im „sozialistischen Dorf“*. Merxleben und seine LPG im Spannungsfeld der SED-Agrarpolitik 1945–1990. Waxmann Verlag, Münster, 2001.

SCHLESINGER 1951 = SCHLESINGER, Rudolf: *Soviet Legal Theory. Its Social Background and Development*. 1951.

SCHÖNE 2005 = SCHÖNE, Jens: *Frühling auf dem Lande? Die Kollektivierung der DDR-Landwirtschaft. (Forschungen zur DDR-Gesellschaft)*. CH Links Verlag, Berlin, 2005.

SCHÖNE 2011 = SCHÖNE, Jens: *Das sozialistische Dorf: Bodenreform und Kollektivierung in der Sowjetzone und DDR*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 2011.

SCHULTE AM HÜLSE 2013 = SCHULTE AM HÜLSE, Ulrich: *Grundeigentum zwischen Privatautonomie und öffentlich-rechtlichen Eigentumschranken. Entwicklungslinien des Eigentumsschutzes in Deutschland*. Tectum, 2013.

SEIFFERT 1982 = SEIFFERT, Wolfgang: *Wirtschaftsrecht der DDR*. Berlin, 1982.

SERES 1969 = SERES Imre (szerk.): *Mezőgazdasági jog I. Földjog*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1969.

SERES 1970 = SERES Imre (szerk.): *Mezőgazdasági jog II. Termelőszövetkezeti jog*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1970.

SERES 1974 = SERES Imre (szerk.): *Földjog*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1974.

SJÖBERG 1991 = SJÖBERG, Örjan: *Rural Change and Development in Albania*. Westview, Boulder, 1991.

SŁABEK 1972 = SŁABEK, Henryk: *Dzieje polskiej reformy rolnej 1944–48*. Warszawa, 1972.

STEINER 2007 = STEINER, André: *Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*. Aufbau Verlagsgruppe GmbH, Berlin, 2007.

STÖCKIGT 1964 = STÖCKIGT, Rolf: *Der Kampf der KPD um die Demokratische Bodenreform. Mai 1945 bis April 1946*. Dietz Verlag, Berlin, 1964.

SWAIN 1985 = SWAIN, Nigel: *Collective Farms which work?* Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

SYRODOYEV 1975 = SYRODOYEV, N.: *Soviet Land Legislation*. Progress Publishers, Moscow, 1975.

SZAKÁCS 1964 = SZAKÁCS Sándor: *Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964.

SZAKÁCS 1971 = SZAKÁCS Sándor: *A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945–1948*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

TATICS 1927 = TATICS Péter: *A telekkönyvi jog kézikönyve*. Grill Károly Könyvkiadó-Vállalata, Budapest, 1927.

TILLY 1984 = TILLY, Charles: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. Russell Sage Foundation, New York, 1984.

TOMKA 2009 = TOMKA Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009.

TÓTH 1993 = TÓTH Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 1993.

TÜMMLER–MERKEL–BLOHM 1969 = TÜMMLER, Edgar – MERKEL, Konrad – BLOHM, Georg: *Die Agrarpolitik in Mitteldeutschland und ihre Auswirkung auf Produktion und Verbrauch landwirtschaftlicher Erzeugnisse*. Duncker und Humblot, Berlin, 1969.

ULBRICHT 1961 = ULBRICHT, Walter: *Bauernbefreiung in der Deutschen Demokratischen Republik*. Dietz Verlag, Berlin, 1961.

VARGA 2001 = VARGA Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.

VARGA 2014 = VARGA Zsuzsanna: *Modelltranszferek keletről és nyugatról: mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon 1949–1989*. Doktori értekezés, Budapest, 2014.

VARGA 2020 = VARGA, Zsuzsanna: *The Hungarian Agricultural Miracle?: Sovietization and Americanization in a Communist Country*. Lexington, 2020.

WÄDEKIN 1974 = WÄDEKIN, Karl-Eugen: *Sozialistische Agrarpolitik in Ost-Europa. I. Von Marx bis zur Vollkollektivierung*. Zentrum für Kontinentale Agrar- und Wirtschaftsforschung der Justus-Liebig-Universität Giessen. Band 63. Teil 1. Duncker und Humblot, Berlin, 1974.

WILCZYNSKI 1974 = WILCZYNSKI, J.: *Das sozialistische Wirtschaftssystem*. Kiepenheuer & Witsch, 1974.

WILSON 1980 = WILSON, Duncan: *Tito's Yugoslavia*. Cambridge University Press, 1980.

ZAHNERT 2000 = ZAHNERT, Doreen: *Das Recht der Bodenreform der sowjetischen Besatzungszone: Unter besondere Berücksichtigung der zivilrechtlichen Fragen im Zusammenhang mit dem Einigungsvertrag und den Folgegesetzen*. Carl Heymann Verlag, Köln – Berlin – Bonn – München, 2000.

VI.2. Cikk, tanulmányok, tanulmánykötetek

ARLT 1961 = ARLT, Rainer: Grundfragen des Bodenrechts in der Deutschen Demokratischen Republik. In: ARLT, Rainer (Hrsg.): *Bodenrecht. Eine Sammlung von Beiträgen*. VEB Deutscher Zentralverlag, Berlin, 1961. 9–95.

BALOGH 2017 = BALOGH Dorottya: Adalékok a földosztás történetéhez az 1950 előtti Békés megye területén. In: CSIKÓS Gábor – KISS Réka – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Váltóállítók – Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2017. 639–666.

BARÁTH 2006 = BARÁTH Magdolna: Gerő Ernő és Nagy Imre vitája, 1947–1949. In: ESTÓK János (szerk.): *1956 és a magyar agrártársadalom*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2006. 67–80.

BAUERKÄMPER 1996 = BAUERKÄMPER, Arnd (Hrsg.): „*Junkerland in Bauernhand?*“ *Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1996.

BAUERKÄMPER 2002 = BAUERKÄMPER, Arnd: *Collectivization and Memory: Views of the Past and the Transformation of Rural Society in the GDR from 1952 to the early 1960s*. German Studies Review, May 2002, Vol. 25, No. 2. 213–225.

BENDER–FALK 1999a = BENDER, Gerd – FALK, Ulrich (Hrsg.): *Recht im Sozialismus. Analysen zur Normdurchsetzung in osteuropäischen Nachkriegsgesellschaften (1944/45–1989). Band 1. Enteignung*. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1999.

BENDER–FALK 1999b = BENDER, Gerd – FALK, Ulrich (Hrsg.): *Recht im Sozialismus. Analysen zur Normdurchsetzung in osteuropäischen Nachkriegsgesellschaften (1944/45–1989). Band 2. Justizpolitik*. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1999.

BENDER–FALK 1999c = BENDER, Gerd – FALK, Ulrich (Hrsg.): *Recht im Sozialismus. Analysen zur Normdurchsetzung in osteuropäischen Nachkriegsgesellschaften (1944/45–1989). Band 3. Sozialistische Gesetzlichkeit*. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1999.

BERGMANN–GEY–QUASSIER 1988 = BERGMANN, Theodor – GEY, Peter – QUASSIER, Wolfgang (Hrsg.): *Sozialistische Agrarpolitik. Vergleichs- und Einzelstudien zur agrarpolitischen Entwicklung in der Sowjetunion, Polen, Ungarn, China und Kuba*. Bund-Verlag GmbH, 1988.

BOTTONI 2015 = BOTTONI, Stefano: Kollektivizálás Romániában, 1949–1962. HORVÁTH Sándor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015. 367–374.

BOYER 2007 = BOYER, Christoph (Hrsg.): *Zur Physiognomie sozialistischer Wirtschaftsreformen. Die Sowjetunion, Polen, die Tschechoslowakei, Ungarn, die DDR und Jugoslawien im Vergleich*. K. n. Frankfurt am Main, 2007.

BRENNER–HEUMOS 2005 = BRENNER, Christiane – HEUMOS, Peter (Hrsg.): *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung. Tschechoslowakei, Polen, Ungarn und DDR 1948–1968*. R. Oldenbourg Verlag, München, 2005.

CSEH 2017 = CSEH Dániel: Demokratikus önszerveződés vagy presztalinizáció? Az átmenet évei Jászberényben (1944 – 1949). In: CSIKÓS Gábor (szerk.): *Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2017. 303 – 338.

CSIKÓS–KISS–Ö. KOVÁCS 2017 = CSIKÓS Gábor – KISS Réka – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Váltóállítás – Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2017.

CSIZMADIA 2016 = CSIZMADIA Tamás: *A hatalomátvétel. Út a kommunista totális állam felé 1944. december 21-től a jogági szilárdulásig*. Műhelyvita értekezés, PTE ÁJK, Pécs, 2016. <https://ajk.pte.hu/hu/doktori-iskola/muhelyvita> (Letöltés ideje: 2021.12.08.)

DEMETER 2015 = DEMETER Gábor: A bolgár kollektivizálás ellentmondásai. HORVÁTH Sándor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015. 383–394.

DOMÉ 1962 = DOMÉ Györgyné: Seres Imre (szerk.): *A termelőszövetkezetek megszilárdításának főbb jogi kérdései. Szemle*. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 12. kötet, Budapest, 1962. 347–374.

ERDMANN 1979 = ERDMANN Gyula: *Az iratkezelés jelenlegi helyzete az országos hatáskörű szerveknél*. Levéltári Szemle, 1979, 29. szám, 1–2. sz. 163–180.

FAZEKAS 1995 = FAZEKAS Béla: *Ötvenéves a földreform*. Statisztikai Szemle, 1995, 3. sz. 197–215.

FEITL 1989 = FEITL István: *Egy írás sorsa*. Társadalmi Szemle 44. évfolyam, 1989. 7. sz. 55–61.

FÖLDES 1955 = FÖLDES Iván: *A jogtudomány feladatai a Központi Vezetőség júniusi határozatának tükrében*. Jogtudományi Közlöny, 1955, 10. évfolyam, 9. sz. 521–529.

GALAMBOS 2017 = GALAMBOS István: *Juttatott álom*. Az 1945. évi földosztás Keszthelyen. In: CSIKÓS Gábor – KISS Réka – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Váltóállítás – Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2017. 617–638.

GALAMBOS–HORVÁTH 2019 = GALAMBOS István – HORVÁTH Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás – Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2019.

GONDA 1970 = GONDA Béla: *A mezőgazdasági szakigazgatás története 1945–1949*. Agrártörténeti Szemle 12. évfolyam, 1970, 1–2. sz. 62–108.

GONDA 1976 = GONDA Béla: *A mezőgazdasági termelés és a közellátás folyamatosságának biztosítása a felszabadulás utáni első években, 1945–1948*. Agrártörténeti Szemle 18. évfolyam, 1976, 3–4. sz. 480–538.

GREBING 2005 = GREBING, Helga (Hrsg.): *Geschichte der sozialen Ideen in Deutschland. Sozialismus – Katholische Soziallehre – Protestantische Sozialethik*. 2. Auflage. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2005.

GRUEV 2014 = GRUEV, Mihail: *Collectivization and Social Change in Bulgaria, 1940s–1950s*. IORDACHI, Constantin – BAUERKÄMPER, Arnd (Ed.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Central European University Press, Budapest, New York, 2014. 329–368.

GÜNDEL–MOHNHAUPT–SCHÖNFELDT 1997 = GÜNDEL, Annerose – MOHNHAUPT, Heinz – SCHÖNFELDT, Hans-Andreas (Hrsg.): *Normdurchsetzung in osteuropäischen Nachkriegsgesellschaften. Band 2. Ungarn (1944–1989)*. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1997.

GUNST 2006 = GUNST Péter: Az 1920. évi földreform – politikai nézőpontból. In: BUZA János – ESTÓK János – SZÁVAI Ferenc – VARGA Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet - agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére*. Gazdaság és társadalomtörténeti kötetek 4. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2006. 245–259.

GYARMATI 1991 = GYARMATI György: *Az önkormányzat ígérete és a „hatalmi racionalitás”. A koalíciós reformtervektől a tanácsrendszerig, 1945–1950*. Mozgó Világ, 1991 17. évfolyam, 4. sz. 34–49.

GYARMATI 1995 = GYARMATI György: A parlamentarizmus korlátai és annak következményei az Ideiglenes Nemzetgyűlés tevékenységére. In: FEITL István (szerk.): *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944–1945*. Politikátörténeti Alapítvány, 1995. 152–170.

HAJAGOS 2017 = HAJAGOS Csaba: Az enyém a föld, a magamén aratok? Földosztás Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Kiskunfélegyházi járásában. In: CSIKÓS Gábor – KISS Réka – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Váltóállítás – Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2017. 667–700.

HÁRSFALVI 1972 = HÁRSFALVI Péter: Törekvések a parasztbirtok „védelmére”. In: SZABÓ István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 146–183.

HAZARD 1945 = HAZARD, John N.: Soviet Property Law. *Cornell Law Review*, 1945/4. 466–487.

HAZARD 1945 = HAZARD, John N.: Soviet Property Law. *Cornell Law Review*, 1945/4. 466–487.

HORVÁTH 2018 = HORVÁTH Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 1*. MTA BTK és NEB, Budapest, 2018.

HORVÁTH 2019 = HORVÁTH Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 2*. MTA BTK és NEB, Budapest, 2019.

HORVÁTH-Ö. KOVÁCS 2015 = HORVÁTH Sándor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2015.

IORDACHI-BAUERKÄMPER 2014 = IORDACHI, Constantin – BAUERKÄMPER, Arnd (Ed.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Central European University Press, Budapest, New York, 2014.

ISZÁK 2006 = IZSÁK Lajos: A koalíciós és az ellenzéki pártok agrárpolitikai célkitűzései 1944–1947. In: BUZA János – ESTÓK János – SZÁVAI Ferenc – VARGA Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet - agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére*. Gazdaság és társadalomtörténeti kötetek 4. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2006. 351–359.

JANKOWIAK 2017 = JANKOWIAK, Stanisław: *The “Gryfice Scandal” in Poznań: Dealing with Abuses Committed in the Process of Establishing Cooperative Farms in the Poznań Region*. *Studia Historiae Oeconomicae*, 2017, Vol. 35. 61–71.

JECH 1959 = JECH, Karel: *A munkás-paraszt szövetség fejlődése az 1945–1948-as években*. *Pártélet – a CSKP KB folyóirata*, 1959 10. évfolyam, 14. sz. 1091–1105.

KANYAR 1960 = KANYAR József: *Földosztó szervek és működésük Somogy megyében*. *Levéltári Közlemények*, 1960, 31. évfolyam, 37–70.

KAROLAK 2016 = KAROLAK, Adrian: Issues of land reform and Poland’s post-war borders in the broadcasts of Tadeusz Kościuszko Radio Station. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. 2016. Vol. 51 No. 2. 87–116.

KEMPEN 2005 = KEMPEN, Bernhard (Hrsg.): *Die rechtsstaatliche Bewältigung der demokratischen Bodenreform*. Peter Gmbh Lang, Köln, 2005.

KIRSCHNER 1996 = KIRSCHNER Béla: *Nagy Imre a KMP Parasztosztályának élén*. *Múltunk* 8. évfolyam, 1996, 1. sz. 39–97.

KOMORÓCZY 1957 = KOMORÓCZY György: *A tizedes (decimális) iktatási rendszer tapasztalatai Hajdu-Bihar megye államigazgatási szerveinél. (Közigazgatási*

számrendszer és csoportszámos iktatás 1949–1956). Levéltári Híradó, 1957, 7. évfolyam, 3–4. sz. 359–397.

KOROM 1995 = KOROM Mihály: *A magyar és a lengyel 1944–45-ös földreform alapelveinek hasonlósága*. Agrártörténeti Szemle 1995, 1–4. sz. 11–22.

KOROM 1996 = KOROM Mihály: *Nagy Imre és az 1945-ös földreform koncepciójának, kormányrendeletének kidolgozása*. Múltunk 8. évfolyam, 1996, 1. sz. 98–128.

LACZKA 1998 = LACZKA Sándorné: *A földterület és a földhasználat alakulása 1945 és 1994 között*. Statisztikai Szemle, 1998. február. 117–129.

LAUFER 1996 = LAUFER, Jochen: *Die UdSSR und die Einleitung der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone*. In: BAUERKÄMPER, Arnd: „*Junkerland in Bauernhand?*“ *Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1996. 21–35.

LOEBER 1986 = LOEBER, Dietrich André (ed.): *Ruling Communist Parties and Their Status under Law*. Martinus Nijhoff, Dordrecht, 1986.

LUKA 2019 = LUKA Dániel: *Házhelyrendezés és a házhely/beltelki ingatlanok jogi szabályozása Magyarországon 1945–1967*. In: RAB Virág – SOMOGYI Bianka – TUBOLY-VINCZE Gabriella – VARGA Tímea: *XVIII. és XIX. országos Grastyán konferencia előadásai*. PTE Grastyán Endre Szakkollégium, Pécs, 2019. 95–107.

LUKA 2020a = LUKA Dániel: *Mezőgazdasági és földügyi szakigazgatás Magyarországon 1945–1968*. In: CSISZÁR Beáta – HANKÓ Csilla – KAJOS Luca Fanni – MEZŐ Emerencia (szerk.): *IX. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia 2020 tanulmánykötet*. Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat, Budapest, 2020. 316–334.

LUKA 2020b = LUKA Dániel: *Földnyilvántartás Magyarországon 1945–1972*. In: DÖBÖR András – MIKLÓS Péter – ZEMAN Ferenc (szerk.): *Közelítések a modern magyar történelemhez. Emlékpont könyvek, 16*. Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ – Emlékpont, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Hódmezővásárhely-Szeged, 2020. 88–101.

LUKA 2021a = LUKA, Dániel: Peak of Stalinism and the Unfolding Crisis. The Necessity of Change and Corrections in Agrarian Policy in Hungary between May 1952 and July 1953. In: HAMERLI Petra – VARGA Tímea – RAB Virág (szerk.): *XIII. Nemzetközi és XX. Országos Grastyán Konferencia Előadásai*. PTE Grastyán Endre Szakkollégium, Pécs, 2021. 61–74.

LUKA 2021b = LUKA, Dániel: A Contradictory Transition: Revisiting Economic Policy during Stalinism and the “New Course” in Hungary 1948–1955. In: KAJOS, Luca Fanni – BALI, Cintia – PREISZ, Zsolt – SZABÓ, Rebeka (eds.): *X. jubileumi Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia 2021 tanulmánykötet*. Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat, Pécs, 2021. 525–543.

LUKA 2022 = LUKA, Dániel: Teaching Land Law: Controversy and Land Policy in Hungary from 1948 to 1968. In: KAPOSZI, Zoltán – RAB, Virág (eds.): *Different Approaches to Economic and Social Changes: New Research Issues, Sources and Results*. Studies on Economic and Social History from Southern Transdanubia II. Working Group of Economic and Social History Regional Committee of the Hungarian Academy of Sciences in Pécs, Pécs, 2022. 145–157.

LUKÁCS B. 2015 = LUKÁCS B. György: Kollektivizálás a szocialista Jugoszláviában (1949–1953). In: HORVÁTH – Ö. KOVÁCS 2015 = HORVÁTH Sándor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2015. 375–382.

MEDVE 1959 = MEDVE Zsigmond: *A mezőgazdasági termelészövetkezet és termelészövetkezeti csoport jogállásának néhány alapkérdése*. Jogtudományi Közlöny Új folyam 14., 1959, 5. sz. 213–219.

MERL 1999 = MERL, Stephan: Einstellungen zum Privateigentum in Rußland und in der Sowjetunion. In: SIEGRIST, Hannes – SUGARMAN, David (Hrsg.): *Eigentum im internationalen Vergleich. (18.–20. Jahrhundert)*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1999. 135–160.

MILLER 2009 = MILLER, Linda: Law and Propaganda: Rural Land Ownership, Collectivization and Socialist Property in Romania. In: IORDACHI, Constantin – DOBRINCUI, Dorin (ed.): *Transforming Peasants, Property and Power: The*

Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962. Plymbridge Distributors Ltd, 2008. 81–100.

MÓD 1953 = MÓD Aladárné: *Mezőgazdaságunk árutermelése.* Társadalmi Szemle 8. évfolyam, 1953, 4–5. sz. 416–441.

MOHNHAUPT–SCHÖNFELDT 1997a = MOHNHAUPT, Heinz – SCHÖNFELDT, Hans-Andreas (Hrsg.): *Normdurchsetzung in osteuropäischen Nachkriegsgesellschaften. Band 1. Sowjetische Besatzungszone in Deutschland – Deutsche Demokratische Republik (1945–1960).* Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1997.

MOHNHAUPT–SCHÖNFELDT 1997b = MOHNHAUPT, Heinz – SCHÖNFELDT, Hans-Andreas (Hrsg.): *Normdurchsetzung in osteuropäischen Nachkriegsgesellschaften. Band 3 Polen (1944–1989/90).* Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1997.

MOHNHAUPT–SCHÖNFELDT 1998 = MOHNHAUPT, Heinz – SCHÖNFELDT, Hans-Andreas (Hrsg.): *Normdurchsetzung in osteuropäischen Nachkriegsgesellschaften. Band 4. Tschechoslowakei (1944–1989).* Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1998.

NÁDASDI 1990 = NÁDASDI József: *A XX. századi magyarországi tagosítások előzményei.* Agrártörténeti Szemle 32. évfolyam, 1990, 1–4. sz. 93–127.

NÁDASDI 1992 = NÁDASDI József: *Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon (1949–1956).* Agrártörténeti Szemle 34. évfolyam, 1992, 1–4. sz. 154–218.

NÁDASDI 1993 = NÁDASDI József: *Adalékok a magyar parasztbirtokok tagosításának történetéhez 1920–1944 között.* Agrártörténeti Szemle 35. évfolyam, 1993, 1–4. sz. 285–335.

NAGY 1954 = NAGY László: *A földhasználati jog egyes kérdései népi demokráciánkban.* Jogtudományi Közlöny Új folyam 9., 1954, 1–2. sz. 54–59.

NAGY 1955 = NAGY László: *A mezőgazdasági termelés fejlesztésével kapcsolatos jogi feladatok megvitatása.* Jogtudományi Közlöny, 1955, 10. évfolyam, 5. sz. 309–314.

NAGY 1979 = NAGY László: *A szocialista földhasználat szabályozásának néhány alapkérdése*. Közgazdasági Szemle 26. évfolyam, 1979, 11. sz. 1323–1337.

NAGY 1982 = NAGY László: *A kutatás és a jogalkotás néhány kapcsolatáról*. Jogtudományi Közlöny Új folyam 37., 1982, 8. sz. 567–569.

NAGY 1999 = NAGY József: *A kulákkérdés és megoldása az 1948–1953-as években*. Múltunk 1999, 3. sz. 41–97.

NAGY 2001 = NAGY József: *A szántóföldi művelés állami irányítása és a paraszti gazdálkodás feltételei az 1950-es években (1949–1956)*. Századok 2001, 5. sz. 1075–1124.

NAGY 2017 = NAGY Netta: „Sérthetetlen volt a mezsgye, szent volt a föld?” Gazdák és újbirtokosok a Homokhátságon a szovjet megszállás idején. In: CSIKÓS Gábor – KISS Réka – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Váltóállítás – Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2017. 577–616.

NAGY 1946 = NAGY Imre: *Agrárproblémák*. Szikra, Budapest, 1946.

NEUMANN 1951 = NEUMANN, Robert G.: *Verfassungen der europäischen Volksrepubliken*. Ost-Probleme, April 1951, Jahrgang 3, Nr. 16. 479–486.

Ö. KOVÁCS 2017 = Ö. KOVÁCS József: *Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben*. In: CSIKÓS Gábor – KISS Réka – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Váltóállítás – Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2017. 19–68.

Ö. KOVÁCS 2019 = Ö. KOVÁCS József: *A földosztástól a magyar paraszti társadalom felszámolásáig*. In: GALAMBOS István – HORVÁTH Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2019. 13–28.

PÁL 1997 = PÁL József: *Kísérlet szövetkezeti törvény alkotására 1956. szeptembere és 1957. novembere között*. Agrártörténeti Szemle 39. évfolyam, 1997, 1–2. sz. 225–238.

PERBIRÓ 1953 = PERBIRÓ József: *Földhasználati jogunk elvi alapjai különös tekintettel a termelőszövetkezeti földhasználatra*. Jogtudományi Közlöny Új folyam 8., 1953, 10–11. sz. 432–442.

PRAZMOWSKA 1996 = PRAZMOWSKA, Anita J.: The Soviet Liberation of Poland and the Polish Left, 1943–5. In: GORI, Francesca – PONS, Silvio (ed.): *The Soviet Union and Europe in the Cold War, 1943–53*. Macmillan Press, London, 1996. 76–88.

RÁKOSI 1949 = RÁKOSI Mátyás: *Építjük a nép országát*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949.

RÁKOSI 1988 = RÁKOSI Sándor: *Dokumentumok az 1948–49-es agrárpolitikai vitáról*. Agrártörténeti Szemle 30. évfolyam, 1988, 1–2. sz. 186–220.

ROMÁNY 2005 = ROMÁNY Pál: *Földbirtok-politika és földtulajdon Magyarországon*. Magyar Tudomány, 2005, 1. sz. 96–105.

RYCHLÍK 2014 = RYCHLÍK, Jan: Collectivization in Czechoslovakia in Comparative Perspective, 1949–1960. In: IORDACHI, Constantin – BAUERKÄMPER, Arnd (Ed.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Central European University Press, Budapest, New York, 2014. 181–210.

SÁRÁNDI 1959 = SÁRÁNDI Imre: *Seres Imre: A föld tulajdonjoga a magyar mezőgazdasági termelőségvetkezetben*. Jogtudományi Közlöny, 1959, 14. évfolyam, 12. sz. 691–694.

SCHÖNE 2001 = SCHÖNE, Jens: Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen der SBZ/DDR 1945–1950/51. In: KLUGE, Ulrich – HALDER, Winfrid (Hrsg.): *Zwischen Bodenreform und Kollektivierung*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2001. 157–174.

SERES 1954 = SERES Imre: *A népi demokráciák termelőségvetkezeti földjeinek tulajdoni viszonyairól*. Társadalmi Szemle 9. évfolyam, 1954, 8–9. sz. 187–195.

SERES 1955 = SERES Imre: *Népi demokráciánk földtulajdoni viszonyairól*. Jogtudományi Közlöny Új folyam 10., 1955, 10. sz. 595–608.

SERES 1957 = SERES Imre: *A termelőségvetkezeti földtulajdon*. Jogtudományi Közlöny Új folyam 12., 1957, 4–6. sz. 126–134.

SERES 1961 = SERES Imre: *Az alsóbb szövetkezeti formációk vagyoni kérdései*. Jogtudományi Közlöny, 16. évfolyam, 1961, 3. sz. 105–115.

SERES 1962 = SERES Imre: A termelőszövetkezeti tulajdon forrásai. In: SERES Imre (szerk.): *A termelőszövetkezetek megszilárdításának főbb jogi kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 9–94.

SERES 1963 = SERES Imre: *A termelőszövetkezeti tulajdon fejlődésének főbb vonásai a termelőszövetkezetek fejlődésének jelen időszakában*. Jogtudományi Közlöny Új folyam 18., 1963, 2. sz. 67–79.

SERES 1964 = SERES Imre: *A termelőszövetkezeti tulajdonosi birtoklási jog*. Jogtudományi Közlöny, 19. évfolyam, 1964, 5. sz. 277–287.

SERES 1966 = SERES Imre: *A termelőszövetkezeti tulajdonosi rendelkezési jogról*. Jogtudományi Közlöny, 21. évfolyam, 1966, 1–2. sz. 33–41.

SERES 1967 = SERES Imre: *A termelőszövetkezeti földtulajdon kialakulásáról*. Jogtudományi Közlöny, 22. évfolyam, 1967, 3–4. sz. 147–172.

SERES 1975 = SERES Imre: *Földtulajdoni és földhasználati viszonyaink 30 éves szocialista fejlődéséről*. Jogtudományi Közlöny Új folyam 30., 1975, 3–4. sz. 163–169.

SIEGRIST–MÜLLER 2014 = SIEGRIST, Hannes – MÜLLER, Dietmar (ed.): *Property in East Central Europe: Notions, Institutions, and Practices of Landownership in the Twentieth Century*. Berghahn Books, 2014.

SIEGRIST–SUGARMAN 1999 = SIEGRIST, Hannes – SUGARMAN, David (Hrsg.): *Eigentum im internationalen Vergleich. (18.–20. Jahrhundert)*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1999.

SIMONFFI 1971 = SIMONFFI Emil: *Elkülönítés és tagosítás Kaposváron a jobbágyfelszabadítás után*. In: KANYAR József (szerk.): *Somogy megye múltjából – Levéltári Évkönyv 2*. Kaposvár, 1971. 159–179.

SIPOS 1992 = SIPOS Levente: *Nagy Imre szövetkezeti tézisei*. Múltunk 4. évfolyam, 1992, 4. sz. 110–123.

SIPOS 1994 = SIPOS Levente: *A hazai földtulajdoni és földhasználati viszonyokról (1945–1989)*. Agrártörténeti Szemle 36. évfolyam, 1994, 1–4. sz. 493–509.

SJÖBERG 2014 = SJÖBERG, Örjan: “Any Other Road Leads Only to the Restoration of Capitalism in the Countryside”: Land Collectivization in Albania. In: IORDACHI, Constantin – BAUERKÄMPER, Arnd (Ed.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Central European University Press, Budapest, New York, 2014. 369–397.

SURÁNYI 1994 = SURÁNYI Béla: *Földterület – művelési ág – földhasznosítás Magyarországon a XX. században*. Agrártörténeti Szemle 36. évfolyam, 1994, 1–4. sz. 363–416.

SÜVEGES 1971 = SÜVEGES Márta: *Saját földhasználathoz való jogosultság a mezőgazdasági szövetkezetekben*. Jogtudományi Közlöny Új folyam 26., 1971, 10. sz. 459–466.

SWAIN – VARGA 2013 = SWAIN, Nigel – VARGA, Zsuzsanna: *Postwar land reforms in comparative perspective*. Öt kontinens 2013, 1. sz. 141–157.

SWAIN 2014 = SWAIN, NIGEL: Eastern European Collectivization Campaigns Compared, 1945–1962. In: IORDACHI, Constantin – BAUERKÄMPER, Arnd (Ed.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Central European University Press, Budapest, New York, 2014. 497–534.

SZÍJ 1966 = SZÍJ Rezső: *Úrbéri elkülönítés és tagosítás Inotán (1857–1864)*. In: ÉRI István (szerk.): *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 5*. Veszprém, 1966. 273–281.

TAKÁCS 1976 = TAKÁCS Imre: A földbirtokpolitika alakulása Magyarországon 1848–1944. In: VLCSKÓ Lajos (szerk.): *A földosztás a történelem mérlegén*. Budapest, 1976. 7–64.

TANKA 1973 = TANKA Endre: *Dologi tulajdonszerzési jogcímek az ingatlanok tulajdonszerzését korlátozó jogszabályok alkalmazásánál*. Jogtudományi Közlöny Új folyam, 28., 1973, 9. sz. 476–485.

TANKA 1978 = TANKA Endre: *Az állami szocialista földtulajdonjog kutatásának néhány elméleti alapkérdése*. Jogtudományi Közlöny Új folyam 33., 1978, 12. sz. 754–765.

TANKA 1984a = TANKA Endre: *Az állami földtulajdonból eredő illetmény-földhasználat különös jogcímei*. Jogtudományi Közlöny Új folyam 39., 1984, 2. sz. 86–95.

TANKA 1984b = TANKA Endre: *Földárújelleg – földtulajdoni rendszer – racionális földhasználat*. Jogtudományi Közlöny Új folyam 39., 1984, 7. sz. 389–400.

TANKA 1986 = TANKA Endre: *Modernitás és földjogi rendezés*. Jogtudományi Közlöny Új folyam 41., 1986, 6. sz. 263–268.

TANKA 1989 = TANKA Endre: *Szövetkezés és földtulajdon*. Jogtudományi Közlöny Új folyam 44., 1989, 5. sz. 260–263.

TAR 1967 = TAR Imre: *A földtulajdon továbbfejlesztésének útján*. Társadalmi Szemle 22. évfolyam, 1967, 1. sz. 25–31.

TOMKA 2005 = TOMKA Béla: *Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek*. Aetas 2005, 1–2. szám, 243–258.

TÓTH 1995 = TÓTH István: *Az 1945. évi földreformrendelet megszületése*. Agrártörténeti Szemle 1995, 1–4. sz. 23–41.

TÓTH 2002 = TÓTH Lajos: *Agrárviszonyok 1957 és 1967 között a jogi szabályozás tükrében*. Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica, 2002, 61. sz. 391–406.

TÓTH 2004 = TÓTH Lajos: *A nagybirtokrendszer megszüntetése és a földműves nép földhözjuttatása Magyarországon*. In: Tanulmányok Dr. Nagy László egyetemi tanár születésének 90. évfordulójára. Acta Jur. et. Pol. Szeged, Tomus LXLV. 2004. 439–460.

TÓTH 2005 = TÓTH Lajos.: *Agrárviszonyaink jogi szabályozása és átalakítása 1957–1967 között*. In: TÓTH Károly (szerk.): *Agrárjogi tanulmányok*. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged, 2005. 33–51.

TÓTH 2010 = TÓTH Lajos: *Agrárjogi viszonyok 1948–1956*. Acta Jur. et. Pol. Szeged, 73, 2010. 859–875.

TÓTH 2012 = TÓTH István: *Nagy Imre és a népiek földreform-koncepciójának gyökereiről, az 1945-ös javaslat együttes kimunkálásáról (1939–1945)*. In: SIPOS Levente (szerk.): *Nagy Imre és kora VI. Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2012. 105–130.*

VÁGÓ 1962 = VÁGÓ László: *Az ügyiratkezelésről*. *Levéltári Szemle*, 1962, 12. évfolyam, 1. sz. 94–101.

VARGA 2000 = VARGA Zsuzsanna: *Mezőgazdasági reformmunkálatok (1961–1964)*. *Múltunk* 12. évfolyam, 2000, 2. sz. 253–282.

VARGA 2006a = VARGA Zsuzsanna: *Az 1945-ös földreform korrekciója – lent és fent*. In: FÜRJ Zoltán – JÁVOR András (szerk.): *A birtokolt föld a szabadság maga tudományos ünnepi konferencia az 1945. évi földreform 60. évfordulójából*. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2005.

VARGA 2006b = VARGA Zsuzsanna: *A falusi társadalom feszültségócai az 1950-es évek közepén*. *Múltunk* 18. évfolyam, 2006, 4. sz. 222–239.

VARGA 2012 = VARGA Zsuzsanna: *Miért bűn a sikeresség? Termelőségvetkezeti vezetők a vádlottak padján az 1970-es években*. *Történelmi Szemle*, 2012, 54. évfolyam, 4. sz. 599–621.

VARGA 2013 = VARGA Zsuzsanna: *Változások és folytonosságok a szocialista országok agrárpolitikájában, 1953–1964*. *Múltunk* 2013, 3. szám, 39–59.

VARGA 2015 = VARGA Zsuzsanna: *Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában*. *Történelmi Szemle* 2015, 4. sz. 583–605.

VASS 1978 = VASS János: *A tartós földhasználatról*. *Jogtudományi Közlöny Új folyam* 33., 1978, 7. sz. 416–420.

WITKOWSKI 2014 = WITKOWSKI, Gregory R.: *Collectivization at the Grass Roots Level: State Planning and Popular Reactions in Bulgaria, Poland, and in the GDR, 1948–1960*. In: IORDACHI, Constantin – BAUERKÄMPER, Arnd (Ed.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Central European University Press, Budapest, New York, 2014. 467–497.

ZSARNÓCZAI 1991 = ZSARNÓCZAI Sándor: *Nagy Imre agrárpolitikája (1948–1955)*. Múltunk 3. évfolyam, 1991, 2–3. sz. 176–187.

VI.3. Memoárok

HEGEDÜS 1988 = HEGEDÜS András: *A történelem és a hatalom igézetében*. Budapest, 1988.

KOVÁCS 1990 = KOVÁCS Imre: *Magyarország megszállása*. Katalizátor Iroda, Budapest, 1990.

LEONHARD 1987 = LEONHARD, Wolfgang: *Die Revolution entlässt ihre Kinder*. Kiepenheuer und Witsch, 1987.

NAGY 1990 = NAGY Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. 1. Európa História, 1990.

RÁKOSI 1997 = RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések – 1940–1956. II*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997.

VAS 1990 = VAS Zoltán: *Betiltott könyvem*. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1990.